

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**GÜNEY BITHYNIA'DA BİR KENT:
PRUSA AD OLYMPUM**

(DOKTORA TEZİ)

Alper CAN

BURSA - 2023

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**GÜNEY BITHYNIA'DA BİR KENT:
PRUSA AD OLYMPUM**

(DOKTORA TEZİ)

Alper CAN

**Danışman:
Doç. Dr. Kamil DOĞANCI**

BURSA - 2023

ÖZET

Yazar adı soyadı	Alper CAN
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim dalı	Tarih
Bilim dalı	Eski Çağ Tarihi
Tezin niteliği	Doktora
Sayfa Sayısı	xii + 338
Mezuniyet tarihi	09/03/2023
Tez danışmanı	Doç. Dr. Kamil Doğancı

Güney Bithynia’da Bir Kent: Prusa ad Olypnum

2000’li yıllara kadar Prusa ad Olypnum kenti hakkında sadece birkaç çalışma yapılmıştı. Prusa kenti Antik Çağda Asia Minor’un orta büyüklükteki önemsiz kentlerinden biri olduğu için araştırmacılara fazla malzeme sunamamış, sunduğu kıt malzemenin bir kısmı da modern kentin aynı yerde konumlanması sebebiyle tahrip olmuştu. Bu eksikliği giderme gayesi güden çalışmamızda tarihi, numismatik, epigrafik, arkeolojik veriler incelenerek yeni görüşler sunulmuştur: kentteki yapılar, resmî kurumlar, yakın çevresindeki köyler, kontrol ettiği araziyle birlikte nüfusu gibi. Bunun dışında çokça tekrarlanan ve doğru sanılan bazı bilgilerin temelsizliğini ortaya koyduk: Tophane’deki Bithynia sarayı ve Bizans imparatoriçesinin Çekirge/Pythai’de yaptırdığı saray gibi. Bu yanlışların hangi yazarlardan kaynaklandığını, sonraki araştırmacıların bu yanlışları sorgulamadan nasıl tekrarladıklarını gösterdik. Temelsizliğini gösterdiğimiz en dikkat çekici konu ise kentin Hannibal tarafından kurulduğunu iddiasıdır. Tarih yazıcılığını dair yaptığımız mukayeseli analiz, çapraz kaynakların incelenmesi Hannibal’in bu kente geldiğine dair en ufak veri sunmadı. Prusa’yı bölgesiyle ilişkileri bağlamında incelerken kuzey komşuları Kios ve Apameia’nın dikkat çekici rollerini de saptadık. Kios’un Roma Dönemine kadar Apameia’nın ise Roma Döneminin başlamasıyla birlikte sonra sahip oldukları önem onları Nikaia ile birlikte Güney Bithynia’nın en önemli kentleri yapmıştır.

Anahtar kelimeler: *Prusa ad Olypnum, Kios, Apameia, Bithynia, Hannibal*

ABSTRACT

Name & surname	Alper Can
University	Bursa Uludağ University
Institute	Institute of Social Sciences
Field	History
Subfield	Ancient History
Degree Awarded	PhD.
Date of degree awarded	09/03/2023
Supervisor	Assoc. Prof. Dr. Kâmil Doğancı

A City in South Bithynia: Prusa ad Olympum

Until the 2000s, only a few studies were made about the city of Prusa ad Olympum. Since the city of Prusa was one of the middle-sized insignificant cities of Asia Minor in Antiquity, it could not provide so much material to the researchers, and some of the scarce material it offered was destroyed due to the location of the modern city in the same place. In our study, which aims to eliminate this deficiency, new views are presented by examining historical, numismatic, epigraphic and archaeological data: its buildings, official institutions, villages in its immediate vicinity, its population with the land it controls. Apart from this, we have revealed the invalidity of some arguments that is often repeated and thought to be true, such as the Bithynian palace in Tophane and the palace built by the Byzantine empress in Çekirge/Pythai. We showed which authors caused these ongoing mistakes, and how later researchers repeated them without questioning. The most striking subject, whose baselessness we have shown, is the claim that the city was founded by Hannibal. The comparative analysis of historiography and the cross-examination of sources did not provide the slightest indication that Hannibal came to this city. While examining Prusa in terms of its relations with its region, we also identified the remarkable roles of its northern neighbors, Kios and Apameia. The importance of Kios until the Roman Period and Apameia with the beginning of the Roman Period made them the most important cities of Southern Bithynia together with Nikaia.

Keywords: *Prusa ad Olympum, Kios, Apameia, Bithynia, Hannibal*

ÖNSÖZ

Ülkemizin dördüncü büyük kenti olan Bursa, Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olmasıyla ünlenmiştir. Aynı sebeple sayısız seyyahı kendisine çekmiş, anıtları, doğası farklı kalemlerden çıkma satırlara konu olmuştur. Ancak kentin Osmanlılardan yaklaşık 1500 yıl daha eski olduğunu içinde yaşayanların pek azı bilir. Zira Hisar içinde üst üste kentleşme eski tabakaları silmiştir. Daha eski olduğu, daha zengin tarihi buluntular sunduğu için Nikaia kenti Antik Çağ konusundaki ilgiyi kendisine çekmiştir.

2000'li yılların başına kadar Prusa ad Olypium kentinin Antik Çağına ilişkin sadece iki önemli çalışma yapılmıştı: Yücel Akat kentin sikkelerini doktora tezi olarak hazırlamış, Thomas Corsten ise yazıtlarını iki cilt halinde yayımlamıştı. Bu çalışmalar halen önemlerini korusular da kentin bütününe gözetken bir bakıştan yoksundurlar.

Bursa'nın tarihi ile ilgilenmeden evvel ruhu ile ilgileniyordum. Uludağ eteğindeki Hisar ve yakın çevresinin tarihi-kentsel peyzajından etkilenecek kent denemeleri yazmıştım. Kentin tarihi ile ilgilenmeye başlamam Prof. Dr. Ümit Serdaroğlu başkanlığındaki ekibin kent surlarının restorasyonuna başlaması ile çakışır. Ümit Hocanın teşvikiyle arkeoloji yüksek lisansına başlamam ve Uludağ Üniversitesi bünyesinde arkeoloji bölümü açılması da aynı dönemde oldu. Bunu izleyen 18 yıl boyunca gözüm hep Bursa'nın üzerindeydi. Tarihi kalıntılarını, sokaklarını ve insanlarını izledim, biriktirdim. Kentin tarihi hakkındaki bir kitabım 2015'te, kentin ruhu, mekânları hakkındaki başka bir kitabım 2021'de basıldı. Kent arşivi oluşturması niyetiyle biriktirdiğim bilgi, belge, resimleri kurduğum internet sitesinde paylaştım, böylece Bursa'yı izlemekte olan diğer gözlerle tanıştım.

Prusa ad Olypium hakkındaki tez çalışmam elimde olmayan bir sebep yüzünden oldukça uzadı. 2019 Temmuzunda danışman hocamın bir telefonuyla yeniden başlayan, hocamın yüreklendirmesi ve yardımlarıyla devam eden süreçte çalışmamı bitirdim. Dolayısıyla ilk ve en büyük teşekkürü Doç. Dr. Kâmil Doğancı hak ediyor. Kuruluşundan beri Uludağ Üniversitesi arkeoloji bölüm başkanlığını yürüten Prof. Dr. Mustafa Şahin hocamın hem Prusa ve çevresi hakkındaki bilgilerinden faydalandım hem de çalışmalarımda desteğini gördüm, kendisine teşekkür ederim. Takıldığım noktalarda günün her saati arayıp yardım istediğim Dr. Ali Altın ve epigrafik malzeme konusundaki yardımları sebebiyle Prof Dr. Eda Nalan Akyürek-Şahin de teşekkürü hak ediyor. Her doktora çalışmasının bir umman olduğunu, iniş çıkışlar içerdiğini, huzurlu bir çalışma ortamı sağlanmadıkça tamamlanamayacağını yaşayarak öğrendim. Bana bu ortamı sağlayan sevgilim İnci ve kızım Gökçeyaz'a da bitmeyen teşekkürlerimi sunuyorum. Çalışmamın Prusa ve yakın kentler hakkında yeni çalışmaları özendirmesini umuyor, Bursa hakkında araştırmalar yapan çok disiplinli bir merkezin kurulmasına önayak olmasını diliyorum.

Bursa, 2023
Alper CAN

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	vii
RESİM, TABLO VE EKLER LİSTESİ	x
GİRİŞ	1
1- KAYNAKLAR	5
1.1 Antik Kaynaklar	5
1.2 – Orta Çağ Kaynakları ve Seyyahlar	24
1.3 Epigrafik ve Numismatik Kaynaklar	32
1.4 – Araştırma Tarihçesi	35
2- TARİHİ COĞRAFYA	40
2.1 Halklar	40
2.2 Kentin Adı	47
2.3 Kentin Konumu, Yol Ağı, Arazisi	48
2.4 Yakın Çevresi	53
2.4.1 Basilika Therma (Βασιλικὰ Θερμά).....	53
2.4.2 Kios	56
2.4.3 Myrleia/ Apameia.....	64
2.4.4 Kaisareia Germanika	76
2.4.5 Daskyleion (Eşkel)	88
2.4.6 Apollonia ad Rhyndakos	91
2.4.7 Hadrianoi ve Çevresi.....	94
2.4.8 Miletupolis	99
2.4.9 Küçük Yerleşimler	102
2.4.9.1 Artaioteikhos.....	102
2.4.9.2 Bysbikos.....	104
2.4.9.3 Dareion ve Tereia.....	104
2.4.9.4 Miletoteikhos	106
2.4.9.5 Apolloniatis Gölü Çevresindeki Küçük Yerleşimler	108
2.4.9.6 Plakia	112
2.4.9.7 Otroia ve Çevresi	113
3- PRUSA'NIN KURULUŞU	116

3.1- Prusa ve Çevresi Hakkındaki Kaynakların Sorgulanması	116
3.2 Ön-Prusa Hipotezi	143
4- SİYASİ TARİH	171
4.1 MÖ 7. Asır- MÖ 334	171
4.2 MÖ 334-74 Arası.....	176
4.3 Roma Cumhuriyet ve İmparatorluk Dönemleri.....	184
5- PRUSA'NIN SOSYO EKONOMİK DURUMU	201
5.1 Kentin Görünümü.....	201
5.2 Kentin Kurumları	210
5.3 İktisadi Hayat	220
5.3.1 İş Kolları	222
5.3.2 Kırsal Bölgeler ve Tarım.....	224
5.4 Sosyal Hayat.....	228
5.4.1 Tanınmış Kişiler.....	234
5.5 Dini Hayat	237
5.5.1 Kültler	237
5.5.2 Yahudi ve Hristiyan Topluluklar	245
SONUÇ	253
KAYNAKÇA.....	259
RESİMLER.....	295
EKLER.....	315
ÖZGEÇMİŞ	339

KISALTMALAR

Genel Kısaltmalar

a.g.e	adı geçen eser
a.g.y.	adı geçen yerde
bkz.	bakınız
çev.	çeviren
çoğ.	çoğulu
d.	doğumu
der.	derleyen
dn.	dipnot
ed.	editör
h.d.	hükümdarlık dönemi
İng.	İngilizcesi
krş.	karşılaştırınız
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
ö.	ölümü
ör.	örneğin
ü.	ünlendiği dönem
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri
v.de.	ve devamı
yakl.	yaklaşık

Kaynakça Kısaltmaları

Anat. Stud.	Anatolian Studies, Journal of the British Institute at Ankara
AST	Araştırma Sonuçları Toplantısı, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü
Ath. Mitt.	Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts, Athenische Abteilung, (Athenische Mitteilungen)
BCH	Bulletin de Correspondance Hellenique
BKVKBK	Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu kararları
BMC Bithynia	Warwick Wroth. <i>Catalogue of Greek Coins in the British Museum - Pontus, Paphlagonia, Bithynia and the Kingdom of Bosphorus</i> . London: 1889
BMC Mysia	Warwick Wroth. <i>Catalogue of Greek Coins in the British Museum – Mysia</i> . London: 1892
BMüze	Bursa Arkeoloji Müzesi, yayımlanmamış kazı raporları
CAH	Cambridge Ancient History (5th printing, 2006)

Epig. Anat.	Epigraphica Anatolica
FGrHist.	F. Jacoby. <i>Die Fragmente der Griechischen Historiker</i> I-XV. Berlin-Leiden: 1923-1958
FHG	C. Müller, Th. Müller (ed.). <i>Fragmenta Historicorum Graecorum</i> I-V Paris: 1841-1870, 1966-1967
FGrH	Felix Jacoby, Weidmann. <i>Die Fragmente der Griechischen Historiker</i> , Berlin: 1923ff.
IG I³	D. Lewis (ed.). <i>Inscriptiones Graecae</i> I: Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores. Fasc. 1: Decreta et tabulae magistratuum. Berlin: 1981
IK 13	H. Engelmann, D. Knibbe, R. Merkelbach, <i>Die Inschriften von Ephesos</i> III. Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien. Bonn: 1980
IK 17/1	R. Meriç, R. Merkelbach, J. Nollé, S. Şahin. <i>Die Inschriften von Ephesos</i> VII/1. Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien. Bonn: 1981
IK 27	Walter Ameling. <i>Die Inschriften von Prusias ad Hypium</i> . Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien. Bonn: 1985
IstMitt	İstanbul Mitteilungen
I.Milet	G. Kawerau, A. Rehm. Das Delphinion in Milet. Milet 1.3. Berlin: 1914
MKKS	Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu
OCD	S. Hornblower, A. Spawforth (ed.). <i>The Oxford Classical Dictionary</i> , Oxford University Press, 3rd. ed., 2003
RE	<i>Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft</i> , 1894–1980, Stuttgart
RG I 2	W. H. Waddington, E. Babelon, T. Reinach. <i>Recueil general des monnaies grecques d'Asie Mineure</i> . 1-2 Bithynia. Paris: 1908
RG I 4	W. H. Waddington, E. Babelon, T. Reinach. <i>Recueil general des monnaies grecques d'Asie Mineure</i> . 1-4 Prusa, Prusias, Tius. Paris: 1912
RPC I	Andrew Burnett-Michel Amandry-Pere Pau Ripollès. <i>Roman Provincial Coinage</i> . Volume I: from the death of Caesar to the death of Vitellius (M.Ö. 44-M.S. 69).

	London: British Museum Press, 1992; Supplement I. London: British Museum Press, 1998
SEG 23	A. G. Woodhead (ed.). <i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i> . Amsterdam: 1968
SEG 26	H. W. Pleket, R. S. Stroud (ed.). <i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i> . Leiden: 1979
SEG 29	H. W. Pleket, R. S. Stroud (ed.). <i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i> . Leiden: 1982
TIB 12	Andreas Külzer (ed.). <i>Tabula Imperii Byzantini</i> Band 12: Ostthrakien. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2008
TIB 13	Klaus Belke (ed.). <i>Tabula Imperii Byzantini</i> Band 13 Teilband 1: Bithynien und Hellespont. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2020
TUBA-AR	Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi

RESİM, TABLO VE EKLER LİSTESİ

RESİMLER

- Resim 1:** Tabula Peutingeriana’da Prusa ve çevresi
Resim 2: Hierokles’in Synekdemosis adlı eserine göre Prusa ve çevresi
Resim 3: Nero dönemi sikkesinde kent ethnikonu
Resim 4: Prusa ve yakınındaki kentleri bağlayan yollar
Resim 5: Prusa ve çevresi
Resim 6: Asklepios kültüyle bağıntılı kıvrımlı, yılan şeklinde taşlar
Resim 7: Kios ve çevresi
Resim 8: Kios’daki kült alanı
Resim 9: Myrleia/Apameia ve çevresi
Resim 10: Apameia limanı kalıntıları
Resim 11: Apameia limanının biraz yukarısındaki mozaikli yapı
Resim 12: Görükle ve çevresinin arkeolojik potansiyeli
Resim 13: Yaylacık/Mudanya’da bulunmuş Tatianos yazıtı
Resim 14: Septimius Severus Dönemi Kaisareia sikkesi ve Kapanca sahili
Resim 15: Kaisareia Germanika’nın olası konumu
Resim 16: Orhaneli’deki Yazıcıoğlu Konağı’nın kalıntıları
Resim 17: Miletupolis ve çevresi
Resim 18: Uluabat Kuşağı ve arkeolojik potansiyeli
Resim 19: İlk Tunç Çağında Batı Anadolu’da kültür bölgeleri
Resim 20: İlk Tunç Çağında Anadolu’da kervan rotaları ve yerleşimler
Resim 21: MÖ 2. Binde Batı Anadolu’da kültürler arası etkileşim rotaları
Resim 22: MÖ 13. asırda Batı Anadolu
Resim 23: Hitit kaynaklarına göre Kuzeybatı Anadolu
Resim 24: Phryge yazıt ve yazılı nesnelerin buluntu yerleri
Resim 25: Hisar’da yapılan sondaj kazılarında ele geçmiş prehistorik çanak çömlek buluntuları
Resim 26: Bithynia valisi Lollianus için Hisar’da dikilmiş onurlandırma yazıtı
Resim 27: Prusa surları ve kent planı
Resim 28: Traianus Dönemi Prusa sikkesi (RPC III 1049) ve İsveçli diplomat Löwenhielm’in firçasından 1824’te Osman Gazi Türbesi.
Resim 29: Caracalla dönemi Prusa sikkesinde altı sütunlu tapınak
Resim 30: Güreş sahneli devşirme blok ve Yerkapı’nın batısındaki konumu
Resim 31: Bursa Arkeoloji Müzesinde teşhirde olan Kybele heykelciği
Resim 32: Prusa’lı theosebess Epitherses’in mezar steli
Resim 33a: Zindankapı’daki İbranice yazıt ve menorah şekli
Resim 33b: Zindankapı’daki İbranice yazıtın yeri
Resim 34: İyi çoban İsa tasviri

TABLÖLAR

Tablo 1: Bithynia-Pontus eyaletinde yargılanan memurlar

Tablo 2: Prusa, Kios, Apollonia'daki memurluklar

Tablo 3: Apameia, Kaisareia Germanika, Miletupolis, Hadrianoi'deki memurluklar

EKLER

Ek 1: Prusa yazıtları Dökümü

Ek 2: Apameia yazıtları Dökümü

Ek 3: Kios yazıtları Dökümü

Ek 4: Hadrianoi yazıtları Dökümü

Ek 5: Roma-Bizans Dönemi mimari elemanlarından günümüze ulaşanlar

GİRİŞ

Asia Minor'un kuzeybatısında, Propontis'in güneydoğu köşesinde, sahilden 20 km içeride yer alan Prusa ad Olympum hakkındaki çalışmamız bir kent tarihidir. İnsanoğlu bin yıllar boyunca göçebe yaşadktan sonra tarım yapmayı keşfederek yerleşik hayata geçmiş, bundan birkaç bin yıl sonra da daha organize yerleşim türü olan kentlerde yaşamaya başlamıştır. Kentler insanların tarımla uğraşmadan da geçimlerini sürdürebilecekleri yerleşimlerdir. Kolay savunulabilen, kolay ulaşılabilen ve gıda, su, hammadde gibi ihtiyaçların kolay temin edilebildiği noktalar kent yeri olarak tercih edilen noktalar olmuştur.

İlk kentler Ön Asya'nın böyle uygun noktalarında kurulmuştu. Her kentin bağımsız bir devlet gibi davrandığı site (polis) aşamasını bir kentte örgütlenmiş merkezi yönetimin geniş bölgeleri kontrol ettiği aşama takip etti. Büyük İskender'in Asia seferiyle kent devletleri dönemi büyük oranda sona erdi, krallıklar, imparatorluklar devri açıldı. Hellenistik Dönem kentleşmenin hız kazandığı bir dönem oldu. Pek çok Hellenistik kral hem yeni kentler kurdular hem de köyleri birleştirerek (synoikismos) kente çevirdiler. Bir çalışmaya göre Greko-Romen dünyasında MÖ 100'e gelinceye kadar 822 kent kurulmuş, MS 150'de bu sayı 1362'ye ulaşmış, MS 300'de ise 1350'ye düşmüştür.¹ Prusa ad Olympum da, bu tabloda kentleşmenin en hızlı olduğu ilk dönemde kurulan kentlerden biridir. Orta Çağ ve Yakın Çağda yeni kurulan kent sayısı azalmış, Bizanslılar ve Osmanlılar önceden kurulmuş kentlerde yaşamlarını sürdürmeyi tercih etmişlerdir.

Prusa ad Olympum'un tarihi 2000'li yıllara kadar alt yapı çalışması, bina yenileme gibi hallerde yapılan sondaj kazıları ve yakalanabilen kaçak kazılarda elde edilen bilgilerle oluştu. Kentin Antik Çağdaki tarihini anlatan kitap bölümleri "MÖ 2. asırda Hannibal tarafından kuruluş bir Bithyn kenti" olduğu ile başlayıp tek tük kalıntılara ve seyyah ifadelerine değindikten sonra MÖ 74'te Roma hâkimiyetine, MS 395'te Bizans hakimiyetine girdiği ile son buluyordu. Çekirge semtindeki sıcak su kaynaklarına Pythia

¹ Hanson, *An Urban Geography*, 47.

dendiği, Bizans kraliçesi Theodora'nın birkaç bir kişiyle bu hamamlara geldiği, burada bir saray yaptığı gibi sıkça tekrarlanan yanlışlar, Prusa tarihi hakkındaki birkaç satırın sonuna ekleniyordu.

Araştırmanın Kapsamı

Bu çalışma Prusa ad Olympum kentinin Antik Çağdaki durumunu bütüncül bir bakışla ortaya koymayı hedeflemektedir. Kronolojik kapsam kentin kuruluşundan Orta Çağ başına kadar geçen dönemdir. Coğrafi kapsam kentin çekirdek bölgesi olan Hisar, kentin khorası olan yakın bölgeler, kontrolündeki köy ve diğer küçük yerleşimlerdir. Ancak Prusa'nın Antik Çağdaki durumunu anlamamıza yardım edecek yakın kentlerden de kısaca bahsedilecektir. Örneğın Prusa'nın kuruluş dönemini anlayabilmek için Kios ve Propontis sahilindeki koloni hareketlerini, Roma Dönemi anlayabilmek için Apameia'yı, Hadrianus döneminde başka kentlerle ilişkisini anlayabilmek için Hadrianoi'yi incelemek gerekir. Aynı bakış açısıyla, elimizde yeterli bilgi olmadığı durumlarda diğer Bithynia kentlerine bakıp kıyaslama yapmak kuşkusuz faydalı olacaktır.

Araştırmanın Amaç ve Önemi

Bu doktora çalışmasının ilk amacı Prusa kentinin Antik Çağdaki fiziki durumunu, kurumlarını, iktisadi ve sosyal durumunu ortaya çıkarmaktır. Dilimizde yayınlanmış, bu konuları inceleyen bir çalışma yoktur ki bu da çalışmanın önemini ortaya koyar. İkinci amaç kent hakkında sıkça düşölen yanlışları ortaya koymaktır. Belirttiğimiz gibi Bursa daha çok Osmanlı mirasıyla ön plana çıktığı için, bu yönü vurgulayacak olan yazar ya da konuşmacılar Osmanlı öncesi Bursa'dan bahsederken bazıları bir asırdır tekrarlanan basmakalıp ifadeleri kullanmaktadırlar.

Bunlardan daha önemli bir amaç, Prusa'nın kuruluşuyla ilgili farklı bir bilgi veren Strabon'un söylediklerini test etmektir. Başka türlü söylemek gerekirse Asia Minor'de doğup büyümüş, Hellen kültürüne mensup biri olmasına karşın Strabon'un söylediklerinin yanlış, buna karşın Asia Minor'e hiç gelmemiş, Hellen kültürünü

küçümseyen Yaşlı Plinius'un her konudan bilgiye yer verdiği eserinde geçen Prusa'nın kuruluşuyla ilgili cümlelerin doğru kabul edilmesinin haklı sebeplere dayanıp dayanmadığını sınınamaktır amacımız.

Bir başka amacımız bölgede yeri bilinmeyen kentler hakkında yeni fikirler üretmek, tarihi coğrafyaya katkı yapmaktır. Son yıllarda bu bölgeyle ilgili çalışmaların, yüzey araştırmalarının artması, Apameia ve Apollonia ad Rhyndakos'da kazı çalışmasının başlaması buna imkân vermektedir. İlk bakışta ilgisiz görünse de çalışmanın konusunu olan bölgenin güneydoğusunda, Phrygia'daki bazı yerleşimlerde yeni başlayan kazılar bile Prusa tarihi için önemli bilgiler açığa çıkarabilir. Son olarak bu çalışmada Prusa tarihi hakkında yeni sorular ortaya koymayı amaçladığımızı söyleyebiliriz. Bilimsel gelişme çoğu zaman iyi sorularla başlar ve o sorular, sonradan yeterli bulgulara ulaşıldığında çığır açıcı sonuçlar doğurabilir.

Araştırmanın Yöntemi

Her tarih çalışmasının kullandığı kaynakları yani tarihi metinler, yazıtlar, sikkeler ve arkeolojik buluntuları kullanmanın yanında bu çalışmada az başvurulan bir yöntemi kullanacağız: tarihi kaynakların güvenilirliğinin sorgulanması. Antik yazarların yazdıkları genellikle doğruluğundan şüphe edilmeden alıntılanır. Ama bazen bir yazarın bir bilgiyi hangi güdülenme ile verdiğini, bolca ayrıntı verirken neyi amaçladığını, dikkatini neye yönelttiğini de sorgulamak gerekir. Çalışmamızın önemli bir sorusu yani Prusa'nın kuruluşu hakkında farklı iki bilgiyi tartarken, bunları yazan yazarların hayatları, kişilikleri ve yazım üsluplarını karşılaştırıp çapraz kaynaklardan doğruluklarını sorgulayacağız.

Kentin adı Grekçe Prousa şeklinde yazılmasına karşın benzer isimli kentlerle ve Bithynia krallarıyla karıştırılmaması, uluslararası kabul görmüş yazımı uyması için Latince yazılışı olan Prusa'yı benimsedik. Aksi belirtilmedikçe Prusa kelimesiyle Prusa

ad Olympum'u kastedeceğiz. Antik kaynakların kısaltılmasında Brill's New Pauly'nin önerdiği kısaltmalar esas alınmıştır.

Prusa'ya dair tekil olayları biliyorsak, tekil buluntulara sahipsek bunlardan yola çıkarak kentin bölgesi ve Asia Minor'un genelindeki durumunu yorumlayacağız. Yani tümevarım yöntemini kullanacağız. Ancak belirli bir dönemde yaşanan olayları bilmiyor, o döneme ait buluntulara ulaşamıyorsak, içinde bulunduğu bölgenin ve Asia Minor'un geneline dair bilgilerin Prusa için de geçerli olmuş olması gerektiğinden yola çıkarak tahminde bulunacağız, yani tündengelim yöntemini kullanacağız.

Konumuzla ilgili şahıs isimleri, yer isimleri ve kavramlarda orijinal yazım şekline sadık kaldık. Aynı kavramın iki şekli varsa Grekçe ya da Latincesini parantez içinde verdik. Bir kentin adı iki farklı dönemde iki farklı şekilde yazılmışsa kentin karakterinin Hellen ya da Latin olup olmadığına dikkat ettik. Örneğin Roma egemenliğindeyken Nicaea şeklinde yazılmasına karşın bu kentte büyük oranda Hellen kültürü egemen olmuş, yönetici sınıf dışında Latince çok az kullanılmıştır. Bu yüzden Nikaia yazılışını tercih ettik. Konumuzu oluşturan Prusa ve yakınındaki yerleşimlerin tarihlerinin büyük çoğunluğunda Hellen karakteri taşıdıklarından metin içinde bahsedilecektir.

Çalışmamıza kaynakların tanıtımıyla başlayacağız. Antik Çağ, Orta Çağ kaynakları ve seyyahlardan sonra bölgeyle ilgili yapılmış araştırmaların tarihçesini vereceğiz. 2. bölümde kentin adı, halkları, konumu ve yol ağını inceleyeceğiz. Üçüncü bölümde önce Prusa ve çevresi hakkında bilgi veren kaynakların güvenilirliğini sorgulayacağız. Daha sonra kentin kuruluşuna dair geliştirdiğimiz hipotezi temellendireceğiz. Dördüncü bölümde zaman dizinsel sırayla kentin yaşadığı siyasi olayları aktaracağız. Beşinci ve son bölüm kentin fiziki, idari, iktisadi, sosyal, dini görünümüne ayrıldı. Kentin yapıları, kurumları, üretim kolları, köyleri ve kültürlerini aktardıktan sonra pek az çalışmada rastladığımız Hristiyan ve Yahudi topluluklara değineceğiz.

1- KAYNAKLAR

Prusa hakkında bilgi veren kaynakları kabaca yazılı kaynaklar ve arkeolojik kaynaklar şeklinde ikiye ayırabiliriz. Antik Çağ kaynakları dönemin tanığı ya da çağdaşı olarak, sonraki dönemlerde yazılmış kaynaklar da kentten geriye kalanlar hakkında bilgi vermeleri açısından önem taşırlar. Arkeolojik kaynakları da yine kabaca mimari kalıntılar, sikkeler ve yazıtlar olarak bölümleyebiliriz.

1.1 Antik Kaynaklar

Prusa ad Olypnum hakkında Antik Çağ ve Orta Çağ yazarları kısıtlı bilgi verirler. Kent ve çevresinde geçen tarihi olaylar, bir yerden duyulmuş hissi verircesine sadece birkaç cümle ile geçiştirilir. Kentin kuruluşu konusuna geldiğimizde kaynaklar daha da azalır. Sadece Strabon, Yaşlı Plinius ve Arrianus'un bu konuda fikri vardır. MS 6. asırda yazan Stephanos Byzantinos ise Strabon'un kuruluşu ilişkin hata yaptığını düşünerek onu düzeltmeye çalışır. Bu bölümde Prusa ve yakın çevresinden, Bithynia'yı ilgilendiren olaylardan bahseden kaynakları tanıtacağız. Bunu yaparken yazarların yetiştikleri bölgeyi ve kültürü, başka kültürlere bakışlarını, kendilerinden önceki yazarlardan aldıklarını da görmeye çalışacağız. Konumuza dair yazdıklarını hangi etkenler altında yazmış olabileceklerine dair akıl yürüteceğiz. Zira diğer pek çok yazar, bu üç yazarın yazdıklarını değişik şekilde söylemekten öteye geçmemiştir.

Homer (MÖ 8. yy)

En ünlü ozanlardan olan Homer, Troia Savaşı çerçevesinde gelişen olayları anlattığı *Iliada* destanında Bithynia'yı hiç anmaz. Zira eserin yazıldığı dönemde bir Trak halkı olan Bithynler, Propontis'in doğu ve güneydoğusuna henüz yerleşmemiş, etkin bir güç olarak ortaya çıkmamıştır. Ancak savaşa katılan boyların sayıldığı II. kitapta Prusa'nın yakın çevresinde yaşayan Mysialılar ve Phrygialıların Troia müttefiki oldukları söylenir². Aynı yerde Askania gölünün de adı geçer.

Herodotos (MÖ yakl. 484-424)

Adı tarih yazıcılığı ile yan yana anılan Herodotos, *Historiai* adlı ünlü eserinde Hellenler ve Persler arasındaki mücadeleleri konu edinir. Hellespontos'da, Phrygialılar Asya

² Hom. *Il.* II.858-863.

Thrakları, Paphlagonialılar, Mariandynlılar ve Suriyelilerden oluşan üçüncü hükümetin (satraplık) yılda 360 talent vergi verdiğini yazar.³ Mitrobates adlı Pers devlet adamının Pers hâkimiyetinin ilk dönemlerinde Daskyleion satrabı olduğunu söyler.⁴ Mysia bölgesinin bir dönem Lydia kralı Kroisos'un egemenliğinde olduğunu, Prusa yakınındaki Olympos dağında geçen bir olayla ilgili anlattıklarından çıkarırız⁵. Ionia kentlerinin Perslere karşı giriştiği başarısız ayaklanma sırasında Propontis'teki kıyı kentlerinin önce Ionia hâkimiyetine girdiğini, Mysia kenti olarak andığı Kios'un, kısa sürede sonra Hymaios komutasındaki Perslerin hâkimiyetini tanımak zorunda kaldığını da yine ondan öğreniriz.⁶

Thukydides (MÖ yakl. 460- 400/399)

Antik Çağın en önemli tarihçilerden biri olan Thukydides, *Peloponneos'lularla Atinalıların Savaşı* adlı yapıtında, Bithynia tarihinin erken dönemlerine ait bilgiler verir. Sonradan Bithynia Krallığı sınırlarında kalacak olan Astakos'un Atinalıların eline geçişinden bahseder.⁷

Xenophon (MÖ 431-355)

Tarihyazıcılığının gelişiminde önemli bir yeri olan Xenophon'un *Kyrou Paideia* (*Kyros'un Eğitimi*) adlı eserinden Perslerin Asia Minor'a hakim oldukları ilk dönemde, MÖ 6. asır ortalarında Hellespont Phrygia'sı satrabının Pharnoukhos olduğunu öğreniriz.⁸ Aynı eserinde Perslerin giderek yozlaştıkları anlatılırken Daskyleion satrabı olan babası Ariobarzanes'e oğlu Mithridates'in ihanet edişi örnek verilmiştir.⁹ *Hellenika* adlı eserinde Peloponnesos Savaşı'nın son dönemlerini anlatırken Kios'tan Atinalı elçilerin üç yıl alıkonulduğu yer olarak bahseder. Burada yazarlardan MÖ 407'de Kios'un Pers hakimiyetinde olduğunu, Xenophon'un onu bir Mysia kenti olarak gördüğünü anlıyoruz.¹⁰ Aynı tarihçinin *Anabasis* adlı eserinde Genç Kyros'un topladığı

³ Hdt. III.90. Ionia, Aiolia, Karia, Lykia, Pamphilia'dan oluşan birinci satraplığın 400, Lydia, Lasonia, Kabalia ve Hytenneia'daki ikinci satraplığın 500 talent (12950 kg gümüş/ günümüzde yaklaşık 188 bin TL) vergi vermesi, bölgeler arası refahı karşılaştırma imkânı verir.

⁴ Hdt. III.120.

⁵ Hdt. I. 36.

⁶ Hdt. V.103; V.122.

⁷ Thuk. II.30.

⁸ Xen. *Kyr.* VIII.6.7.

⁹ Xen. *Kyr.* VIII.8.4.

¹⁰ Xen. *Hell.* I.4.7.

ordunun seferini anlatılır. Paralı askerlerden oluşan bu ordu dönüş yolunda Bithynia'dan geçmiştir. Bu bağlamda Herakleia Pontike ve Kalpe yerleşimlerinin adı geçer.¹¹

Aristoteles (MÖ 384-322)

Felsefe tarihinde önemli bir yeri olan Aristoteles, iki yerde Kios'dan bahsetmiştir. Kentin kuruluşu hakkında başka hiçbir yerde duymadığımız bir bilgi verir: ona göre Kios'u önce Khios adasından gelen Mysler, ardından Karia'lılar ve son olarak Miletos'lular kolonileştirmiştir.¹² *Politika* adlı eserinde ise Antik Çağ kralları, tiranları ve yöneticilerinden bahseder. Atinalıların ilişki kurmaktan kaçındıkları bir kişi vardır: Daskyleion satrabı Mithridates. Mithridates, Perslerin Asia Minor'deki hâkimiyetleri son bulduğunda Kios prensi olarak iktidarını koruyacaktır. Aristoteles onun babasına ihanet etmesinin olası sebeplerini eserinde sorgular.¹³ Aristoteles'in eser koleksiyonunda (Corpus Aristotelicum) yer alan ancak onun tarafından yazılmış olmadığı artık bilinen *De Mirabilibus Auscultationibus* adlı eserde de, Kios'tan 120 stadion (yakl. 22 km) uzaktaki Pythopolis adlı köyden bahsedilir.¹⁴

Theophrastos (MÖ 372-287)

Aristoteles'in öğrencisi olan Theophrastos'un bitkiler hakkındaki eserinde gemi yapımında kullanılan en iyi kerestenin kaynakları sayılırken Mysia Olympos'u da anılır.¹⁵ Marangozluk için en iyi keresteyi sağlayan bölgeler arasında da Rhyndakos bölgesi ve Mysia Olympos'u sayılır.¹⁶

Hellenika Oxyrhynchia

Mısır'daki Oxyrhynchos kentinde¹⁷ bulunmuş, MÖ 410'dan MÖ 396'ya kadar yaşanmış olayları anlatan papirüs fragmanları bu isimle bilinir.¹⁸ Thukydides'in

¹¹ Xen. *Anab.* VI.2.1; VI.2.17.

¹² Avram, "Propontic Coast", 982. Pausanias'ın Khios'da Kariyalıların da yaşadığını, iç çekişmeler neticesinde Kariyalıların bir kısmının adadan kovulduğunu söylemesi, Aristoteles'in fragmanında söylenenleri çağrıştırıyor (Paus. VII.4.9-10).

¹³ Aristot. *Pol.* V.1312.

¹⁴ Arist. *Mir. Ausc.* 834A.

¹⁵ Theophr. *Hist. pl.* IV.5.5. Aynı eserin farklı yerlerinde Olympos dağında yetişen bitkilere dair bilgiler vardır, ör. IV.5.4'te fındık ve kestanenin bol yetiştiği yazar.

¹⁶ Theophr. *Hist. pl.* IV.5.5; V.2.1

¹⁷ Günümüzdeki adı El Bahnasa olan kentte 1906'da bulunana Londra papirüsü, 1934'te bulunana Floransa papirüsü denir. Üçüncü bir fragman demeti de Kahire Papirüsü adıyla bilinir. Farklı kopyalar farklı olayları anlatır, tümü 900 satır civarındadır.

anlattığı olayların devamı tarzında olması düşünülerek tarih sırasına göre yazılmıştır.¹⁹ Kyme’le Ephoros ve Diodoros Sikeliotes bu kaynaktan faydalanmışlardır.²⁰ Hellenika Oxyrhynchia güvenilir bir kaynak olarak görülür.

Yaklaşık olarak MÖ 400-359 arasında hüküm sürmüş olan Sparta kralı II. Agesilaos, Anadolu’da bir kara ordusuna komuta eden ilk Sparta kralıdır.²¹ MÖ 396’da başlattığı seferinin Hellenika Oxyrhynchia’da anlatılan kısmında Kios’a da gelmiş, “Olympos yakınlarındaki hainlikleri için Mysialılara hesap sormuş”, ardından Phrygia kıyılarındaki Miletouteikhos denen yere saldırmış ancak ele geçirememiş.²²

Pseudo- Apollodoros

Argonautika destanıyla bağlantısı sebebiyle bu eserde konumuzla ilgili bölümleri hemen aşağıdaki Apollonios Rhodios başlığında ele aldık.

Apollonios Rhodios (yakl. MÖ 305-235)

Rodos’lu şair *Argonautika* adlı eserinde Kolkhis’teki altın postun peşine düşen elli kahraman denizcinin maceralarını anlatır. Kyzikos’a uğradıktan sonra doğuya doğru ilerleyen gemi Mysia halkının yaşadığı Kios’a uğrar.²³ Kent, Arganthonion dağı yamacında, kent ile aynı isme sahip derenin denize döküldüğü yerde kuruludur. Gemi buradan ayrıldığında Hylas, Herakles ve Polyphemos gemide değildir, tayfaları yatıştırmak için “Polyphempos’un kaderinde Kios nehrinin denize kavuştuğu yerde muhteşem bir şehir kurması yazılıdır” denir.²⁴ Herakles, Hylas’ı ölü ya da diri olarak getirmezlerse Mysia ülkesini yakacağını söyleyince Kios halkı, buluncaya dek Hylas’ı

¹⁸ Yazarı bilinmediği için P.= Papyrus şeklinde gösterilir. Olası yazarlar içinde en büyük aday Atinalı tarihçi Kratippos’tur.

¹⁹ Xenophon’un *Hellänika* adlı eseri de aynı niyetle yazılmıştır.

²⁰ Meister, “The Historian”, 1088. Diodoros özellikle *Bibliothēke Historike*’nin 13. ve 14. kitaplarında bu eserden faydalanmıştır.

²¹ Diod. XIV.79; Iust. VI.2.

²² *Hell. Oxy.* XXII.3.

²³ Apoll. Rhod. I. 1177 ve.d.; II.766.

²⁴ Apoll. Rhod. I.1320. Hylas’ın Kios yakınlarında, bir su perisi tarafından sürekli kalmaya ikna edilmesi MÖ 3. asırdan sonra sevilen bir konuydu. Theokritos (*İdil*, 13) ve Vergilius (*Georgica*, III.6) da bu temayı işlemişlerdir.

arama sözü verir.²⁵ Böylece sonraki yazarların Kios'tan bahsederken anlatacakları festival için bir temel oluşmuş olur.

Homeros'tan sonra, Rodos'lu Apollonios'tan önce, MÖ 5. asrın ilk yarısında Prokonnesos'lu Deilokhos da aynı destanı hakkında yazmıştı.²⁶ Apollonios, Kyzikos çevresinde yaşayan Dolionlarla ilgili bilgileri ondan almış görünüyor.²⁷ Kolkhis'ten dönen Iason'u Bosphoros'ta anlatan satırları da iki asır önce MÖ 462'de Pindaros yazmıştı.²⁸

Aynı destanın birkaç farklı biçimlemesi yazılmıştır. MS 1. asırda Latin şair Valerius Flaccus aynı isimle (*Argonautica*) bir eser yazmıştır.²⁹ Gemiciler Kyzikos'tan sonra denizi kahverengiye boyayan Rhyndakos'u görürler, Hylas'ın kaybolacağı dağları sık ormanlı Mysia'ya varırlar.³⁰ Konumuzla ilgili başka bir yer adı geçmez. MS 2. asırda derlenen *Bibliotekhe* adlı eserin bir bölümünde de aynı destan konu edilir.³¹ Dünyanın ve tanrıların doğuşu hakkında söylenceler, Herakles ve başka Yunan kahramanlarının işleri, Troia Savaşı gibi konular işlendiği bu eserde farklı olarak sefere katılan gemicilerin tümünün adları verilir. Hylas'ın kaybolduğu yerde Argo gemicilerinden Polyphemos'un bir kent kurduğu ve ilk kralı olduğu belirtilir.³² Başka bir bölümde Herakles'in Dasyklos'un oğlu Lykos'un Mysia'daki sarayına geldiği, Bebriklerle mücadeleye girdiği anlatılır.³³ Destanın bir başka biçimlemesi Orfik Argonautika adıyla bilinir, anonim bir ozan tarafından MS 4. asırda yazılmıştır. O da Valerius Flaccus gibi fazla coğrafya ayrıntısı vermez, sadece Rhyndakos ve Mysia'yı anarak bölgemizde

²⁵ Apoll. Rhod. I.1353.

²⁶ Deilokhos'un Kyzikos ve Samothrake hakkında da eserleri vardır (Fowler, *Early Greek Mythography*, 647).

²⁷ Tozeren, "The Coveted", 81.

²⁸ Pind. *Pyth.* IV. Iason'un Kolkhis kralının kızı Medeia ile geri dönüşü çok sayıda başka esere de ilham vermiştir.

²⁹ Eserin Roma imparatoru Vespasianus'a adanmasından, onun hükümdarlık dönemi olan MS 69-79 arasında ya da az öncesinde yazıldığı söylenebilir.

³⁰ Val. Fl. III.32; III. 481.

³¹ Önceleri bu eserin MÖ 2. asır ortasında yaşamış Atina'lı Apollodoros tarafından yazılmış olduğu sanılırdı. O yüzden bugün Pseudo-Apollodoros olarak bilinir.

³² Apollod. I.9.19.

³³ Apollod. II.5.9.

geçen olayları anlatır. Özetle, farklı yazarlar aynı destan konusunu yaşadıkları yer ve döneme göre çeşitlendirerek yazmış, yazarın niyetine ya da faydalandığı kaynaklara göre vurguları farklı farklı olmuştur. Örneğin konumuz olan bölge Roma eyaleti olduktan sonra yazılan bir biçimlemede, diğerlerinde geçmeyen Bithynia kelimesi geçer.

Pseudo-Skylaks

MÖ 3. asırda derlenen, Akdeniz ve Karadeniz kentleri hakkında bilgiler içeren *Periplous* adlı eser Karyanda'lı Skylaks'a atfedilir ancak esere bu adın Skylaks'ı onurlandırmak için verildiği düşünülmektedir. Bu eserde Kios'un Mysia sahilinde, onun batı komşuları olan Myrleia ve Plakia'nın ise Phrygia sahilinde yer aldığı söylenir.³⁴

Polybios (MÖ yakl. 200-118)

MÖ 264-146 arasını anlatan *Historiai* adlı eserinde Asia Minor ve Bithynia'nın sahne olduğu siyasi gelişmeler anlatılır. IV. ve V. kitaplarda, Seleukos kralı III. Antiokhos'un Anadolu valiliğine atadığı Akhaios'un (ö. MÖ 213) icraatları yer alır. Bithynia Krallığı'nı karıştırmak için tahtta hak iddia eden Tiboetes/Tibites diye birini Makedonya'dan getirtmesi, Bithynia kralı I. Prousius'ın ona karşı harekete geçip Mysia'nın bir kısmını alışı bu bağlamda anlatılır.³⁵ Takip eden bir bölümde Pergamon kralı Attalos I Soter'in bir Galat boyu olan Aigosagları Trakya'dan Akhaios'a karşı savaşmak için getirtmesi,³⁶ Aigosagların fırsat bulunca Troia ve çevresini yağmalaması üzerine I. Prousius'ın MÖ 216'da onları yenmesi anlatılır.³⁷ Kios'un Aitolia Birliği'ne girmesi, Lysimakheia ve Khalkedon ile müttefik olması, Makedonya kralı V. Philippos'un eline geçişi, tüm kent halkının köle olarak satılması, Polybios'un verdiği bilgiler arasındadır.³⁸ Kios'un tekrar özgürlüğünü kazanabilmesi için Romalıların devreye girişi de birkaç bölüm sonra anlatılır.³⁹

³⁴ Ps.-Sky. 93, 94.

³⁵ Pol. IV.50.

³⁶ Pol. V.78.

³⁷ Pol. V.111.

³⁸ Pol. XV.21, 23.

³⁹ Pol. XVIII.44.

Cornelius Nepos (yakl. MÖ 110-24)

Hayat öyküsü yazmış en eski Latin yazar olan Nepos, *De Viris Illustribus (Ünlü Kişiler Hakkında)* adlı eserinde yirmi iki tanınmış kişiyi anlatır. Hannibal'ı anlattığı XXIII. kitap konumuzun geniş bağlamı içinde önemli ayrıntılar taşır. Ancak bu eserin özgünlüğü konusunda şüpheler vardır: yirmi dördüncü (Marcus Porcius Cato) ve yirmi beşinci (Titus Pomponius Atticus) bölümler dışında kalanların MS 4. asır sonlarında yaşamış Aemilius Probus adında biri tarafından yazıldığı iddia edilmiştir.⁴⁰

Diodoros Sikeliotes (MÖ 90-20)

Sicilyalı tarihçi *Bibliothēke Historike (Tarih Kitaplığı)* adlı eserinde geniş bir zaman dilimindeki olayları anlatır. Bunlardan biri Pers kralı Kserkses'in 480'deki Yunanistan seferi için aralarında Bithynia'dakilerin de bulunduğu pek çok kıyı kentinde savaş gemisi inşa ettirmesidir.⁴¹ Yunan polis'lerinin Perslerle olan mücadelesi kapsamında Batı Anadolu'daki Sparta yanlısı kentlerin Perslere karşı korunmasından bahsederken Derkylidas'ın ordusuyla Bithynia'daki Thraklar üzerine yürüdüğünü, arazilerini yağmaladığını söyler.⁴² Büyük İskender'in halefleri (Diadokhoi) arasındaki mücadele döneminde (Halefler Dönemi) Hellespontos Phrygia'sını elinde tutan Arrhidaios'un Antigonos Monophthalmos ile girdiği mücadele sonrasında güvende olabilmek için Kios'a kaçtığını bildirir.⁴³ Yine Halefler Döneminde Phrygia satrabı olan Ariobarzanes'in oğlu Mithridates'in, Myrleia ve Kios'u 35 yıl yönettikten sonra MÖ 302'de öldürüldüğünü de ondan öğreniriz.⁴⁴

Strabon (MÖ 64/63-21)

Geographika adlı eserinde, pek çok yeri olduğu gibi Bithynia'yı da ayrıntılı şekilde anlatır. Önce Bithynia halklarının menşeinden bahseder.⁴⁵ Bölgenin doğu ve kuzeyindeki kentleri anlattıktan sonra bölgenin sınırlarını çizer.⁴⁶ Daha sonra Philippus'un Kios ve Myrleia'yı ele geçirdiğini, müteakiben I. Prousius'a verdiği, onun da kentlerin adını değiştirdiği anlatır. MÖ 190 yılındaki Magnesia Çarpışması ve iki yıl

⁴⁰ Healy, *Pliny the Elder*, 45, dn. 28.

⁴¹ Diod. XI.2.

⁴² Diod. XIV.38.

⁴³ Diod. XVIII.72.

⁴⁴ Diod. XX.111.

⁴⁵ Str. XII.3.3.

⁴⁶ Str. XII.4.1.

sonra imzalanan Apameia Barışı'ndan sonra Hannibal'in geldiği kentin Prusias (Kios) olduğunu belirtir. Kios'un kuruluş söylencesini aktarır, kentin üst kısmında Aganthonion adında bir dağ olduğunu, bu dağda Hylas ile ilgili festival yapıldığını söyler.⁴⁷ Prusa'nın kuruluşundan tek cümleyle bahsedip Askania Gölü'ne geçer.⁴⁸ Takip eden birkaç bölümde de Mysia Olympos'unu tasvir eder, burada barınan bir çeteyi anlatır.⁴⁹ Ünlü kişiler bahsinde de Myrleia'lı hatip Kleokhares ve Prusa'lı hekim Asklepiades'in adları sayar.⁵⁰

Propertius (y. MÖ 50-10)

Mitolojik konuları bolca kullanan, elegeia türünde lirik şiirler yazmıştır. Bunlardan biri Argo gemicilerini konu alır. Geminin Mysia sahiline, Askanios nehri yakınına uğradığı, Hylas'ın Thynia su perilerinin sevdikleri bir pınar olan Arganthoneion dağındaki Pege'de kayboluşu lirik bir dille anlatılır⁵¹.

Rhetorica ad Herennium (yakl. MÖ 80)

Yazarı bilinmeyen hitabet eseridir. Bir dönem Cicero ya da Cornificius tarafından yazılmış olduğu düşünülmüş, sonradan bunun yanlışlığı ortaya çıkmıştır. Herennius adlı birine ithaf edilmiştir. Retorik sanatının inceliklerini aktaran bu eserde Kios kentinin tahrip edilmesinden bahsedilir.⁵² Ancak eylemi gerçekleştirenin kimliği ve bağlam belli değildir. Aynı cümlede o kişinin Lemnos'u ele geçirdiği, Thasos'da bir garnizon kurduğu, Kios'u tahrip ettikten hemen sonra Hellespontos'daki Abydos'u işgal ettiği, bir sonraki cümlede ise yedinci kez konsül seçildiğinin söylenmesi bazı ipuçları verir. Bunlara dayanarak o kişinin yedi kez konsül seçilen, Gaius Marius (MÖ 157-86) olabileceği, anılan eylemi Sulla'ya karşı MÖ 88-82 arasında yürüttüğü iç savaş sırasında gerçekleştirmiş olabileceği söylenebilir.⁵³ II. Makedonya Savaşı sırasında (MÖ 200-197) Thasos, Kios ve Abydos'u ele geçiren Makedonya kralı V. Philippos da kastedilen kişi olabilir.

⁴⁷ Str. XII.4.3.

⁴⁸ Str. XII.4.5.

⁴⁹ Str. XII.8.1; XII.8.8-10.

⁵⁰ Str. XII.4.9.

⁵¹ Prop. I.20.

⁵² *Rhet. Her.* IV.54.

⁵³ Marius'un MÖ 86'daki ölümünden sonra Sulla'ya karşı mücadeleyi yandaşları sürdürmüştür.

Hyginus (ü. MS 15)

Onun adıyla günümüze ulaşmış iki eserin gerçek yazarı değildir. Söylencelere ait kısa hikâyeler içeren bu iki eserin adları *Fabulae* ve *Astronomica*'dır. *Fabulae* adlı eserde Argo gemicilerinin hikâyesi de vardır. Hylas'ın Kios'da Askanios deresi yakınında kaçırılması, Polyphemos'un onu ararken gemiyi kaçırmaması, bir kent kurup orada kalması anlatılır.⁵⁴ Bunlar anlatılırken Kios'un Moesia'da olduğunun söylenmesi, benzer isimli iki yerin karıştırılmasıdır. Bugünkü Makedonya, Sırbistan ile Bulgaristan'ın kuzey kesimini içine alan Moesia bölgesine Hellen yazarlar Mysia derler, Asia Minor'un kuzeybatısındaki Mysia'dan ayırt etmek için de 'Avrupa'daki Mysia' diye belirtirlerdi.⁵⁵ Kios, Askanios, Propontis gibi yer isimlerini söyledikten sonra Thracia'nın kuzeyini kastetmiş olamaz.

Yaşlı Plinius (MS 23-79)

Kapsamlı eseri *Naturalis Historia*'da ilgi alanımıza giren pek çok bilgi yer alır. Prusa'nın kuzeybatı ve kuzeydoğusundaki yerleşimleri sıralar: Placia, Scylace, Olympena, Atussa, Gordiu Come (Juliopolis), Dasyclos, Germanicopolis, Apamea, Bryalio, Kios.⁵⁶ Germanicopolis'in diğer adının Helgas olduğunu, Kios'un Miletos kolonisi olduğunu söyler. Ayrıca Askania gölünü, Mysia Olympos'unu ve çevresinde yaşayan halkları sayar. Bizi epeyce uğraştıracak "a Cio intus in Bithynia Prusa ab Hannibale sub Olympo condita" cümlesiyle Prusa'nın Hannibal tarafından kurulduğunu söyler. Hannibal'ın mezarının Libyssa'da olduğunu ekleyip Nikaia ve Nikomedia kentlerinden kısaca bahseder.⁵⁷

Genç Plinius (MS 61/62-113)

Bithynia valiliği sırasında eyalet kentlerini bizzat görmüş olması önemlidir.⁵⁸ İmparator Traianus ile mektuplaşmalarını içeren eserde Prusa ile doğrudan ilgili mevzular da vardır. Örneğin kamu harcamalarının denetlenmesi⁵⁹; harabe haline gelen bir hamamın

⁵⁴ Hyg. *Fab.* XIV.4.

⁵⁵ Strabon'a göre Mysialılar Moesia'dan gelmiştir (Str. VII.3.2).

⁵⁶ Plin *HN* V.141-144.

⁵⁷ Plin *HN* V.148.

⁵⁸ "Traianus'un saltanatının sonlarına doğru Bithynia geçici olarak imparator eyaleti statüsüne alınmış ve Genç Plinius *ex senatus consulto* ile eyalete imparator legatus'u olarak gönderilmiştir" (Doğancı, "Roma Principatus", 56).

⁵⁹ Plin. *Ep.* X. 17-A ve B.

yenilenmesi,⁶⁰ imparatorun masrafını kendisi ödeyerek felsefeci Flavius Archippus'a Prusa'da bir çiftlik edindirmesi⁶¹; Dion Khrysostomos'un yaptırdığı bir kamu binasında yakınlarının heykellerinin bulunmasından doğan dini sorun⁶² yer alır. Bunların dışında Nicaea'da yapımı yarım kalan tiyatro⁶³; valinin davalara bakabilmek için bir süre Nikaia'da kalışı⁶⁴; Nikaia halkının vasiyet hakkıyla ilgili bir başvurusu⁶⁵; Apameia'nın kamu hesaplarının denetlenmesi⁶⁶ de anlatılır.

Titus Livius (MÖ 59- MS 17)

Sallustius ve Tacitus ile birlikte önemli Roma tarihçilerinden olan Titus Livius, kapsamlı eseri *Ab urbe condita libri* (*Şehrin Kuruluşundan İtibaren*)'de Bithynia Krallığı'nın dâhil olduğu siyasi gelişmeleri de anlatır. Örneğin Bithynia kralı I. Prousius'ın Makedonya kralı V. Philippos ile hem akrabalık hem de müttefiklik kurması, Roma Cumhuriyeti ve müttefiklerine karşı birlikte savaşmaları, hemen ardından da Kios'u ele geçirip yağmalamalarını anlatır.⁶⁷ Bu süreçte Kios halkının başlarına gelenlerden muzdarip oldukları belirtilir.⁶⁸ Makedonya kralının Romalılar ile antlaşma yapması üzerine Kios'un kısa süre sonra tekrar özgürlüğünü kazandığını yazar.⁶⁹

Parthenios (ü. MS 20)

Şair ve dil bilgisi uzmanı olan Parthenios'un Nikaia'lı (ya da Apameia'lı) oluşu, konumuz açısından onu değerli kılar. Otuz altı kısa aşk hikâyesini içeren eseri *Erotica Pathemata*'nın bir hikâyesi, Troya Savaşı ile bağlantılı söylencelerde adı geçen Trakyalı kral Rhesos hakkındadır. Rhesos, Troia'ya savaşa gitmeden önce Kios'a uğrar. Burada Arganthone adlı güzel bir kadına âşık olur, onunla evlenir.⁷⁰

⁶⁰ Plin. *Ep.* X.23; X.70.

⁶¹ Plin. *Ep.* X.58.

⁶² Plin. *Ep.* X.81.

⁶³ Plin. *Ep.* X.39 ve 40.

⁶⁴ Plin. *Ep.* X.67.

⁶⁵ Plin. *Ep.* X.84.

⁶⁶ Plin. *Ep.* X. 47 ve 48.

⁶⁷ Liv. XXXII.33-34.

⁶⁸ Liv. XXXII.21.

⁶⁹ Liv. XXXIII.30.

⁷⁰ Parthenios, *Erotica Pathemata*, 36.

Pomponius Mela (ü. MS 43)

Antik Çağda Latince yazılmış tek coğrafya eserinin (*De situ Orbis- Dünyanın Konumu Üzerine*) yazarıdır. Bu eserinde Propontis sahilindeki kentleri sırayla saymıştır. Plakia ve Skylake'yi Kyzikos'dan doğuya gidilerek ulaşılan yerleşimler olarak sunar.⁷¹ Daha da ilerledikçe Daskylos, Myrleia ve Kios'u sayar.⁷² Bu yazar Kios'u "ticaret için Phrygia'nın en uygun kenti" olarak niteler.⁷³

Herakleia'lı Memnon (MS 1. asır)

Herakleia Pontika'lı tarihçi Memnon'un MS 1. ya da 2. asırda yazmış olduğu düşünülen *Peri Herakleias (Herakleia Pontike Tarihi)* adlı eseri, MS 9. asırda yaşamış Konstantinopolis patriği Photios'un *Bibliotekha* adlı eserinde yaptığı özetler sayesinde günümüze ulaşabilmiştir. Memnon bu eserinde MÖ 4. asrın ortasında MÖ 1. asrın ortasına kadar Bithynia bölgesi tarihi hakkında bilgiler verir.

Memnon'a göre Bithynia kralı I. Nikomedes ölümüne yakın bir dönemde, ikinci eşi Etazeta'dan olma çocuklarını varisleri olarak ilan etti. Yaşı küçük olan varislerin koruyucuları olarak görevlendirilen kentler arasında Kios da vardı.⁷⁴ III. Mithridates Savaşı'nı (MÖ 74-65) anlattığı bölümde Pontos Krallığı'nın elinde olan Apameia kenti önüne bir Roma birliği geldiğinde kent halkının Romalılara karşı olabildiğince dayandığını, sonunda mecbur kalıp teslim olduklarını yazar. İzleyen süreçte Pontos işgali altındaki Prusa ve Kios'un da Romalı komutan Triarius tarafından geri alındığını ekler.⁷⁵ Ancak devamında, "Triarius daha sonra ordusunu deniz kenarındaki Prusias'a götürdü, eski zamanlarda buraya Kieros denirdi" derken Prusias ad Mare (Kios) ile Prusias ad Hypium'u (eski adı Kieros) karıştırmıştır.

Frontinus (ö. MS 103)

Savaş teknikleri ve eski komutanların başarıları hakkında bilgiler verdiği *Strategemata* adlı eserinde bağlamını belirtmeden Romalı komutan Flavius Fimbria'nın IV.

⁷¹ Mela I. 98.

⁷² Mela I. 99-100.

⁷³ Mela I-100.

⁷⁴ Mem. XII.

⁷⁵ Mem. XLI.

Mithridates'in oğluna karşı Rhyndakos ırmağı yakınında bir çarpışmaya girdiğini, düşmanın 6000 askerini öldürttüğünü yazar.⁷⁶

Dion Khrysostomos (MS 40-112)

Filozof ve hatip Dion'un söylevlerinden seksen tanesi elimizdedir.⁷⁷ Prusa'lı bir aileye mensup olduğu için onun yazdıklarında kentin fiziki yapısı, idari yapısı, toplumsal yapısı ile ilgili ayrıntılar bulabiliyoruz. Örneğin 40. söylevde Prusa'da bir tiyatro olduğunu kesin olarak öğreniyoruz. Apameia ile Prusa arasında, belirtilmeyen bir sebeple sorun olduğu anlaşılıyor. Apameia'nın Prusa'nın kerestesine, Prusa'nın da Apameia limanına ihtiyacı olduğu söyleniyor. Elde edilen yargı bölgesi (conventus) ayrıcalığının Prusa'nın itibarını arttırdığı iddia ediliyor. Benzer konu çevresinde dönen 41. söylevde, iki kent arasındaki çekişmenin temelsizliğini göstermek amacıyla bazı Prusalıların Apameia'da, bazı Apameialıların da Prusa'da meclis üyesi oldukları söylemiş. 44. söylevde Prusa halkının Dion'un annesi için bir heykel ve tapınak yaptırmış olduğu ortaya çıkıyor. Dion bu söylevde, Prusa'nın çok eski bir kent olmadığını ancak gösteriş açısından pek çok Hellen kentinden üstün olduğunu ekler. 45. söylevde Dion'un Prusa'yı güzelleştirmek için yapmayı planladıkları var. Dahası kent konseyi üye sayısı onun çabalarıyla yüz kişi arttırılmış. 46. söylev Prusa'nın iktisadi hayatına ilişkin ayrıntılar barındırıyor. Buğday fiyatlarının yükselmesi sebebiyle halkın huzursuzluk çıkardığı anlaşılıyor. Kentte buğday üretimi yanında bağcılık ve hayvancılığın diğer önemli geçim kolları olduğu sonucu çıkıyor. Ayrıca sıcak sular bölgesinde sütunlarla çevrili bir alan ve atölyeler inşa ettirdiğini, Dion kendi ağzından söylüyor. 47. Söylevde, bir yangın vesilesiyle anılmasına bakarak kentte Zeus tapınağı olduğunu öğreniyoruz. Uzun saç ve sakal bırakmanın toplum içinde yadırgandığını da aynı söylevden çıkartabiliriz. 48 ve 49. söylevler de Prusa'nın idari yapısını daha rahat algılamamızı sağlayan arka plan ayrıntıları sunuyor. Dion'un Prusa ile ilgili söylevlerinin genel havasından Dion ve dedelerinin Prusa kenti için Roma imparatorundan özgür kent hakkı elde etmeye çabaladıkları sonucu çıkıyor.

⁷⁶ Frontin. *Str.* III.17.5.

⁷⁷ Bunların iki tanesinin öğrencisi Favorinus tarafından yazıldığı anlaşılmıştır (Dover, "Dio Cocceianus", 470).

Plutarkhos (MS 46-120)

Hayat hikayesi türünün temellerini atan Plutarkhos, Romalı devlet adamı ve komutan Lucius Licinius Lucullus'a ayırdığı bölümde III. Mithridates Savaşı'nda (MÖ 74-65) Pontos kralı VI. Mithridates'e karşı Rhyndakos nehri kıyısında kazanılan savaşın ayrıntıları anlatılır. Atina'lı devlet adamı Phokion'un hayat hikâyesinde ise İskender'in istediği dört Yunan kentnin idaresini Phokion'a bırakacağı, teklif edilen kentler arasında Kios'un da bulunduğu anlatılır.⁷⁸ Efsanevi Atina kralı Theseus'un hayat hikâyesinde Kios'un doğusundaki Pythopolis yerleşiminin kuruluşuna dair söylence aktarılır.⁷⁹

Arrianus (yakl. MS 86-179)

Tarihçi ve filozof Lucius Flavius Arrianus, hem önemli resmi görevler yürüttüğü için hem de Nikomedia vatandaşı olduğu için çalışmamızda ayrı bir önem taşır. Bithynia tarihi hakkındaki bir eseri Photios'un özetleri sayesinde günümüze ulaşmıştır. Bu eserde Prusa'yı Bithynia krallarından dış bozukluğu olan Prousias'ın babası olan Prousias'ın kurduğunu söyler.⁸⁰ Kastettiği kral I. Prousias'tır. Ancak bir önceki cümlesinde II. Prousias'ı I. Nikomedes'in oğlu sayar ki gerçekte torununun oğludur.

Appianus (yakl. MS 90-160)

Hem Mısır'da hem de Roma'da önemli görevler yürütmüş olan İskenderiyeli tarihçi Appianus, Grekçe yazdığı *Roma Tarihi (Romaika Historia)* adlı eserinde III. Mithridates Savaşı'nı da anlatır. Roma birliklerine komuta eden Lucullus'un Triarius adındaki bir komutanının, Pontos ordusunun işgali altındaki Apameia'yı ele geçirip halkın çoğunu öldürdüğü, Barba'nın ise Prusa ve Nikaia'yı ele geçirdiği bu bağlamda anlatılır.⁸¹

Dionysios Periegetes (ü. MS 110-130)

Manzum olarak yazdığı coğrafya eserinde Khalkedon'dan güneye inince Bebryklerin ülkesine, Mysia topraklarına gelindiğini söyler. Burası Kios'un olduğu, Hylas'ın

⁷⁸ Plut. *Phokion*, 18.

⁷⁹ Plut. *Theseus*, 26.

⁸⁰ Arrianus, *Bithynica*, FGr Hist 156 F 29.

⁸¹ App. *Hist.* XII.77.

kaybolduğu yerdir. Buradan batıya gidilirken geçilen sahil hattına Küçük Phrygia, Kios'dan doğuya Sangarios ırmağına kadar olan bölgelere de Büyük Phrygia der.⁸²

Lukianos (MS 120-180)

Uzun hayat yaşayan kişiler hakkında bilgi verdiği eserinde Pontos Krallığı'nın kurucusu olan Mithridates'in Antigonos I Monophtalmos tarafından sürgün edildiğini, Pontos'ta seksen dört yaşında öldüğünü yazar.⁸³ Aynı isimdeki kralların Pontos devletinde çok olması yüzünden bu ifade bir hata içerir: Antigonos'un sürgün ettiği kişi, Pontos Krallığı'nın kurucusu Mithridates I Ktistes'in babası, yani II. Mithridates'tir, Kios'ta hüküm sürmüştür.⁸⁴

Galenos (MS 129-216)

Antik Çağın ünlü hekimi Galenos, gıdalar hakkında yazdığı bir eserinde Bithynia'da yetişen tahıl türlerinden bahseder. Zeopyron adlı hububatın elde edildiği kentleri Nicaea, Prusa, Krateia, Claudiopolis ve Iuliopolis olarak sayar.⁸⁵ Şifalı sulardan bahsettiği başka bir eserinde Prusa'daki şifalı suları Allianoı kaplıcaları ile karşılaştırır.⁸⁶

Dio Cassius (MS 155 -235)

Önemli kaynaklarımızdan biridir zira hem Nicaea kenti vatandaşıdır hem de Roma imparatorluk yönetiminde önemli görevlerde bulunmuştur. Seksen kitaptan oluşan *Romaike Historia (Roma Tarihi)* adlı eserinde MS 194'te Roma tahtı için gerçekleşen mücadele de yer alır. İmparator olacak olan Septimius Severus'un Pescennius Niger'i Kios-Nikaia arasındaki dar geçitte yendiği çarpışma ayrıntılarıyla anlatılır.⁸⁷

⁸² Dionys. Per. 805-810.

⁸³ Lucian, *Macr.* 13.

⁸⁴ Corsten, *Inschriften von Kios*, 33.

⁸⁵ Galenos, *De Alimentorum Facultatibus*, I.13.

⁸⁶ Galenos, *Claudii Galeni Opera Omnia*, VI. 424; Kandes, *Kuruluşundan*, 48.

⁸⁷ Dio Cass. LXXV.6.4.

Claudius Aelianus (y. MS 170-235)

Ana dili Latince olmasına karşın eserlerini Yunanca yazan Aelianus, *Varia Historia* adlı derlemesinde Büyük İskender'in Atinalı Phokion'a ödül olarak önerdiği dört kent arasında Kios'un da olduğu yazar.⁸⁸

Dionysios Byzantinos (ü. MS 190)

Byzantion'lu coğrafyacının MS 2. asrın sonlarında yazdığı, İstanbul Boğazı ve çevre bölgeleri ayrıntılı şekilde anlatan eserinde boğazın Avrupa yakasında, Pontos Euxeinos çıkışına yakın bir yerde Myrleion adlı bir yerleşimden bahsedilir. Buraya ayaklanma nedeniyle Myrleia'dan sürgün edilenlerin yerleştiği belirtilir.⁸⁹

Athenaios (ü. yakl. MS 200)

Yedi yüz antik yazar ve bin beş yüz eserden söz etmesiyle *Deipnosophistai* (*Sofistlerin Şöleni*) adındaki eseri önemlidir. Bu eserde şifalı sıcak suyu olan yerler sayılırken Prusa da anılır, buradaki sulara 'krali sular' dendiği belirtilir.⁹⁰

Berytus'lu Hermippus (MS 2. asır)

Eserlerinden günümüze kalan az sayıda parçanın birinde Makedonya kralı V. Philippos'un Apameia kentini ele geçirdiği, ardından müttefiki ve akrabası Bithynia kralı I. Prousius'a verdiği, bu süreçte kentin isminin değiştiği yazar.⁹¹

Solinus (ü. MS 220)

Latin dil bilgini Solinus, Pomponius Mela ve Yaşlı Plinius'tan bolca alıntı yaparak oluşturduğu *Collectanea rerum memorabilium*⁹² adlı eserinde, dünyanın değişik bölgelerine ait bilgiler verir. Bithynia'dan bahsederken Hylas çayının Prusias kenti içinden geçtiğini, su perileri tarafından kaçırılan Hylas için bölge halkının Hylas gölü çevresinde her yıl anma töreni yaptıklarını yazar.⁹³

⁸⁸ Ael. *VH*. I.25. Burası Sarıyer'a bağlı Garipçe köyüdür (TIB 12, 539).

⁸⁹ Dionysios Byzantinos, *Per Bosporum Navigatio*, LXXXII.

⁹⁰ Ath. *Deip.* II.17.

⁹¹ Hermippus, FHG III.51 frag 72.

⁹² Bu eser *De mirabilibus mundi* / *Polyhistor* adlarıyla da bilinir.

⁹³ Solin. 42.2. Bahsettiği göl Askania gölü olmalıdır.

Iustinus (MS 3. asır)

MS 1. asır yazarı Pompeius Trogus'un günümüze ulaşmayan eseri *Philippus Tarihi* (*Historiae Philippicae*)'ni özetleyen eserle tanınır. *Epitome* olarak bilinen bu özette Hannibal'ın II. Pön Savaşı'ndan sonra gittiği yerler ve intiharı anlatılır ancak bunlarla alakalı bir yer ismi geçmez.⁹⁴

Klaudios Ptolemaios (yakl. 100 -170)

Antik Çağın birkaç önemli coğrafyacısından biri olan Ptolemaios, *Geographike Hyphegesis* (*Coğrafya Kılavuzu*) adlı eserinde harita yapımına ilişkin bilgilerin yanı sıra Avrupa, Asya ve Afrika'daki kentlerin ve önemli coğrafi yerlerin enlem ve boylamlarını liste şeklinde verir. Bu eseri hazırlarken bir asır arayla hazırlanmış farklı kaynaklardan yararlanmış, bunları bir araya koyarken bazı hatalara düşmüştür. Örneğin Phrygia ve Mysia bölgelerinin sınırlarını birbirine içine geçirmiş, Paphlagonia'yı Galatia'ya dâhil etmiştir.⁹⁵ Bu eserde Bithynia bölgesinde konumuzla ilgili şu yerleşimleri sayar: Apameia, Askania Gölü, Prusa, Prusias, Daskylion, Kaisareia, Apollonia ad Rhyndakos.⁹⁶

Ulpianus (ö. MS 223)

Romalı hukukçunun eserlerinde Apameia kentinin adının farklı bir yazılışına rastlarız: "Bithynia'da Apamena kolonisi". Bu yazım şekli MS 6. yüzyıla kadar sürmüştür, Doğu Roma imparatoru I. Iustinianus'un yasa derlemesinde Ulpianus'dan aynen alınarak kullanılmıştır.⁹⁷

Ammianus Marcellinus (MS 322-400)

Roma İmparatorluk Döneminin son büyük tarihçilerinden sayılır. *Rerum Gestarum Libri* (*Olayların Tarihi*) adlı eserinde Trakya ve Propontis sahilini tarif ederken Apameia ve Kios'u da sayar.⁹⁸ Ayrıca Bithynia'nın önceki adı, bölgeleri ve halkından da bahseder.⁹⁹

⁹⁴ Iust. XXXII.4.

⁹⁵ Ramsay bu eserde tespit ettiği otuz kadar hatayı listeler (Ramsay, *Anadolu'nun*, 70, 100-101).

⁹⁶ Ptol. *Geog.* V.1.4; V.1.14; V.2.14

⁹⁷ Ulpianus, "Ulpian on Tyre's".

⁹⁸ Amm. Marc. XXII.8.5.

⁹⁹ Amm. Marc. XII.8.14.

Eunapios (MS 345-420)

Sardeis’li hatip ve tarihçi sofistlerle ilgili eserinde Galatia’lı Hellespontius’un Apameia’da öldüğünü anlatır. Ölmeden önce Apamea’daki öğrencisi Prokopios’a, kendisinin de hayran olduğu Sardeis’li sofist Khrysantios’u izlemesini salık vermiştir.¹⁰⁰

Tabula Peutingeriana (Peutinger Tablosu)

MS 2. ya da 4. asırda yapılmış resimli bir dünya haritasının 12. asırda parşömen üzerine yapılmış kopyasıdır. Atlantik Okyanusu’ndan Hindistan’a kadar olan bölgeleri, coğrafi oluşumları, Roma İmparatorluğu yol şebekesini gösterir ancak İspanya ve Britannia’nın olduğu bölge eksiktir. Üzerinde beş yüz elli beş yerleşim, büyüklüklerine göre farklı şekillerle işaretlenmiş, aralarındaki mesafeler Roma mili (1000 ayak= yakl. 1480 m.) olarak gösterilmiştir. Ramsay haritanın Asia Minor’ün doğu ve orta kesimleri için hatalar içerdiğini ancak Asia Minor’ün batısı için oldukça güvenilir olduğunu düşünür.¹⁰¹

Haritanın konumuzla ilgili sekizinci parçasına bakıldığında Kyzikos’tan sağa/doğuya ilerleyen yol boyunca dizilmiş kentlerin sıralaması hatalıdır. (Resim 1). Ayrıca Myrleia/Apameia kentinin adı yanlışlıkla Lamasco olarak işlenmiş.¹⁰²

Eusebius Hieronymus (Aziz Jerome, MS yakl. 347-420)

Hristiyan âlimi Eusebius’un Konstantinopolis’te kaldığı yıllarda, MS 380’de yazdığı kronikler (vakayiname), yaklaşık yarım asır önce Caesarea Philippi’li Eusebius’un yazdığı aynı isimdeki eserin (*Chronicon*) gözden geçirilip genişletilmiş halidir. Pek çok yanlış barındırmakla birlikte başka yerde bulunmayan bilgiler vermesi açısından değerlidir. Bu eserde MÖ 625 yılında Prusias kentinin kurulduğunu okuruz. Kastedilen kent Kios’tur.

¹⁰⁰ Eunap. *VS.* 563.

¹⁰¹ Ramsay, *Anadolu’nun*, 68.

¹⁰² Miller, *Itineraria Romana*, 712. Lamasco adının Lampsakos kenti için de kullanılmış olması, bunun bir kopyalama hatası olabileceğini düşündürüyor (Corsten, *Inscripfen von Kios*, 7).

Orosius (ü. yakl. MS 415)

Historiarum Adversus Paganos adlı eserinde III. Mithridates Savaşı'nın anlatıldığı bölümde Romalı komutan Lucullus'un Apameia'yı ve "iyi tahkim edilmiş" Prusa'yı ele geçirip tahrip ettiğini, başka bir Romalı komutan olan Fimbria'nın VI. Mithridates'in oğlunu Miletupolis'te yenilgiye uğrattığını ve Pergamon'a doğru kaçmak zorunda bıraktığını söyler¹⁰³.

Dolaylı Antik Kaynaklar

Konumuzla ilgili bilgi veren Antik Çağ kaynaklarını saydıktan sonra dolaylı kaynaklara da kısaca değinelim. Bunlar saydığımız kaynakların faydalandığı kaynaklardır.

Hekataios (MÖ 5. asır)

Dünyanın Çevresi adlı eserinde Prusa'nın kuzeyinden akan Odrysses ırmağı hakkında yazdıklarını Strabon'dan öğreniriz.¹⁰⁴ Hekataios'a göre bu ırmağın yakınında terk edilmiş olan Alazia kenti bulunur; batıda Daskylitis gölünden çıkar, Mygdonia ovasından geçerek Rhyndakos nehrine katılır.¹⁰⁵ Kyzikos arazisi olan bölgelerde, Odrysses'in geçtiği köylerde Apollon'a özel bir önem verildiğini de ekler ki bu günümüz arkeolojik buluntularıyla tutarlıdır. Kyzikos'un ve (büyük olasılıkla) Miletupolis'in Miletos kolonisi olmaları zaten bunu gerektirir.

Menekrates (MÖ 4. asır)

Strabon'un alıntı yaptığı başka bir kaynak Elaia'lı olduğunu söylediği Menekrates'tir. Aiolis'teki Elaia kentinden olması, Hellespontos ve çevresi hakkında eser vermiş olması onu bizim için değerli kılar. *Hellespontos'un Çevresi* adlı eserinde Myrleia'nın üst tarafında Halizon kabilesinin yaşadığını söyler.¹⁰⁶ Ancak bu ifadeyi Homeros'un "... Alizonlar/ ta uzaklardan gelirler, gümüşün yurdu Alybe'den" ifadesi ile bağdaştırmak zordur.¹⁰⁷ Strabon da bunun farkındadır, Myrleia yakınlarında Alizonların nerede yaşadıklarını, nerede gümüş madeni bulunduğunu sorar.¹⁰⁸

¹⁰³ Oros. VI.2.

¹⁰⁴ Str. XII.3.22.

¹⁰⁵ Bu cümledeki coğrafya yanlışlığı için bkz. Bölüm 2.4.4.

¹⁰⁶ Str. XII.3.22.

¹⁰⁷ Hom. *Il.* II.856-7.

¹⁰⁸ Str. XII.3.22. Bu soruya Nilüfer ilçesinin tarihi hakkında yapılmış sözlü tarih çalışmasında Turhan Çalay yanıt veriyor. Çalı ile Yaylacık mahalleleri arasında Gümüşlük denilen bir bölge olduğunu, buraya

Strabon, Mysialıların kökeni hakkında konuşurken Menekrates'ten yine faydalanır.¹⁰⁹ Asia Minor'un kuzeybatısını iskân etmiş halklardan biri olan Pelasglardan bahsederken ise onun başka bir kitabından (*Kentlerin Kuruluşu Üzerine*) faydalanır, bu halkın Ionia kıyıları ve yakın adalarda yaşadığını aktarır.¹¹⁰

Plutarkhos'un Kios'un doğusundaki Pythopolis'in kuruluş söylencesini aktardığını belirtmiştik. Plutarkhos bu bölümde Nikaia tarihi hakkında bir eser yazmış olan Menekrates'ten faydalandığını ekliyor. Strabon'un Elaia'lı diye bahsettiği kişiyle Plutarkhos'un yararlandığı kişinin aynı olup olmadığı belirsizdir.

Eratosthenes (MÖ 276-194)

Strabon'un bolca faydalandığı Eratosthenes, Yaşlı Plinius için de kaynaktır. Troas, Mysia ve Asia'nın eski halklarından bahsederken Plinius ondan faydalanır.¹¹¹

Demosthenes (MÖ 2.- 1. asır)

MS 6. asırda yazan Stephanos Byzantinos, Bithynia'lı olduğunu bildiğimiz epik şair Demosthenes'ten faydalanmıştır. Onun hem *Bithyniaca* adlı bir eseri olduğunu hem de kentlerin kuruluşu hakkında bir eseri olduğunu biliyoruz.¹¹²

Nikandros (MÖ 2. asır)

Khalkedon'lu Nikandros'un Bithynia kralı Prousius hakkında bir eseri vardır. Bunu Naukratis'li Athenaios'un *Deipnosophistai* (*Sofistlerin Şöleni*) adlı eserinden öğreniyoruz.¹¹³ Verilen tarife göre söz konusu kral, II. Prousius'tır (h.d. MÖ 182-149). Son olarak sadece adları bilinen, konumuz hakkında olduklarını bildiğimiz eserleri sayalım. Kios'lu olduğu düşünülen Asklepiades'in MÖ 2.-1. asırda yazdığı *Bithyniaca*

neden Gümüşlük dendiğini yaşlı bir amcadan duyduğunu söyleyip ekliyor:”.. çünkü burada gümüş çıkarılıyormuş. Maden imtiyaz hakkı Yaylacık'tan birine verilmiş.” (Ulutaş, *Nilüfer'in Hikayesi*, 93).

¹⁰⁹ Str. XII.8.3.

¹¹⁰ Str. XIII.3.3.

¹¹¹ Plin *HN* V. 124.

¹¹² Smith, *Greek and Roman Biography*, 990; Hunter, “Demosthenes”, 459.

¹¹³ Ath. *Deip.* XI.94.

adlı eseri;¹¹⁴ Askalon’lu Artemidoros’un Bithynia tarihi hakkındaki eseri;¹¹⁵ Miletos’lu Aleksandros Polyhistor’un *Bithynia Üzerine* adlı eseri bunlar arasındadır.¹¹⁶

1.2 – Orta Çağ Kaynakları ve Seyyahlar

Sokrates Scholasticus (d. yakl. 380)

Konstantinopolis’te yaşamış, avukatlık yapmış, *Ekklesiastike Historia (Kilise Tarihi)* adlı bir eser yazmıştır. Bu eserinde Caesarea Philippi’li Hıristiyan âlimi Eusebios’un aynı isimdeki eserinde anlatılanları kaldığı yerden başlayarak MS 439’a kadar getirmiştir. MS 350’de imparator olma mücadelesinde yaşananları anlatırken, Vetrano’nun tahttan feragat ettikten sonra Bithynia’daki Prusa’da bir villaya çekildiğini, ihtiyaçlarının devlet bütçesinden karşılandığını yazar.¹¹⁷

Zosimos (ü. MS 500)

Ömrünü Konstantinopolis’te geçirmiş olan Bizanslı tarihçi *Nea Historia (Yeni Tarih)* adlı eserinde Gotların MS 3. asırdaki yağmalarını anlatırken Nikaia, Kios, Apamea ve Prusa gibi Bithynia kentlerinin de zarar gördüklerini söyler.¹¹⁸

Hierokles (MÖ 6. asır)

Doğu Roma imparatoru I. Iustinianus döneminde yaşamış Bizanslı coğrafyacının *Synekdemos* adlı eseri, Roma İmparatorluğu’nun 535 yılından önceki idari bölümlerini, kentlerini listeler. Hierokles piskoposluk listelerini alıp buna eklemeler (özellikle Bithynia ve Hellespontos’a) yapmıştır. İmparatorluk topraklarını altmış dört Eparkhia’ya (eyalet) ayırmış, başkentlerini belirtmiş, içerdikleri kentleri coğrafik yakınlık durumuna göre sınıflandırmıştır. Bu listede XXXI numarasıyla belirtilen eyalette (ΠΟΝΤΙΚΗ – Pontike) Nikaia, Kios, Apameia, Prusa, Kaisareia, Apollonia, Daskyleion, Neokaisareia, Adranoi Nikomedia’ya bağlı piskoposluklar olarak gösterilir.¹¹⁹ Hierokles’in listeleri 20. asırdaki keşiflerle teyit edilmiştir.¹²⁰ (Resim 2)

¹¹⁴ Smith, *Greek and Roman Biography*, 381.

¹¹⁵ Smith, *Greek and Roman Biography*, 373.

¹¹⁶ Paganoi, *Forging the Crown*, xiii.

¹¹⁷ Socr. II.28.

¹¹⁸ Zos. I.35.

¹¹⁹ Hierokles, *Synekdemos*, 692.1, 3, 4, 5.

¹²⁰ Ramsay, *Anadolu’nun*, 76-7.

Stephanos Byzantinos (MS 6. asır)

Konstantinopolis'te yaşamış dil bilimci ve yazarın *Ethnika* adlı ansiklopedik eseri kentler, kentlerin kuruluş söylenceleri, isim değişiklikleri ve benzeri konularda oldukça fazla bilgi içerse de dikkatli kullanılmalıdır zira hataya düştüğü yerler vardır.¹²¹ Bithynia'daki Apameia'nın Kolophonlular tarafından kurulduğunu, adını onların kralı Myrlos'tan aldığını, daha sonra Bithynia kralı Nikomedes II Epiphanes'in kentin adını Apameia olarak değiştirdiğini yazar. Başka bir olasılık olarak da kentin adını, Amazonlardan biri olan Myrleia'dan aldığını aktarır.¹²²

Prusa'nın Bithynia'da küçük bir kent olduğunu söyler. Strabon'un yanlış olduğunu düşündüğü için onun ifadesini "Kyros'a karşı savaşmış kral Prusias tarafından kurulmuştur" şeklinde değiştirir. Halkına Prusaeus dendiğini, önceki adı Kios olan Prusias kenti ile aynı olmadığını söyler.¹²³

Kios'un kral Prousius tarafından kurulduğunu, adını ondan aldığını söyler. Arganthonion dağı yanı başındadır ve halkına Kianer denir. Ephoros'un Brylleion ile Kios'un aynı yer olduğu fikrini aktarır.¹²⁴ Başka bir bölümde Brylleion'un Propontis sahilinde yer aldığını, yakınlarında Daskyleion adlı küçük bir yerleşim bulunduğunu yazar.¹²⁵ Rhyndakos nehrinden "Phrygia ve Hellespont arasında" diyerek bahseder,¹²⁶ bunun kıyısında olduğunu söylediği Artaiouteikhos ile Bithynia'da bulunduğunu söylediği Neokaisareia kentlerini anar.¹²⁷

Chronikon Paschale / Paskalya Kroniği (MS 7. asır başı)

Yaratılıştan MS 627'e kadar olmuş olayları anlatan anonim bir kroniktir. Eser adını, Hristiyanlıktaki kutsal günlerin hesaplamasında Paskalya yöntemini kullanmasından alır. Eski ve Yeni Ahit'teki olayları tarihsel olaylar ile harmanlayarak sunar. Bu eserde

¹²¹ Cohen, *Hellenistic Settlements*, 6.

¹²² Steph. Byz. M # 252 "Myrleia".

¹²³ Steph. Byz. P # 260 "Prusa".

¹²⁴ Steph. Byz. K # 180 "Kios".

¹²⁵ Steph. Byz. B # 181 "Bryllion".

¹²⁶ Steph. Byz. R # 56 "Rhyndakos".

¹²⁷ Steph. Byz. A # 456 Artai; N # 33 "Neokaisareia".

MS 350’de Roma tahtı için verilen mücadele sırasında Vetrano’nun taht iddiasından vazgeçtikten sonra Bithynia’daki Prusa kentine gönderildiği, kendisine çeşitli onurlar bağışlandığı, ihtiyaçları için cömert ödenekler aldığı yazar.¹²⁸

Georgios (MS 7. asır)

Lapithos’lu coğrafyacının *Descriptio Orbis Romani* adlı eserinde Doğu Roma İmparatorluğu’ndaki kentler, köyler, kaleler (kastron), adalar, limanlar gibi idari birimler listelenir. Hellespontos Eyaletinde Prusia (Prusa), Cyos (Kios), Apamea, Apollonia, Kaisareia, Militropolis (Miletupolis) gibi kapsamımıza giren kentler listelenmiştir.¹²⁹

Notitiae Episcopatum

En eskisi MS 640 civarında, en yenisi Osmanlı Döneminde Konstantinopolis’te hazırlanmış, Doğu Roma kilise örgütlenme şemalarıdır. Başpiskoposluklar, metropolitlikler ile onlara bağlı piskoposluklar ve daha küçük kiliseler, kurumlar arasındaki hiyerarşiyi gösterme amacıyla, listeler halinde gösterilmiştir. Bu yüzden başpiskoposluklar en başta, küçük piskoposluklar en sonda verilmiş, coğrafik yakınlıklara dikkat edilmemiştir. En eski listede Nikomedia ve Nikaia metropolitlik¹³⁰; Apameia ve Kios müstakil başpiskoposluk¹³¹; Melitopolis (Miletupolis), Prousa (diğer adı Theoupolis olarak belirtilmiş), Dascylii (Daskyleion), Apolloniades (Apollonia), Adrianon (Hadrianoi) ve Kaisareia ise Nikomedia’ya bağlı piskoposluklar olarak gösterilmiştir.¹³² Kios’un 11. asırda üç metropolitlitten (Nikomedia, Nikaia, Khalkedon) birinin idaresi altına hala girmediğini, Nilus Doxopatrius’un tabloyu benzer şekilde vermesinden anlıyoruz.¹³³

¹²⁸ *Chron. Pasch.* p. 540.

¹²⁹ Georgios, *Descriptio Orbis Romani*, 148-160.

¹³⁰ *Not. Episc.* 1.14, 1.203.

¹³¹ *Not. Episc.* 1.49; 1.62.

¹³² *Not. Episc.* 1.160; 1. 191; 1.195; 1.196; 1.197; 1.198. Yeri tartışmalı olan kentlerden Daphnusiae, Eriste aynı listede (1.200 ve 1.201’de); Daphnusiae, Neokaisareia, Aristae kentleriyse iki asır sonra hazırlanmış *Notitiae* 3’te (3.85; 3.130; 3.135) yer almıştır. *Notitiae* 8’de hem Neokaisareia hem de Kaisareia kentlerine yan yana (8. 207; 8. 209) yer verilmesi dikkat çekicidir.

¹³³ Corsten, *Inscriptionen von Kios*, 47.

Buna benzer bir kaynak konsil listeleridir. Değerli bir kaynak olmakla birlikte çeşitli hatalar barındırır. Konsillere her zaman tüm piskoposlar gelmez. Metropolitler kendi bölgelerinde olup toplantıda bulunmayan piskoposlar adına bazen imza atarlar, bazen atmazlar. Gelenlerin listesi bile tam değildir çünkü bazı piskoposları okuma yazma bilmezler.¹³⁴ Örneğin 451 Khalkedon konsiline Nikaia, Kios ve Apameia piskoposlarının katıldığını, Prusa piskoposunun katılmadığını¹³⁵, Prusa'dan 325 Nikaia, 381 Konstantinopolis, 431 Ephesos, 553 Konstantinopolis, 787 Nikaia konsillerine katılan piskoposların adlarının sırasıyla Hesychios, Eustathios, Petros, Theoktistos, Theodoros olduğunu bu listelerden biliyoruz.¹³⁶

Ravennatis Anonymi (MS 7.-8. asır)

Adı bilinmeyen bir keşişin hazırladığı bu coğrafya eseri, yer adları listeleri şeklindedir. Irmaklar ve adalar da dahil olmak üzere beş binden fazla yer adını belli bir düzene bağlı kalmadan verir. Erken dönem kaynaklarından habersiz oluşu başka bir olumsuz özelliğidir. Bu listelerde kapsamımıza giren kentlerden Kaisareia, Cyos (Kios), Prusia (Prusa), Militropolis (Miletupolis), Apollonia, Apamea sayılmıştır.¹³⁷

Theophanes (İtirafçı/ Confessor – Aziz) (yakl. 760-818)

Ömrünü Konstantinopolis ve Bithynia sınırlarında geçirdiği için değerli bir kaynağımızdır. Konstantinopolis'ten ayrıldıktan sonra Kalolimno adasında bir manastır kurdu, daha sonra 787'de Sigriane'de Megas Akros manastırını kurdu.¹³⁸ MS 284-813 arasındaki olayları listelediği kroniklerde (vakayiname) dünyanın oluşumundan Hz. İsa'nın doğumuna kadar 5492 yıl geçtiğini esas alarak tarihleme yapmıştır. Ancak kronolojik dizimde ciddi yanlışları görülür. Kaynak belirtmeden yazdığı eseri sistematik tarihçilik içermez, halkın anlayabileceği seviyededir.

¹³⁴ Ramsay, *Anadolu'nun*, 96-7.

¹³⁵ Ramsay, *Anadolu'nun*, 174, dn. 3.

¹³⁶ TIB 13, 952.

¹³⁷ *Ravennatis Anonymi*, II.18.

¹³⁸ Ahmetbeyoğlu, "Tarihçi Theophanes", 286. Kalolimno, Antik Çağdaki adı Besbikos olan İmralı adasıdır. Sigriane Karacabey/ Kurşunlu'ya lokalize edilir. Antik Çağda burada Plakia kenti vardı. Ramsay Granikos yakınlarındaki Sigrene ile burayı karıştırmış. Aynı yerdeki Sigriane kalesi 13. yüzyıla tarihlenir, İstanbul'u geri almaya çalışan Laskaris İmparatorluğu tarafından yaptırıldığı ve kullanıldığı düşünülür (Mango ve Sevcenko, "Some Churches", 259-67). Aziz Theophanes daha önce de Antik Çağda Besbikos, Orta Çağda Kalolimno olarak bilinen İmralı adasına giderek Metamorphosis Kilisesi'ni kurmuştu.

MS 350 yılında Roma imparatoru olabilmek için yaşanan mücadeleleri anlatırken saf dışı kaldıktan sonra Vetrano'nun Prousa'ya çekildiğini, burada kendisine çeşitli imkânlar sağlandığını belirtir. Vetrano'nun Hristiyan olduğunu, kiliseye sıkça gittiğini, yoksullara sadaka, rahiplere çeşitli ihsanlar dağıttığını ekler.¹³⁹

Aynı kaynakta 561 yılı olayları sayılırken Bizans imparatoru I. Iustinianus'un Nikomedia, Kios, Prousa, Kyzikos, Kotyaeion ve Dorylaion'daki askeri birliklerin Trakya'ya kaydırılması emrini verdiğini yazar.¹⁴⁰ Dönemin gelişmelerine bakınca bu kaydırmanın, Hunların bir soyu olan Kutrigurların 558/9'da Zabergan önderliğinde Konstantinopolis yakınlarına varan akınlarından sonra alınmış bir güvenlik tedbiri olduğu söylenebilir.¹⁴¹

Konumuzla doğrudan ilgili bir ilgiyi Theophanes'in MS 796 yılı olaylarını anlattığı bölümde buluruz. Eylül ayında Bizans imparatoru VII. Konstantinos annesi ve maiyetiyle birlikte Prousa'daki kaplıcalara gelmiştir. Eşinin doğum yaptığı haberini alınca başkente döner.¹⁴² Annesi Irene'in bunu fırsat bilerek imparatora kumpas kurması, bir sene sonra gelişen taht darbesi konumuz dışındadır. Şu söylenebilir ki Bizans imparatorları, uzun süreler kalma amacıyla Prousa'ya, kaplıcalara geliyorlardı. 790 yılının olayları arasında Prusa yakınlarındaki Atroa da anılır. Küçük yaşta imparator olan VI. Konstantinos, annesi Irene ile birlikte hüküm sürmektedir. Konstantinos'un 20. yaşına bastığı bu yılda çeşitli themalardan (idari bölge) toplanan askeri birlikler Atroa'da toplanıp imparator ile görüşmek isterler. İmparator geldiğinde askerler onu tek başına imparator olarak görmek istediklerini, Irene'e artık itaat etmeyeceklerini söylerler.¹⁴³

¹³⁹ *Theop. chron.* AM 5849, ad 356/7.

¹⁴⁰ *Theop. chron.* AM 6054 ad 561/2.

¹⁴¹ Nicholson, *Dictionary of Late Antiquity*, 1605.

¹⁴² *Theop. chron.* AM 6289, ad 796/7.

¹⁴³ *Theop. chron.* AM 6283, ad 790/1.

MS 7. asırdan sonra Bizans yöneticileri topraklarını thema denilen bölgelere ayırarak yönetmeyi tercih ettiler. Arap akınlarına karşı bir tedbir olarak düşünülen bu sistemde tüm yetkiler thema'nın komutanına (strategos) veriliyordu. Prousa ve çevresi Opsikion thema'sına dahildi. Başkentin doğudan gelen istilacılara karşı korunabilmesi için Konstantinopolis'in güneydoğusundaki bölge stratejik hale gelmiş, Nikaia'nın doğusunda, Malagina denilen mevkide bir kale (aplekton) ve saraya ait bir hara (metata) kurulmuştu. Themalardan gelen birliklerin imparator ile görüşmek için Atroa'da beklemesi, bu bağlam içinde daha anlaşılır olmaktadır.

Suda sözlüğü

Yaklaşık olarak MS 1000'de derlenmiş kapsamlı bir sözlüktür. Alfabetik sırayla, Yunanca yazılmıştır, otuz bin civarında madde içerir. Hristiyan kilisesi tarihindeki önemli kişilerin de esere dâhil edilmiş olması, yazarın (eğer tek bir yazarı varsa) Hristiyan olduğunu düşündürür. Konumuza dâhil olabilecek önemli kişilerle ilgili kısa bilgiler barındırır, örneğin “Prusa’ı Dion, lakabı ‘altın ağızlı’¹⁴⁴; Kiano: Kioslulara verilen ad, Prousius onlarla yaptığı antlaşmayı bozma peşindeydi¹⁴⁵; Prusa’lı ya da Sardeis’li Philistion, komedi yazarı”.¹⁴⁶

Yunan Antolojisi (MS 10. asır)

Antik Çağ ve Orta Çağda yazılmış şiirler ya da kısa parçaların MS 10. asırda Konstantin Kephalas tarafından bir araya getirilmiş hali olan bu eserde, adı bilinmeyen bir yazar Prusa’daki sıcak su kaynaklarını övmüştür. Yaklaşık olarak MS 540’ta Leontios Skolastikos’un yazdığı bir şiirde geçen “krali sular” ifadesi, bazı araştırmacılar tarafından Prusa’daki kaplıcalar olarak yorumlanmıştır.¹⁴⁷

Theophanes Continuatus

11. asırda dört ayrı el yazmasının bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş bu derlemenin adını ilk kısmın anonim yazarına borçluyuz: kendisini İtirafçı Theophanes’in ardılı olarak sunar, yazdıkları için Scriptores post Theophanem (“Theophanes’ten sonrakiler”)

¹⁴⁴ SUDA, §del.1240.

¹⁴⁵ SUDA, § ka.1571.

¹⁴⁶ SUDA, §phi.364.

¹⁴⁷ Corsten, *Inschriften von Prusa* II, 67. Leontios’un kullandığı “krali sular” ifadesinin MS 2. asırda Athenaios tarafından da kullanmış olması dikkat çekicidir.

şeklinde Latinceleştirilen ifadeyi kullanır.¹⁴⁸ Konumuza giren bu ilk kısım el yazmaları, ki 813-961 arasındaki olayları anlatır, Bizans imparatoru VII. Konstantinos'un görevlendirmesiyle yazılmıştır. Bu yüzden onun ve mensubu olduğu Makedonya Hanedanının sıkça övüldüğünü görürüz. Bu eserde VII. Konstantinos'un bir gezide Prousa kaplıcalarına geldiği, oradan da Olympos dağındaki bazı manastırları ziyaret ettiği yazar.¹⁴⁹ Bu kısa alıntı hem Prousa kaplıcalarının gözde bir merkez olmaya devam ettiğini hem de Olympos'un önemli bir dini merkez haline geldiğini gösterir.

Tzetzes (yakl. MS 1110 -1180)

Bizanslı dil bilgini Tzetzes'in kendinden önce yaşamış yaklaşık dört yüz yazardan derledikleriyle oluşturduğu eseri Antik Çağ ve Orta Çağ yazarları hakkında önemli bir kaynaktır. 1546'da yayına hazırlayan N. Gerbel, eseri biner satırlık bölümlere ayırmıştır, Chiliades ("Binler") ismi buradan gelir. Bithynia kralları hakkındaki bölümde dış anomalisi olan Prousius'ın (II. Prousius) babası olan Prousius'ın (I. Prousius) Olympos dağı yanı başındaki Prusa kentini kurduğu söylenir.¹⁵⁰ Birkaç satır altta ise bu bilgilerin Arrianus'un *Bithynica* adlı eserinde yazılı olduğunu ekler.

Niketas Khoniates (12. asır)

Bizans İmparatorluğu'nda önemli resmi görevlerde bulunmuş tarihçi Khoniates, Anadolu'daki Khonai kentindendir.¹⁵¹ MS 1118-1206 arasındaki olayları anlattığı tarih eseri yazmıştır.¹⁵² Konstantinopolis'in Latinler tarafından işgalinin tanığı oluşu, verdiği bilgilerin çoğu doğru oluşu onu değerli bir kaynak yapar.

Bu eserde konumuza giren bölgelerin Orta Çağdaki durumunu anlatan bölümler vardır. Özellikle Prousa'nın yirmi yıl arayla yaşadığı iki kuşatmanın anlatıldığı bölümler önemli tasvirler içerir. Konstantinopolis'te yaşayan seksen bin Latin vatandaşın ve selefi Aleksios II Komnenos'un öldürülmesinden sorumlu olan Andronikos I Komnenos

¹⁴⁸ Kazhdan, *Dictionary of Byzantium*, cilt 3, 2061.

¹⁴⁹ Yaşaryılmaz, "Bursa Eski Kaplıca", 20-21.

¹⁵⁰ Tzetz. *Chil.* III.963.4.

¹⁵¹ Denizli yakınlarındaki Kolossai kenti Orta Çağda 2 km. güneye taşındı ve Khonai adını aldı.

¹⁵² Khoniates'i İngilizceye çeviren Harry J. Magouilas'in esere *Annals* başlığını koymasına karşın bazı bölümlerini dilimize kazandıran Fikret Işıltan ve Işın Demirkent çevirilerine *Historia* başlığını koymuşlardır.

imparator olarak tahta çıkınca (h.d. 1183-1185) ona karşı bir isyan başlatıldı.¹⁵³ Nikaia, Prousa, Lopadion kentleri bu isyana destek verdiler. Andronikos isyankâr Nikaia'yı alıp yağmaladıktan sonra Prousa önlerine geldi. Kent burçlar ve güçlü surlarla çevriliydi, güneyde iki sıra sur vardı. Uzun olmayan bir kuşatmadan sonra Prousa ele geçirildi, direnişçiler cezalandırıldı.¹⁵⁴ Bizans ordusunun 1199'daki manevraları anlatılırken imparatorun ordusuyla Nikaia ve Prousa yakınlarına geldiği, bir ay kaldığı söylenir.¹⁵⁵ Bu satırları, Bizans savunma hattının başkent ile Orta Anadolu arasındaki bu bölgede yoğunlaştığı şeklinde yorumlayabiliriz. Metnin ilerleyen bölümlerinde 1204'te Konstantinopolis'in Latinler tarafından ele geçirilmesi anlatılır. Ertesi yıl Latinler Lopadion'u ele geçirip Prousa önlerine geldiler. Yirmi yıl önce imparatorun ordusu tarafından alınıp yağmalanan kentin surları yeniden güçlendirilmişti. Soykırıma uğramış Prousa halkı psikolojik açıdan da kendini toplamıştı ki barbar görünümlü bu orduya Lopadion halkının yaptığı gibi teslim olmayı düşünmediler. Latinler kenti alamayınca kuşatmayı kaldırıp geri dönüşe geçtiler. Prusalıları onları kovalayıp dönüş yolu üzerindeki Kaisareia'da ağır kayıplar verdirdiler.¹⁵⁶ Kısa süre sonra Theodor I Laskaris Nikaia'da imparator olduğunda konumunu güçlendirme çabalarına girmiş, 1206 sonbaharında bir süreliğine Prusa'ya da gelmiştir.¹⁵⁷

Anna Komnena (1083- yakl. 1153)

Bizans imparatoru Aleksios I Komnenos'un (h.d. 1081-1118) kızı Anna Komnena, babasının hükümdarlık yıllarını anlattığı *Alexiad* adlı eseriyle bilinir.¹⁵⁸ Tarihçi tarafsızlığını gözetmeden, bazı çelişkilere düşerek yazmasına karşın dönemin önemli bir kaynağıdır. Bu eserde Süleyman Şah'ın Nikaia/İznik'i ele geçirdiği dönemdeki siyasi, askeri olaylar çalışmamızın kapsamına giren bölgelerde geçmektedir. Süleyman Şah'ın ölümünden sonra Nikaia ve çevresini elinde tutmakta olan Ebu'l Kasım'ın Kios'u ele geçirdiği, burada savaş gemileri inşa ettirdiği söylenir.¹⁵⁹ Aynı dönemde Selçuklu Sultanı Melikşah'ın komutanı Emir Bozan, Nikaia'yı geri alabilmek için önce Lopadion

¹⁵³ Niketas Khoniates, *Annals*, 277.

¹⁵⁴ Niketas Khoniates, *Annals*, 287, 288.

¹⁵⁵ Niketas Khoniates, *Annals*, 496.

¹⁵⁶ Niketas Khoniates, *Annals*, 602-3.

¹⁵⁷ Niketas Khoniates, *Annals*, 640.

¹⁵⁸ Eserin adı Alexios'un destanı anlamındadır, yazarın *Iliada*'ya öykündüğünü gösterir. Üslup olarak öykünmesinin ipuçları metinde vardır.

¹⁵⁹ Anna Komnena, *Alexiad*, VI.10.5.

yanından akan ırmağın kıyısında Lampe’de karargâh kurar.¹⁶⁰ Sonradan Hıristiyan olup Elkhanes adını alacak olan Türk komutan İlhan, Apolloniada ve Kyzikos’u ele geçirir.¹⁶¹ 1. Haçlı Seferi sırasında Nikaia’nın Türklerden geri alınması sürecinde Bizans imparatoru İznik Gölü’ne, Kios yakınlarından gemi indirir.¹⁶² Nikaia’nın kaybedilmesinden sonra Türklerin bölgedeki akınları devam eder. İznik Gölü kıyıları, Prousa, Apollonias ve Lopadion zaman zaman yağmalanır.¹⁶³

Georgios Akropolites (1217-1282)

Bizanslı tarihçinin *Historia* adlı eseri 1204-1261 arasındaki olayları ele alır. Latinlerin Konstantinopolis’e hâkim oldukları bu dönemde Bizans’ın Nikaia’yı merkez alarak nasıl örgütlendiğini, güçlendiğini yazmıştır. Dönemin genel resmini vermesi sebebiyle Prousa hakkında da önemli ayrıntıları bu eserde buluruz. Örneğin hakimiyetini ilan ettikten sonra ilk dönemlerde Theodoros I Laskaris’in Lopadion, Prousa ve Nikaia’ya hâkim olduğunu söyler.¹⁶⁴

Georgios Pachymeres (ö. yakl. 1310)

Nikaia doğumlu Bizanslı tarihçi, 1260-1308 arasındaki olayları kapsayan, genelde güvenilir tarih eseriyle bilinir. 1302’deki Bafeus Savaşı ve Türklerin sonrasındaki ilerlemelerini anlatırken Prusa’nın kuzeydoğusundaki Belokomis, Angelokomis, Kroulla, Melangeia ve Prusa’ya çok yakın Katoikia halklarının Türk akınlarından çok rahatsız olduklarını, Brousse’nın (Prusa) ise güzelliklerini şimdilik muhafaza ettiğini yazar.¹⁶⁵

1.3 Epigrafi ve Numismatik Kaynaklar

Taş, metal ve tahta gibi yüzeylere yazılmış yazılar olarak kısa tarifini verebileceğimiz yazıtlar, Eski Çağ’dan günümüze kalan yazılı kaynakların önemli bir kısmını oluşturur. Bunlar genelde bize Eski Çağ’ın doğrudan bir görünümünü sunmazlar. Ancak doğru

¹⁶⁰ Anna Kommena, *Alexiad*, VI.12.2.

¹⁶¹ Anna Kommena, *Alexiad*, VI.13.

¹⁶² Anna Kommena, *Alexiad*, XI.2.3.

¹⁶³ Anna Kommena, *Alexiad*, XIV.5.3.

¹⁶⁴ Georgios Akropolites, *Khroniki Singrafi*, 15.

¹⁶⁵ Georgios Pachymeres, *Syngraphikai Historiai*, XI.21. Belokomis Bilecik’in, Angelokomis İnegöl’ün, Kroulla ise Güre’nin o dönemdeki adlarıdır. Melangeia’nın yeri açıkça saptanamamışsa da İznik’in doğusundaki Mekece-Pamukova bölgesinde olmalıdır. Katoikia Ürünli/Bursa’da kurulu Kite tekfurluğudur.

bağlam içine oturduklarında, büyük resmin içindeki yeri görüldüğünde başka yerde bulamayacağımız bilgileri verirler. Zira bunlar resmi ya da sivil olabilecekleri gibi hayatın herhangi bir alanına dair bilgi aktarabilecek çeşitliliktedirler: onurlandırma yazıtları, mezar yazıtları, kanun ya da kararnameler, adaklar, köle azatları, sınır taşları, gizem dinlerine ya da küçük cemaatlere ait yazıtlar, muhasebe hesapları, günlük, taşınabilir eşyalar üzerindeki yazıtlar, taş ocaklarına ait damgalar, duvar ustasının aklından geçen herhangi bir not, kamu binalarının dışındaki yazılar, zanaatkârların imzaları, sevgililerin birbirlerine notları, ünlü olma sevdasındaki şairlerin mısraları v.b.¹⁶⁶

Yazıtları bir araya toplamak için uzun soluklu çabalara girilmiş, bu çabaların sonucunda çok sayıda koleksiyon (korpus) oluşmuştur. Bunlardan en eskisi olan Corpus Inscriptionum Graecarum (CIG) tüm bölgelerdeki Grekçe yazıtları toplama projesiydi ve yazıtların ilk cildi 1828’de yayımlandı. 1903’te Berlin Akademisi Grekçe yazıtları konusunda daha sınırlı (sadece Yunanistan, Ege Denizi ve Karadeniz kıyılarını kapsayan) bir proje başlattı: Inscriptiones Graecae (IG). Sadece Asia Minor yazıtlarını toplamak için başka bir proje Tituli Asiae Minori adıyla 1901’de Viyana Akademisi tarafından başlatıldı. Benzer bir projeyi Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisi Latince yazıtlar için Corpus Inscriptionum Latinorum (CIL) adıyla başlattı (1853). Bunun dışında bazı süreli yayınlar da yeni bulunan yazıtların bilim dünyasına sunulması işlevini yüklenmişlerdir (ör. 1888’de başlatılan *Bulletin Epigraphique*, 1983’te başlatılan *Epigraphica Anatolica* gibi). Genelde Asia Minor, özelde Bithynia ile Prusa çevresine ait hem Grekçe hem de Latince yazıtlar konumuz için değerli kaynaklardır.

Çalışma konumuzla ilgili yazıtlar hem ayrı ayrı yayınlarda hem de yazıt koleksiyonlarında bilim dünyasına sunulmuştur. Hem eski kent merkezinde hem de hâkim olduğu ovalık bölgede çok sayıda yazıt ele geçmiştir. Bunlardan başka uzak bölge ve kentlerde ele geçmiş yazıtlarda Prusa ve yakın çevresinden bahsedildiğine de tanık olmaktadır. Bu yazıtlar bazen bir koloninin ana kent ile ilişkisi bağlamında

¹⁶⁶ McLean, *An Introduction*, 182.

olabilir. Örneğin Miletos yazıtlarından birinde Kios ile Miletos arasında eşit vatandaşlık hakkı (isopolitea) bulunduğunu öğreniyoruz.¹⁶⁷ Klaros kutsal alanındaki Apollon tapınağında bulunmuş bir yazıt, imparatorluk dönemi madalyonları Apameia ile kurucu kenti Kolophon arasındaki yakın bağı gösterir.¹⁶⁸ Bazen karşılıklı tanınmış haklar, ticaret ilişkiler bağlamında, bazen de kaliteli yerli ürünler ya da isim yapmış şifa merkezleri gibi çok farklı konular yazıtlarda geçebilmektedir. Örneğin Hadrianoi’de bulunmuş iki yazıtta (IPrusa 228, 229) Prusa’lı Trophimos’un onurlandırıldığını görmemiz, iki kent arasındaki ticari ilişkileri akla getirir.¹⁶⁹

Tarih araştırmalarında sikke betimleri önemli bir bilgi kaynağıdır. Ancak sikke tasvirlerinin siyasi iradenin yansıması olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. İmparator, kral, tiran, vali ya da diğer yöneticiler sikkelere vermek istedikleri mesajları içeren tasvirler bastırmışlardır.¹⁷⁰

Konumuz kapsamındaki kentlerden bazıları Bithynia Krallığı öncesinde kendi sikkelerini basmaktaydı. Örneğin Myrleia ilk olarak MÖ 300-202 arasında özerk bir kent olarak sikke bastı. Bu sikkeler çoğunlukla Apollon ve Athena tasvirleri içeren Hellen tipinde sikkelerdi.¹⁷¹ MÖ 202’den sonra adı Apameia olup Bithynia Krallığı sınırlarına katılınca sikke basımı durdu. Roma Cumhuriyeti hâkimiyetindeyken, yaklaşık olarak MÖ 47’de koloni statüsüne yükselince sikke basımı yeniden başladı. Apameia’da son sikkeler imparator Gallienus döneminde (h.d. MS 253-268) basıldı.

¹⁶⁷ I. Miletos 3.141.

¹⁶⁸ Corsten, *Inschriften von Apameia*, 88; Mionett, *Description de Medailles*, 8, No 37. Madalyonlar bir olayı ya da fikri canlı tutmak, unutulmamasını sağlamak için basılmış sikkelerdir. Ancak sikkelerden farklı olarak madalyonlar iktisadi kullanım için kullanıma sürülmezler, seçkin kişilere hediye edilirler (Toynbee, *Roman Medallions*, 15). Sanat değeri yüksek tasvirler içerirler çünkü madalyon üretilirken sikkelerden değil sanat eserlerinden örnek alınır (Toynbee. a.g.e., 31).

¹⁶⁹ Corsten, *Inschriften von Prusa II*, 7.

¹⁷⁰ Bazen sikke basım masraflarını kentin önde gelen kişilerin üstlendiğini, basılacak sikke tasvirlerinde etkileri olduğunu görüyoruz. Bu kişiler için İngilizcede moneyer tabiri kullanır (Hills, *Greek and Roman Coins*, 124; Harl, “Political Attitudes”, 42). Örneğin sikke üzerinde gördüğümüz, bereketi simgeleyen mısır başağı, hüküm sürmekte olan imparatorun ülkeye bolluk getirdiğini de gösterebilir, sikke basımını üstlenen kişinin dedesinin daha önce kent halkına tahıl yardımı yaptığını da gösterebilir (Rüpke, *Companion to Roman Religion*, 146). Asia Minor’de sikke basımını üstlenen ve adlarını sikkelerde gördüğümüz kişilerin listesi için bkz. Harl, “Political Attitudes”, 634, Appendix V.

¹⁷¹ RG I 2, 246.

Benzer şekilde Kios da ilk olarak MÖ 3. asrın son çeyreğinde özerk bir kent olarak sikke bastı. Pers ve Makedon sikkelerinin benzerleri olan bu sikkelerde daha çok Apollon, Mithras ve Herakles tasvirleri görülür.¹⁷²

Bithynia Krallığı'nda I. Nikomedes döneminde (h.d. MÖ 279-255) başlayan sikke basımı I. Prousius ve II. Prousius dönemlerinde hız kazandı.¹⁷³ Bithynia Krallığı'nda kentler kendi başlarına sikke basmazdı. Bu yüzden Prusa'da sikke basımı Roma hâkimiyetine girdikten sonra başladı. MÖ 62-59 arasında C. Papirius Carbo Bithynia valisiydi. Prusa'nın ilk sikkeleri MÖ 61-59 arasında basıldı.¹⁷⁴ İmparatorluk Döneminde basım işi fasılalarla sürdü. İlk sikkelerden sonra Nero döneminde (h.d. MS 54-68) yeniden Prusa sikkelerine rastlarız. Bir sonraki duraklamadan sonra Traianus döneminde (h.d. MS 98-117) basım işi devam ettirilmiştir. Prusa, Apameia, Kios ve Apollonia ad Rhyndakos'da da son sikkeler imparator Gallienus döneminde (MS 253-268), Kaisareia Germanika'da ise Valerianus döneminde (MS 253-260) basıldı.

1.4 – Araştırma Tarihçesi

Bölgemizin tarihine ilişkin sistematik çalışmalar 19. asırda başlamıştır. 1799'da diplomatik görevle İstanbul'a gelen Joseph F. von Hammer-Purgstall hem I. Abdülhamit Kütüphanesi'ndeki belgeleri incelemiş, hem ziyareti sırasında Arapça ve Grekçe öğrenmiş hem de el yazmaları toplamıştır.¹⁷⁵ Marmara Bölgesi'ndeki başka kentlerle birlikte 1804'te gezip gördüğü Bursa'ya da satırlarında yer vermiştir: *Umblick auf einer Reise von Constantinopel nach Brussa und dem Olympos, und von da Zurück über Nicaa und Nicomedien* (1818).¹⁷⁶ Fransız tarihçi, mimar ve arkeolog Charles Texier 1833'deki gezisinden sonra yayımladığı eserinde Prusa ve yakın çevresinden oldukça ayrıntılı olarak bahseder.¹⁷⁷ J. Marquardt *Cyzicus und sein Gebiet (Kyzikos ve Bölgesi)* adlı eserinde (1836) Miletupolis ve çevresinden bahseder. Fransız

¹⁷² RG I 2, 310; Okçu, *Bursa Arkeoloji*, 25.

¹⁷³ RG I 2, 216-7.

¹⁷⁴ Corsten, *Inschriften von Prusa II*, 17.

¹⁷⁵ Abacı, "Avusturyalı Osmanlı Tarihçisi", 397.

¹⁷⁶ Hammer'in bölge hakkındaki başka bir yayını için bkz. Hammer, "Relation d'une", 1820.

¹⁷⁷ Charles Texier. *Asie Mineure*. 1882. Birinci ciltte 149- 249. sayfalar arasında Prusa'nın tüm çevresi hakkında bilgiler mevcuttur.

araştırmacılar Georges Perrot ve Edmond Guillaume Bithynia ve Galatia bölgelerindeki çalışmalarını kitaplaştırmışlardır.¹⁷⁸ Mimar Leon Parville'in Bursa'daki Osmanlı anıtlarıyla ilgili eseri de önemli bir çalışmadır.¹⁷⁹ İngiliz J. Arthur Munro Rhyndakos (Kocasu Çayı) ve Makestos (Simav Çayı) ırmakları arasında kalan bölgedeki araştırmalarını iki makale halinde yayınlamıştır.¹⁸⁰ Philippe Le Bas'ın Anadolu'daki araştırmaları sonunda yayınladığı eseri ise özellikle Bithynia yazıtları konusunda önemli bilgiler içerir.¹⁸¹

20. asırda konumuza giren bölgede yapılan çalışmalar artmıştır. İskoç arkeolog Hasluck iki önemli eserle bu çalışmalara katkı yaptı.¹⁸² Almanya Kraliyet Arkeoloji Enstitüsü'nden Theodor Wiegand'ın 1902'de Mysia'daki araştırmaları iki yıl sonra *Reisen in Mysien (Mysia'da Seyahatler)* adıyla kitaplaştı.¹⁸³ 1904'te kurulan Müze-i Humayun Bursa şubesindeki eserlerin kataloğu dört yıl sonra Fransız Gustav Mendel tarafından hazırlandı.¹⁸⁴ Alman tarihçi Clemens E. Bosch İstanbul Arkeoloji Müzesi sikke bölümünde görevli iken Bursa ve çevresinde incelemeler yapmış, bulgularını çeşitli makalelerle bilim dünyasına sunmuştur.¹⁸⁵

Prusa ve çevresinin yazıtları hakkında ilk çalışmalar Friedrich Karl Dörner tarafından yapıldı.¹⁸⁶ Onu Sencer Şahin'in uzun soluklu çalışmaları izledi.¹⁸⁷ Prusa ve çevresinin yazıtları hakkında en kapsamlı çalışmayı başka bir Alman araştırmacı, Thomas Corsten yaptı. Avusturya Bilimler Akademisinin yürüttüğü proje (Inshriften griechischer Stadte aus Kleinasien) kapsamında Prusa yazıtlarını 1991 ve 1993'te iki cilt olarak

¹⁷⁸ Perrot vd., *Exploration Archeologique*.

¹⁷⁹ Parville, *Architecture et decoration*.

¹⁸⁰ Munro, "Inscriptions from Mysia"; Munro ve Anthony, "Explorations in Mysia".

¹⁸¹ Bas, *Correspondance*.

¹⁸² Hasluck, *Cyzicus*; Hasluck, "Bithynica".

¹⁸³ Wiegand, "Reisen in Mysien".

¹⁸⁴ Mendel, *Catalogue des Sculptures*. Aynı katalog bir yıl sonra *Bulletin de Correspondance Hellenique* dergisinin 33. sayısında, 245-435. sayfalarda yayımlandı.

¹⁸⁵ Bosch, "Bitinya Tetkikleri"; Bosch, "Apameia Sikkeleri I"; Bosch, "Apameia Sikkeleri II"; Bosch, "Apameia Sikkeleri III".

¹⁸⁶ Dörner, *Inshriften und Denkmaler*.

¹⁸⁷ Şahin, "1982 Yılında"; Şahin, "1983 Yılında"; Şahin, *İznik Müzesi*.

yayınlandı.¹⁸⁸ Bu eserde hem Prusa’da bulunmuş yazıtlar hem de Bursa Müzesi’nde korunmuş, buluntu yeri belli olmayan yazıtlar yer alır. Aynı araştırmacı Kios yazıtlarını 1985’te, Apameia yazıtlarını ise 1987’de yayınlattı.¹⁸⁹ E. Schwerteim’in Kyzikos yazıtları içinde yer verdiği Miletupolis yazıtlarıyla, ayrı bir çalışma olarak yayınladığı Hadrianoi yazıtlarıyla bu çabalara destek verdi.¹⁹⁰ 2004’te başlatılan başka bir çalışmada N. Eda Akyürek Şahin başkanlığındaki bir grup araştırmacı 1993’ten sonra ele geçen yazıtları bir araya toplamaya, korpus oluşturmaya çalışıyor.

Prusa çevresindeki yüzey araştırmalarının ilki Alman Arkeoloji Enstitüsü İstanbul şubesi tarafından Kurt Bittel öncülüğünde yürütüldü (1942).¹⁹¹ Onu Kılıç Kökten’in 1948’de üç ay süren araştırması izledi.¹⁹² 1952-62 arasında Şevket Aziz Kansu tarihöncesi yerleşimleri araştırdı.¹⁹³ 1955’de iki farklı araştırmacı, Mellaart ve Burney höyükler üzerine çalıştı.¹⁹⁴ David French’in 1960-65 arasında İnegöl, İznik, Yenişehir bölgesinde yaptığı tarihöncesi araştırmalar özenli ve titizdi.¹⁹⁵ Yirmi yıllık bir aradan sonra 1984’te Mehmet Özdoğan’ın çalışmalarına rastlarız.¹⁹⁶

Bursa merkezindeki ilk arkeolojik kazı 1935’te Arif Müfid Mansel tarafından Devlet Hastanesi’nin karşısında yapıldı.¹⁹⁷ Bu tarihten sonra Hisar içinde yapılacak yapıların temel kazıları sırasında muhtelif kalıntılara rastlanması, haberdar edilmeleriyle müze yetkililerinin olaya dâhil olması, kurtarma ya da sondaj kazısı yapılması çok fazla görülmüştür.¹⁹⁸ Bu kazılarda bulunanlar *Hisarkeoloji*¹⁹⁹ adlı eserde sunulmuştur. Nikaia’da ilk kez Alman Arkeoloji Enstitüsü 1930-36 arasında kazı yaptı. Uzun bir aradan sonra Bedri Yalman başkanlığında başlayan Nikaia Roma tiyatrosu kazıları,

¹⁸⁸ Corsten, *Inschriften von Prusa I*; Corsten, *Inschriften von Prusa II*.

¹⁸⁹ Corsten, *Inschriften von Kios*; Corsten, *Inschriften von Apameia*.

¹⁹⁰ Schwerteim, *Inschriften von Kyzikos I*; Schwerteim, *Inschriften von Kyzikos II*; Schwerteim, *Inschriften von Hadrianoi*. Aynı araştırmacının şu çalışması da dikkate değer: Schwertheim, “Denkmaler zur Meterverehrung”.

¹⁹¹ Bittel, “Kleinasiatische Studien”.

¹⁹² Kökten, “Kuzeybatı Anadolu’nun”.

¹⁹³ Kansu, “Marmara Bölgesi”.

¹⁹⁴ Mellaart, “Some Prehistoric Sites”; Burney, “Northern Anatolia”.

¹⁹⁵ French, “Prehistoric Sites”.

¹⁹⁶ Özdoğan, “1984 Yılı Trakya”.

¹⁹⁷ Özkan ve Ünal, *Hisarkeoloji*, 38.

¹⁹⁸ 2000-2009 arasında 46 parselde bu tip kazı yapılmıştır (Özkan ve Ünal, *Hisarkeoloji*, 51).

¹⁹⁹ Özkan ve Ünal, *Hisarkeoloji*.

1980-2006 arasında devam etti. 2011-2015 arasında İznik Müzesinin yürüttüğü kazıyı 2016'dan itibaren Dokuz Eylül Üniversitesi'nden bir ekip yürütmektedir. Göl sularının çekilmesi sayesinde keşfedilen kilisede 2015'te başlatılan kurtarma kazısı, Uludağ Üniversitesi Arkeoloji bölümü öncülüğünde halen sürmektedir. Bunun dışında Ilıpınar höyük kazısı 1987-2002 arasında, Menteşe höyük kazısı 1995-2000 arasında, Barcın höyük kazısı 2005-2015 arasında Hollanda Arkeoloji Enstitüsü tarafından yürütüldü.

Bursa Müzesi'nin yaptığı kurtarma kazıları da şöyledir: 1975'te Miletupolis, 1995'te Kurşunlu Hagios Aberkios Manastırı, 1999'da İnegöl Cumatepe höyüğü, 1986 ve 2000'de Devlet Hastanesi karşısında,²⁰⁰ 2001'de Büyükorhan'daki Derecik bazilikasında.²⁰¹ Aktopraklık höyük kazısı ise 2004'ten beri devam ediyor.

2005 yılında Bursa Uludağ Üniversitesi'nde arkeoloji bölümünün kurulması, Prusa ve çevresiyle ilgili çalışmalara hız vermiştir. Bölüm başkanı Prof. Dr. Mustafa Şahin önderliğinde 2006'da Görükle mezarı kurtarma kazısı yapıldı. Aynı yıl başlatılan, halen devam etmekte olan Bursa ve Çevresi Kültür Envanteri Projesi kapsamında 2014'te Dağlık Bursa,²⁰² 2017'de Nilüfer ilçesi kültür envanteri²⁰³ yayınlandı.

Apollonia ad Rhyndacum (Gölyazı)'da 2006-2010 arasında Serdar Aybek ve Ali Kazım Öz'ün yürüttüğü yüzey araştırmasından sonra 2016-2017'de Mustafa Şahin başkanlığında Kız Adası ve nekropolde kurtarma kazısı yürütüldü, buluntular yayınlandı.²⁰⁴

²⁰⁰ Özkan ve Ünal, *Hisarkeoloji*, 39.

²⁰¹ Derecik bazilikasında 2007-2009 arasında sistematik kazı Bursa Uludağ ve Lozan Üniversitesinden araştırmacıların gözetiminde yapıldı.

²⁰² Şahin, *Olympos Araştırmaları*.

²⁰³ Şahin, *Kültür Envanteri II*; Şahin, *Kültür Envanteri III*.

²⁰⁴ Şahin ve Özbey, *Apollonia ad Rhyndakos*.

Ayrıca son yıllarda yapılan sempozyumlarda Nilüfer, İnegöl, Mustafakemalpaşa ilçeleri tüm yönleriyle ele alınırken bu ilçelerin Antik Çağ tarihine ilişkin de dikkat çekici araştırmalar yapılmıştır.²⁰⁵

²⁰⁵ Sevim vd., *Mustafakemalpaşa Sempozyumu*; Yavaş ve Sevim, *İnegöl Tarihi ve Kültürü*; Şahin vd., *Odrysas'ten Nilüfer'e*.

2- TARİHİ COĞRAFYA

Asya ile Avrupa arasında köprü özelliği gören Asia Minor, tarihin her döneminde kavimlerin gelip geçişine, kentler kurmalarına, yıkılan kentler yerine az ötede yeni kentlerin kurulmasına tanıklık etmiştir. Nehirlerle sulanan tarıma elverişli ovaları ve boğazlara yakın stratejik konumu sebebiyle Propontis'in güney kıyıları da pek çok halka yurt oldu. Birbirinin yerini alan kavimler yüzünden antik ve modern yazarlar burada bölgeleri birbirinden ayırt etmekte zorlandılar. Perslerin Anadolu'ya egemen oldukları MÖ 6. asır ortasında Propontis'in güneyindeki halkların çeşitliliği devam ediyordu. Zira Persler satraplık bölgesi yaptıkları Hellespontos Phrygia'sına kendi yazıtlarında “deniz kenarındaki halklar” dediler, “deniz kenarındaki Hellenler” değil²⁰⁶. MÖ 5. asırda Atinalıların boğazlar bölgesinde hakimiyet kurmasıyla Propontis kıyıları görece olarak türdeş bir görünüm aldı. Ancak kıyılardan içeri gidildikçe kavim çeşitliliği devam ediyordu. Propontis'in güneyindeki sınırların muğlaklığını Strabon da belirtir, burada yaşayanların fethettikleri ülkeleri devamlı bir şekilde elde tutamadıklarını, çoğu zaman göçebe olduklarını yazar.²⁰⁷

2.1 Halklar

Prusa ve çevresinin bilebildiğimiz ilk sakinleri konusunda en fazla MÖ 2. binyıla kadar geri gidebiliriz. Anadolu'daki Asur Koloni Çağı yerleşimleri, bunlarla ticari ilişkide bulunan diğer kentlerde ele geçen mühürler, kil tabletler bu konuda ipuçları barındırır. Ancak asıl bilgi kaynağımız Hitit Devleti yazılı belgeleridir. Daha az oranda da Mısırlılar, Mikenler gibi komşu devletlerin kayıtlarından bilgi sağlayabiliyoruz.

Konumuza giren bölge MÖ 2000-500 arasındaki dönemde Anadolu tarihinde önemli rol oynamış halkların hepsine yurt olmuş bir bölgedir. Hitit İmparatorluk döneminde Anadolu'nun batısında Hititlerin sürekli mücadele halinde olduğu küçük devletlerden bazıları Bilecik-Bursa-Kocaeli bölgesinde konumlanmıştı.²⁰⁸ Anadolu'nun güney batısında 2. binin başından itibaren varlıkları bilinen ancak haklarındaki arkeolojik buluntular son derece az olduğu için bir yargıya varmanın zor olduğu Luvileri de bölge

²⁰⁶ Tozoren, “The Coveted”, 15.

²⁰⁷ Str. XII.4.4.

²⁰⁸ II. Tuthaliya döneminde (MÖ 1450-1420) Assuwa federasyonunda 22 devlet vardı (Tiro, “Hitit-Batı Anadolu İlişkileri”, 85).

halklarından saymalıyız.²⁰⁹ Hititlerin yıkılmasından sonra bu bölgede Hellenler, Persler, Trak kavimleri, Galatlar, Lydialılar ve Phrygler yaşadılar.²¹⁰

MÖ 2. bin sonlarında Dorların Yunanistan anakarasına girmesiyle oluşan göçler döneminde Balkanlarda yaşayan Thrak kavimlerinin bir kısmı Anadolu'ya girdi.²¹¹ Aslında Balkanlar ile Kuzeybatı Anadolu arasındaki kültürel etkileşim bu göçten çok önceye, Kalkolitik Döneme kadar geri gider.²¹² Tunç Çağında Trakya'daki yerleşimlerde Troia tipi çanak çömleğe rastlanmış oluşu, Thrak yerleşimlerinin Troia sakinleri tarafından ticaret amacıyla kurulmuş pazar yerleri olabileceğini düşündürür.²¹³ Nitekim *Iliada* destanında Trakya'da Khersonesos'ta oturanlar, Makedonyalı Paionlar Troia müttefikidir.²¹⁴ Strabon da "Trakyalılara ve Troialılara ait birçok ortak isim vardır" dedikten sonra örnekler verir.²¹⁵ Bu verilere göre Thrak kavimlerinin Anadolu'ya girişi aynı kültür çemberi içinde bir yer değiştirme olarak da düşünülebilir.²¹⁶ Bu göçlerle Bithynler, Phrygler, Thynler, Mysler, Helizonlar, Mygdonlar, Dolionlar, Bebrykler, Dardanlar Anadolu'nun kuzeybatısına yerleştiler. Bu göçlerin tek seferde değil, yaklaşık üç asır süren dalgalar şeklinde gerçekleştiğini de belirtmeliyiz.²¹⁷

Homeros ve onu yorumlayan çeşitli antik kaynaklara göre Troia Savaşı ve sonrasında batıda Lesbos, doğuda Gönen'in kuzeyindeki Zeleia'ya kadar olan bölgede yaşayanlara

²⁰⁹ İlk Hitit yasalarında Luvilerin Batı Anadolu'da yaşadıkları bölgelere Luwiya denmesine, sonradan bu ifadenin Arzawa'ya dönüşmesine, Arzawa'nın Troia'yı kapsayan bölgenin adı olduğuna ve Troia'da bulunmuş tek yazılı mührün Luvi dilinde oluşuna bakarak Troialıların Luvi kökenli olabileceği öne sürülmüştür (Bryce. *The Trojans*, 117).

²¹⁰ "Phryg, Bithyn ve Mysler Anadolu'da geldikleri yerlerdeki Luvileri yerlerinden ettiler, Luviler de Konya'dan Kargamış'a kadar olan alana yerleştiler, buradaki Tarhuntaşsa Krallığı'nı yıktılar" (Özkan, "Hitit İmparatorluğu'nun", 77).

²¹¹ Karaca, "Doğu Thrakia", 49.

²¹² Beksaç vd., "Bithynia Thraklar", 98; Tozeren, "The Coveted", 10.

²¹³ Akyay, "Trakya Tümülüsleri", 6.

²¹⁴ Hom. *Il.* II.844-849.

²¹⁵ Str. XIII.1.21.

²¹⁶ Tozeren, "The Coveted", 12.

²¹⁷ Sivas, "Phryg Kaya Anıtları", 22. Troia VIIa tabakasının Akhalar tarafından tahrip edilmesinin Güneydoğu Balkanlar ve Trakya'da konumlanmış Phryg, Mys, Bithynlerin kalabalık gruplar halinde Boğazları aşip Propontis'in güney ve doğusuna yerleşmelerini tetiklemiş olduğu söylenebilir.

genel isimle Troialılar deniyordu.²¹⁸ Homeros'un bazen Troia'nın etki alanını Phrygia'ya kadar uzattığı da görülür.²¹⁹ Gerçekten de Thrak göçleri döneminde boğazların Asia tarafına ilk yerleşen halkların başında Phrygler gelir. MÖ 12. asırda boğazları geçmiş, 11. asırda Gordion dolaylarına kadar yayılmışlardır.²²⁰ Herodotos'un en eski dilin Frigce oluşuna dair yazdıkları,²²¹ II. Pön Savaşı'nın zor günlerinde Romalıların Phryg ana tanrıçasını Roma panteonuna dahil etmeleri, Phryglerin Asia Minor'un en eski, itibarlı halklarından sayıldıklarının göstergeleridir.²²² Bithynlerin Propontis'in güney ve doğusuna gelişinden önce buralarda Phryglerin yaşadıklarını söyleyebiliriz.²²³ Askania Gölü ve Sangarios kıyılarında yaşadıklarını *Iliada* destanında okuruz.²²⁴ Troialılardan sonra Anadolu halkları arasında Homeros'un en çok onurlandırdığı halktır.²²⁵ Pers satraplık merkezi Daskyleion'da ele geçen Phryg yazıtları, Pessinus merkezli Phryg devletinin yıkılmasından birkaç asır sonra Asia Minor'un kuzeybatısında Phryg dilinin hala konuşulduğunu gösterir. Propontis'in güneyindeki Phryg varlığı ise MS 10. asra değin sürmüştür.²²⁶ Özetle Phrygler, Thrak göçleriyle gelen kavimlerin önemli bir bileşeni olup Prusa ve çevresinde uzun süre yaşamışlardır.

²¹⁸ Strabon, Akhilleus'un Troia Savaşı'ndan önce yağmaladığı yakın kentlerle ilgili bölüme (Hom. *Il.*, IX.326-328: Gemilerimle gittim, insanların on iki ilini yıktım/ Bereketli Troya'nın çevresinde de yıktım on bir ili/ Oralardan ben neler, neler aldım) dikkat çektikten sonra, "Gerçekten Aisepos ırmağıyla Abydos arasında yaşayanlar Troia'lıydılar" der (Str. XIII.1.7).

²¹⁹ Hom. *Il.* XXIV.543 v.de.'da Akhilleus Priamos'a şöyle der: "Bir zamanlar duyardık ihtiyar, senin de mutlu olduğunu: /Makar'ın ili Lesbos'tan ta Phrygia'ya, / ordan ucu bucağı yok Hellespontos'a dek/ ne kadar toprak varsa, işte oralarda, / zenginliğiyle, bol çocuklarıyla geçermişsin herkesi". Strabon Klasik Dönemde tragedya yazarlarının Troialılara Phrygialı deme alışkanlığını başlattıklarını söyler (Str. XII.8.7). Bu alışkanlık Hellenistik Dönemde de sürmüş, Latin yazarlar tarafından da benimsenmiştir, en iyi örneği Vergilius'un *Aeneis* destanıdır (Andreva, "Phrygiah Inventions", 65).

²²⁰ Sivas, "Phryg Kaya Anıtları", 24; Mellink, "Native Kingdoms", 621. Constantine VII Porphyrogenitus'un *De Administrando Imperio* adlı eserinde aktarılan bir fragmanda Damaskos'lu Nikolaos Thrakların Asia'ya geçişlerinin Lydia kralı Alyattes devrinde (MÖ 610-560) olduğunu söyler (Corsten, "Thracian Personal Names", 121, dn. 1). Strabon Phrygleri Bryglerle aynı sayar (Str. XII.3.20).

²²¹ Hdt. II.2.

²²² Phrygler daha MÖ 1200'lerde Asur kaynaklarında Muşki olarak adlandırılmışlardır: Beksaç vd., "Bithynia Thraklar", 101. Strabon Phryg göçünün Troia Savaşı'ndan sonra gerçekleştiğini yazar (Str. XIV.5.29).

²²³ Boyana, "Bithynia Tanrıları", 38.

²²⁴ Hom. *Il.* II.862.

²²⁵ Priamos Amazonlara karşı Phryglere yardıma gider (Hom. *Il.* III.184-189). Phryg kökenli eşi Hekabe ile belki de o zaman tanışıp evlenmiştir, bu da Phryglerin asaletine vurgu yapar (Hom. *Il.* XVI.718). Yenilgiden sonra Priamos'un mirasının Phrygler tarafından satın alınması ise zenginliklerine vurgu yapar (Hom. *Il.* XVIII.292).

²²⁶ Hasluck, *Cyzicus*, 146.

Prusa ve çevresinde yaşamış halklar dendiğinde akla ilk gelenlerden biri Bithynlerdir. Bosporos Thrakius (İstanbul Boğazı)'un doğusunda, Herakleia Pontika'ya kadar olan bölgeye adını verecek, Hellenistik Dönemde bir krallık kuracak olan bu halkın önceden Kuzeydoğu Yunanistan'daki Strymon (bugün Struma) nehri kıyısında yaşadığını Herodotos'tan öğreniriz.²²⁷ Tarih sahnesinde yeni bir kavim olduklarından Homeros destanlarında adları geçmez. Asia Minor'e gelişleri genelde MÖ 7. asra tarihlenir.²²⁸ Yerleştikleri bölgede daha önceden Phrygler yaşıyordu.²²⁹ MÖ 7. asırdan sonra Hellenlerin Propontis kıyılarında koloni kurmak için gelmesiyle Bithynlerin iç kesimlere çekildiklerini düşünebiliriz.²³⁰ MÖ 5.-4. asra gelindiğinde Bithynlerin Propontis'in doğusunda etkin bir güç olduklarını Thukydides, Xenophon ve Arrianus'un yazdıkları gösteriyor.²³¹ Bithynlerin yerleştikleri bölgeye verilen Bithynia adının Geç Antik Çağa kadar kullanımda olduğunu, MS 5. asır başında yazan Claudianus'un (d. yakl. MS 370) şiirlerinden anlıyoruz.²³²

Mysialılar Phrygler ile birlikte ilk gelen kavimlerden idi.²³³ Mysia'nın efsanevi kralı Telephos'un adının sadece Hititçe metinlerde rastlanan Telibinu ile benzerliği; Telephos'un oğlu Euryplous'un *Odyseia*'da Keteilerin lideri olarak geçmesi; şair Alkaios'un (MÖ 630/620-560) bir dizesinden Keteili kelimesinin Mysialı ile eş anlamlı olduğunu öğrenmemiz; ses benzerliğine bakarak Masa ülkesinin Mysia olduğunu ileri süren görüşler; bunların birlikte değerlendirilmesi Mysialıların bu bölgede MÖ 2. binde yaşamış Masa halkıyla kaynaşmış bir boy olabileceğini de akla getiriyor.²³⁴ Herodotos ve Pseudo-Skylaks'ın Kios'u Mysia kenti saymasına bakılırsa önceleri Kios ile Aisepos nehri arasındaki kıyı kesimlerinde, Olympos dağının güneyinde yerleştiler.²³⁵ Ancak sonraları Bithynlerin etkisiyle Prusa'nın batısına doğru çekilip Kaikos Vadisi ve

²²⁷ Hdt. VII.75. Yaşlı Plinius ise Bithynia'nın önceki adının Strymonis olduğunu söyler (Plin *HN* V.143).

²²⁸ Akyay, "Trakya Tümülsleri", 9; Karaca, "Doğu Thrakia", 53; Boyana, "Kullandıkları Takvim", 155.

²²⁹ Boyana, "Bithynia Tanrıları", 38; Tozeren, "The Coveted", 13.

²³⁰ Corsten, "Thracian Personal Names", 123.

²³¹ Thuk. IV.75; Xen. *Hell.* I.3.2-3; III.2.2; Xen. *Anab.* VI.4.1-2; Arr. *Anab.* I.29.5.

²³² Claudius Claudianus. *In Eutropium*, 2. şiir.

²³³ Lydialı tarihçi Ksanthos'a göre Phrygler, Mysialılar ile aynı anda Anadolu'ya geldiler ve bu olay Troia Savaşı'ndan sonra oldu (Barnett, "Phrygia and the Peoples", 417).

²³⁴ Högemann, "Troia'nın Yıkılışı", 58-9; Hom. *Od.* XI.519-521. Bu görüş kanıtlanırsa Homeros'un Hititleri neden eserinde anmadığı sorusu da kısmen yanıtlanmış olur: hakkında bilgi sahibi olduğu bölgelerde yaşamış Hitit dönemi halklarından birini Keteiler adıyla tanıyordu.

²³⁵ Hdt. I.36; V.122; Ps.-Sky. 93; Str. XII.4.6; XII.8.10.

Pergamon çevresine yerleştikleri anlaşıyor. Yaşadıkları bölgede kalan Olympos dağı hep onların adıyla, Mysia Olymposu olarak anılmıştır²³⁶. Benzer şekilde Khalkedon ile Byzantion kentleri arasındaki boğazın eski devirlerde Mysia Bosporos'u olarak anıldığı aktarılır.²³⁷ Mysialılar giderek komşuları Bithynler ve Lydialıların etkisine girerek tarihten silindiler. Antik yazarlar bu halkın Lydialılarla yakın bağlarını ortaya koyarlar.²³⁸

Mysia'nın doğusunda, Hadrianeia (Dursunbey-Balat) çevresinde Abretteniler yaşıyordu. Hadrianeia'nın yaklaşık olarak MS 128'de Hadrianus tarafından kurulmasından önce bir polis gibi örgütlenmişlerdi, demos (halk meclisi) ve boule'ye (seçilmişler meclisi) sahiptiler, Adramytteion yargı bölgesine (conventus) bağlıydılar.²³⁹ Yine Hadrianoi çevresinde yaşayan başka bir halk olan Dagutenerleri iki yazıt sayesinde tanıyoruz.²⁴⁰ Strabon Olympene, Abrettene bölgelerinde barbarların, askerlerin yaşadıklarını, Kleon önderliğindeki çetenin yuvalandığını yazar.²⁴¹ Bu saptamanın doğruluğunu Hellenistik Dönem olaylarından görebiliyoruz.²⁴²

Bölgenin Thrak kökenli bir diğer halkı Bebryklerdir. Propontis'in tüm güney kıyısı boyunca ve buranın kuzeydoğusundaki Astakenos Kolpos (Astakos Körfezi) çevresinde yaşıyorlardı.²⁴³ MÖ 700'lerde Miletosluların, koloni kurma amacıyla Bosporos bölgesine geldiklerinde Bebryklerle karşılaştıklarına bakılırsa bu halk Bithynler ve

²³⁶ Strabon'a göre Olympos'ta gürgen ağacı çok olduğu için bu bölgeye Lyd dilinde gürgen anlamına gelen Mysia adı verilmiştir (Str. XII.8.3).

²³⁷ Str. XII.4.8.

²³⁸ Hdt. I.171; VII.74. Strabon hem Mysialılarla Maionların aynı halk olduğunu söyler (Str. XII.3.20) hem de Homeros'un Maionlar dediği Lydialılarla Mysialıların yakın bağına işaret eder (Str. XII.8.3).

²³⁹ Plin. HN V.32; Schwertheim, *Inschriften von Hadrianoi*, 96-7, No 141.

²⁴⁰ Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 40, No 22; Schwertheim, *Inschriften von Hadrianoi*, 26-7, No 27.

²⁴¹ Str. XII.4.4; XII.8.8.

²⁴² Sparta kralı II. Agesilaos'un Asia Minor seferinde Mysia kavimleriyle savaşması (*Hell. Oxy.* 21.2); Bithynia ve Pergamon krallıkları arasındaki uzun mücadele boyunca bölgede istikrarın sağlanamaması; Hellenistik kralların Mysialılardan sıkça paralı asker olarak faydalanmaları (ör. Seleukos kralı III. Antiokhos'un MÖ 218'de Selge kuşatmasında- Pol. V.76; IV. Antiokhos'un MÖ 167'de Daphne'deki kalesine getirdiği askerler arasında- Pol. XXX.25; Pergamon kralı II. Eumenes'in ordusunda- Liv. XLII.57) bu saptamayı doğrular.

²⁴³ Dionys. Per. 806-8; Tozeren, "The Coveted", 11. Bebrykler Lampsakos'un kuruluş hikayesinde de geçer (Tozeren, "The Coveted", 10).

Thynlerden önce burada yaşıyordu.²⁴⁴ Apollonios Rhodios'un *Argonautika*'sında Bebyrk kralı Amikos'un boks maçına davet edip yendiği kişileri öldürmesi, Bebyrklerin Hellen komşularına ve boğaz bölgesinden geçenlere misafirperver davranmadıkları şeklinde yorumlanabilir.²⁴⁵ Son dönemlerde yaygınlaşan bir anlayışa dikkat çekmek yerinde olur: Demir Çağı başlarından itibaren Propontis'in güneyinde yaşamış halklardan bahsederken "Mysialılar, Phrgler veya Bithynialılar gibi tekil tanımlamalara gitmek yerine, 'Trakya-Troia-Phrygia etnokültürel topluluğu' tanımlaması kabul görmeye başlamıştır".²⁴⁶

Şimdi de Prusa ve çevresinde yaşamış daha küçük topluluklara bakalım. Halizonlar/Alizonlar ile ilgili bilgiler yaşadıkları bölgeyi yaklaşık olarak tarif edebilmemize imkân tanıyor. Homeros, Hekataios ve Strabon'un yazdıklarını süzdüğümüzde Myrleia ile Kyzikos arasındaki bölgeler ile biraz daha güneyde Makestos ırmağı çevresinde yaşadıkları tahmin edilebilir.²⁴⁷ Phrygler ile akraba oldukları anlaşılan Mygdonların²⁴⁸ ise Kyzikos'un güneyi ile Askania Gölü arasında yaşadıkları ileri sürülebilir.²⁴⁹ Dolionlar da yine Olympos'un kuzeyiyle Rhyndakos-Aisepos arasındaki bölgede yaşarlardı.²⁵⁰ Bunlara yakın bir bölgede, Kyzikos'un doğusunda sahilde bulunan Plakia ve Skylake (Πλακίην τε καὶ Σκυλάκην) kentlerinde

²⁴⁴ Boyana, "Bithynia Tanrıları", 38; Bora, "Kuruluşundan Yıkılışına" 137. Strabon Bebyrklerin Bithyn ve Thynlerden önce geldiklerini doğrular (Str. XII.3.3). İsim benzerliğinin yanı sıra, Grekçe'deki 'ph' sesinin Makedon ve Thrak dillerinde 'b' sesi olarak yazıldığına dayanarak Bebyrklerin aslında Phryglerin bir kolu olduğu da ileri sürülmüştür (Tozeren, "The Coveted", 11, dn. 20).

²⁴⁵ Apoll. Rhod. II.1-135.

²⁴⁶ Yaldir, "Daskyleion'un Ticari", 303.

²⁴⁷ Str. 12.3.22; Hom. *Il.*, II.856-57; Beksaç vd., "Bithynia Thraklar", 110. Onlara ait Alazia kentinin yeri henüz saptanamamıştır. MS 13. asır yazarı Pachymeres "Pylai ve Pythia'da yaşayan halk ki, biz onlara Bebyrkes'ler(?) diyoruz, Chalcedoniens(?) ve Halizones'lerle aynı muameleye maruz kalmışlardı" diyerek çok uzun süre sonra Halizonları yeniden tarif ettiğimiz bölgeye konumlandırır (*Syngraphikai Historiai*, XI.21). Homeros'un 'gümüşün yurdu, uzak Alybe' ifadeleri ve Paphlagonia'dan gelenleri saydıktan sonraki satırlarda bu ifadelere yer vermesi, Halizonların Karadeniz'in güney kıyısında, Halys ırmağının doğusunda yaşadıkları tahminlerine neden olmuştur.

²⁴⁸ Adlarını Phryglerin kurucu atası olan Otreus'un kardeşi Mygdon'dan alırlar (Beksaç vd., "Bithynia Thraklar", 108; Hom. *Il.* III.186).

²⁴⁹ Tozeren, "The Coveted", 10. Yaşlı Plinius'un Mygdonların Pergamon conventusuna bağlı olduklarını söylemesi bu lokalizasyonla uyumludur (Plin *HN* V.33). Daha az desteklenen bir görüşe göre Mygdonlar Güney Phrygia'da yerleştiler. Pausanias'a göre Mygdon'un mezarı Güney Phrygia'da, Afyon/ Sandıklı yakınındaki Stektorium'dadır (Paus. X.27.1). Burdur Gölü'ne Askania denmesi bunu destekler. Başka bir kaynak da Mygdon'un mezarının Sagalartos'ta olduğunu söyler (Barnett, "Phrygia and the Peoples", 418).

²⁵⁰ Str. XII.4.4; XII.8.10.

Pelsagların yaşadıklarını Herodotos söyler.²⁵¹ Olympena, Strabon ve Herodotos’a göre Olympos dağı çevresinde yaşayan halktır, Plinius’a göre bu bölgedeki bir kenttir.²⁵² Treresler ve Dryoplar da Propontis’in güneyinde yaşamış Thrak kökenli diğer halklar arasında sayılırlar.²⁵³ Luvilerin Asia Minor’un batısındaki varlığını pek çok şekilde bilsek de haklarında kesin bilgilere sahip değiliz.²⁵⁴ Bithynlerin akrabası oldukları isimlerinden anlaşılan Thynler Nikomedia’nın kuzeyinde, Rhebas ırmağı ile Diospolis (Akçakoca) arasındaki kıyı kesimlerde yaşıyorlardı.²⁵⁵ Onların da doğusunda, Herakleia Pontika’ya kadar olan bölgede düşmanları Mariandynler vardı.²⁵⁶ Ramsay, Aristides’in anlattığı bir öyküden yola çıkarak Miletupolis ve güneyinde Milatai adında bir halk yaşadığını ileri sürmüştür.²⁵⁷ Prusa ve çevresinin son sakinleri MÖ 3. asrın başlarında Asia Minor’e giren Galatlardır. Bunların Tolistobog boyu Mysia Olympos’u ve çevresine yerleşti.²⁵⁸ Galatların yerli halkla kısa sürede kaynaştıklarını Miletupolis’te bulunmuş iki yazıtta, Kios’ta bulunmuş bir sikkede Galat bireylerin adlarının geçmesinden anlıyoruz.²⁵⁹

Hellenlerin MÖ 8.-6. asırlar arasında gerçekleştirdikleri kolonileşme faaliyetlerinde kurulan yerleşimlerin neredeyse hepsi sahil yerleşimleriydi. Diğer bölgelerde olduğu gibi Propontis’in de iç kesimlerine geçmediler. Kios, Myrleia ve Miletupolis’i saymazsak konumuzla ilgili bölgelerde Hellenlere rastlanmaz. Bu sonuç yerli halkın yabancılara karşı direnişinin sonucu olabilir.

²⁵¹ Hdt. I.57.

²⁵² Str. XII.4.10; Hdt. VII.74; Plin. HN V.40.

²⁵³ Str. XIII.1.8.

²⁵⁴ Priamos’un Luvi adı taşıması, Troia’da bulunmuş tek yazılı belgenin Luvi dilinde yazılmış bir mühür oluşu Troialılarla ilişkilerini gösterir (Högemann, “Troia’nın Yıkılışı”, 58).

²⁵⁵ Plin. HN V.43-44. Propertius, Hylas söylencesinin geçtiği Kios yakınındaki Arganthoenion dağına Thynia bölgesinde sayar (Prop. I.20).

²⁵⁶ Strabon Mariandynlere Kaukonlar da dendiğini yazar (Str. XII.3.2).

²⁵⁷ Ramsay, *Anadolu’nun*, 169. Aristides Hadrianoutherai kentinden Miletupolis’e kadar olan bölgeye Mila bölgesi der (Aristides, *Hieroi Logoi*, 458). Yaşlı Plinius da Miletopolitae adında bir halkı aynı bölgeye yerleştirir (Plin. HN V.32). MS 11. asırda Georgius Kedrenus *Compendium Historiarum* adlı eserini yazdığında aynı bölgede hala Milatai adlı halk yaşıyordu (Güzelsoy, “Miletopolis kenti”, 14).

²⁵⁸ Dio Cass. XIX.63.

²⁵⁹ Özlem-Aytaçlar, “Onomastic Survey”, 507, dn. 4; 516.

Hellenistik Dönemden sonra Bithynia Krallığı sınırları içinde kalmış oluşuna dayanarak Prusa ve çevresindeki bölgelerin halkının Bithynler olduğu yönünde, sorgulanmamış bir görüş vardır. Bu bölgede pek çok halkın yaşamış olduğu saptanabilse de bunların çoğu, kültürlerini günümüze ulaştıracak denli kalıcı olamadılar. Ancak Mysialılar ve daha çok da Phrygler Roma İmparatorluk dönemine kadar bu halkların belkemiğini oluşturmuş, kültürel izleriyle ayırt edilebilir olmuşlardır. MÖ 9. asırdan sonra Phryg ve Lyd dillerinin Asia Minor'un batısında farklı kavimlerin iletişimini sağlayan ortak dil olması²⁶⁰, Mysialıların yakın akrabaları Lydialıların büyük bir devlet kurup dönem dönem Propontis'e kadar olan bölgelerde hâkimiyet sağlamaları, bu bölgedeki etkilerini açıklar.²⁶¹ Bithynler ise MÖ 2. asır başından sonra Nikaia'nın güneyine geçebildiler ve bu bölgedeki hâkimiyetleri bir asırdan biraz fazla olmuştur. Propontis'in güneydoğusundaki sahil kentlerinin Hellen kökenli olması yüzünden Büyük İskender sonrası dönemde Hellenleşme eğilimleri Prusa ve çevresi halklar üzerinde çok etkili olmuştur. Roma Cumhuriyet ve İmparatorluk dönemlerinde Bithynia eyaletinin Kappadokia ve Pontos eyaletlerine göre daha fazla Hellenleşmiş oluşu, Bithynia'nın daha çok Hellen kültürünün, diğerlerinin ise Pers kültürünün etkisinde kalmasıyla açıklanabilir.

2.2 Kentin Adı

Grekçe kaynaklarda kentin adı (toponymos) Προῦσα (Prousa) şeklinde geçer.²⁶² Ancak adının arkasına 'epi to Olympo' ya da 'pros to Olympo' eklenmesine sık rastlanır.²⁶³ Tabula Peutingeriana'da "Prusad Olymqum" olarak gösterilmiştir. Latince şeklini Yaşlı Plinius'ta görüyoruz: Prusa ad Olympum.²⁶⁴ Yeğeni Genç Plinius'un mektuplarında ve mil taşlarında dağ belirteci olmadan yazılmış şeklini buluruz: Prusa.²⁶⁵ Kent sakinlerine

²⁶⁰ Högemann, "Troia'nın Yıkılışı", 58.

²⁶¹ Tozeren, "the Coveted", 14.

²⁶² Farklı yazarlar kentin adını şöyle yazarlar: Appianus yanlış şekilde Prousius diye yazar (App. Hist. XII.77); Strabon "Προῦσα δὲ ἐπὶ τῷ Ὀλύμπῳ : Prousa de epi to Olumpo: Olumpo yakınındaki Prousa" der (Str. XII.4.3); Claudius Ptolemaios "Προῦσα ἢ πρὸς Ὀλύμπῳ τῷ ὄρει: Prousa e pros Olumpo to orei: Olumpo dağı yakınındaki Prousa" der (Ptol. Geog. V.1); Athenaios "Προῦσα πρὸς τὸν Μῦσιον Ὀλύμπον: Prousa pros ton Musion Olympos: Mysia Olymposu yakınındaki Prousa" der (Ath. Deip. II 17 p.42F-43 A). Th. Mommsen mil taşları ve onurlandırma yazıtlarına bakarak farklı bir yazım önermiştir: Prusias (Mommsen, "Prusias", 1076). Çalışmanın genelinde kent adının Roma dönemindeki yazım şeklini (Prusa) tercih ettik.

²⁶³ Smith, *Greek and Roman Geography*, Vol II, 674.

²⁶⁴ Plin. HN V.43.

²⁶⁵ Plin. Ep. X.70; Corsten, *Inchriften von Prusa I*, 25, No 11.

(ethnikon) ise Grekçe Προυσαεύς: Prousaesus denir, sikkelere bu ibare basılırdı.²⁶⁶ Prusa’da ya da başka kentlerdeki yazıtlarda halk adının farklı yazıldığını da görüyoruz. Örneğin προυσαέων (Prousaeson)²⁶⁷, προυσαέως: Prousaesos²⁶⁸, προυσαή: Prousaes²⁶⁹, προυσαείς: Prousaeis²⁷⁰ gibi. Yunanistan’ın doğusundaki Thespiiai kentinde bulunmuş bir yazıtta gördüğümüz Βρουσαεύς (Brousaesus) şeklinde yazım, diğerlerinden farkı ve kentin şimdiki adına yakınlığıyla dikkat çekicidir.²⁷¹ Kent halkının Latince yazılımı Prusaensis²⁷² ve Prusensis²⁷³ şeklinde karşımıza çıkar. Prusa’nın Roma Cumhuriyet ve İmparatorluk dönemlerinde basılan sikkelerinde kent adı ΠΡΟΥ CAΕΩΝ, ΠΡΟΥ CAΕIC ΔΙΑ ΟΛΥΜΠΙΩΝ, ΠΡΟΥ CA olarak geçer.²⁷⁴ Sikkeyi basan halk olarak ΠΡΟΥΣΑΕΩΝ (Prusalıların) ifadesini görürüz.²⁷⁵ (Resim 3)

Yaygın kabule göre Prousa kentinin adı Bithynia krallarından Prousias’tan gelmektedir ancak karşıt görüşler de vardır. Kios ve Kieros kentleri I. Prousias döneminde Bithynia hâkimiyetine girince Prousias (Προυσιας) adını aldılar. Oysa Prousa/Prusa adında kralın adını çağrıştıran bir türetme yok. Kent ve kurucusunun adıyla ilgili geniş tartışmayı Bölüm 3.2’de yapacağız.

2.3 Kentin Konumu, Yol Ağı, Arazisi

Prusa kaynaklarda sıklıkla eteğinde konumlandığı Olympos dağıyla birlikte anılır.²⁷⁶ Bu, benzer isimdeki Bithynia kentlerinden, Prusias ad Mare ve Prusias ad Hypium’dan ayırt edilmesi için yerleşmiş bir adlandırmadır. Olympos dağının kuzey eteklerinde,

²⁶⁶ Steph. Byz. P # 260 “Prusa”.

²⁶⁷ Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 7, No 1; 20, No 7.

²⁶⁸ Paphlagonia’da Pompeipolis kentinde bulunmuş yazıt (Corsten, *Inschriften von Prusa II*, 80, Testimonia 6).

²⁶⁹ Tralleis kentindeki spor yarışmalarında ödül kazanan bir Prusa’lıya ait yazıt (Corsten, *Inschriften von Prusa II*, 78, Testimonia 3).

²⁷⁰ Roma’da bulunmuş bir yazıt (Corsten, *Inschriften von Prusa II*, 76, Testimonia 1).

²⁷¹ Corsten, *Inschriften von Prusa II*, 79, Testimonia 4. R. Wunsch’ün Trier’deki amfiteyatrodada bir pano üzerinde okuduğu Prusaos yazılışını kent halkının adı olarak önermesi ise kabul görmemiştir (Dörner, “Prusa ad Olympos”, 1076).

²⁷² Demirtaş ilçesinde bulunmuş bir yazıtta Prusaens şeklinde kısaltılmış şeklini görürüz (Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 200, No 172).

²⁷³ Plin. *Ep.* X. 17A, B, 23, 24.

²⁷⁴ Okçu, *Bursa Arkeoloji*, 29.

²⁷⁵ Akat, “Prusa ad Olympos Sikkeleri”, 21.

²⁷⁶ Örneğin App. *Hist.* XII.77; Memnon, XLI; Plin. *HN* V.43, Str. XII.4.3.

ovaya doğru çıkıntı yapan, 800 x 500 m. kayalık bir plato üzerinde kuruludur. Kent surlarının uzunluğu 3140 m. dir.²⁷⁷ Platonun doğu ve batısında iki vadi bulunur. Kentin konumu hakkındaki bilgileri seyyahların notlarında buluruz: “Olympos’un kollarından birinin yamacında yüksek bir tepeye sağlam şekilde yerleşmiş hisar”²⁷⁸, “bir uçurumun üzerinde”.²⁷⁹ Daha ayrıntılı bir tasviri ise şöyle: “Şehir Olympos’un devamı olan üç tepe üstüne kurulmuştur. Aralarındaki derin yarıklar ve hendeklerle birbirinden ayrılan tepeler alttan ve üstten köprülerle bağlanmıştır. Şehir evvela ortadaki tepenin üzerine kurulmuş”.²⁸⁰ Kuzeyinde, doğu batı yönünde uzanan verimli bir ova vardır. Ovayı kuzeyde Katırlı Dağları, doğuda Aksu-Kazancı yokuşu sınırlar.

Prusa’dan yakın çevredeki Kios, Nikaia, Apollonia ad Rhyndakos ve Miletupolis kentlerine giden yollar vardı. (Resim 4) Batıya giden yolun Acemler mevkiinde ikiye ayrıldığını varsayabiliriz. Kuzeybatıya giden kol Apameia’ya giderdi. Bu yolu Peutinger Tablosu’nda izleyemesek de Dion Khrysostomos’un iki kent arasında günübirlik gidiş gelişler olduğunu söylemesi yeterli kanıttır.²⁸¹ Batıya giden ve Peutinger Tablosu’nda izleyebildiğimiz kol ise Beşevler ve Çalı’da bulunmuş, İmparatorluk Dönemine ait iki mil taşıyla kanıtlanmıştır.²⁸² Beşevler yakınlarındaki Mıhraplı Köprüsü yakınında çıkmış, bir hayırseverin köprü yapım maliyetini karşıladığını belirten yazıt bize burada Antik Çağda da bir köprü olduğunu düşündürüyor.²⁸³ Köprüden geçip batıya 25 km. ilerledikten sonra yol güneye, Apollonia ad Rhyndakos’a doğru bir ayrım verirdi. Sonra Apolloniatis Gölü’nün kuzeyinden batıya ilerler, Lopadion geçildikten sonra ikiye

²⁷⁷ Özkan ve Ünal, *Hisarkeoloji*, 27.

²⁷⁸ Texier, *Asie Mineure*, 1. cilt, 201.

²⁷⁹ Günaydın ve Kaplanoğlu, *Seyahatnamelerde Bursa*, 115.

²⁸⁰ Günaydın ve Kaplanoğlu, *Seyahatnamelerde Bursa*, 180.

²⁸¹ Dion Chrys. XL.27. Kara Mustafa Hamamı yakınında bulunmuş ve Vespasianus dönemindeki yol onarımından bahseden bir yazıt Prusa’dan batıya giden, henüz iki kola ayrılmamış yolu gösteriyor olmalı. (Corsten, *Inschriften von Prusa* I, 22, No 9). Magie bu yolu Prusa-Apameia yolu olarak yorumlar (Magie, *Roman Rule*, Cilt 2, 1188, dn. 17). 19. asrın son yıllarında Bursa’dan Mudanya’ya giden yol şöyle tarif edilir: Acemler Köprüsü’nden sonra Ziraat Okulu önünden Fethiye köyüne, oradan Geçit Köprüsü geçilerek Bademli köyünün bulunduğu vadinin doğu yakasından Tepe Devrent’e çıkılırdı. Oradan kuzeye doğru inişe geçilir, Burgaz (Güzelyalı) batısında yol sola dönerek Mudanya’ya varırdı (Yetişen, “Bursa’nın Tarihi Yolları”, 80).

²⁸² Miller, *Itineraria Romana*, 713-4. Beşevler’de bulunmuş ve MS yaklaşık 199’a tarihlenen mil taşı üzerinde Prusa’ya olan uzaklık 4 mil, Kayapa-Hasanağa bölgesinde bulunmuş ve MS 222-235 arasına tarihlenmiş olanda ise 15 mil yazar (Corsten, *Inschriften von Prusa* I, 23, No 10; Aybek ve Dreyer, *Archäologische Survey*, 36; Battistoni, “Epigraphical Finds”, 157).

²⁸³ Akyürek-Şahin ve Uzunoğlu, “Weitere Neue Inschriften”, 235, No 15.

ayrılırdı. Kuzeybatıya giden kolun Karacabey'in 7 km. batısındaki Camandıra Çiftliği'nden geçtiğini bir mil taşı sayesinde biliyoruz²⁸⁴; az ilerde, Orta Çağ'da bir kale yapılmış olan Tophisar Köyü'nden geçen yol daha sonra Kyzikos'a ulaşıyordu. Güneybatıya giden kol ise Miletupolis'e ulaşıyordu. Miletupolis'e ayrıca gölün güneyinden, Akçapınar-Karaoğlan üzerinden de ulaşılıyordu.²⁸⁵ Munro MÖ 395'te Agesilaos'un, MÖ 85'te de Fimbria'nın gölün güneyinden geçen bu yolu kullandıklarını yazsa da Agesilaos'un rotasını saptamak kolay değildir.²⁸⁶

Kuzeye, Kios istikametine giden yol Peutinger Tablosu'nda görülür. Prusa'dan sonra ilk durağın Demirtaş ilçesi yakınlarındaki Eikote adlı yerleşim olduğunu bir mil taşından biliyoruz.²⁸⁷ Bir sonraki durak Demirtaş baraj gölünün kuzeybatısında, Geç Hellenistik ve Roma dönemi buluntuları veren, 1. Derece sit ilan edilmiş bölge olabilir.²⁸⁸ Buradan sonra daha kuzeydeki durağı, Muratoba Köyü yakınlarında bulunmuş bir mil taşı gösteriyor.²⁸⁹ Kios'a varmadan önce yol günümüzde Gemlik'in bir köyü olan Parsbey/Umurbey'den geçiyor olmalı. Zira Bursa Müzesi otoyol inşaatı sebebiyle yaptığı kurtarma kazılarında burada bir nekropol ve tümülüs açığa çıkardı.²⁹⁰ Antik Çağ'da olduğu gibi Osmanlı Dönemi sonuna kadar Prusa'nın ticari limanı Kios değil

²⁸⁴ Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos* II, 37-40, No 36; French, *Roman Roads*, 37.

²⁸⁵ Doğancı, "Antik Dönemde", 100. M. Şahin Prusa'yı Kyzikos'a bağlayan yolun ilkbaharda taşkın bölgesi olmasından dolayı Apolloniatis Gölü'nün güneyinden geçip Miletupolis'e bağlanan yolun iyi bir alternatif olabileceğini düşünür (Şahin, "Mustafakemalpaşa'da", 149). Ayrıca bkz. Bölüm 2.4.9.5.

²⁸⁶ Munro, "Dascylium", 62; Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos* II, 97.

²⁸⁷ Corsten, *Inschriften von Prusa* I, 25, No 11; Doğancı, "Antik Dönemde", 99. Corsten'in "Kios-Prusa arasındaki Tepecik" şeklinde tarif ettiği yer Keipert haritasında Demirtaş'ın çok yakınında gösterilir (Keipert H., *Karte*, B II). Eikote yakınlarında iki başka yazıt daha çıkmıştır (Corsten, *Inschriften von Prusa* I, 42, No 23; 191, No 164). Birkaç kilometre batıda, Roma ve Bizans dönemi buluntuları sebebiyle 3. Derece sit ilan edilmiş bölge Eikote'nin arazisi olabilir (BKVKBK, 23.09.2020 tarih, 9842 numaralı kararı).

²⁸⁸ BKVKBK, 26.12.2005 tarih, 5280 numaralı karar; 30.06.2021 tarih, 10535 numaralı karar.

²⁸⁹ Corsten, *Inschriften von Kios*, 88, No 14.

²⁹⁰ <https://kvmgm.ktb.gov.tr/Eklenti/37294,2014-kurtarmakazilari.pdf?0> (erişim tarihi 06.09.2020). Keipert ve Menthon'un haritalarına bakarak 19.-20. asırda yolun Muratoba'dan sonraki kısmının batıya kaydığı söylenebilir (Keipert H., *Karte*, B II; Menthon, *L'olympé de Bithynie*, 136). Gemlik ve Bursa arasında 19. asrın ikinci yarısında açılan araba yolu şöyle tarif edilir: Gemlik'ten çıktıktan sonra Engürücük geçilir, dere yatağı boyunca giderken Sarıkayalar mevkiini geçer ve Kurtul Boğazı'na varılır. Yol burada hafif sol yaparak nispeten az meyilli (%5-7) tarafa yönelir. Kıvrıla kıvrıla Selçukgazi köyü altlarındaki Rıza Paşa derbentine varılır. Daha sona Eğridere Vadisi izlenerek Eskidere, Kırkdere ve Korkulu derbentleri geçilir, Demirtaş'a 10 km. kala Davullu derbentine gelinirdi. Demirtaş ve İsmetiye yerleşimlerinin arasından, Tepecik köyünün yakınından, Balıklı Köyü'nün doğusundan geçerek Bursa'nın alt kesimlerine ulaşıldı (Yetişen, "Bursa'nın Tarihi Yolları", 80).

Myrleia/Apameia olmuştur. Çünkü Prusa-Kios yolu, Prusa-Apameia yolundan 70 m. daha yüksek irtifaya (320 m.) tırmanır.

Kios'u Prusa'ya bağlayan bu yoldan başka bir de Kios'u Prusa'nın doğusundaki bölgelere bağlayan bir başka yol olduğunu düşünüyoruz. Gemlik'in Katırlı Mahallesi'ndeki yol kalıntısı ile Gürsu'nun Dışkaya Mahallesi'ndeki kalıntı bu yolun farklı yerleri olmalı.²⁹¹

Prusa'dan doğuya giden yol Kestel yakınlarında iki kola ayrılıyor olmalıydı: güneydoğu kolu Aksu üzerinden İnegöl ve Dorylaion'a varıyordu²⁹². Kuzeydoğu koluysa Gölbaşı Gölü'nün kuzeyinden Otroia ve Nikaia'ya gidiyordu²⁹³. MÖ 8. asır sonunda önem kazanmasından sonra Gordion'un Ege merkezleriyle, Seyitömer'in Akhaemenid Döneminde batıdaki merkezlerle ticari ilişkiler yürüttüğünden Bölüm 3.2'de bahsedeceğiz; bu yol Gordion ve Seyitömer'i Kios'a bağlayan yol olmalıdır.

Bunlardan başka bir yol da Prusa'dan Hadrianoi'ye gidiyordu. Çekirge'nin batısında Odryses vadisi boyunca güneye ilerleyip Erenler üzerinden Hadrianoi'ye ulaşıyordu.²⁹⁴ Hadrianoi'den devam edilirse yine güney yönünde Harmancık üzerinden Tavşanlı,

²⁹¹ Şahin, "Via Harmanlar", 81-82; Yalman, *Gemlik*, 152.

²⁹² French, *Roman Roads*, 39, 41. Gözede/Kestel'de, Eski İnegöl yolu üzerinde bulunmuş, 1. Derece sit ilan edilmiş Roma Dönemi yapı kalıntısı, yolun buradan geçtiğine işaret edebilir (BKVKBK, 18/01/2022-11046 numaralı karar). Yolun daha ilerisinde, bugünkü Kozluören arazisinde Roma Dönemi yerleşimi olabilecek bir bölge sit alanı ilan edilmiştir (BKVKBK, 13.10.2018/8288 numaralı kararı). İnegöl-Bursa arasındaki yolun 20. asır başlarındaki seyri şöyle tarif edilir: Balaban Bey kalesinin altından Kızık köylerine doğru ilerler. Cumalıkızık ve Hamamlıkızık'tan sonra yol ikiye ayrılır. Güneye giden Aksu, Babasultan, Cerrah üzerinden İnegöl'e bağlanır. Kuzeye giden Kestel, Çataltepe, Gölbaşı, Turanköy, Koyunhisar (Dimboz) üzerinden Yenişehir'e ulaşırdı (Yetişen, "Bursa'nın Tarihi Yolları", 81-2). Kaplanoğlu da Kestel'de iki ayrılan kolları benzer şekilde tarif etmiştir (Kaplanoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, 29-30).

²⁹³ Kestel'e bağlı Kayacık ve Gölcük köylerinde Roma seramiği buluntusu veren, sit alanı ilan edilmiş birbirine komşu bölgeler bu yolun seyri üzerinde olmalıydı (BKVKBK, 29/06/2021-10523 numaralı kararı; 24/06/2020- 9590 numaralı kararı).

²⁹⁴ Girencik/ Orhaneli'de sit alanı ilan edilen bölge bu yolun bir durağı olabilir (BKVKBK, 22.09.2018/8185 numaralı karar). Prusa-Hadrianoi yolunun ayrıntılı tarifi için bkz. Munro vd., "Explorations in Mysia", 264 v.de.

Kotiaion ve Aizanoi'ye ulaşılyordu.²⁹⁵ Hem zorluğundan hem de büyük bir yerleşime bağlanmaması yüzünden Prusa'dan güneye giden daha az kullanılmış bir yol daha vardı. Bu yol Basilika Therma (Çekirge) sırtlarından yukarı (güneye) çıkarak Yiğitali ve Hüseyinalan üzerinden Keles ve çevresinde, Bölüm 2.4.7'de bahsedeceğimiz küçük yerleşimlere ulaşan yoldur.²⁹⁶

Bu yollara göre kentin arazisini (khora - χώρα) saptamak gerekirse Odryses nehri, kuzeybatıda Myrleia ve o yönde olması gerektiğini ileride tartışacağımız Kaisareia Germanika kentleriyle Prusa arasında doğal bir sınır oluşturur. Kuzeyde Kios ile sınırı, mil taşı ve yazıtları da dikkate alarak, bu iki kentin arasındaki yolun en yüksek mevki olan Selçukgazi-Dürdane hattından geçirebiliriz.²⁹⁷ Batı sınırının Gümüştepe Mahallesi'nden (Misi) ötede olmadığını düşünüyoruz. Arkeolojik potansiyeli yüksek olan Tahtalı ve çevresi muhtemelen Apollonia'ya bağlıydı. Yeni yayımlanmış yazıtlar sayesinde kentin güney sınırını Baraklı/Keles bölgesine kadar çekebiliriz.²⁹⁸ Hadrianoi'nin kuruluşundan önce onun arazisinin de Prusa'ya ait olduğunu düşünmekte bir engelimiz yok zira yazıtlar bize, Hadrianoi kurulduktan sonra bu iki kent arasında yakın bir ilişki olduğunu gösteriyor.²⁹⁹ Sınır çizmenin en zor olduğu doğuda, yazıtlara bakarak Kestel'e bağlı Erdoğan köyüne kadar olan bölgeyi Prusa'ya, Yenişehir'i Nikaia arazisine dahil etmek durumundayız.³⁰⁰

²⁹⁵ Şahin, *Olympos Araştırmaları*, 28-9.

²⁹⁶ TIB 13, 293.

²⁹⁷ Corsten, *Inschriften von Kios*, 9-10.

²⁹⁸ MS 145/6'ya tarihlenen bir yazıtta bir Bitiniarkhos'un (Bithynia birlik meclisi başkanı) Baraklı yakınındaki kült merkezinde bir görev yerine getirdiğini okuruz. Dolayısıyla bu bölge Bithynia sınırlarında olmalıdır (Battistoni ve Rothenhöfer, "Inschriften aus", 103; 110, No 1). Başka bir yazıtta belirtilen resmi görevlerin ancak Prusa'da yürütülmüş olabileceği çıkarımı da aynı sonucu destekler (Battistoni ve Rothenhöfer, "Inschriften aus", 104; 130, No 35). Bölgenin hangi kent arazisi olduğuna dair tartışma için ayrıca bkz. Kaddar, "Anadolu'da Yerel", 40 v.de.

²⁹⁹ Keles yakınlarındaki Zeus Kersoullos tapınağını Prusa arazisinde gösteren Sokolowski de bu görüştedir (Sokolowski, "Inventing Roman", 164). Polyenus aile adı taşıyan kişilerin her iki kentte de bulunması, bu kişilere onurlandırma yazıtları dikilmesi (Corsten, *Inschriften von Prusa* I, 36, 36, No 18, 19; Schwertheim, *Inschriften von Hadrianoi*, 44, No 53); Asklepios kültüyle ilişkili, kıvrımlı yılan taşlarının her iki kentte bulunmuş olması bu iki kentin yakınlığını gösterir (Corsten, *Inschriften von Prusa* I, 66, No 44; Schwertheim, *Inschriften von Hadrianoi*, 15-16, No 14, 15). Kıvrımlı yılan şeklindeki taşların bir örneği Bursa Arkeoloji müzesinde görülebilir, bkz. Resim 6.

³⁰⁰ Corsten, *Inschriften von Prusa* I, 3; *Inschriften von Prusa* I, 192, No 165; Öztürk, *Nikaia*, 16. Deborah Sokolowski, Thomas Corsten'in şu yorumunu aktardı: "Kestel civarındaki çiftliklerin bazıları Dion Khrysostomos ve onun gibi zengin Prusalılara aitti" (21.09.2022 tarihli e-posta yazışması) Bir Prusa vatandaşının İnegöl/Gülbahçe'de heykel diktirmesi buranın Prusa arazisi olduğunu gösterebilir (Corsten, *Inschriften von Prusa* I, 64, No 42). Sokolowski İnegöl'ü Nikaia arazisi olarak belirtir ancak bu görüşünü

2.4 Yakın Çevresi

Bu bölümde Prusa'nın yakın çevresindeki antik yerleşimleri ele alıp belirsiz noktalara ışık tutmaya çalışacağız. Bunu yaparken yerleşimlerin adı, konumu, sınırları üzerinde durup tarihi olaylar içindeki rollerini 4. Bölüme bırakacağız. Nikaia tek başına ayrı bir çalışma konusu olabilecek zenginlikte malzeme sunduğu için kapsam dışında tutuldu. (Resim 5)

2.4.1 Basilika Therma (Βασιλικὰ Θερμά)

Prusa'nın 3 km batısında, günümüzde Çekirge ve Kükürtlü semtlerini kaplayan kaplıcalar bölgesidir.³⁰¹ Burada çıkan sıcak sulardan faydalandığını biliyoruz ancak yerleşim olduğuna dair kanıtlara sahip değiliz. Hellenistik Devir ve sonrasında basileos kelimesinin kral anlamında kullanıldığını düşünürsek, bu kaplıcaların Bithynia döneminden beri kullanıldığı söylenebilir.³⁰² MS 2.-3. asırda bu kaplıcaların ünlenmiş olduğunu Atina'da bulunmuş bir mezar taşında mezar sahibinin Prusalı olmakla övünmesinden anlıyoruz.³⁰³ Bu bölgenin pek çok kaynakta Pythia adıyla anılması sık tekrarlanan bir yanıltır. Zira hiçbir antik kaynakta Prusa yakınındaki bölge Pythia adıyla anılmaz. Yalova/Termal'deki kaplıca bölgesinin adı olan Pythia Therma'dan etkilenecek, oranın Prusa yakınındaki bölge olduğu sanılarak buraya Pythia denilmiştir.³⁰⁴ Kaplıca bölgesinden ilk kez bu kentin vatandaşı olan Dion Khrysostomos'un MS 82'den önce verdiği bir söylevde bahsedilir ancak kaplıca bölgesi için Pythia kelimesi kullanılmaz.³⁰⁵ MS 111-113 arasında Bithynia-Pontus Eyaleti valiliği yapmış olan Genç Plinius da Prusa'daki hamamlardan bahsederken Pythia kelimesini kullanmaz.³⁰⁶ Hadrianus'un Prusa kent meclisine ve halkına gönderdiği bir

temellendirmez (Sokolowski, "Inventing Roman", 62). Yazışmamızda İnegöl'ü Prusa'dan farklı bir coğrafik bölge olarak düşündüğünü, bu yüzden Nikaia arazisine dahil ettiğini belirtti.

³⁰¹ TIB 13, 451.

³⁰² Mordtmann bölgedeki sıcak su kaynaklarının Antik Çağda mevcut olmadığını, sonradan deprem ya da benzer bir doğa olayı ile oluştuğunu bir tahmin olarak ileri sürse de, birazdan değineceğimiz tarihi kaynaklar buranın Antik Çağda mevcut olduğunu ortaya koyuyor (Mordtmann, "Anatolien- Skizzen", 302-3).

³⁰³ Corsten, *Inschriften von Prusa* II, 66.

³⁰⁴ Corsten, *Inschriften von Apameia*, vii; Schwertheim, *Inschriften von Hadrianoi*, 58; Dağlı, "Nympheler", 61.

³⁰⁵ Dion Chrys. XLVI.9: "θερμῶν: sıcak su kaynakları".

³⁰⁶ Plin. *Ep.* X. 23, 24, 70, 71.

mektupta “terma- θερμά” ifadesi geçer.³⁰⁷ Mektubun bu kısmı, bağlamı anlaşılamasa da, en azından sıcak su kaynaklarının bilindiğini gösterir. Ünlü hekim Galenos (MS 129-216) da Prusa’nın kaplıcalarından bahsederken Pythia kelimesini kullanmaz.³⁰⁸ MS 3. asrın başlarında ünlenmiş Athenaios, Prusa’daki sıcak su kaynaklarını “krali sular - βασιλικὰ καλούμενα (basilikà kaloúmena)” olarak niteler.³⁰⁹ Stephanos Byzantinos sıcak su kaynaklarından bahsederken Bithynia’da Pythia ve Prusa’yı ayrı ayrı anar.³¹⁰ Bir başka MS 6. asır kaynağı Prokopios, Bithynia’da Pythia adında bir yerde sıcak sular çıktığından, İmparator I. Iustinianus’un burada bir saray ve hamam yaptırdığından bahseder.³¹¹ 19. asır seyyahı Texier, Prokopios’un Pythia’yı Prusa ile ilişkilendirmediğinin farkında olmasına karşın, Yalova/Termal’den habersiz olmalı ki, “Bu eski Pythia’yı şimdiki Çekirge köyünün yerine koymak gerekir” diyerek açıkça hataya düşer.³¹² Onun bu hatası günümüze değin tekrarlanır.³¹³ Zaten Prokopios, Byzantion kenti halkının Pythia Therma’daki kaplıcalardan faydalandığını söyleyerek buranın Prusa’dan daha yakında bir yer olması gerektiğini de belirtmiş olmaktadır.³¹⁴ Augustus dönemine ait bir yazıt da Pythia’nın Triton (Armutlu/Bozburun) yakınlarında

³⁰⁷ Corsten, *Inscripfen von Prusa* I, 17, No 4. İmparatorun Prusa’daki kaplıcalardan haberdar olması, MS 2.-3. asra tarihlenen, Atina’da bulunmuş bir mezar taşında Prusa kaplıcalarından bahsedilmesi buranın İmparatorluk Döneminde tanınan bir kaplıca bölgesi olduğunu gösterir (Corsten, *Inscripfen von Prusa* II, 66).

³⁰⁸ Galenos, *Claudii Galeni Opera Omnia*, VI. 424

³⁰⁹ Ath. *Deip.* II.17 (II 17 p.42F-43 A). İngilizce çevirilerde “royal waters” olarak geçer.

³¹⁰ Steph. Byz. Th (Θ) # 27 “Therma”

³¹¹ Procop. *Aed.* V.3.16.

³¹² Texier, *Asie Mineure*, cilt 1, 196. Texier’in hatasına ilk dikkat çeken Kandes’tir, Stephanos Byzantinos’u yanlış yorumladığını düşünür (Kandes, *Kuruluşundan*, 72-3).

³¹³ Texier’den kaynaklanan ve günümüze değin tekrarlanan diğer hatalar şunlardır: 1- Prusa’nın Bithynia’nın başkenti olduğunu söylemesi (Texier, *Asie Mineure*, cilt 1, 193, 194); 2- Manlius Vulso’nun Galatlara karşı yaptığı seferde Prusa yakınından geçtiğini ima etmesi (Texier, *Asie Mineure*, cilt 1, 194). Bu askeri sefer sırasında adı geçen Olympos dağının Mysia Olympos’u (bugünkü Uludağ) olmadığı hakkında bkz. dn. 1050; 3- Bizans imparatoru I. Iustinianus’un Prusa’daki Pythia’da bir saray yaptırdığını, imparatoriçe Theodora’nın MS 525’te 4000 hizmetçisiyle buraya gelip kaplıcalardan faydalandığını söylemesi (Texier, *Asie Mineure*, cilt 1, 196). Bu yanlış tekrarlayan son çalışma 2019’da tamamlanmış bir yüksek lisans tezidir (Efendiler, “Bizans Döneminde Bursa”, 4). Günümüze değin tekrarlanmasa da Texier’in Prusa hakkındaki diğer yanlışları da şunlardır: Hannibal’in Prusa’yı kurmasını MÖ 250’lere tarihlenmesi (Texier, *Asie Mineure*, 194); Genç Plinius’un yapımı için imparatora fikir danıştığı hamamın Prusa’da büyük kapı civarında olduğunu söylemesi (Oysa Plinius’un metninde büyük kapı yakınları ifadesi geçmez: Plin. *Ep.* X.23).

³¹⁴ Procop. *Aed.* V.3.16. İ. Dağlı da Pythia’yı Yalova/Termal’e konumlandırır (Dağlı, “Nympheler”, 61).

olması gerektiğini ortaya koyar.³¹⁵ Konumuz dışında olduğu için Pythia Therma'nın Bizans Dönemi kaynaklarında sıkça geçtiğini belirtmekle yetinelim.³¹⁶

Kaplıcalar Bölgesi'nin görünümü hakkında bilgimiz kısıtlıdır. İmparator Severus Alexander'in (h.d. MS 222-235) annesi Iulia Mamaea adına basılmış bir sikkenin arka yüzünde iki su perisiyle (nymphe) birlikte görülen üçgen alınlıklı, kemerli bina buraya ait olabilir.³¹⁷ Dion Khrysostomos'un tasvirinden sıcak su kaynakları yakınında sütunlu bir yol ve atölyeler olduğunu öğreniyoruz.³¹⁸ Kandes'e göre 19. asrın son çeyreğinde demiryolu için kazı yapılırken Kara Mustafa Kaplıcası yakınlarında Roma Dönemi yapı kalıntıları, imparator Vespasianus'un adının geçtiği bir yazıt ve muhtemelen kaplıcada kullanılmış olan mermerden denizkızı başı bulunmuştur.³¹⁹ Aynı yazar kaplıcalar bölgesine "Kral Kaplıcaları -Thermae Basilicae" denmesini, içinde "tanrı Parthicus'un oğlu" ifadesi geçen bir yazıttan yola çıkarak, Hadrianus tarafından yapıldığı ya da tamir edildiği şeklinde açıklar.³²⁰ Kazım Baykal, Genç Plinius'un mektubunda geçen hamamı kaplıca olarak anlar ve bunun Çekirge'deki Eski Kaplıca'nın alt tarafındaki harabe olduğu tahmininde bulunur.³²¹ Ancak hem Plinius kaplıca değil hamam (balineum) kelimesini kullanır yani Hisar'daki herhangi bir hamamı kastediyor olabilir, hem de Baykal bu tahminini herhangi bir veriyle desteklemez. 1981'de Çekirge Askeri Hastanesi karşısında yapılan bir temel kazısında açığa çıkmış olan Roma Dönemine ait sütunlar ve mimari parçalar buranın Basilika Therma'ya dahil olduğunu gösterir.³²²

³¹⁵ Corsten, *Inscripfen von Apameia*, 141-2.

³¹⁶ Örneğin Antik Çağ ve Orta Çağda hazırlanmış bir derlemede burası hakkında iki şiir bulunur (Anth. Gr. IX, 630, 676). MS 796'da imparator VI. Konstantinos'un, 959'da imparator Konstantin VII Porphyrogennetos'un buradaki kaplıcalara ziyaretleri çeşitli kaynaklarda aktarılır. Erken Hristiyanlık döneminde Roma valisi Iulius'un Prusa piskoposu Aziz Patrick'i kaplıcalar bölgesinde pagan tanrılara kurban kesmeye zorladığı, isteği reddedilince de onu arkadaşlarıyla birlikte öldürttüğüne: imparator II. Iulianus döneminde (MS 361-363) kaplıcalar bölgesindeki bir mağarada yaşayan ejderhanın Prusa piskoposu Timotheos tarafından öldürüldüğüne dair aziz hikâyeleri anlatılır ancak bunların tarihselliği kuşkuludur (TIB 13, 451).

³¹⁷ Corsten, *Inscripfen von Prusa II*, 67. Waddington vd.'nin sikkedeki figürleri ırmak tanrısı olarak yorumlamaları, ırmak tanrıları genelde erkek oldukları için kabul görmemiştir (RG. I 4, 595, No 143).

³¹⁸ Dion Chrys. XLVI.9.

³¹⁹ Kandes, *Kuruluşundan*, 46.

³²⁰ Kandes'in bahsettiği bu yazıtın akıbeti bilinmemektedir. Parthicus, Part seferindeki başarısı yüzünden Traianus'a verilmiş bir unvandı. Kandes bu iddiasına destek olarak Apameia'da Hadrianus'a adanmış bir hamam olmasını gösterir (Kandes, *Kuruluşundan*, 47).

³²¹ Baykal, *Bursa ve Anıtları*, 31. Gabriel, Eski Kaplıca'nın Bizans Dönemi eseri olmasını daha muhtemel görür (Gabriel, *Une Capital Turque*, 166).

³²² Yalman, *Bursa'nın Kültür*, cilt 1, 23.

2.4.2 Kios

Kuruluşundan MÖ 202'ye kadar kentin adı Κίος / Kĩos olarak, halkının adı ise tüm tarihi boyunca Κιανός olarak yazıldı; Cios olan Latince yazılışını Yaşlı Plinius'ta görürüz.³²³ Sikkelerde KIANΩN olarak ve KIA kısaltmasıyla karşımıza çıkar.³²⁴ Bithynia Krallığı'nın eline geçtiği MÖ 202 tarihinden sonra “deniz kenarındaki Prousius” (Προυσιέων τών πρὸς Φαλάσση - Prousiéōn ton pros Phalasse – Lat. Prusias ad Mare) adıyla anıldı.³²⁵ Claudius döneminden (MS 41-54) sonra sikkelerde Prusias adıyla birlikte eski adı olan Kios yeniden kullanılmaya başlanmıştır.³²⁶

Kentin yerini tarif eden kaynaklar Bosporos Thrakius'tan (İstanbul Boğazı) girildikten sonra Olbia Körfezi'nden (Astakenos Kolpos) sonraki körfezin (Kianos Kolpos) ucunda, Kios adlı derenin denize döküldüğü yeri işaret ederler.³²⁷ Kios Deresi Askania Gölü'nden batıya, Propontis'e akan dere (bugün Karsak Çayı) olmalıdır. Biraz kuzeyinde Arganthonion (Αργανθώνειον- bugün Samanlı Dağı) dağının bulunduğu Kios, bir Mysia kenti olarak anılır.³²⁸ Pek çok antik kaynak Kios'u Argo gemicilerinden Hylas'ın su perileri tarafından kaçırıldığı yer olarak anar.³²⁹ Stephanus Byzantinus'un

³²³ IG I³ 259; Avram, “Propontic Coast”, 982; Smith, *Greek and Roman Geography*, Cilt 1, 629. Plin *HN* V.40. Kĩos şeklinde farklı yazımlarla da karşılaşılır (Apollod. I.9.19; Str. XII.4.3). Halk adının yazılışı da farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır: Atina'da bulunmuş bir mezar taşında Κιανή- Kiane yazımına (Avram, “Propontic Coast”, 982; <https://epigraphy.packhum.org/search?pat=%CE%9C%CF%85%CE%BB%CE%B1> erişim tarihi: 20.11.2021); Miletos'ta bulunmuş bir yazıtta Κιανοί- Κιανοίς yazımına rastlanır (I. Milet 3.141- <https://epigraphy.packhum.org/text/252140>-erişim tarihi: 21.11.2021).

³²⁴ Okçu, *Bursa Arkeoloji*, 25. Roma Dönemi sikkelerinde KIANO, KIANOI yazılışlarına da rastlanır (Okçu, a. g. e, 26).

³²⁵ RG I 2, 315, No 21, 23. Sikkelerde kısaltılmış ΠΠΟΥΣΙΕΩΝ yazımına da rastlıyoruz (Okçu, *Bursa Arkeoloji*, 25).

³²⁶ RG I 2, 310.

³²⁷ Ps.-Sky, 93; Mela, I.100-102; Apoll. Rhod. I.1321; Steph. Byz. K # 180 “Kios”. Yaşlı Plinius'un bölgede üç dere (Ascanius, Cius, Hylas) olduğunu söylemesi başka kaynaklarca desteklenmez (Plin. *HN* V.40), ancak bunlardan biri Argo gemicisi Hylas'ın kaybolduğu yerdeki pınar olabilir. C. Texier Askanios gölü kenarında kurulmuş Askanie kasabasından akan Askanios ırmağının Kios'ta denize döküldüğünü yazar (Texier, *Asie Mineure*, Cilt 1, 186).

³²⁸ Hdt. V.122; Apoll. Rhod. I.1177. MÖ 1. asrın ilk çeyreğinde, Bithynia Krallığı'nın tarihten silinmek üzere olduğu bir dönemde yazılmış bir metinde Kios Bithynia kenti olarak gösterilmiştir (*Rhetorica ad Herennium*, 54). Arganthonion dağının adı, Troia Savaşı'nda öldürülen Rhesos'un karısı Arganthon'e'den gelir. Arganthon Kios dağlarında yaşayan bir avcıyken Rhesos onu görüp âşık olmuş, sonra da evlenmişler (Parthenios, *Erotica Pathemata*, 36). Mansel dağın adının Asia Minor'e has adlarda bulunan -nth harflerini içerdiği için “4 bin yılından itibaren, Anadolu'nun her tarafında olduğu gibi burada dahi, Etilerle hemcins Anadolu kavimlerinin oturduklarında şüphe bırakmamaktadır” der (Mansel, *Yalova Kılavuzu*, 5).

³²⁹ Str. XII.4.3; Amm. Marc. XII.8.5; Theokritos, *Idylls*, XIII.30; Prop. I.20; Dionys. Per. 805-810.

aktarımıyla Ephoros'un Kios ile Brylleion'u aynı kent sayması kabul edilemez zira Attika-Delos Deniz Birliği listelerinde bu iki kent ayrı ayrı sayılır.³³⁰ Peutinger haritasında Pylai ile Prusa arasında Cio olarak gösterilir.³³¹ Kios'un Askania Gölü'nden gelen derenin Propontis'e döküldüğü ovada, saldırılardan ve taşkından sakınmak için denizden 50 m. yüksekte, bugün askerlik şubesinin olduğu tepede kurulduğunu, buradaki sur kalıntılarının akropol işlevi gördüğünü, denize kadar inen Kayhan Mahallesi'nin kentin çekirdeğini oluşturduğunu söyleyebiliriz.³³²

Kentin kurulduğu konumu irdelerken zaman ve mekân açısından geniş açıyla bakmakta fayda var. Argo gemicileri söylencesinin de gösterdiği gibi Arkaik Çağdan itibaren Pontos Euxeinos'a (Karadeniz) sefer yapan Hellenler Propontis'teki yerleşimleri kurarlarken birkaç şeyi göz önünde tuttular: verimli tarım arazileri, hammadde, özellikle de metaller yönünden zengin olma, ticaret rotalarına yakın olma. Kios verimli arazilere, ormanlar ve bol tatlı su kaynağına sahip olduğu için bu şartları sağlıyordu.³³³ Hellespontos'tan gelip Byzantion üzerinden Pontos Euxeinos'e çıkmak isteyen ancak çok sayıda kürekçisi olmayan ticaret gemileri uygun hava koşullarının oluşması için bir süre Propontis'in güney ve doğusundaki limanlarda beklerlerdi.³³⁴ Bu bekleme, korunaklı bir liman sunan Kios'ta bir pazaryeri kurulması sonucunu doğurdu. Üstelik

³³⁰ Steph. Byz. B # 181 "Bryllion"; IG I³ 279, 280, 281. Attika-Delos Deniz Birliği Pers savaşlarından sonra Atina önderliğindeki Hellen kentlerinin Perslere karşı oluşturduğu birliktir (Thuk. I.96; Plut. *Aristeides*, 24; Diod. XI.47). Bu birliğin Hellespontos listesinde Propontis'in tüm sahilini ve Tenedos'u kapsayacak şekilde 45 kent vardı (Tozeren, "The Coveted", 20).

³³¹ Miller, *Itineraria Romana*, 694. Pylai'nin 4. asırdan önceki adı Strobilos'tur (Sevin, *Anadolu'nun Tarihi*, 36).

³³² Perrot vd.'e göre Gemlik'te kaymakamın konutu büyük ihtimalle Kios'un akropolüydü (Perrot vd., *Exploration Archeologique*, 12). Kayhan Mahallesi Kale Altı Sokak'taki duvar kalıntısının Kios kalesine ait olduğu söylenir; yine Kayhan Mahallesi'nde Kios'taki boyları (phyle) belirten bir yazıt bulunmuştur. Ayrıca sahilde yan yana olan Kayhan, Balıkpazarı ve Halitpaşa mahallelerinin Antik Çağdaki ızgara kent dokusunu yansıttığı ileri sürülmüştür (Kamış, "Gemlik'in Kuruluşu", 24, 26). Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu 10.03.1990 tarih, 977 sayılı kararıyla Kios antik kentini 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı ilan ederken kentin sınırlarını şöyle tarif etmiştir: "Kent (Gemlik) merkezinin kuzeydoğusunda ve yerleşim alanı dışında Askerlik Şubesi ile Yeni Mezarlık alanını da içine alan bölge antik Kios kentinin yayılma alanıdır" (Umar, *Bithynia*, 189-90).

³³³ Etrafındaki dağlar yüzünden Kios'un yeterli tahıl üretmediğini eklemeliyiz (Tozeren, "The Coveted", 48). 20. asırda Gemlik'in hala kendine yetecek tahıl üretmediğini CHP parti teftiş raporlarından öğreniyoruz (Uluskan, *CHP Parti*, 347).

³³⁴ Hellespontos'tan Pontos Euxeinos'a doğru ilerleyen gemiler, özellikle de kürekçi sayısı fazla değilse, genelde Propontis'in güney sahilini takip ederdi ki bu yüzden güney sahilindeki koloniler daha eskidir (Tozeren, "The Coveted", 35-6). Ancak bu gemilerin hepsi Kios ve Astakos'a uğramazdı (Tozeren, "The Coveted", 31).

burası Phrygia'nın iç kesimlerine kolayca geçilebilecek bir noktaydı ki Mela'nın Kios'un Phrygia için en uygun liman olduğunu yazması bunu gösterir.³³⁵ Kios'ta yerleşim kurulmasını etkilemiş olabilecek başka bir faktör de Kios deresi kıyısında bulunan sıcak su kaynağıdır.³³⁶

Kentin kuruluşuna ait değişik görüşler vardır. Aristoteles buraya önce Mysialı ve Kariyalıların yerleştiğini, ardından Kios adlı kurucunun önderliğinde gelen Miletosluların burayı koloni haline getirdiklerini söyler ki Attika rölyeplerinden birinde gördüğümüz Athena ile tokalaşan Kios figürü bu görüşü destekler.³³⁷ Theokritos'un bir pastoral şiirini (idil) yorumlayan anonim antik yazar, Miletos'tan gelen göçmenlerin önderi olan Olympos'un Mysia'daki dağa adını verdiğini, oğlu Kios'un da kendi adını vererek bir kent kurduğunu yazar.³³⁸ Başka bir söylenceye göre Kios'u Argo gemicilerinden Polyphemos, Herakles'in onayıyla kurmuştur.³³⁹ Bu söylencenin kent sakinleri tarafından benimsendiği, sikkelerde Herakles'un kurucu olarak (KTICHTC) gösterilmesinden anlaşılır.³⁴⁰ Strabon kenti kuran Argo gemicisinin adını Kios olarak verirken Plutarkhos ise Polyphemos'un yakınlardaki Pythopolis'i kurduğunu yazar.³⁴¹ Tarihi bilgilerimiz kentin Miletoslu göçmenler tarafından emporion (pazaryeri) olarak kurulduğunu gösterir.³⁴² Eusebios kuruluş tarihini MÖ 626/5 olarak verir.³⁴³ Attika-

³³⁵ Mela, I.100.

³³⁶ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, cilt 4, 147; Birgül ve Çanaklı, *Cenubi Marmara*, 29. Bugün bölgede Syros Otel bulunmaktadır. Kios yakınındaki sıcak su kaynağının coğrafik açıklaması için bkz. Kamış, "Gemlik'in Kuruluşu", 6.

³³⁷ Avram, "Propontic Coast", 982. Bu rölyef (IG I³ 124) Atina Epigrafi Müzesi'ne 6928 envanter numarasıyla kayıtlıdır (<https://weblimc.org/page/monument/2085520-> erişim tarihi 23.11.2021). Aristoteles'in Kios hakkındaki eseri *Kianon Politeia* maalesef günümüze ulaşmamıştır.

³³⁸ Schol. Theoc. XIII.30.

³³⁹ Apoll. Rhod. I.1321, 1345-1357; Apollod. I.9.19.

³⁴⁰ Okçu, *Bursa Arkeoloji*, 25.

³⁴¹ Str. XII.4.3; Plut. *Theseus*, 26.

³⁴² Magie, *Roman Rule*, Cilt 1, 306. Miletos kentinde bulunmuş isopoliteia (eşit vatandaşlık hakkı) antlaşmasında iki kentin ortak kökeninden bahsedilir. Ayrıca Kios takvimindeki aylardan ikisinin (Ανθεστηριών = Anthesterion ve Ληναιών = Lenaion) Miletos takviminde de bulunması Miletos kökenini destekliyor (Avram, "Propontic Coast", 982). Emporion periyodik olarak agora kurulan, kent-köy arası yerleşime denir; Bithynia'da Nikaia, Nikomedia ve Prusias ad Hypium yakınlarda dört emporion bilinir (Sokolowski, "Inventing Roman", 108). İmparatorluk Döneminde kentler arası mesafenin uzak olduğu bölgelerde emporionlar kurulmuş (örneğin Güneydoğu Bithynia'da), yakındaki kentlerden birinin seçkin bir vatandaşı buranın yönetiminden sorumlu memur (emporiarh) olarak görevlendirilmiştir (Magie, *Roman Rule*, cilt 1, 692).

Delos Birliğine ödediği 1000 drakhmai vergiyi (phoros- φόρος/ Lat. tributus) temel alan bir çalışma kentin MÖ 454-410 arasındaki vatandaş sayısını 133-530 arasında gösterir.³⁴⁴ Ancak komşusu olduğu düşünülen Brylleion'un 3000 drakhmai ödediği düşünülürse vergi tutarlarının kentlerin büyüklüğünü, gelirini yansıtmayabileceği ortaya çıkar. Zira biliyoruz ki isyanlar, baskılar, savaş tazminatları ve müsadereleler üyelerin ödedikleri vergi tutarını etkileyebiliyordu ve Atinalılar stratejik önemi olan bazı kentlerin vergi tutarını düşük tutabiliyorlardı.³⁴⁵ Örneğin küçük adalar olmasına karşın Thasos altın madeni sayesinde, Aegina yüksek ticaret geliri sayesinde 30 talent ile en yüksek tutarı ödüyordu. Kios'un vergisi, Atina için stratejik önemi yüzünden düşük tutulmuş olabilir. Öte yandan Perslerin baskısı da Kios'un düşük ödeme tutarının sebebi olabilir. Zira Pers baskısı yüzünden Kyzikos kenti düşük tutarlı, düzensiz ödemeler yapmış, birliğin Hellespontos listesinde yer alıp da tümü Asia tarafında konumlanmış olan 7 kent MÖ 449-439 arasında Attika-Delos üyeliğinden ayrılmıştır.³⁴⁶

Kios'un arazisini tanımlayacak olursak doğuda Pythopolis'in doğu sınırını oluşturduğu söylenebilir.³⁴⁷ (Resim 7) Bir antik kaynağın verdiği 120 stadia (=22.3 km.) uzaklığı doğru kabul edersek Askania Gölü'nün biraz güneyindeki Sölöz köyü Pythopolis olmalıdır.³⁴⁸ Sölöz'ün batısındaki Dutluca'da Roma-Bizans Dönemi yerleşimi,

³⁴³ Eus. 97b; Sağır vd., "Three New Sarcophagi", 32. Arkeolojik veriler henüz bu kuruluş tarihini desteklemez. Seramik buluntulara göre 6. asırda kurulmuş olması daha makuldür (Erpehlivan, "Seramik Buluntular", 314).

³⁴⁴ Ruschenbusch, "İlk Atina Birliğinde", 169. Yöresel farklılıklar olmakla birlikte Antik Çağda 1 drakhmai 4,3 gr. gümüşe denk düşer (1000 drakhmai günümüzde yaklaşık 62 bin tl eder). Kios MÖ 454-410 arasında birliğe 13 kez 1000 drakhmai vergi ödemiştir (IG I³ 259, 264, 265, 267, 268, 270, 271, 272, 277 279, 280, 281, 287). Atinalılar Attika-Delos vergi listelerini hazırlarken coğrafyayı dikkate almadıkları için listelerde kentlerin yazılış sıralamasından da bir yorum çıkaramayız (Charneux, "List Argienne", 211).

³⁴⁵ Paarman, "Aparchai and Phoroi", 65-6; Hornblower, "Asia Minor" 222.

³⁴⁶ Meritt vd., *Athenian tribute Lists*, Cilt 3, 24; Eddy, "Cold War", 244. MÖ 449'da imzalanan Kallias (Kral) Barışı ile bazı kentler Pers tehdidinin azaldığını hissederek birliğe ödeme yapmamışlardır. Ancak Propontis'in Asia tarafındaki kentler için Pers tehdidinin azalması ancak kısa süreli olabilirdi. Kyzikos MÖ 448/7'de ödeme listelerinde görünmezken 447/6'da görünür, ertesi yıl 446/5'te yine ayrılır (Doğan, "MÖ V. Yüzyılda", 12-3). Bu da bize birlikte kalmak ya da ayrılmak için Atinalılar ve Perslerin bölge kentlerini baskı altında tuttuklarını gösterir.

³⁴⁷ Avram, "Propontic Coast", 982.

³⁴⁸ Aristoteles tarafından yazılmamış olsa da onun eserler bütününe dahil edilen bir eserde buluruz bu bilgiyi (Arist. *Mir. Ausc.* 834b 34). Yaşlı Plinius kendi zamanında bu kentin harap durumda olduğunu yazar (Plin *HN* V.43). Uydu görüntülerinde Sölöz'ün kuzeyinde, göl kenarında görünen kayalar limandan günümüze kalanlar olabilir. Seramik buluntulara göre burası Roma-Bizans-Osmanlı yerleşimi olarak 3. Derece sit alanı ilan edilmiştir (BKVKBK, 28.04.2017/ 6906 numaralı karar).

güneyindeki Burcun'da ise Roma-Bizans nekropolü tescil edilmiştir.³⁴⁹ Bu yola paralel akan dere de Soloeis olmalıdır.³⁵⁰ Bu rota yani Sölöz'den güneydoğuya ilerleyen rota Kios ile Phrygia'yı bağlıyor, Yenişehir Ovası'nın tarım ürünlerinin dış pazarlara, Yunanistan ve adalarda üretilen seramiklerin de Phrygia'ya sevkiyatına imkân sağlıyordu.³⁵¹ Pythopolis'ten doğuya giden yolla Antik Çağda Nikaia'ya gidildiğini Nero döneminde, MS 58'de yapılmış onarımdan, Hadrianus, Maximinus Thrax ve Decius döneminde yerleştirilmiş mil taşlarından biliyoruz.³⁵²

Kios'un kuzey sınırını yine yazıtlardan faydalanarak belirleyebiliriz. Yeniköy/ Orhangazi'de bulunmuş bir yazıtta bir mezarın ikinci kez kullanılması durumunda belirtilen cezanın Kioslulara ödenmesi öngörüldüğü için buranın Kios'a bağlı olduğu düşünülebilir.³⁵³ Askania Gölü'nün kuzey kıyısındaki Keramet'te bulunmuş, MS 3. asra tarihlenen bir yazıtta rastladığımız köy birliği de buranın Kios'a bağlı olduğunu düşündürüyor.³⁵⁴ Çeltikçi Köyü'nde bulunmuş yazıtlarda geçen Χαρμίδεανῶν-Kharmideanon adındaki deme (mezra) bu birliğin bir üyesi olabilir.³⁵⁵ Orhangazi'nin 3 km. kuzeybatısındaki Nadır Mevkii'nde bulunmuş, Roma Dönemine tarihlendirilen kalıntılar birliğin bir başka üyesini gösteriyor olabilir.³⁵⁶ 4. asır ortasında imparator II. Iulianus (h.d. 361-363) tarafından burada Basilinopolis adında bir kent kurulmuş olması bölgenin önemini gösterir. Orhangazi/ Nadır Mevkiindeki kale kalıntıları ya da 5 km.

³⁴⁹ BKKVKBK 20.01.2022 tarih ve 11072 numaralı karar; BKKVKBK 13.02.2014 tarih ve 2931 numaralı karar.

³⁵⁰ TIB 13, 1010. Sölöz adının bu dereeden kaynaklandığı düşünülebilir. Turan'ın Kios'un güneybatısında, Gencali yakınlarında denize dökülen Parmaklar deresini Yaşlı Plinius'ta geçen Echeleos deresiyle özdeş sayması kabul edilemez (Turan, "Roma Kolonileri", 149; Plin. *HN* V.40). Zira Plinius bu derenin Troas ile Mysia arasındaki sınırı oluşturduğunu açıkça söyler.

³⁵¹ Ege Dünyası ile Aşağı Sangarios havzasındaki Phryg toplulukları arasında Kios-Pythopolis hattı üzerinden gerçekleşen etkileşimden Bölüm 3.2'de bahsedeceğiz.

³⁵² TIB 13, 278; Magie, *Roman Rule*, Cilt 2, 1186, dn. 14.

³⁵³ Corsten, *Inschriften von Kios*, 154, No 100.

³⁵⁴ Corsten, *Inschriften von Kios*, 81-3, No 7. Köy birlikleri için bkz. Bölüm 5.3.2.

³⁵⁵ Corsten, *Inschriften von Kios*, 108-9; 145-6, No 26, 27, 90, 91, 92; TIB 13, 499. Askania Gölünü harika bir açıdan gören bu konumda bir antik yerleşim olması çok doğal. Çeltikçi köyü mezarlığında Roma-Bizans dönemi sütun parçaları ve yapı malzemesi bulunmuş, sit alanı ilan edilmiştir (BKKVKBK 23.05.209 tarih, 8809 numaralı karar).

³⁵⁶ BMüze, 05.07.2004. Arkeolojik potansiyeli yüksek olan Orhangazi çevresinde sit alanı ilan edilmiş yerler köy birliğinin diğer üyeleri olabilir. Bunlardan biri Orhangazi ilçe merkezinin 1 km. güneybatısında (BKKVKBK, 20.0.2022 tarih, 11070 numaralı kararı), bir diğeri Keramet köyünün batısındaki Üreğil köyündedir (BKKVKBK 03.02.2018 tarih, 7567 numaralı karar).

güneydeki Çeltikçi'nin Basilinopolis ile özdeş olabileceği düşünülür.³⁵⁷ Nadır Mevkii'nin 5 km güneydoğusunda, göl kenarında yoğun gemi trafiğini gösteren iskele duvarları bulunmuştur, burası da Kios'a ait olmalıdır.³⁵⁸ Kios-Pylai arasındaki yolu göz önüne alarak kentin kuzey sınırını, Corsten'in önerdiği gibi, Yeniköy'ün birkaç kilometre kuzeydoğusunda Sugören Mahallesi'ndeki doğal geçide kadar çekebiliriz.³⁵⁹ Buranın daha kuzeyindeki Gacık köyünün antik adının Pratomysite olduğunu, Byzantion egemenliğinde olduğunu söyleyebiliriz.³⁶⁰ Burada bulunmuş yazıtta Zeus'un "Pratomysia- birinci Mysialı" ifadesiyle onurlandırılmasına bakılırsa, Attika-Delos üyesi olarak geçen Mysoi bu bölgede, Pylai'nin batısında konumlandırılabilir.³⁶¹ Zaten Mysoi ve Kallipolis, Ps. Skylaks'ın tarifine göre Olbia (Astakos) ile Kios arasındaki sahil şeridindedir.³⁶² Mysoi (Μυσοί) MÖ 454'te Attika-Delos Birliği'ne 2000 drakhmai vergi ödeyen bir üye iken MÖ 3. asırda derlenmiş Ps. Skylaks metninde, Byzantion'un eline geçtiği için, "Mysia yarımadası" olarak geçer.³⁶³ 1000 drakhmai vergi ödeyen Kallipolis'in de Posidium burnu³⁶⁴ (bugün Armutlu) ile Pylai arasında olabileceği düşünülür.³⁶⁵ Triton'un Byzantion'un eline geçmesinden sonra onun da adını duymayız.³⁶⁶

³⁵⁷ Ramsay, *Anadolu'nun*, 195; Bondoux, "Les Villes", 383.

³⁵⁸ TIB 13, 894. Burası da sit alanı ilan edilmiştir (BKVKBK 15.05.2020 tarih, 9517 numaralı karar).

³⁵⁹ Corsten, *Inschriften von Kios*, 9. Buranın coğrafi açıdan önemli bir geçit olduğu, Gebze-İzmir otoyolunun inşası sırasında 2016-17'deki araştırmalarda Sugören köyünde tespit edilen tümülüs ile ortaya çıkmıştır (otoyol, <https://www.otoyolas.com/CSEDraporu.pdf>, sayfa N6-69- erişim tarihi 09.10.2021).

³⁶⁰ Weissova, "Regional Economy", 147. Byzantion, Pylai'yi Ptolemaios II Philadelphos'tan hediye olarak aldı. Kısa bir dönem Bithynia Krallığı arazisine girmiş olabilir ama Commodus döneminde hala Byzantion'a aitti (Corsten, *Inschriften von Apameia*, 162).

³⁶¹ Bir söylenceye göre Mysialıların adını aldığı yerel kahraman Mysos'un babası Zeus idi (Corsten, "Neue Denkmäler", 81-2). Mysoi Attika-Delos Birliği MÖ 454/3 listesinde geçer (IG I3 259; Meritt vd., *Athenian Tribute Lists*, Cilt 1, 523-4; Meritt vd., *Athenian Tribute Lists*, Cilt 3, 272; Avram, "Propontic Coast", 975.)

³⁶² Ps. Sky. 93.

³⁶³ Meritt vd., *Athenian Tribute Lists*, Cilt 2, 122; Ps. Sky. 93.

³⁶⁴ Mela'ya göre Posidium Burnu adını buradaki, "Neptunum fanum" şeklinde yazdığı Poseidon tapınağından alır (Mela, I.100). Posidium Burnu'nun diğer adı, Poseidon ile bağlantısını gösterircesine, Triton Burnu'dur (Triton Poseidon'un oğludur); bu isim MS 1. asırdan sonra kullanılmıştır (TIB 13, 1058). Texier Hylas'ın kaçırılmasının burada gerçekleştiğini yazar (Texier, *Asie Mineure*, cilt 1, 95). Armutlu'da gerçekleştirilmiş kurtarma kazılarında gladyatör tasvirli kandil vb. küçük buluntulara rastlanması buranın arkeolojik potansiyelini gösterir (Akyürek-Şahin, "Bursa Müzesinden", 319).

³⁶⁵ IG I3 278; Meritt vd., *Athenian Tribute Lists*, Cilt 2, 122. Attika-Delos Birliği MÖ 434/3 ve 430/29 listesinde adı geçer. Kios'un batısında, Kapaklı'da olma ihtimali bize göre düşüktür (Meritt vd., *Athenian Tribute Lists*, Cilt 1, 495). Çanakkale ve İstanbul boğazlarında Kallipolis adını taşıyan, Attika-Delos Birliği üyesi olan iki başka kent vardır (Avram, "Propontic Coast", 981).

³⁶⁶ Corsten, *Inschriften von Apameia*, 162.

Güneyde Prusa ile olan sınırın Selçukgazi Köyü'nden geçtiği; güneybatıda Apameia ile sınırı günümüzde sanayi bölgesinde kalmış olan Tuzla Çiftliği yakınlarındaki Echelos'un (Kocadere) oluşturduğu düşünülür.³⁶⁷ Kios'un Tabula Peutingeriana'da iki kuleli yapı ile temsil edilmesi, orta boyutlu bir polis olduğu, mütevazı konaklama imkânı veren yapılar barındırdığı şeklinde yorumlanabilir.³⁶⁸

Daha önce tarif ettiğimiz Prusa-Kios yolunun devamı olan Kios-Pylai yolunun, Kios Deresi yatağı boyunca bir süre doğuya gittikten sonra Gedelek köyü yakınında kuzeybatıya dönen günümüz yoluyla benzer bir seyir izlediğini düşünüyoruz.

Kios'ta sistematik kazı yapılmamış olmasına karşın seyyah raporları ve kurtarma kazıları kentin görünümüne ilişkin fikir verir. Kentin büyük bölümü günümüzün Osmaniye, Yeni ve Kayhan mahalleleri sınırlarındadır. Charles Texier kentin biraz dışında Korint üslubunda bir tapınak olduğunu yazar.³⁶⁹ Kios'ta bulunduğunu bildiğimiz tapınaklar Athena ve Asklepios tapınaklarıdır.³⁷⁰ Hem seyyah raporları hem de kurtarma kazıları kentin 1,5 km. güneyinden geçen anayol civarında geniş bir nekropol olduğunu gösterir.³⁷¹ Bu nekropolün batı ucu limanın batısında, sanayi bölgesi içindedir, Gemlik Tümülsü diye bilinen mezar yapısı burada açığa çıkarılmıştır.³⁷² Biraz doğuda, Umurbey kavşağında da lahitler bulunmuştur.³⁷³ Güneyde, tepelik bölgeden geçen otoyolun yapımında Umurbey yakınlarında Tersanebaşı mevkiinde bir

³⁶⁷ Avram, "Propontic Coast", 982; Corsten, *Inschriften von Kios*, 9-10; TIB 13, 544. Yaşlı Plinius bu dereyi Troas ile Mysia arasındaki sınır sayar (Plin HN V.40). Fernoux'un Kios-Prusa sınırını Kurban Dağı (Gürle) olarak göstermesi kabul edilemez (Fernoux, *Notables*, 134). Prusa, Kios ile Nikaia arasında kalan bu bölgeyi elinde tutmuş olamaz; ayrıca kaynak olarak gösterdiği Corsten, sınırı biraz daha güneyde, Seçköy- Selçukgazi hattında gösterir (Corsten, *Inschriften von Kios*, 9). Sokolowski'nin Kios arazisini daha da kuzeye çekmesi de temelsizdir, neredeyse kentin güneyindeki nekropollerini bile dışarıda bırakır (Sokolowski, "Inventing Roman", 555).

³⁶⁸ Bu haritada Kios'un komşusu Myrleia/Apameia da iki kuleli yapıyla gösterilmiş, Prusa içinse hiç işaret konmamıştır. Bu üç kentin nüfus tahmini için bkz. dn. 1249.

³⁶⁹ Texier, *Asie Mineure*, cilt 1, 190-1. Tapınağın sütunlarının boyunu 6.64 m. olarak vermesi dikkat çekicidir.

³⁷⁰ Corsten, *Inschriften von Kios*, 75, No 1; 95, No 18.

³⁷¹ Perrot vd., *Exploration Archéologique*, 12.

³⁷² Mansel tümülüsün konumunu Kios'un 2,5 km güneybatısı olarak tarif eder (Mansel, "Gemlik Tümülüs", 181). Aynı bölgede, yani kentin güneybatısında Orta Çağda Katabolon ve Leukai isminde iki yerleşim olması dikkat çekicidir (TIB 13, 651, 734).

³⁷³ Yalman, "İznik ve Çevresinde", 462-3.

nekropol, Yazırovası mevkiinde bir tümülüs açığa çıkarıldı.³⁷⁴ Hem tümülüs mezarlar barındırması, hem Prusa'dan gelen yol üzerinde, görülebilir konumda olması hem de altın ve gümüş içerikli zengin mezar hediyeleri sunması sebebiyle bu nekropolün Kios'un üst tabakasına hitap ettiği söylenebilir.³⁷⁵ Bugünkü askerlik şubesinin yerindeki akropolün³⁷⁶ hemen yakınında Hellenistik Döneme tarihlenen sur duvarı, törensel işlevli kült alanı ve Roma Dönemine tarihlenen nekropol açığa çıkarılmıştır.³⁷⁷ (Resim 8). 250 m. batıda, Gemlik-Kumla yoluna³⁷⁸ yakın bir noktada çıkarılan üç adet sarkofaj bu nekropole dahil olmalıdır.³⁷⁹ Akropolün 400 m. güneybatısında, bugünkü Gemlik'in meydanını içeren Demirsubaşı Mahallesi'nde bir alışveriş merkezinin inşasından önce yapılan kurtarma kazısında Klasik ve Hellenistik Döneme tarihlenen seramikler ile bir yapının temelleri açığı çıkarılmıştır.³⁸⁰ Burası yazıtlarda bahsedilen gymnasion olabilir.³⁸¹ 2,5 km. doğuda Ilıcaksu mevkiinde antik taş ocağı olduğu buradaki merdivenli kaya, basamaklı lahit vb. oluşumlardan anlaşılmaktadır.³⁸² Kısacası Kios'un nekropollerinin, akropolünün ve bir törensel alanının yerini belirleyebiliyoruz.

³⁷⁴ Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2013 Yılı Kurtarma Kazıları (<https://kvmgm.ktb.gov.tr/Eklenti/22053,2013-kurtarmakazilari.pdf?0>– erişim tarihi 10.10.2021); 2014 Yılı Kurtarma Kazıları (<https://kvmgm.ktb.gov.tr/Eklenti/37294,2014-kurtarmakazilari.pdf?0>– erişim tarihi: 10.10.2021). Texier'in Bursa yolunda, Kios'tan 3 km. uzakta, önu çok büyük bir duvarla kapatılmış bir vadi olarak bahsettiği yer bu nekropol olmalı (Texier, *Asie Mineure*, cilt 1, 191). Yakın dönemdeki buluntuları görmeden yazdığı için Corsten, Nikaia yolunda ve güneybatıda, iki ayrı nekropol öngörmüştü (Corsten, *Inschriften von Kios*, 12).

³⁷⁵ Kurtarma kazılarında altın ağız bandı ve diadem, gümüş sikke ele geçmiştir (BMüze, 10.03. 2016).

³⁷⁶ Akropolün hemen arka taraftan geçen karayolunun ötesine kadar uzandığı kurtarma kazılarıyla belirlenmiştir (BMüze, 21.05.2014).

³⁷⁷ BMüze, 25.08.2008 tarihli kazı raporu. 1993-96 arasında Bursa İl Kültür Turizm müdürü olan Bedri Yalman askerlik şubesinin bulunduğu tepede (akropol) taban mozayığı açığa çıkarıldığını; burada bulunmuş, birbirine demir kenetlerle bağlı mermer blokların bir tapınağı gösterdiğini; aynı bölgede (Kulaktaşı Mahallesi) Roma tiyatrosu kalıntıları saptandığını belirtir (Yalman, *Bursa'nın Kültür*, cilt 1, 19; Yalman, *Gemlik*, 74). Bölgede tiyatro kalıntısı olduğu Gemlik'in yaşlıları tarafından da ifade edilmiştir (Çorum, *Anılarda Yaşarken Gemlik*, Cilt 1, 159).

³⁷⁸ 2014'teki kurtarma kazısında bulunan yol parçasının Gemlik-Kumla yolu olduğunu düşünüyoruz (BMüze, 07.03.2014).

³⁷⁹ Sağır vd., "Three New Sarcophagi", 31. Kios'dan kuzeybatıya, Kumla istikametine giden, çok daha az kullanılan bir yol üzerinde olduğu için bu nekropolün alt tabakaya hizmet vermiş olduğu söylenebilir.

³⁸⁰ BMüze, 07.05.2007. Avukat Ali Aksoy'un Gemlik Körfez gazetesindeki köşe yazılarından 07.12.1982 tarihli olanı şu bilgiyi verir: "Atatürk İlkokulu girişindeki Atatürk büstü Korinthos türü, yerel buluntu birkaç ilkçağ sütunu üzerinde duruyordu" (Umar, *Bithynia*, 191). Hem eski Gemlik fotoğrafları hem de Gemlik hakkında yapılmış sözlü tarih çalışması bu bilgiyi doğrular (Çorum, *Anılarda Yaşarken Gemlik*, Cilt 2, 96).

³⁸¹ Corsten, *Inschriften von Kios*, 80-1, No 5, 6; 84, No 8.

³⁸² Yalman, *Gemlik*, 89. Gemlik hakkında yapılmış bir sözlü tarih çalışmasında Ilıcaksu mevkiinde yakın zamana kadar "eski taş ocakları" denilen bir bölge olduğu belirtilir (Çorum, *Anılarda Yaşarken Gemlik*, Cilt 1, 159). Biraz daha doğudaki Cihatlı köyünde heykel atölyesi olduğu yine Bedri Yalman tarafından bildirilir (Yalman, *Gemlik*, 147).

Limanının da akropolün batısında Balıkpazarı sahili ile Kios Deresi'nin denize döküldüğü nokta arasında olduğu rahatça tahmin edilebilir.³⁸³

MÖ 4. asır – MS 3. asır aralığına tarihlenen Kios sikkelerinden kent hakkında kısıtlı bilgi edinebiliriz. Elagabalus dönemine (MS 218-222) tarihlenen bir sikkede altı sütunlu (hexastyle) bir tapınak görüyoruz ki kentin Miletos ile olan bağı düşünüldüğünde Apollon'a ya da sikke betimleri düşünüldüğünde Artemis'e ait olabilir.³⁸⁴

2.4.3 *Myrleia/ Apameia*

Prusa'ya çok yakın, polis statüsünde bir yerleşim olmasına karşın erken dönemiyle ilgili çok az bilğimiz olan bir kenttir.³⁸⁵ Kentin adı Μύρλεια- Múrleia, ΜΥΡΛΕΑ- Murlea, ΜΥΡΛΕΑΝΩΝ- Murleanon; halkın adı Μυρλεανός – Myrleanos'tur.³⁸⁶ Kent adı sikkelerde ΜΥΡΛ şeklinde kısaltılır.³⁸⁷ Bithynia hâkimiyetine girdikten sonra kentin adı Apamea olmuş, sikkeler üzerinde ΑΠΑΜΕΩΝ- APAMEON ya da ΑΠΑΜΕΩΝ ΜΥΡΛΕΑΝΩΝ- APAMEON MURLEANON şeklinde gösterilmiştir.³⁸⁸ Yeni isimden sonra halkın adı ise Απαμεύς - Apameus olmuştur.³⁸⁹ Myrleia adının Hellenlerin bölgeye gelişinden önceye ait olduğu; Myra, Myrianda, Limyra, Smyrna adlarında olduğu gibi Asia Minor dillerindeki mura kökünden türediği, bu yüzden kentin kurucusunun Amazonlardan Myrleia adlı biri olması gerektiği ileri sürülmüşse de kök benzerliği dışında bunu kanıtlayacak veri yoktur.³⁹⁰ MÖ 1. asırda Roma kolonisi

³⁸³ Sahil sınırının eskiden, şimdikinden daha doğuda olduğu, Ilıcaksu mevkiinde bulunmuş gemi bağlama halkalarına dayanarak tahmin edilir (Yalman, *Gemlik*, 89; Çorum, *Anılarda Yaşarken Gemlik*, Cilt 1, 160).

³⁸⁴ RG I 2, 324, No 81; Avram, "Propontic Coast", 983. MÖ 2. asırda Kios'ta basılmış sikkelerde Herakles ile birlikte en çok Apollon tasvirinin görülmesi kentin baş ilahı olabileceğini düşündürür. (RG I 2, 310). Ancak Bosch'a göre kentin koruyucu tanrıçası Artemis olmalıdır (Bosch, "Apameia Sikkeleri III", 56).

³⁸⁵ Polis statüsünde olduğunu Mela, I.94'ten anlıyoruz: "Misya'dan sonra, Frigya halkı vardır. Ve Hellen kentleri şu şekildedir: Myrleia ve Rhyndakos ırmağı ile üzerindeki Besbikos Adası..." (çeviren Murat Arslan, *Mediterranean Journal of Humanities* II/1, 2012, 239-257).

³⁸⁶ Steph. Byz. M # 252 "Myrleia"; Avram, "Propontic Coast", 989; Corsten, *Inscripfen von Apameia*, 9. Bilge Umar Myrleia'nın Hellen dilinde anlamı olmadığını belirtip bu kelimenin eski Anadolu dillerinde Mura-İla=Yüce Anatanrıça Boğazı/Geçidi anlamına geldiğini yazar (Umar, *Bithynia*, 262).

³⁸⁷ RG I 2, 247.

³⁸⁸ RG I 2, 249-50, No 28, 29, 30. Bithynia hâkimiyetine girmeden önce Myrleia dikkat çekici bir kent değildi. Bu yüzden bu kentten bahsederken çoğunlukla Apameia adını kullanacağız.

³⁸⁹ Smith, *Greek and Roman Biography*, Cilt 1, 152, No 4.

³⁹⁰ Bosch, "Apameia Sikkeleri I", 238.

olduktan sonraysa sikkelerde COL CONC AVG APAM DD ya da CIC, CICA, CICADD kısaltmalarıyla gösterilmiştir.³⁹¹

Kentin yerini tarif eden yazarlar Rhyndakos'un ağzının doğusunda kaldığı dışında ayrıntı vermezler.³⁹² *Iliada* destanında geçen "gümüşün yurdu Alybe'de yaşayan Alizonlar" ifadesini yorumlayan antik yazarlardan Menekrates'in Halizonların Myrleia bölgesinin üst taraflarında yaşadıklarını söylemesi, ne Halizonların yurdu problemini çözer ne de Myrleia bölgesi hakkında yeni bir bilgi verir.³⁹³ Bugünkü Mudanya kent merkezinin 2 km. güneydoğusunda Hisarlık mevkiinde MÖ 7. asra ait seramiklere, yakın çevresinde lahit ve sütunlara rastlanması, aynı hizada sahilde liman ve hamam kalıntılarının açığa çıkarılmasıyla kentin konumunu saptamak mümkün olmuştur.³⁹⁴ Pococke 1745'te kenti Mudanya-Bursa yolunun doğusunda, yarım millik bir alana yayılmış olarak tarif eder, "kurulduğu tepe güçlü ve doğal bir konuma sahip" diye ekler.³⁹⁵

Kentin arazisi güneyde 450 m. rakıma ulaşan tepelik bölgeyi kapsar. (Resim 9) Güney komşusu Prusa'ya giden antik yolun, 1892-1953 arasında kullanımda olan tren yoluyla aynı olduğu düşünülür.³⁹⁶ Pococke'nin yayımladığı bir yazıtın 'Chaiersu' olarak belirtilmiş buluntu yerini 'Çağrısan' olarak yorumlayan Corsten, Apameia-Prusa arasındaki bu köyün Apameia'ya ait olduğu sonucuna varmıştır; daha fazla veriyle

³⁹¹ Bosch, "Apameia Sikkeleri I", 242.

³⁹² Ps.-Sky, 94; Mela, I.99.

³⁹³ Hom. *Il.* II.856-7; Str. XII.3.22. Menekrates "Alazia kenti yakınlarında Odryses ırmağı bulunur" dedikten sonra Halizonların Myrleia bölgesinin üst taraflarında yaşadıklarını söylemesi ancak aynı yerde Odryses'in batıda Daskylitis gölünden çıkıp Rhyndakos'a döküldüğünü söylemesi kendi içinde tutarsızdır. Zira söylediklerine göre Myrleia bölgesinde olması gereken Odryses, Rhyndakos'un doğusunda kalmaktadır, batıda bir gölden çıkıp doğuya akarak Rhyndakos'a dökülemez. Ya Menekrates'in metninde ya da bunu aktaran Strabon'un metninde el yazmalarını kopyalama sırasında hata yapılmış olmalı.

³⁹⁴ Yalman, *Bursa'nın Kültür*, Cilt 1, 21. 2015'te Bursa müzesinin yaptığı kurtarma kazısında Myrleia limanından biraz yukarıda kalan bölgede MÖ 2. asra ait seramikler, birbirine yakın beş mekândan oluşan, Roma Dönemine tarihlenen sokak kalıntısı, üzerinde MS 4. asra tarihlenen kandillerin bulunduğu mozaikli zemin açığa çıkarılmıştır (Özbey ve Çaprak, "Bursa İli Mudanya İlçesi", 5-7).

³⁹⁵ Günaydın ve Kaplanoğlu, *Seyahatnamelerde Bursa*, 71.

³⁹⁶ Bosch, "Apameia Sikkeleri I", 237, dn. 3.

desteklenmedikçe ne karşı çıkılabilir ne de kabul edilebilir.³⁹⁷ Odryses Çayı'nın iki kent arasında doğal sınırı oluşturduğu düşünülebilir. Ancak koloni statüsü aldıktan sonra Apameia'nın arazisi güneye ve batıya doğru büyümüş görünüyor.³⁹⁸ MS 2. asır sonlarında Triglia da Apameia'nın kontrolüne girdi.³⁹⁹

Apameia'dan doğuya uzanıp Kios'a varan sahil üzerindeki Kurşunlu Apameia'ya aitti; buranın Elekosmoi olan adı kaynaklarda ilk kez MS 9. asırda Aberkios Manastırı vesilesiyle geçer ve Elegmoi'ye dönüşerek 19. asra kadar kullanılmıştır.⁴⁰⁰ Biraz kuzeydoğuda, Engürücük'ün 2,5 km. batısında kalan Tuzlaçiftliği ise Kios'a ait olacak şekilde sınır belirlenebilir.⁴⁰¹ Batıda, 7 km. uzakta yer alan Triglia'da Dor lehçesiyle yazılmış yazıtlar ele geçmiş olması buranın bir Megara kolonisine, Strabon ve Polybios'a bakacak olursak, büyük olasılıkla Byzantion'a ait olduğunu düşündürür.⁴⁰² Ancak Byzantion'un Propontis'in bu kesimindeki topraklarını kaybetmesinden sonra Triglia, en geç 2. asır sonlarında Apameia arazisi oldu. Aynı belirsizlik daha batıdaki Daskyleion için de geçerlidir: herhangi bir dönem Apameia'nın elinde olup olmadığını bilmiyoruz.

Brylleion (Βρύλλειον; ethnikon: Βρύλλεανός) kentini bu başlıkta ele almalıyız zira Myrleia ile aynı yer olduğunu düşünenlerin sayısı az değildir.⁴⁰³ Brylleion Attika-Delos Deniz Birliği'ne MÖ 433/32, 432/1, 430/29 yıllarında 3000 drakhmai vergi ödemiş bir

³⁹⁷ Corsten, *Inschriften von Apameia*, 82, No 62.

³⁹⁸ Augustus döneminde Bithynia valisi olan M. Otacilius Crassus'un Apameia'da arazi tahsisi yaptığını belirten, oldukça tahrip olduğu için başka bilgi çıkarılamayan bir yazıt elimizdedir (Fernoux, *Notables*, 179). Apameia'nın arazisinin güneye doğru büyümesi için bkz. dn. 462, 463, 464.

³⁹⁹ Corsten, *Inschriften von Apameia*, 49. Fernoux, Commodus ve Siptimius Severus dönemi sikkelerinde görülen, Triglia ile aynı şekilde yazılar barbun balığı tasviri ve lejandına dayanarak bunun Triglia'nın Apameia arazisine katılmasını gösterdiğini söyler (Fernoux, *Notables*, 179). Corsten buna karşı çıkarken, eğer bu arazi genişlemesi anlatılmak istenseydi bunun daha büyük sikkelerle yapılmış olması gerektiğini belirtir (Corsten, *Inschriften von Apameia*, 48).

⁴⁰⁰ Corsten, *Inschriften von Apameia*, 75; 77, No 56. Perrot vd. de Kurşunlu'da lahitler ve çeşitli mimari parçalar görmüşlerdir (Perrot vd., *Exploration Archéologique*, 12).

⁴⁰¹ Avram, "Propontic Coast", 982; Corsten, *Inschriften von Apameia*, 1.

⁴⁰² Str. XII.8.11; Pol. IV.50; Corsten, *Inschriften von Apameia*, 47.

⁴⁰³ Örneğin T. Corsten ve A. Blanco-Perez (Corsten, *Inschriften von Apameia*, 4; Blanco-Perez, "Apamea and", 137).

kenttir.⁴⁰⁴ Bu listelerde geçen “Τερεία παρὰ Βρύλλειον- Tereia para Brylleion” ifadesi, eğer Tereia’nın yerini biliyor olsaydık bir ipucu olabilirdi.⁴⁰⁵ Buranın Homeros ve Strabon’da geçen, Kyzikos civarındaki Tereia olamayacağı açıktır.⁴⁰⁶ Brylleion adı kayıtlarda son kez Argos’ta bulunmuş, MÖ 330’a ait bir belgede geçer.⁴⁰⁷ Bu belgede sıralama olarak Kios ile Miletoteikhos kentlerinin arasında anılmıştır.⁴⁰⁸

Brylleion’un Myrleia ile özdeş olduğunu düşünenlerden Corsten MÖ 5.-4. asırlarda Brylleion adının kullanıldığını, ardından MÖ 4.-2. asırlarda Myrleia adının kullanımda olduğunu; her iki adın Grekçe olmayan yer ismi olduğunu; dudak sesleri olan M ve B’nin bazı dillerde yer değiştirebildiğini; keza -ry / -yr seslerinin yer değiştirmesine de sık rastlandığını; Myrleia’nın ilk sikkelerinden itibaren ΜΥΡΑ kısaltması görüldüğü için MÖ 330’dan sonra Myrleia adının standart ad haline geldiğini düşünür.⁴⁰⁹ Ancak bu iddiasının açıklamakta yetersiz kaldığı bir nokta vardır: nasıl olur da aynı tarihli iki farklı yazıttan birinde Athena-Ilias Birliği üyesi olan Myrleia adlı kent ile diğerinde Peloponnesos’ta yapılacak Heraia ya da Nemea oyunlarına davet edilen Brylleion adlı kent aynı kent olabilir?

Ephoros’un dediği gibi Brylleion ile Kios’un özdeş olmasının, iki kentin Attika-Delos listelerinde ayrı ayrı anılması sebebiyle olası görünmediğinden bahsetmiştik. Avram’ın önerdiği gibi, Ephoros’un metnindeki Κίον kelimesi Κίον olarak düzeltilirse, Brylleion’un Kios’a ait olduğu sonucunu çıkar ki bu durumda Brylleion’u Kurşunlu’dan Kios’a kadar olan bölgede aramak lazım gelir.⁴¹⁰ Yaşlı Plinius’un Ascanius Deresi,

⁴⁰⁴ MÖ 433/2, 432/1, 430/29, 418/7 listelerinde bu tutarı ödemiştir (IG I³ 279, 280, 281; Meritt vd., *Athenian Tribute Lists*, Cilt 2, 123; Corsten, *Inschriften von Apameia*, 7, 84). Birliğe yaptığı ödemelerin düzensiz oluşunu dikkate alan Meritt vd. burayı Attika-Delos Birliği’nin “orijinal” olmayan (sonradan katılmış) üyelerinden sayar (Meritt vd., *Athenian Tribute Lists*, Cilt 3, 204).

⁴⁰⁵ Tereia kentini Bölüm 2.4.9.3’te ele alacağız.

⁴⁰⁶ Hom. *Il.* II.829; Str. XII.4.6; XIII.1.10; XIII.1.17.

⁴⁰⁷ Corsten, *Inschriften von Apameia*, 34.

⁴⁰⁸ Charneux, “Liste Argienne”, 209. Bu belge Pan-Hellenik oyun düzenleyecek olan bir kentin başka kentlere gönderdiği elçileri (theoroi) karşılayıp ağırlayan kişilerin (theorodokoi) listesidir. Her ne kadar Miletoteikhos’un yeri belirlenememişse de Miletupolis’in yakınlarında olduğu düşünülür.

⁴⁰⁹ Corsten, *Inschriften von Apameia*, 5.

⁴¹⁰ Avram, “Propontic Coast”, 989.

Bryalion kasabası, Cios ve Hylas derelerini aynı körfez bölgesinde sayması da Brylleion'un Kios'a yakınlığı olarak yorumlanabilir.⁴¹¹

Attika-Delos Deniz Birliği üyesi olduğu için Brylleion'un yerini tespit etmede en önemli nokta limanını bulmaktır. Kaisareia Germanika kentinin deniz değil de göl kıyısında olabilme ihtimalini ilgili bölümde tartışacağız. Bu ihtimal Brylleion için geçerli değil zira Ephoros'tan alıntı yapan Stephanus Byzantinos burayı Propontis kenti yani sahil kenti olarak anar.⁴¹²

Aynı bağlamda Triglia'ya da değinmeliyiz zira Brylleion'un Triglia ile özdeş olabilme ihtimali tartışılmıştır.⁴¹³ Triglia'nın adı hiçbir Antik Çağ kaynağında geçmez.⁴¹⁴ İlk kez Bizans imparatoru V. Leon döneminde (MS 813-820) anılması, burada bulunmuş arkeolojik kalıntıların geç bir döneme, Geç Hellenistik Dönem, Roma ve Bizans dönemlerine ait olması bu özdeşlik iddiasını zayıflatır.⁴¹⁵ Ayrıca buradan çıkmış yazıtlarda Brylleion ifadesi de yer almaz. Beş kilometre doğudaki başka bir liman olan Kumyaka'nın da antik dönemdeki ismini bilmiyoruz.⁴¹⁶ Strabon'un Kyzikos'un güneyinde bulunan, tanrıların anasına adanmış Tereia tapınağından bahsetmesini Attika-Delos vergi listelerinde geçen "Tereia para Brylleion (Brylleion'un yakınındaki Tereia)" ifadesiyle birlikte düşünerek, Triglia'da Kybele kültünü gösteren yazıtları da hatırlayarak Triglia'nın Tereia olduğu sonucuna varmak zorlama bir çıkarım olur.⁴¹⁷ Kyzikos'un güneyindeki Tereia dışında başka bir yerde Tereia adında bir kent bilmiyoruz; ayrıca Kybele kültüne Asia Minor'de pek çok yerde rastlanır. Yazıtlar bize Triglia'da Zeus, Kybele ve Apollon kültleriyle ilişkili topluluklar olduğunu, görevini layığıyla yapan rahipler için Triglia'da onurlandırma yazıtları dikildiğini, böylelikle

⁴¹¹ Plin. *HN* V.40.

⁴¹² Steph. Byz. B # 181 "Bryllion"

⁴¹³ Hasluck, *Cyzicus*, 55; Charneux, "Liste Argienne", 212; Janin, "La Bithynie sous" 177, 180.

⁴¹⁴ Ruge, "Trigleia", 134-5; "Hiçbir antik dönem kaynağında Trigleia adında bir yerleşimden bahsedilmemekte..." (Pekak, "Zeytinbağı", 307).

⁴¹⁵ TIB 13, 1052. Triglia'nın 2 km. doğusundaki Sivzi Dere vadisinde de bazı kalıntılara rastlanmıştır ancak bunlar Bizans Dönemini çağrıştırır (MisM 2005, 16).

⁴¹⁶ Kılıç ve Kaplanoğlu Brylleion'un Kumyaka'da olduğunu düşünür (Kılıç ve Kaplanoğlu, "Osmanlı Kuruluş Devrinde", 30, dn. 11).

⁴¹⁷ Str. XIII.1.17; Corsten, *Inscripfen von Apameia*, 50, 53-56.

buranın sivil iskân bölgesinden çok bu kültlerle ilişkili bir bölge olabileceğini düşünüyor.⁴¹⁸

Brylleion ve Triglia üzerine ciddiye alınabilecek bir kaynağımız daha vardır: Triglia doğumlu tarihçi ve dilbilimci Tryphon Evangelides (1863-1941). Brylleion hakkında yazdığı eserde Stephanos Byzantinos'un Brylleion hakkında yazdıklarını yanlış yorumlayarak Brylleion'un Triglia'da olduğu sonucuna varır⁴¹⁹ ki, arkeolojik ve epigrafik verilere göre bu çıkarımın doğru olamayacağını belirtmiştik. Toparlamak gerekirse Brylleion'un Triglia ile özdeş olmadığı gibi Triglia'nın Tereia ile de özdeş olmadığı, Triglia'nın Antik Çağdaki adının hiçbir yerde karşımıza çıkmadığı sonucuna varıyoruz.⁴²⁰

Tarihi bilgilerimize, arkeolojik buluntulara göre Myrleia, Kolophon kolonisi olarak MÖ 7. asrın sonlarında kuruldu.⁴²¹ Stephanos Byzantinos'a göre kentin kurucusu Kolophonluların kralı Myrlos ya da Amazon Myrleia'dır ancak İmparatorluk Dönemi

⁴¹⁸ Corsten, *Inscripfen von Apameia*, 50-56, No, 33, 34, 35. Bir seyyahın Triglia'da Hekate tapınağı olduğunu söylediği aktarılmıştır ancak buna dair buluntu yoktur (Hasluck, *Cyzicus*, 58, dn. 1).

⁴¹⁹ Evangelides, *Brylleion*, 11. Aynı yazarın Brylleion'un MÖ 487'de Dorlar tarafından kurulduğunu söylemesi, burada bulunmuş, Dor lehçesiyle yazılmış yazıtlar sebebiyle olmalıdır (Evangelides, a. g. y.).

⁴²⁰ Corsten'in iki Apameia sikkesindeki balık tasvirini Triglia'ya bağlayan yorumunu zorlama buluyoruz. Bu sikkelerdeki (RG I 2, 256, No 62, 63) balık tasvirinin barbut balığı olduğunu saptadıktan sonra bunun Hekate'nin kutsal hayvanı olduğunu, Hekate'nin sonradan Artemis ile özdeşleştiğini, Artemis'in de Triglia'da kültü olan Meter Kybele ile benzeştiğini ileri sürer; sikkelerin basıldığı MS 2. asır sonunda Triglia'nın Apameia kentinin arazisi haline geldiğini belirtir (Corsten, *Inscripfen von Apameia*, 48-9). Byzantion'un Güney Propontis'teki hakimiyeti sona erdikten sonra İmparatorluk Döneminde Apameia'nın arazisinin büyüdüğünü düşünebiliriz ama Apameia sikkesindeki balık tasviri basitçe, bölgede avlanan balığı gösteriyor olabilir.

⁴²¹ Plin. *HN* V.40; Mela, I.99; Corsten, *Inscripfen von Apameia*, 88, Testimonia 7. İmparatorluk Dönemine ait bazı Apameia sikkelerinde Apollon Klaros tasviri bulunmasına kuşkuyla yaklaşmak gerekir (RG I, 2, 254, No 52). Çünkü Roma Döneminde bu kentin sikkelerinde hep Latin simgeler kullanılmıştır (RPC 1, 721, No 5460). Ptolemaios'un Kaisareia Germanika kentini Καϊσάρεια ἢ καὶ Σμυρλιανή - Kaisareia e kai Smyrliane (bazı el yazmalarında Smyrdiane) şeklinde yazmasını (Ptol. *Geog.* V.1.14) bazı araştırmacılar kentin Smyrna ile dolayısıyla Kolophon ile bağı olarak yorumlar (Aybek ve Dreyer, *Archäologische Survey*, 40, dn. 156). İmparatorluk Döneminde Ephesos yakınlarında yaşadıklarını Yaşlı Plinius'tan öğrendiğimiz Briullitae halkı (Plin *HN* V.29), MS 9. asırda hazırlanmış olan Notitiae Episcopatum'un üçüncü listesinde adı geçen (3.32) ve Ephesos yakınlarında bulunan Byriullorum kenti akıllara yeniden aynı soruyu, Brylleion ile Ionia bölgesinin bağının ne derecede olduğu sorusunu getirir. Ali Bora'nın Myrleia'nın kuruluşuna Phokaialıların da katılmış olduğunu yazmasını anlamlandıramadık zira atfı yaptığı kaynaklarda Phokaia'nın adı geçmez (Bora, "Bithynia Bölgesi Tümülsleri", 40).

sikkelerinde kentin kurucusunun sakallı olarak tasvir edilmesi Amazon Myrleia olasılığını çürütür.⁴²²

Kentin en eski kalıntısı olan tümülüs, Prusa yolunun yakınında olmalı.⁴²³ Mimari açıdan bu tümülüse benzer bir örnek, Kolophon'un 20 km. güneydoğusunda yer alan Belevi Tümülüsü'dür.⁴²⁴ Kolophon ile kolonisi Myrleia arasında mezar yapıları açısından kültürel bir süreklilik olduğu söylenebilir. Myrleia tümülüsünün MÖ 4. asrın ikinci yarısına tarihlendiğini, Argos elçilerinin Myrleia'ya MÖ 330'da geldiğini hatırlayacak olursak bu anıt mezarın kente dışardan gelenlerin görmesi için güneydeki tepelik bölgeye yapıldığını varsayabiliriz.⁴²⁵ Myrleia'da bir Asklepios tapınağı olduğunu, önünde bir stoası olduğunu ve bir kanal ile su kaynağına bağlı olduğunu yine yazıtlardan tespit edebiliyoruz.⁴²⁶ Varlığını bildiğimiz başka bir yapı Ömerbey Mahallesi'nde yer alan, Hadrianus'a adanmış bir hamamdır ki belki de bu yapı bir su kaynağına bağlı olan Asklepios tapınağının yerine Roma Döneminde yapıldı.⁴²⁷ Bizans Döneminde aynı yerde bir vaftizhane vardı.⁴²⁸ Apameia'daki liman kalıntıları rahatlıkla görülebilecek konumdaydı ancak uzun süren hukuki süreçlerden sonra, kalıntıların korunması şartıyla buraya bir alışveriş merkezi yapılmasına izin verildi. Liman bölgesinde bulunan mermer blokların boyutları burada anıtsal bir yapı olduğunu

⁴²² Steph. Byz. M # 252 "Myrleia"; Woytek, "Coinage of Apamea", 128. Bosch da gemi üzerinde tasvir edilmiş kişiyi kent kurucusu Myrlos olarak yorumlamaktan yanadır (Bosch, "Apameia Sikkeleri II", 15).

⁴²³ Antik Çağda tümülüslerin işlek yollardan görülebilecek noktalara yapılmasıyla sık karşılaşılır. 26.07.1926'da çıkan yerel gazeteler bu tümülüsün Mudanya'nın güneyinde Musabey Mahallesi'nde, Hızır İlyas Tepesinin Alçakbayır mevkiinde bulunduğunu yazmıştır (Yalman, *Mudanya*, 125).

⁴²⁴ Mansel, "Mudanya Mezar Binası", 7.

⁴²⁵ Mansel, "Mudanya Mezar Binası", 9.

⁴²⁶ Corsten, *Inschriften von Apameia*, 24-6, No 5, 6. Altı numaralı yazıtta geçen ve kanal kazmak anlamındaki diorygeites epitelinin, yazıtın bulunduğu yerde olduğu varsayılan tapınağa giren su yolu ile bağlantılı olduğu düşünülür. 5 numaralı yazıtta Pergamon kenti de anılır ve benzer bir su kanalının orada da olduğunu biliyoruz (Corsten, a. g. y.). Bu yazıtın bulunuşuyla ilgili ayrıca bkz. Hicks, "Three Inscriptions". Prusa'daki kaplıcaları hatırlayan Reinach ve Bourguet su kanalının Prusa'ya uzandığını ileri sürmüşse de böyle olduğuna ilişkin hiçbir kanıt sunamazlar (Corsten, a.g.y.). Bu tapınağın su kaynağı, Macfarlane'in 1847'de Missopolis (Aydınınar) köyünde gördüğü ayazma olabilir (Macfarlane, *Turkey and Its Destiny*, Cilt 2, 57).

⁴²⁷ Yalman, *Mudanya*, 127; Corsten, *Inschriften von Apameia*, 21-22, No 4. Yazıtın Türkçesi için bkz. Güçlü, "Yazıtlar Kataloğu", 49-50.

⁴²⁸ Çetinkaya, "Vaftiz İşleminin", 56. Bu durumda yakınlarda bir kilise de olması gerekir. Sezgin Köksal, kişisel koleksiyonunda bulunan bir İon stili sütunu Petrol Ofisi tesisleri bölgesinde bulunan bir kiliseden edindiğini belirtmiştir (Göynüklü'deki evinde yüz yüze görüşme, 03.12.2021). Bu kilise muhtemelen 19. asır yapısı olsa da devşirme malzeme içeriyor olabilir.

düşündürür.⁴²⁹ (Resim 10) Limanın biraz kuzeyinde 2012'deki inşaat kazısı sırasında rastlanan antik kalıntılar MS 3. asra tarihlenen, mozaik tabanlı bir villa yapısı olsa da daha eski dönemden, Hellenistik Dönemden seramik buluntu vermektedir.⁴³⁰ (Resim 11) Nekropolün de aynı bölgede olduğunu açığa çıkarılmış mezarlara dayanarak söyleyebiliriz.⁴³¹ İkinci bir nekropol kentin kuzeybatısında, şimdiki Halitpaşa Mahallesi'nde deniz kenarında bulunmuştur.⁴³² Bunun Kios'da olduğu gibi, kentin daha az kullanılan yolu üzerinde, alt tabakaya hizmet eden bir nekropol olduğu ve kentin batı sınırını oluşturduğu söylenebilir. Kentin akropolünün günümüz Mudanya merkezinin 1,5 km. güneybatısında olduğu öne sürülmüştür.⁴³³ MS 2. asırda kentte meclis binası (curia) olduğunu Dion Khrysostomos'un bir söylevinde meclis üyelerine doğrudan seslenmesinden anlıyoruz.⁴³⁴

Mudanya'ya 19. asrın sonlarında gelen Cuinet'e göre Hisarlık ve Palaiachori mezralarında Apameia kentinin kalıntıları, yakınlardaki Bergos'ta (Pyrgos) ise antik tiyatro kalıntıları bulunuyordu.⁴³⁵ Bugün Güzelyalı olarak anılan, Mudanya'nın 4 km. doğusundaki sahil yerleşimi yakın geçmişte Burgaz adını taşıyordu ve bu adın Rumca hisar, burç anlamındaki Pyrgos'tan dönüştüğü anlaşıyor.⁴³⁶ Daha eski bir dönemde taşıdığı 'yeniköy' anlamındaki Neokhoraki adı ise 'eskiköy' anlamındaki Palaiachori ile bağlantılı olmalı ve kısa bir mesafede yer değiştirmiş olabileceğini akıllara getiriyor.⁴³⁷

⁴²⁹ Mustafa Şahin 220x105x54 cm. ölçülerindeki bu iri blokların anıtsal bir bina ya da kent suru olabileceğini düşünür ancak ne tarihi kaynaklarda ne de arkeolojik buluntularda kentin surla çevrili olduğuna ilişkin en ufak iz yoktur. (Şahin, "Bursa İli", 102.)

⁴³⁰ Şahin D. ve Çitakoğlu, "New Discovered", 87. Bölgeyi 1899'de gören I. Kınçov antik mermer taşlar ve sur kalıntıları tarif eder (Mevsim, *Bulgar Gözüyle*, 72)

⁴³¹ Yalman burada açığa çıkarılmış mezarlar ile Triglia'daki levhalı mezarların benzerliğine dikkat çeker (Yalman, *Mudanya*, 135).

⁴³² BKKVK, 29.06.2018 tarih, 8008 numaralı karar.

⁴³³ Yalman, *Mudanya*, 124. Aynı yazarın kentin çepeçevre surla çevrili olduğunu yazması, başka bulgularla desteklenmez (Yalman, a. g. y.)

⁴³⁴ Dion Chrys. XLI.

⁴³⁵ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, cilt 4, 154.

⁴³⁶ Yalman, *Mudanya*, 18. Osmanlı tahrir defterlerinde Bergos olarak geçer (Yalman, a. g. y.)

⁴³⁷ TIB 13, 800; Erpehlivan, "Propontis'in Güneydoğusunda", 153; Kaplanoğlu, *Bursa Ansiklopedisi*, 50. 1530 tarihli Anadolu Vilayeti Muhasebe Defteri'nde geçen "Yenice köyü namı diğer Burgaz" ifadesi bu iki isim arasındaki ilişkiyi gösteriyor (Karakoç ve Tunçdöken, *Mudanya'nın Akdenizli*, 84). Bölgeyi 1847'de gezen Macfarlane Apameia kentinin kalıntılarının Mudanya'nın doğusunda, Mudanya ile Nicor köyü arasında olduğunu yazar ki Nicor'un Neokhoraki'nin bozulmuş şekli olduğunu düşünüyoruz (Macfarlane, *Turkey and Its Destiny*, Cilt 2, 67).

Bergos'taki antik tiyatroyu 1872'de Perrot vd., 1894'te Cuinet görüp yazmıştır.⁴³⁸ Perrot ayrıca tiyatronun taşlarının paşa tarafından dalgakıran yapımında kullandırıldığını, sahilden 400 m. içeride olduğunu, seyircilerin yüzü kuzeye bakacak şekilde yapıldığını da ekler.⁴³⁹ 1895 ve 1907 salnamelerinde Burgaz'da bir Roma tiyatrosunun bulunduğu yazar.⁴⁴⁰ Onlardan yaklaşık 100 sene sonra tiyatronun kalıntılarını görenler, bir site inşaatını yürüten mimar Ömer Esmer ve ekibidir.⁴⁴¹ Kandes'in 1883'te yaptığı haritada Apameia kentini Güzelyalı'nın biraz doğusunda, Burgaz ile Altıntaş arasında (Myrleia'nın 6-7 km. doğusunda) işaretlemesi dikkatlerimizi bu bölgeye yoğunlaştırmamıza sebep oluyor.⁴⁴² Bu bölgedeki limanları tespit etmeye çalışan araştırma, Altıntaş'ın 2 km. doğusunda Sırakayalar mevkiinde tespit edilen liman kalıntısının Brylleion olabileceğini ya da 2,5 km. güneydoğuda, Gündoğdu köyünde tespit edilmiş olan Paladari yerleşiminin limanı olabileceğini öne sürmüştür.⁴⁴³ Başka bir araştırmacı da Güzelyalı'nın 3 km. doğusunda, Kabakum mevkiindeki kalıntılara dikkat çeker.⁴⁴⁴ Burgaz'da bulunan üç adet yazıttan biri burada

⁴³⁸ Perrot vd., *Exploration Archéologique*, 12. Cuinet tiyatro dışında başka kalıntılar olduğunu da ekler (Cuinet, *La Turquie d'Asie*, cilt 4, 154. Pitt'in Strabon'a dayanarak tiyatronun Hellenistik Dönemde I. Prousius tarafından yaptırıldığını yazması temelsizdir (Pitt, "Cities on the", 24).

⁴³⁹ Perrot vd., *Exploration Archéologique*, 12. Aynı kaynak tiyatronun Roma değil Yunan tiyatrosu olduğunu yani Bithynia dönemi eseri olduğunu belirtir. Bu tiyatroya Vespasianus döneminde (MS 69-79) bir yazıt dikildiğini biliyoruz (Corsten, *Inscripfen von Apameia*, 20-1, No 2).

⁴⁴⁰ Kaplanoğlu, *Bursa Ansiklopedisi*, 50; Yalman, *Mudanya*, 19. Bu tiyatronun Roma tiyatrosu olduğunu söylene de sırtını yamaca dayamış Yunan tarzında tiyatro olduğunu varsaymak daha makuldür. Kaplanoğlu'na göre bir inşaat sırasında antik kalıntılar görülür hale gelmiştir (Kaplanoğlu, a. g. y.). Ayrıca bkz. dn. 441.

⁴⁴¹ Kişisel koleksiyonunda Roma Dönemine ait yazıtlı taş eserler olan, Köksal Motel'in sahibi Sezgin Köksal yüz yüze görüşmemizde, telefonla arayıp Bursa Arkeoloji Müzesi eski müdür yardımcısı Ergin Horasanlı'nın da bilgisine başvurarak site hafriyatı sırasında tiyatro kalıntılarına rastlandığını şöyle anlattı: "Arkadaşım olan mimar Ömer Esmer, şimdi deniz otobüsü iskelesinin bulunduğu yer yakınındaki Arkur Sitesinin yapımına başlamıştı. Hafriyat sırasında eski Yunan tiyatrosunun üst sıra basamaklarına rastladıklarını anlattı bana. O dönem MSP koalisyon hükümeti varmış (1974 ya da 1977-8'deki koalisyon hükümetlerinden biri olmalı). Mal sahipleri Ankara'ya gidip bazı yerlere bağışta bulunmuşlar ve inşaatın ruhsat engeli kaldırılmış. Sonradan, belediye başkanı Recep Altepe döneminde oradan deniz otobüsü iskelesinin bağlantı yolu geçirildi." (Göynüklü'deki evinde görüşme, 03.12.2021). Arkur Sitesinin arazi sahiplerinden olan Nazmiye Turhan, 13.05.2022'de Zehra Nur Biricik ile yaptığı telefon görüşmesinde sitenin yapımı sırasında hamam kalıntısı çıktığını söyledi, hafriyat çukurundaki kara taşları bizzat gördüğünü belirtti. Aynı gün Zehra hanımla telefonda görüşen başka bir yer sahibi Melek Turhan, site yapımı sırasında tarihi eser çıktığını, inşaatın bir süreliğine durduğunu onayladı. Bedri Yalman tiyatroya ait bazı parçaların Myrleia limanında görülmüş olduğunu yazar (Yalman, *Mudanya*, 135).

⁴⁴² Kandes, *Kuruluşundan*, 265 (son yaprak).

⁴⁴³ Serkan Gündüz Sırakayalar mevkiinde birbirine yakın iki liman çıkıntısının tespit edildiğini, batıda olanın su altından 20 m., doğuda olanınsa 85 m. açığa kadar uzandığını belirtir (Gündüz, "South Marmara Harbours", 58).

⁴⁴⁴ "Denizin içinde ve kıyıda moloz taş ve tuğla ile örülmüş duvarların, tonozla örtülü kalıntıların 150 m. uzunluğunda bir şeridi kapladığı, Bizans ve Osmanlı döneminde kullanılan tersaneye ait kalıntılar olduğu belirlenmiştir" (Yalman, *Bursa'nın Kültür*, cilt 1, 19).

bir gymnasium olabileceğini düşündürür.⁴⁴⁵ Nitekim biraz önce bahsettiğimiz 1895 yılı da Burgaz'da gymnasium olduğunu belirtir.⁴⁴⁶ Biraz daha doğuda, Elegmoi'de (Kurşunlu) de beş adet yazıt bulunmuştur.⁴⁴⁷ Bölgeyi 1793 yılında gezen Brenner, Apameia kenti kalıntılarının Kurşunlu'da olduğunu yazar. ⁴⁴⁸ Diğer yönde, Güzelyalı'nın biraz batısında, eskiden Köksal Motel'in olduğu bölgede (Güzelyalı sahilindeki iki küçük dalgakırandan batıdaki) dikkat çekici kalıntılar açığa çıkarılmıştır.⁴⁴⁹

Böylece Apameia kentini, Petrol Ofisi dolum tesisi, mozaikli yapı topluluğu kalıntıları ve günümüzde alışveriş merkezinin altında kalmış olan antik liman kalıntılarının olduğu bölgeye konumlandırabiliriz.⁴⁵⁰ Buranın dört kilometre güneydoğusunda, feribot iskelesinin arkasındaki tepelik bölge de tiyatro, gymnasium (?) kalıntısı ve bulunan yazıtlarla dikkat çekici bir bölge. Perrot'un tiyatronun yukarısında, iki küçük vadiyle ayrılmış bir plato olduğunu yazması da bu topografiyi doğruluyor.⁴⁵¹ Bu iki bölgenin birleşik tek polis mi yoksa ayrı yerleşimler mi olduğu; ya da önceden ayrıken zaman içinde büyüyerek birleşip birleşmediği soruları ancak arkeolojik kazılarla yanıtlanabilir. Ancak Sarıkayalar'daki liman ve onun batısında, sonradan Neokhoraki/ Pyrgos adını alacak yerleşim Brylleion olabilir. Çünkü Apameia büyüklüğünde bir kentin tiyatrosunun 4 km. uzakta olması bize makul görünmüyor.⁴⁵² Bu yüzden Apameia koloni olduğunda göçmenlerin kentin doğusunda, eskiden Brylleion'un olduğu yerde, Burgaz'da yerleştirildiğini düşünüyoruz. Bunun bir örneğini, koloninin kentin dış

⁴⁴⁵ Corsten, *Inschriften von Apameia*, 73-4, No 51, 52, 53. Bir gymnasiondan bahseden yazıtın Apameia'dan değil Burgaz'dan çıkmış olması, yazıtı yorumlayan Thomas Corsten'i şaşırtmıştır (Corsten, a. g. y.).

⁴⁴⁶ Kaplanoğlu, *Bursa Ansiklopedisi*, 50.

⁴⁴⁷ Buranın Antik Çağdaki adını bilmiyoruz, Elegmoi adı Orta Çağdan 19. asra kadar kullanılmıştır (Corsten, *Inschriften von Apameia*, 76-7, No 54, 55, 56, 57, 58). Yalman ayrını vermeden, Kurşunlu'da Roma-Bizans dönemi eserleri bulunduğunu söyler; verdiği görsellerden biri tiyatro maskıdır (Yalman, *Gemlik*, 155).

⁴⁴⁸ Brenner, *Ausflug von*, 99.

⁴⁴⁹ Yalman, *Bursa'nın Kültür*, Cilt 1, 21. Köksal Motel'in sahiplerinin topladıkları antik parçalar Sezgin Köksal'ın koleksiyonundadır, ayrıntı için bkz. Doğan, "Sezgin Köksal".

⁴⁵⁰ Yalman bu bölgeye eskiden Plahori dendiğini aktarır (Yalman, *Mudanya*, 114).

⁴⁵¹ Perrot vd., *Exploration Archéologique*, 13.

⁴⁵² Klaus Belke de bu iki yerleşimin birbiriyle bağlı olmasını düşük olasılık olarak görür (TIB 13, 800, Neokhoraki).

mahallesine kurulmasını Herakleia Pontika’da görüyoruz.⁴⁵³ Veteranların yerleştirildiği kolonilerde, ortak Roma değerlerinin paylaşıldığını göstermesi açısından tiyatro binaları yapıldığını biliyoruz.⁴⁵⁴ Sikkelere bastıkları tasvirlerle Roma değerlerini benimseyip sürdürdüklerini sıkça göstermiş olan bu yeni yerleşimcilerin bağlılıkları, Burgaz’a yapılan tiyatro binasıyla pekiştirilmiş olmalı. Burgaz’da ayrıca Geç Roma Dönemi nekropolü tespit edilmiştir.⁴⁵⁵ Apameia ve çevresine coğrafyacı gözüyle bakıldığında batı ve güneydeki tepelik bölgelerin kentin büyümesini sınırladığı, sadece doğu yönünde Burgaz’a doğru kentsel genişleme olabileceği, tarihi olayların da zaten bunu doğruladığı söylenebilir.⁴⁵⁶ Tepelik bölge güneybatıda 600 m. rakıma ulaşırken Prusa yönündeki tepeler en fazla 200 m. ye çıkar.

Roma kolonisinin yeri konusunda Apameia yazıtlarında ipucu bulabiliriz. Öncelikle şunu belirtelim, elimizdeki en eski Apameia yazıtı MS 11’e tarihleniyor. Kolophon kolonisi olarak kurulmasından Roma kolonisi olmasına dek geçen süredeki Hellen karakterli kentin yazıtları, deprem gibi etkenlerle bugün fiziken ulaşamadığımız tabakalarda kalmış olmalıdır. Oysa MÖ 4. asra ait sikkeleri elimizdedir. Apameia yazıtlarının bazıları Latince’dir. Örneğin Burgaz’daki tiyatrodaki bulunmuş yazıt⁴⁵⁷; Burgaz’da bulunmuş, gymnasion ile ilgili yazıt⁴⁵⁸; Burgaz’ın güneydoğusunda Paladari’de bulunmuş, muhtemelen koloni olduktan sonra buraya yerleşmiş bir göçmenin akrabasından bahseden iki dilli yazıt⁴⁵⁹; Apameia’nın güneyinde Akköy’de bulunmuş, henüz yayınlanmamış yazıt.⁴⁶⁰ Buna karşın Triglia tarafında Latince yazıtlara rastlamıyoruz. Böylece MÖ 1. asırda kazanılan koloni statüsüyle yeni yerleşimcilerin Apameia’nın doğusunda, Burgaz tarafına yerleştiklerini, arazilerinin zamanla güneye doğru genişletildiğini düşünebiliriz. Bu genişlemenin kanıtlarını sikke, yazıt ve

⁴⁵³ Magie, *Roman Rule*, Cilt 1, 444.

⁴⁵⁴ Pitt, “Cities on the”, 24-5.

⁴⁵⁵ BMüze, 29.11.2016 tarihli rapor. Aynı yerde, Güzelyalı Eğitim Mah. 2036 ada, 2 parseldeki Bizans kilisesi kalıntısı sit alanı ilan edilmiştir (BKVKBK 22.03.2019 tarih, 8688 numaralı kararı).

⁴⁵⁶ Yiğit, “Mudanya’nın”, 16.

⁴⁵⁷ Corsten, *Inschriften von Apameia*, 20, No 2.

⁴⁵⁸ Corsten, *Inschriften von Apameia*, 73, No 51.

⁴⁵⁹ Bu yazıtta adı geçen hukukçunun göçmen olarak gelmiş bir veteranın soyundan geldiği tahmin edilir (Corsten, *Inschriften von Apameia*, 71, No 49). Bu hukukçunun görevleri arasında kent haklarını savunmanın da olması, yeni koloninin Paladari’ye yakın konumda, Burgaz’da olduğuna destek sayılabilir.

⁴⁶⁰ Bu yazıtı sadece fotoğraflardan gören Dr. Oğuz Yarlığaş, 25 yaşında ölmüş bir bireye ait olduğunu belirtti (03.01.2022 tarihli e-posta yazışmamız).

arkeolojik kazılarda buluyoruz. Burgaz'ın 2 km. güneyinde, Aydınpınar Mahallesi sınırlarında, Prusa yolundaki tepelik bölgede nekropol bulunmuş, sit alanı ilan edilmiştir.⁴⁶¹ MÖ 1. asırda koloni yapılmış Apameia'nın Gallienus dönemi (MS 253-268) sikke ve madalyonlarında yeni koloni kuruluşuyla ilgili bir tasvir görmemiz, kentin arazisinin büyütülmesiyle ilgili olsa gerek.⁴⁶² 2021'de Prusa'nın 10 km. batısında, Uludağ Üniversitesi kampüsünde ele geçmiş bir yazıtta "Apameia halkı" ifadesine rastlamamız, buranın Apameia arazisi olduğunu gösterir.⁴⁶³ Bu durumda 2 km ötede bulunmuş, MS 285-310 arasına tarihlenen ve imparator Maximianus'u onurlandıran yazıtta geçen kent de Apameia olmalıdır.⁴⁶⁴ Yani iki asır içinde Apameia'nın arazisi Prusa'nın 15 km. batısına kadar genişlemiştir. Apameia arazisinin bu denli büyümesi şaşırtıcı görünebilir. Ancak Bölüm 5.4.1'de tanınmış kişiler bahsinde bahsedeceğiz: bu ihсанlar, çok yüksek mevkilere gelmiş Apameia vatandaşları sayesinde gerçekleşmiş olmalı.⁴⁶⁵

Yeri gelmişken Görükle bölgesinin arkeolojik potansiyeline de değinelim zira burası Apameia'nın arazisinin büyümesiyle ilgili olabilir. Uludağ Üniversitesi kampüsünde iki yerde (giriş kapısı ve otoyol bağlantı yoluna bakan kesim) ve Görükle Kurtuluş Mahallesi'nde olmak üzere üç ayrı Roma-Bizans Dönemi nekropolü sit alanı olarak

⁴⁶¹ BKKVK, 23.01.2015 tarih, 4068 numaralı kararı. Kararda nekropolün Myrleia kentiyle ilişkili olabileceğinin düşünüldüğü yer alır.

⁴⁶² Sikke ve madalyonda koloni kurulurken yapılan sulcus primigenius ritüeli tasvir edilmiştir (RG I 2, 264, No 121; Mionnet, *Description de Medailles*, 16, No 85), ayrıntı için bkz. dn 1411. Büyük Pompeius Bithynia Krallığı'nın arazilerini Bithynia'daki kentlere dağıttığında Apameia çok az arazi almıştı (Fernoux, *Notables*, 135-6). Zaten henüz Mithridates Savaşı'nın yıkıcı etkisinden kurtulamamış, nüfusu artmamıştı. Koloni olduktan sonra yeni gelen göçmenler için kentin arazisinin büyütülmesi makulse de bu büyütmenin iki asır sonra devam etmesi ilginçtir. Aynı dönemde hem Prusa'nın hem Apameia'nın Got yağmasına uğradığını biliyoruz. Apameia'nın arazisinin büyütülmesi belki de yağmanın zararlarını telafi etmek içindir.

⁴⁶³ Söz konusu yazıt Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi yakınında bulunmuş, Akdeniz Üniversitesi'nden Prof. Dr. Eda Nalan Akyürek-Şahin tarafından okunmuş, MS 2.-3. asra tarihlenmiştir (04.01.2023 tarihli e-posta yazışması).

⁴⁶⁴ Bu yazıt Özlüce semtinde bulunmuştur (Battistoni, "Epigraphic Finds", 166, No 18). Yaklaşık 20 yıl önce bölgenin diğer kentleriyle birlikte Apameia'nın da Got yağmasından zarar gördüğü hatırlanırsa, bu yazıtın yeni arazi tahsisi için halkın imparatora şükranlarını iletmesi amacı taşıdığı varsayılabilir.

⁴⁶⁵ Blanco-Perez'in verdiği Patras örneğinde olduğu gibi yeni kurulan kolonilerin arazisi komşu bölgelerle sınırlı değildi, yakınlardaki birkaç küçük yerleşimi kapsayabiliyordu (Blanco-Perez, "Apamea and", 139). Ancak Roma kolonilerinin ortalama arazisinin 58 hektar, en büyük koloninin arazisinin 1783 hektar olduğunu düşünürsek, Apameia'nın Prusa yakınlarına kadar genişlemesi bu sayıları aşar (Hanson, *An Urban Geography*, 125, figure 29). O yüzden Apameia ile Prusa arasında kalan arazinin bir kısmı 1. asırda kurulmuş Kaisareia Germanika kentine ait olmalı.

tescil edilmiştir.⁴⁶⁶ Yine iki ayrı bölge Roma-Bizans Dönemi yerleşimi olabileceği zannıyla tescil edilmiştir: ilki Görükle Sakarya Mahallesi'nde, otoyol ve Uludağ Üniversitesi göletine bakan bölgede, ikincisi buranın 2 km. güneybatısındadır.⁴⁶⁷ 2006'de açığa çıkarılan ve MÖ 2. asra tarihlenen oda mezarın buranın birkaç kilometre uzağında olduğu düşünülürse bölgenin potansiyeli daha iyi anlaşılır. (Resim 12) Bu bölgenin araştırılmasından edinilecek bilgiler Kaisareia Germanika'nın yerinin tespitinde de önemli olacaktır.

2.4.4 Kaisareia Germanika

Prusa ve çevresinin Antik Çağ gizemlerinden biri, yeri belirlenememiş olan bu kenttir. Kentin adı ilk kez Augustus döneminde (MÖ 27-MS 14) ya da Augustus'un ölümünden hemen sonra basılan sikkelerde görülür: "KAIS[A[PEIA ΓE] PMANIKH- KAISEREIA GERMANIKE".⁴⁶⁸ Bu sikkede ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΚΤΙΣΤΗΣ – "GERMANIKOS KAISAR KTISTES" ifadesi yer almasından yola çıkarak imparator Tiberius'un evlat edindiği yeğeni Germanicus'un MS 17-19 arasında Asia Minor'de bulunduğu sırada, MS 17 depreminde zarar gören pek çok kent gibi Kaisareia'yı da yenilenmiş bir kent haline getirdiği, bu ihsana karşılık olarak ya da MS 19'daki ölümünden sonra Germanicus'u onurlandırmak için kentin adına Germanika kelimesinin eklendiği düşünülür.⁴⁶⁹

Kentin yeri hakkındaki bilgileri toplamak gerekirse, Dion Khrysostomos Kaisareia için "Prusa'nın yakınında" der. Ancak Dion'un Prusa yakınında olduğunu söylediği

⁴⁶⁶ BKVKBK 28.06.2018 tarih ve 7985 nolu karar; BKVKBK 25.08.2021 tarih ve 10652 nolu karar; BKVKBK 02.07.2021 tarih ve 10580 nolu karar. Az yukarıda kampüs içinde bulunduğunu belirttiğimiz yazıt da bu bölgede ele geçmiştir.

⁴⁶⁷ BKVKBK 16.12.2017 tarih ve 7476 nolu karar; BKVKBK 16.12.2017 tarih ve 7477 nolu karar.

⁴⁶⁸ RG I 2, 281, No 1. Kent adını bir yazıtta ilk kez MS 2. asırda, Hadrianoi yakınlarında dikilmiş onurlandırma yazıtında görürüz (Schwertheim, *Inschriften von Hadrianoi*, 40, No 46).

⁴⁶⁹ Imhoof-Blumer, "Zur Münzkunde", 325; Sevin, *Anadolu'nun Tarihi*, 35; Jones, *The Cities of*, 162-3. Ali Bora Augustus'un Kaisareia'ya kent olma hakkı verdiğini, Germanicus'un ise kenti yeniden düzenlediğini söyler (Bora, "Bithynia Bölgesi Tümülüsleri", 75-6). Augustus dönemiyle Germanicus'un ölümü arasındaki süre bu ayrımı yapmayı zorlaştıracak kadar kısa olsa da Tiberius'un Germanicus'a eyalet valisinininkini aşan yetkiler vermiş olması, eyaletlerin iç işlerine oldukça karışmış olması burayı kent haline getirenin Germanicus olduğunu düşündürür (Tac. *Ann.* II.43). Mustafa Şahin vd. Augustus'un arkadaşı Vedius Pollio'nun Kaisareia'da doğmuş olmasının, kentin Germanicus'tan önce var olması gerektiği yönünde kanıt olduğunu söyleseler de Vedius Pollio ile Kaisareia kenti arasındaki ilişki çok şüphelidir (Şahin vd., "Der Hafen", 222).

kentler arasında Nikomedia'nın da olduğuna bakarsak, Kaisareia'nın Prusa'ya yakın olması gerekmediği, Prusa'ya komşu bir bölgede bulunduğu sonucunu çıkarmalıyız.⁴⁷⁰ Hierokles, Kaisareia'nın Prusa ile Apollonia ad Rhyndakos arasında olduğunu söyler.⁴⁷¹ Yaşlı Plinius sahilde yer alan Dascylos'dan hemen sonra Helgas diye bir kentten söz eder, Gelbes deresinin iç kesimlerinde olduğunu, kentin diğer isimlerinin Germanicopolis ve Boos Coete olduğunu belirtir.⁴⁷² Kaisareia'nın kıyıdan içerde olduğunu Ptolemaios da yazar.⁴⁷³ İmparator Decius ve Valerianus dönemlerinde (MS 249-260) yaşamış olan Hristiyan şehidi (İng. martyr) Quadratus'un hayat hikâyesinde (vita) Quadratus'un Nikomedia'da tutuklandıktan sonra Asia Eyaletine götürülürken Kios, Apameia, Kaisareia, Apollonia'dan geçildiği belirtilir.⁴⁷⁴ MS 9. asrın başlarında Triglia'daki Medikeion Manastırı'nın başrahibi olan Niketas'ın hayat hikâyesinden ise Kaisareia'nın surları, verimli arazileri olan, güneyinden bir nehir geçen, sahilde yer alan Triglia'ya yakın bir kent olduğunu öğreniyoruz.⁴⁷⁵ Aziz Thyrsos'un hayat hikâyesi ise Kaisareia'nın Apameia ile Apollonia arasında konumlandığını ancak Apollonia'ya daha yakın olduğunu, Kaisareia'da bir tiyatro bulunduğunu ortaya koyuyor.⁴⁷⁶

Kent sikkelerindeki tasvirler de bazı ipuçları sağlar. Caracalla dönemine ait bir sikkede “TEPMANIKH OΛVMΠIOY - GERMANICE OLYMPOS” lejandı ve yarı çıplak bir adam olarak Olympos'un kişileştirilmiş halini; bir sikkede yarım ay şeklindeki limanını; başka bir sikkede liman açıklarındaki gemilerini görürüz.⁴⁷⁷ Plinius'un kentin diğer adı olarak verdiği Boos Coete'nin “sığır yatağı” şeklindeki çevirisini, Sölch'ün yaptığı gibi limanı gösteren sikkede yatarken görülen büyük baş hayvan tasviriyle ilişkilendirmek

⁴⁷⁰ Dion Chrys. XLVII.13.

⁴⁷¹ Hierokles, *Synekdemos*, 693.1.

⁴⁷² Plin. *HN* V.40.

⁴⁷³ Sölch, “Über die Lage”, 326; Hasluck, “Bithynica”, 298.

⁴⁷⁴ Hasluck, *Cyzicus*, 66; Corsten, “Caesarea Germanice”, 21.

⁴⁷⁵ Hasluck, “Bithynica”, 298-99; Corsten, “Caesarea Germanice”, 22. MS 1. asırda kurulmuş bir kente sur yapılması mantıklı olmadığı için, bahsedilen surların çok daha sonra, belki Got akınlarından sonra ya da Orta Çağda Arap akınlarına karşı yapıldığını varsaymak yerinde olur.

⁴⁷⁶ Kalogeropoulou-Yalçın, *Apolyont'un*, 36-7 ve dn. 93.

⁴⁷⁷ RG I 2, 283, No 16; RG I 2, 281, No 5; RG I 2, 287, No 36, 41. Mazgallı kulelerle korunan kent kapısını (RG I 2, 281, No 1, 2), amfitiyatroyu (RG I 2, 283, No 15; RG I 2, 285, No 31) gösteren sikkeler ise kentin fiziki görünümü hakkında fikir verir.

kentin yerine dair ipuçları yaratabilir.⁴⁷⁸ Uzun aramaların sonuç vermemesi üzerine bir kez de denizden arama yapmayı düşünen bir ekip Daskyleion'un (Eşkel) doğusundaki tepelerin denizden görünümünü oturmuş bir büyük baş hayvana benzetmişler ve kentin burada olabileceği tahminini yürütmüşlerdir.⁴⁷⁹ "Sığır yatağı" çevirisi Kaisareia'nın yerini ararken düşebileceğimiz bir yanılsa dikkatimizi çeker: bu yanlış, Antik Çağdaki bir kenti ararken günümüz coğrafyasına bakmaktır.

Strabon'un bölgedeki göller hakkında söyledikleri irdelendiğinde Daskylitis Gölü (Δασκυλίτις λίμνη) derken günümüzün Manyas Gölü'nü kastetmediğini anlıyoruz.⁴⁸⁰

Bunun için dört gerekçemiz var:

- 1- XII.8.10'da "Şimdi Kyzikos dolaylarındaki halk Aisepos Çayı'ndan Rhyndakos Çayı'na ve Daskylitis Gölü'ne kadar Dolionlar olarak adlandırılır" derken Aisepos'dan doğruya, Rhyndakos'a doğru işaret ettikten sonra belirttiği Daskylitis Gölü'nün yine aynı doğrultuda yani doğuda olması, anlatım mantığı açısından zorunludur. Yani doğudaki Rhyndakos'u işaret ettikten sonra başka bir şey söylemeden ters yöne dönmüş ve Rhyndakos'un batısında kalan Manyas Gölü'nü kastetmiş olamaz.
- 2- Hemen sonraki cümlede "Halbuki bunlardan sonra gelen ve Myrleia'lılar ülkesine kadar uzanan halka Mygdonlar denir" dediğinde Myrleia'nın Daskylitis Gölü'nün biraz doğusunda kaldığını anlıyoruz.
- 3- Aynı pasajda Apollonia ad Rhyndakos kentinin yerini "Daskylitis gölünün yakınında, Rhyndakos üzerinde" şeklinde tanımlıyor.⁴⁸¹ Bu gölü Manyas Gölü olarak anlarsak kenti bilinen yerinden en az 40 km. daha batıda konumlandırmak gerekir.
- 4- Bir sonraki pasajda (XII.8.11) geçen "bir kısmı Byzantion'luların elinde olan Daskylitis Gölü'nün bazı kısımları" ifadesinde kastedilen göl Manyas Gölü olamaz.

⁴⁷⁸ Sölch, "Über die Lage", 332; RG I 2, 281, No 5. Corsten bu boğa ya da ineğin Thebai kentinin kuruluş söylencesindeki gibi bir işleve sahip olabileceğini söyler (Corsten, "Caesarea Germanice", 23, dn. 14). Ancak Mustafa Şahin vd. başka bir sikkede de inek tasviri olmasının kuruluş söylencesi ihtimalini zayıflatıldığını düşünür (Şahin vd., "Der Hafen", 221).

⁴⁷⁹ Bu çalışmayı yapan ekip, MS 783'te amcası Aziz Platon ile birlikte Sakkoudion manastırını kuran Studios'lu Theodoros'un hayat hikâyesinde, manastırın Booskytion denilen yerin yakınında gösterilmesinden yola çıkmışlar (MisM, 2007, 95-98).

⁴⁸⁰ Str. XII.8.10. Strabon'un Hekataios'tan yaptığı bir alıntı Daskylitis Gölü'nü Rhyndakos'un batısında gösterse de bu ifadenin tahrif edilerek Strabon'a ulaşmış olma ihtimali yüksektir (Str. XII.3.22). Çünkü Strabon alıntılar dışında Odryses Çayı'nın adını anmaz.

⁴⁸¹ Str. XII.8.10.

Çünkü Byzantionluların hiçbir zaman Mysia'nın bu kadar içlerinde toprakları olmadı, ancak bir dönem Triglia'yı elinde tuttuklarını yazıtlar ve tarihi kaynaklar sayesinde biliyoruz.⁴⁸²

Dionysios Halikarnassos'un "Daskylitis ülkesinde Ascania Gölü var" demesi⁴⁸³ meseleyi biraz daha karmaşıklştırıyor zira Nikaia kentinin kıyısında yer aldığı Askania Gölü, aynı isimdeki iki Daskyleion kentinden yakında olanına kuş uçuşu 56 km uzaktadır. Onun bu cümlesini Strabon'un yazdıkları ışığında değerlendirelim: Skylaks'tan alıntı yaparak Askania Gölü etrafında Phrygialılar ve Mysialıların yaşadığını söylüyor; Euphorion'dan alıntılanarak "Mysia Askanios'un kıyılarında" diyor; Aitolia'lı Aleksandros'tan alıntılanarak Dolionların Askania kıyılarında yaşadığını belirtiyor.⁴⁸⁴ Genel kabule göre Nikaia'daki Askania Gölü Mysialıların ve Dolionların ülkesi olmak için biraz uzak. Kaynaklar Dolionların yurdu olarak Kyzikos ve çevresini gösterir.⁴⁸⁵ Euphorion'un "Mysia Askanios'u" ifadesi ise başka bir Askanios gölü olduğunu akla getiriyor. Strabon başka bir yerde *Iliada* destanında geçen Askania kelimesini yorumlar, Phorkys ve Askanios'un uzak, Phrygia Askania'sından; Palmys, Askanios ve Morys'in Troia'ya daha yakın olan Mysia Askania'sından geldiklerini söyler.⁴⁸⁶ Ancak Mysia Askania'sının Nikaia yakınında olduğunu söylemesi mantık zincirini bozar; burada yanılgıya düştüğünü ya da el yazmalarında bir hata yapıldığını düşünüyoruz. Yani Strabon'un söylediklerinden çıkan sonuca göre uzak Phrygia Askania'sının Nikaia yakınında, Mysia Askania'sının ise Rhyndakos'a yakın bir bölgede olması gerekir. Tüm bunları alt alta koyarsak Prusa'nın batısında günümüzde olmayan bir küçük gölün varlığı ortaya çıkıyor, bu gölün adı Daskylitis ya da Askania olabilir.⁴⁸⁷

⁴⁸² Pol. IV.50; Corsten, *Inscripfen von Apameia*, 47. Corsten, Byzantion'un Triglia'ya sahip olduğu dönemi MÖ 280 olarak tahmin eder (Corsten, a.g.e., 48).

⁴⁸³ Dion. Hal. *ant.* I.47.

⁴⁸⁴ Str. XII.4.8.

⁴⁸⁵ Str. XII.8.10; Plin. *HN* V.40; Hasluck, *Cyzicus*, 146; Beksaç vd., "Bithynia Thraklar", 108; Bülbül, "MÖ 2. Binyılda", 2.

⁴⁸⁶ Str. XII.4.5; Hom. *II*. II.862-3.

⁴⁸⁷ Strabon Propontis'in güneyinde üç göl olduğunu açıkça söylüyor, biz ayrıntılardan Rhyndakos'un doğusunda bir Daskylitis Gölü olması gerektiğini çıkarıyoruz. Strabon'un aynı isimde iki Daskylitis Gölü olduğunu bildiği şüpheli, bilseydi belirtirdi. Günümüzde Manyas Gölü dediğimiz Aphnitis Gölü'nün diğer adının Daskylitis Gölü olduğunu yazıyor (Str. XIII.1.9). Daskylitis Gölü kenarında Daskylion diye

Rhyndakos'un doğusunda Apolloniatis dışında başka göl olduğunu doğrulayan verilere sahibiz.⁴⁸⁸ Jeolojik devirlerde bu bölgede büyük tek bir göl bulunduğu, bunun zamanla parçalara ayrıldığı; sadece son otuz yılda bile Uluabat Gölü'nde büyük bir hızla küçülme olduğu çeşitli çalışmalarla ortaya konmuştur.⁴⁸⁹ Uluabat Gölü'nden 20 km. uzaklıktaki Miletupolis'te deniz canlılarına ait kalıntılar bulunması bölgenin ırmaklar aracılığıyla deniz bağlantısı olduğunu gösterir.⁴⁹⁰ 19. asrın sonlarında hazırlanmış Kiepert haritasında Daskyleion'un hemen güneyinde Hançerli-Yörükyenicesi köylerinin olduğu bölge Daskylitis Gölü olarak gösterilmiştir.⁴⁹¹ 1935'te basılmış başka bir eserde aynı bölge Daphousia adıyla sulak alan olarak gösterilir.⁴⁹² Ramsay ve Jones Apolloniatis Gölü'yle Propontis arasında Daskylitis denilen küçük bir göl olduğunu tespit ederler.⁴⁹³ R. Kiepert ise bölgeyi incelemiş araştırmacılardan Regel'in çıkarımlarına da dayanarak Daskylitis Gölü'nün Kandes'in haritasında gösterildiği gibi Yalıçiftlik yakınlarında değil, Meletler (yeni adıyla Çınarlı) köyünde olduğunu ileri sürer.⁴⁹⁴ 2015'te yapılmış bir yüzey araştırması Badırğa köyünün olduğu bölgenin "bir

bir kent olduğunu da yazıyor (Str. XII.8.10). Daskylion'un hangi Daskylitis Gölü kenarında olduğunu belirtmediği için yazdıklarından iki Daskylitis Gölü sonucu çıktığının farkında olmadığını anlıyoruz. Daha ilginç Perslerin Hellespontos satraplığının Daskylion'da olduğunu da bilmiyor çünkü burası mutlaka vurgulanması gereken önemli bir yer. Zeleia yakınında önce Lydialıların sonra da Perslerin kullandığı "krali av sahası" olduğunu belirtmekle yetiniyor sadece (Str. XIII.1.17). Benzer bir karışıklık Odryses çayı için geçerli, bkz. dn. 393. Strabon Odryses'in batıda Daskylitis Gölü'nden çıkıp Rhyndakos'a boşaldığını yazıyor ki buradan Manyas Gölü'nü ve ondan çıkan Kara Dere'yi kastettiği anlaşılır. Ancak Kara Dere Rhyndakos'a değil Makestos Çayı'na boşalır. Yaşlı Plinius'ta Odryses ifadesi geçmez, onunla aynı olduğu düşünülen çayı Horisius olarak anar (Plin. HN V.40). Günümüzde Odryses'in Nilüfer Çayı ile aynı olduğunu düşünenler çoğunlukta (Corsten, "Caesarea Germanice", 22; Schwertheim, *Inscripfen von Hadrianoi*, 139; Şahin, *Kültür Envanteri III*, 180) olsa da farklı düşünenler de vardır (TIB 13, 859). Mustafa Şahin'e göre Odryses'in sonraki isimlerinden biri de Silvardos (Gümüş Nehir)'dur (Şahin, *Kültür Envanteri III*, 180).

⁴⁸⁸ 1927 yılında Mustafakemalpaşa ve Karacabey ovalarında çok geniş, yaklaşık 300-400 bin dönüm bataklık alan vardı. Uluabat Gölü'nün doğusunda Akçalar, güneydoğusunda Akçapınar iskeleleri vardı ki bu köyler günümüzde sahilden sırasıyla 2.1 ve 1.4 km içerdedir (Ulutaş, *Nilüfer'in Hikayesi*, 23; Birgül ve Çanaklı, *Cenubi Marmara*, 24, 27).

⁴⁸⁹ Gündüz ve Dumankaya, "Liman Kenti", 107.

⁴⁹⁰ Schwertheim, *Inscripfen von Kyzikos II*, 93-4, 155: Levha 2, Resim 3. Schwertheim ayrıca Rhyndakos'un doğusunda, Miletupolis'in kuzeyinde, Strabon'un bahsetmediği, daha küçük dördüncü bir göl olduğunu düşünür (Schwertheim, *Inscripfen von Kyzikos II*, 93-4).

⁴⁹¹ Kiepert H., *Karte*, B II. Kiepert'in bu haritayı satraplık merkezinin yerinin henüz bilinmediği bir dönemde hazırlamış olduğunu, adı Daskyleion olarak bilinen kıyıda bir yerleşimin yakınlarında bir göl bulma motivasyonu ile çalışmış olabileceğini akılda tutmakta fayda görüyoruz.

⁴⁹² Aynı haritada Prusa'nın kuzeyinde, Demirtaş bölgesinde de bir göl gösterilir (Menthon, *L'olympie de Bithynie*, 259).

⁴⁹³ Ramsay, *Anadolu'nun*, 196; Jones, *The Cities of*, 163. Odryses'in biri güneyinde (İrfaniye) diğeri kuzeyinde (Hançerli) yer alan iki köyün eski adlarının sırasıyla Sülüklü ve Bataklıköl oluşu dikkat çekicidir (Şahin, *Kültür Envanteri II*, 266; Kaplanoğlu, *Bursa Ansiklopedisi*, 134). Ayrıca Badırğa'nın eski dönemlerde göl tabanı olduğu da tespit edilmiştir (Şahin, *Kültür Envanteri II*, 44).

⁴⁹⁴ Kiepert R., "Die Lage der", 243; Kandes, *Kuruluşundan*, 265.

zamanlar göl tabanı olduğunu göstermektedir”.⁴⁹⁵ Bu da bize günümüze ulaşmamış gölün Odryses’in güneyinde de olabileceğini düşündürür. Günümüzde burada iki tane sulama göleti (Çınarlı ve Ülkü) olması, bölgenin derelerle beslendiğini gösterir.

Bölgedeki olası gölleri tartışmaya verdiğimiz önem, bu olasılığa göre Kaisareia kentinin yerinin belirlenmesini kolaylaştıracağı içindir. Böylece Kaisareia’nın olası konumunu iki seçeneğe indirebiliriz: kıyıdan içerde bir göl kıyısındaydı ve Olympos’un görülebileceği bir konumda limanı vardı ya da kent kıyıdan içerdeydi ancak limanı Propontis kıyısındaydı. Zira kentin Propontis kıyısında olması durumunda Olympos’un görülebileceği bir konum bulmak zor. Prusa’nın yakınında ve Apameia’dan Apollonia ad Rhyndakos’a gidilirken uğranılan bir noktada olduğunu bildiğimiz kentin olası konumu için Mudanya’ya bağlı Esence, Çekrice, Akköy, Kaymakoba köylerinden geçen geniş bir çember çizilebilir.⁴⁹⁶ Bu çemberin hemen güneyinden Odryses akar ki böylece Aziz Niketas’ın hayat hikâyesinden çıkardığımız bilgiyi de uygulamış oluruz. Kaisareia vatandaşı Tatianos’un onurlandırıldığı yazıt bu bölgedeki Yaylacık köyünde bulundu.⁴⁹⁷ (Resim 13) Yakınlardaki Çınarlı, Kaymakoba köylerinde başka yazıtlar, Çekrice, Veletler ve Dereköy köylerindeyse İmparatorluk Dönemine ait mimari parçalar bulundu.⁴⁹⁸ Quadratus’un Apameia’dan Apollonia’ya götürülmesini dikkate aldığımızda bu etabın ilk kısmında deniz yoluyla batıya gidildiğini düşünüyoruz zira Antik Çağda deniz yolculuğunun kara yolculuğuna göre kolaylığı bilinen bir olgudur. Ayrıca Apameia’dan kara yoluyla Apollonia’ya gidilmek istense, güneybatıya doğru yola çıkılınca Çepni’nin 1 km. kuzeybatısında yer alan ve bölgenin en yüksek tepesi olan Üsküp Tepe’nin (602 m.) aşılması zorluğu doğacaktır. Bu yüzden denizden Kapanca’ya gidilmiş, burada karaya çıkıldıktan sonra Ketendere Vadisi yoluyla güneydoğuya ilerlenmiş olmalı ki Ketendere, Plinius’un bahsettiği Gelbes deresi için en önemli adaydır. Kaisareia’nın yeri konusunda Plinius’un Germanicopolis tarifini doğru kabul

⁴⁹⁵ Şahin, *Kültür Envanteri II*, 44. Bedri Yalman Hançerli Mahallesi yakınında Daskylitis adındaki yerleşimin kalıntılarının olduğunu söyler ancak iddiasını destekleyen bilgi sunmaz (Yalman, *Mudanya*, 114).

⁴⁹⁶ Akköy’de bazı arkeolojik kalıntılar ele geçmiştir (Yalman, *Mudanya*, 12). Bunlardan İmparatorluk dönemine ait yazıtlı bir mezar steli hakkında henüz yayın yapılmamıştır.

⁴⁹⁷ Corsten, “Caesarea Germanice”, 26. Bu yazıtta Tatianos, kazandığı yarışmalar sebebiyle onurlandırılmaktadır.

⁴⁹⁸ TIB 13, 632; Corsten, “Caesarea Germanice”, 28.

edersek bu kenti Ketendere vadisinin biraz güneyinde Yalıçiftlik'in doğusunda aramalıyız. Yalıçiftlik'in doğusundan güneydoğuya ilerleyen yol önce Çınarlı'ya (eski adı Veletler), sonrasında güneye dönerek Konaklı (eski adı Zirafte) ve Başköy'e, buradan da kayıkla Apollonia'ya ulaşıyor olmalıydı.⁴⁹⁹ Harita çalışmalarının gösterdiği gibi bu yolun en yüksek rakımı, Trilye'den Mirzaoba ve Dereköy üzerinden güneye inen yolunkinden daha düşüktür.⁵⁰⁰ Apameia-Apollonia ad Rhyndakos rotası üzerindeki bir konumda, denizden yaklaşık 10 km. içerde olmasına rağmen Khios (Sakız Adası) ve Kuzey Ege kökenli seramiklerin açığa çıkarıldığı Orhaniye köyündeki bir tepeye dikkat çekerek ve burayı araştırılacak yerler listesine eklemeyi öneriyoruz.⁵⁰¹ Ramsay'ın Kaisareia için "Daskyleion ile Apameia arasındaki sahilde" tahmini, sikkelerdeki Olympos betimini ve lejandını açıklamakta yetersiz kalıyor.⁵⁰² Aynı yetersizlik 2005'te keşfedilen Kapanca için de geçerli olsa da, burada ele geçen buluntular oldukça dikkat çekicidir.⁵⁰³ Üstelik Kaisareia sikkelerinden iki tanesindeki liman tasviri Kapanca'daki kalıntılara şaşırtıcı derecede benzemektedir.⁵⁰⁴ (Resim 14) Yüzey araştırmasında ele geçen sınırlı malzemenin en erken MS 3. asra tarihlenmesi burayı Kaisareia olmaktan uzaklaştırırsa da, sahadan gelecek yeni buluntuları sabırla beklemeliyiz. Daskyleion'un Kaisareia'nın limanı olma ihtimali de düşüktür zira Hierokles bu iki kentin adını ayrı ayrı piskoposluk merkezi olarak anar.⁵⁰⁵ J. Sölch Kaisareia'nın Dereköy ya da Çekrice'de olabileceğini düşünür.⁵⁰⁶ Tahtalı'nın Kaisareia

⁴⁹⁹ Kaplanoğlu'na göre Trilye-Apollonia yolunun durakları şöyledir: Çatalhan (günümüzde Çatalağıl), Anahor (Çaylı), Çınarlı, Yalıçiftlik (Kaplanoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, 40-1). Kenan Yetişen de 19. asırda Çatalhan'dan kuzeye, Trilye yönüne giden bir yol ayrımı olduğunu destekler (Yetişen, "Bursa'nın Tarihi Yolları", 81-2).

⁵⁰⁰ MisM, 2006, 58. Uydu görüntülerine göre bu rotada en fazla 230 m. rakımdan geçilir. Propontis ile Odryses arası 8 km. dir. Biraz daha batıda Odryses denize 5 km. ye kadar yaklaşır. Apollonia'dan önceki son durak olan Başköy, Cuinet'in haritasında göl kıyısında gösterildiği için Antik Çağda da Başköy'den Apollonia'ya kayıkla gidiliyor olmalıydı (Cuinet, *La Turquie d'Asie*, harita 4.014: Vilayet Brousse ou de Hudavendighiar).

⁵⁰¹ Kocabük tepeyi tespit eden Hüseyin Erpehlivan burada MÖ 5. asır ve sonrasında iskân olduğu görüşündedir (Erpehlivan, "Propontis'in Güneydoğusunda", 169).

⁵⁰² Ramsay, *Anadolu'nun*, 196.

⁵⁰³ MisM, 2006, 58; Şahin vd., "Der Hafen", 208-218. Kaisareia sikkelerindeki gemilerin yelkenlerinin açık oluşunu bunların savaş gemileri olduğu şeklinde yorumlayarak, Kaisareia'nın göl kenarındaki bir iç limana değil deniz kenarındaki bir limana sahip olması gerektiği Mustafa Şahin vd. tarafından ileri sürülmüştür (Şahin vd., "Der Hafen", 222). Bölge limanları hakkında yapılmış başka bir çalışma da Kaisareia ile Kapanca'yı özdeş sayar (Gündüz, "Liman Kenti", 42).

⁵⁰⁴ RG I 2, 281, No 5; 283, No 12. Beş numaralı sikke üzerinde limanın ucunda bir deniz feneri de görülmektedir. Kapanca Orta Çağda da denizcilik haritalarında Kapellites adıyla yer alan faal bir limandı (Belke, "Die Küsten", 167; TIB 13, 641).

⁵⁰⁵ Hierokles, *Synekdemos*, 692.1, 3. Bu iki kentin önceden birleşik olup da Hierokles'in bu listeleri hazırladığı MS 6. asırda ayrılmış olma ihtimali göz ardı edilmemelidir.

⁵⁰⁶ Sölch, "Über die Lage", 333. Veli Sevin de Dereköy önerisine katılır (Sevin, *Anadolu'nun Tarihi*, 35).

olabileceği tahmini, bir kent olabilmesi için pek çok antik kalıntıya sahip olması sebebiyle yabana atılır bir tahmin değildir.⁵⁰⁷ Bu kalıntılardan yola çıkan Hasluck Kaisareia'nın Tahtalı Köyü'nde, limanının Uluabat Gölü doğu kıyısında olduğunu tahmin eder; Apollonia kentiyle girdiği rekabet yüzünden Triglia'yı ticari liman olarak kullanmış olabileceğini ekler.⁵⁰⁸ Akçalar mahallesinin 1900'lerin başlarında Uluabat Gölü'nün kıyısında olduğundan⁵⁰⁹ yola çıkarak Antik Çağda gölün doğu ucunun Tahtalı'ya daha yakın olabileceği düşünülebilir. Ancak Akçalar buluntu zenginliği yönünden bu tahmini doğrulamaz. Aybek ve Dreyer de kalıntıların zenginliği sebebiyle Kaisareia'nın Tahtalı'da olduğu sonucuna varır ancak "Tatianos yazıtı Yaylacık'a Tahtalı'dan götürülmüş olmalı" derken Mudanya'ya bağlı Yaylacık köyüyle Tahtalı'nın komşusu olan Nilüfer ilçesine bağlı Yaylacık'ı karıştırırlar.⁵¹⁰ Hadrianoi'nin 15 km. doğusundaki Akçapınar'da bulunmuş bir yazıt da Kaisareia'nın Tahtalı'da olabileceğini düşündürür. Zira yazıtta adı geçen, Kaisareia'da görevli bir yüksek memurun Hadrianoi kentinde odeion yaptırması, bu iki kentin yakın olduğu şeklinde yorumlanmış, ancak bu durumda, Kaisareia halkının da bu odeionu kullanabileceği belirtilmiştir.⁵¹¹ Fakat Prusa ile Myrleia arasında aradığımız bu kent Hadrianoi'ye oldukça uzak, yazıtın bulunduğu Akçapınar'a daha da uzaktır. Hadrianoi kentinin zor ulaşılan konumu da düşünüldüğünde ne Tahtalı'da ne de Myrleia'nın güneyinde bulunabilecek Kaisareia'nın halkının bu odeionu kullanabilmesi makuldür.⁵¹²

⁵⁰⁷ Bölüm 2.4.9.5'te kalıntılardan bahsedilecektir.

⁵⁰⁸ Hasluck, "Bithynica", 300.

⁵⁰⁹ Ulutaş, *Nilüfer'in Hikayesi*, 28.

⁵¹⁰ Yaylacık mahallesine 'Mustafakemalpaşa Bölgesi' başlığında yer vermesi de hataya düşüğünü gösterir (Aybek ve Dreyer, *Archäologische Survey*, 42). Kaisareia'nın Tahtalı'da olduğuna Hüseyin Erpehlivan da katılır (Erpehlivan, "Propontis'in Güneydoğusunda", 172).

⁵¹¹ Schwertheim, *Inscripfen von Hadrianoi*, 40, No 46. Bu yazıt aynı zamanda Kaisareia kentinin adının geçtiği ilk yazıttır.

⁵¹² Schwertheim'in Kaisareia ve Hadrianoi'yi yakın bulmasına itiraz edenler kentin limanı olması gerektiğini belirtirler (Battistoni ve Rothenhöfer, "Inscripfen aus", 106, dn 28). Sokolowski yaptırılan odeion üzerine 3 tahmin yürütür: 1- Hadrianoi kurulmadan önce Keles'deki Zeus Kersoullos tapınağının bulunduğu bölge Kaisareia Germanike kentinin elindeydi 2- Sikketine Zeus Kersoullos tasviri koyarak Kaisareia bu bölgedeki hâkimiyetini göstermek istedi. 3-Odeion, Kaisareia'nın bölgede, eskiye dayanan arazi hâkimiyetini vurgulamak için yaptırıldı (Sokolowski, "Inventing Roman", 266). 1. ve 3. tahminler için destekleyici bulgu yok. Sokolowski'nin bahsettiği Kaisareia sikkesinde görülen ΚΕΡΣΟ (kerso) lejandıysa, Zeus Kersoullos'un Kaisareia'da tapınıp gördüğünü göstermekten öte anlam ifade etmeyebilir. (Sokolowski, "Inventing Roman", 266, dn 911; British Museum katalog no 1919, 0417.58). Bayan Sokolowski e-posta yazışmamızda başka tahminler de yürüttü. Odeionu yaptıran kişinin yerel siyasette öne çıkma hevesinde birisi olabileceğini ya da Hadrianoi yeni kurulduğu için hayırsever olarak kendini göstermek ve bu eylemiyle ileride şahsi menfaat peşinde olan birisi olabileceğini belirtti. Akçapınar'daki Zeus Kersoullos tapınağının bölgelerüstü bir statüsü olduğu için, uzak yerlerden ziyaretçi çektiği için, Kaisareia kentinden gelmiş ve bir odeion yaptırmış birine rastlamamızın şaşırtıcı olmayacağını da belirtti

Kaisareia'nın Gündoğdu (eski adı Filadar) köyünde olabileceği ileri sürülmüştür.⁵¹³ Bu tahminin yapılmasında Kaisareia vatandaşı olan Aziz Niketas'ın hayat hikâyesinde kentin surla çevrili olduğunun yazması etkili olmuş olmalıdır.⁵¹⁴ Ayrıca Latinlerin Konstantinopolis'i ele geçirdikten sonra 1205'te Prusa'ya saldırılarını anlattığı bölümde Niketas Khoniates, Prusalıların Latinleri püskürttükten sonra peşlerinden gidip, kaçarlarken geçecekleri bir geçidin sırtlarını tuttuklarını ve kayıp verdirdiklerini söyleyip şöyle ekler: “Özellikle Kaisareia kasabası yakınında büyük bir katliam yaşandı”.⁵¹⁵ Bir geçitten bahseden bu tasvir ilk anda akla Gündoğdu'yu getirse de, metnin önceki kısımlarında Latin ordusunun Lopadion tarafından kara yoluyla geldiği söylenmektedir. Dolayısıyla kaçacakları yönün de batı yani Lopadion yönü olacağı düşünülmelidir. Üstelik Kaisareia'yı Gündoğdu'da düşünmek, bu kentin Prusa ile Apollonia arasında, Prusa ile Myrleia arasında olduğunu söyleyen; Apameia'dan Apollonia'ya gidilirken geçilen bir durak olduğunu söyleyen, daha önce belirttiğimiz kaynaklarla çelişir.

İpucu çıkarabilme ümidiyle Neokaisareia (Νεοκαισάρεια) kentinden de bahsedelim. Adına ilk kez MS 381 Konstantinopolis Konsili piskoposlar listesinde rastlanması, Notitiae Episcopatum 8 listesinde hem Kaisareia hem de Neokaisareia'nın anılması, bu iki kentin özdeşlik ya da ardılı olma ihtimalini ortadan kaldırır.⁵¹⁶ Stephanos Byzantinos ve Hierokles'in andığı, 518, 692 ve 787 konsillerine de temsilci göndermiş Neokaisareia, daha çok Orta Çağda adından söz edilmiş bir kenttir.⁵¹⁷ Eriste piskoposluğu ile komşu olduğu ve Olympos dağının batı yamaçlarında olduğu

(21.09.2022 tarihli e-posta yazışması). Bu yorumundan Kaisareia kentinin tapınağın olduğu bölgeyle idari bir ilişkisi olmadığı, komşu olmadığı sonucu çıkar.

⁵¹³ P. Menthon'un yazdıklarına dayanarak L. Robert'in Kaisareia'yı Filadar'a konumlandırması kastedilmektedir (Bondoux, “Les Villes”, 386; MisM 2006, 57). Giros, Gündoğdu köyündeki yapıların ayrıntılı incelemesini yapmış, sur, sarnıç ve silo yapıları tespit etmiştir (Giros, “Les Fortifications” 221-2). Serkan Gündüz burayı Brylleion ile özdeş saymıştı (Gündüz, “South Marmara Harbours”, 59).

⁵¹⁴ Hasluck, “Bithynica”, 298.

⁵¹⁵ Niketas Khoniates, *Annals*, 603.

⁵¹⁶ Ruge, “Neocaesarea”, 2409; Not. Episc. 8.207 (Neokaisareia); 8. 209 (Kaisareia).

⁵¹⁷ Steph. Byz. N # 33 “Neokaisareia”; Hierokles, *Synekdemos*, 693.4. Ruge bu kentin adının Iulius-Claudius Hanedanının bir üyesinden geldiğini söyler ancak aynı açıklamayı Kaisareia Germanika kenti için de verir! (Ruge, “Neocaesarea”, 2409).

biliniyor.⁵¹⁸ Tahtalı'da bulunmuş, 5. asra ait bir Hristiyan yazıtı buranın Neokaisareia olabileceğini düşündürür.⁵¹⁹

Kaisareia'nın yeri konusunda tüm bu söylenenleri toparlayalım. Çıkaracağımız ilk sonuç antik kaynakların betimlemelerinden bu kentin deniz kıyısında olamayacağıdır. Öyle olsaydı kaynaklar, "Propontis kıyısında, Apameia'nın batısında/ doğusunda diye kolayca tarif ederlerdi. Limanı olan bir kent için kaynaklar rahatlıkla "sahilde" dememişlerse, bir göl kıyısında olabileceği düşünülebilir. Apolloniatis gibi büyük bir gölün kıyısında olsaydı kaynaklar bunu da net şekilde tarif ederdi. Yani bazen göl kenarı olup bazen göl kenarı olmaktan çıkan bir bölgede olabilir. Ya da bir dönem limana sahip olmayıp sonradan sahip olmuş olabilir. Tüm bu ikili durumlar bu kentin yerini kısaca, tek ifadeyle tanımlama fırsatını antik yazarların elinden aldığı için aralarında uzlaşamaz şekilde hepsi farklı yer tarifi yapmış olmalı. Kent olarak kurulmuş ancak MS 17 depreminden sonra çok yakın başka bir konumda yeniden kurulduğu için antik kaynaklar ayrıntılı tasvirten kaçınmış olabilir. Olympos'a çok yakın olmamasına karşın sikkelerine bu dağın tasvirini basmasını bu dağı etkileyici şekilde gören bir konumda bulunmasıyla açıklayabiliriz. Kentin konumu için önerilen Tahtalı bu etkileyici açıyı sunmaz. Önerilen diğer konumun yani çember çizerek açıkladığımız bölgenin Olympos'u kuzeybatıdan, ortalama 40 km uzaktan gördüğü için aradığımız çarpıcı etkiyi yarattığını o bölgeye giden herkes görecektir. Deniz kıyısı olmayan ancak limanı olan ya da kıyıdaki bir limanla bağlantılı olabilecek konum da aynı çember bölgesi için mümkündür. Çağlar içinde göl seviyelerinin azaldığı, küçük göllerin kurduğu ya da kurutulduğu, Rhyndakos'un taşıdığı alüvyonla çevresinin dolduğu dikkate alındığında bu bölgede Daskylitis adında bir gölün bulunma ihtimalinin yüksek olduğu söylenebilir. Kaisareia'nın bu göl kıyısında olabileceğini J. Sölch ve Kiepert önermiş, T. Corsten bu öneriye katılmakla birlikte Tatianos yazıtının bulunmasından

⁵¹⁸ Ramsay, *Anadolu'nun*, 199. Ramsay'ın bu kenti daha güneybatıda araması, aynı bölgede Hadrianeia (Dursunbey) kenti bulunduğu için makul değildir (Ramsay, *Anadolu'nun*, 196-7, 215; TIB 13, 800)

⁵¹⁹ Schultze, *Altchristliche Städte*, 333. Aybek ve Öz, Tahtalı çevresinde ele geçmiş lahitleri buranın Neokaisareia olabileceği şeklinde değerlendirir (Aybek ve Öz, "Uluabat Gölü 2007", 329). Başka bir çalışmada açıklama eklenmeden "Ürünli Neo Caesarea'nın üzerinde varlığını sürdürmektedir" denilmektedir (Çıtakoğlu ve Şahin, "Bursa'nın Koloni Kentleri", 90).

sonra kenti Mudanya/Yaylacık'ta konumlandırmayı seçmiştir.⁵²⁰ Oysaki Tatianos'u dolayısıyla Kaisareia'yı onurlandıran yazıt, kentin biraz uzağına, gelip geçenlerin göreceği bir noktaya yerleştirilmiş de olabilir. Ayrıca Yaylacık'taki Kaisareia, Apameia-Apollonia yolculuğunu yapmış ekibe 400 m. yükseklikteki tepelerden aşma zorunluluğu getirir. Bu sebeplerden Kaisareia, daha batıda, doğu çeperinde Dereköy'ün yer aldığı bir çemberin içinde aranmalıdır.⁵²¹ (Resim 15). Tahtalı birincil kaynakların verdiği bilgilere uymadığı için Kaisareia olamaz.

Günümüze değin bu kentin kalıntılarının tespit edilememiş oluşuna birkaç sebep bulunabilir: hiç bakılmayan bir bölgede olabilir ya da çoktan şehirleşmiş, binalar altında kalmış bir bölgede olabilir. MÖ 2. asra tarihlenen oda mezarın Bursa Uludağ Üniversitesi kampüsü yakınında ortaya çıkarılması, Kaisareia'nın üniversiteye ait, araştırma yapılmamış ormanlık alanda ya da Görükle yerleşim alanında, binaların altında kalmış olabileceğini akla getirir. 2021'de Uludağ Üniversitesi kampüsünde ele geçen bir yazıt bu olasılığı ortadan kaldırmıştır. Zira yazıtta “demos Apameia” ifadesinin geçmesi, buranın Apameia arazisi olduğunu gösterir.⁵²² Kaisareia'nın bulunamamış oluşuna başka bir sebep, yamaçta kurulu olduğu için asırlar boyunca kayan toprağın altında kalmış olabileceğidir. Odryses çayından kuzeye gidildikçe rakım 400 metreye ulaşır. Kent büyük olasılıkla Odryses'e yakın bir bölgede, güneye bakan bu yamaçlarda kuruluydu.

Aksi ispatlanana kadar Kaisareia'nın Helgas adıyla Apameialılar tarafından kurulduğunu⁵²³, Germanicus'un ihsanıyla yeniden kurulurken Daskyleion'u ve arazisini

⁵²⁰ Sölch, “Über die Lage”, 334; Corsten, “Caesarea Germanice”, 26.

⁵²¹ Ptolemaios'un verdiği enlem boylam noktalarına göre Kaisareia, Prusa ile Rhyndakos'un ağzı arasındaki mesafenin ortalarında olmalı (Sölch, “Über die Lage”, 326). Tahminde bulunduğumuz bölge, 50 kilometrelik bu mesafenin ortalarına denk geliyor.

⁵²² Yazıtın çevirisini yapan Prof. Dr. Eda Nalan Akyürek-Şahin ile 04.01.2023 tarihli e-posta yazışması.

⁵²³ Jones, *The Cities of*, 162-3; Sevin, *Anadolu'nun Tarihi*, 35; Corsten, “Caesarea Germanice”, 28; Bora, “Bithynia Bölgesi Tümülsleri”, 75-6. Bazı araştırmacılar Ptolemaios'un bu kenti *Καίσάρεια ἢ καὶ Σμυρλιανή* - Kaisareia e kai Smyrliane (bazı el yazmalarında Smyrdiane) şeklinde yazmasını (Ptol. *Geog.* V.1.14) kentin Smyrna ile, dolayısıyla Kolophon ile bağı olarak yorumlarken (Aybek ve Dreyer, *Archäologische Survey*, 40, dn. 156) bazıları da Smnrliane ifadesini Myrleia ile olan bağı şeklinde yorumlar (Corsten, “Caesarea Germanice”, 26).

aldığını varsayabiliriz.⁵²⁴ İmparator Tiberius MS 25'te Kyzikos'un bazı ayrıcalıklarını elinden aldığında, arazisinin bir kısmını da Kaisareia kentine vermiş olabilir.⁵²⁵ Önceden sikke basmakta olan Daskyleion'un sikke darbını durdurup Kaisareia'nın sikke basmaya başlaması ancak bu şekilde izah edilebilir. Ionia'daki Kolophon kenti kutsal alanı olan Klaros'ta bulunmuş bir yazıtta Apollon Klaros, Kaisareia kentinin “μήτροπατωρ- metropator'u- anne büyükbabası” olarak anılır.⁵²⁶ Myrleia/Apameia'nın Kolophonlular tarafından kurulduğu hatırlanırsa metropator ifadesinden Kaisareia'nın da Apameia kenti tarafından kurulmuş olduğu anlamı çıkar. Bu çıkarım Dion Khrysostomos'un Kaisareia sakinlerine “εὐγενείς-eugeneis- soylu” ve “σφόδρα Ἑλληνας - sphodra Ellenas- tam Hellen” demesini de açıklar.⁵²⁷ Başka bir yazıtın gösterdiği gibi Germanicus'un Apameia'da da onurlandırılmış olması, bu ilişkiyi güçlendiriyor.⁵²⁸

Kaisareia'da sikke basımı MS 1. asrın ortalarında, Titus döneminde (MS 69-79) başlayıp fasılalarla III. Gordianus dönemine (MS 238-244) kadar sürmüştür.⁵²⁹ Zeus tasvirlerinin ağırlıkta olduğu sikkelerin bazılarında şehir kapısı, liman binası ve amfiteyatrosu açıkça, circus yapısı ise kısmen tasvir edilmiştir.⁵³⁰ Septimius Severus döneminden (MS 193-211) sonra sikkelerde gemi ve liman tasvirine yer verilmesini, dönemin siyasi olayları ışığında Bölüm 4.3'te açıklayacağız. MS 2. asır sonlarına doğru artan Part tehlikesi karşısında Propontis'te daha fazla gemi bulundurarak Doğu cephesini güçlendirmek isteyen Romalılar, Daskyleion'daki doğal limanı yeterli

⁵²⁴ İmparatorluk kültürüne yeterince saygı gösterilmediği için MS 24'te Tiberius'un emriyle Kyzikos'un elinden neokoros hakkı alınırken bir kısım arazisi Kaisarea'ya kaptırmış olabilir (Tac. *Ann.* IV.36; Plut. *Tiberius*, 37; Dio Cass. LIV.7).

⁵²⁵ Tac. *Ann.* IV.36; Dio Cass. LIV.7; Suet. *Tiberius*, 37.

⁵²⁶ Corsten, “Caesarea Germanice”, 26.

⁵²⁷ Dion Chrys. XLVII.13. Corsten'in, Yaşlı Plinius'un bahsettiği Helgas'ın sonradan Kaisareia olacak yerleşim olduğunu söylemesi tahminden öteye gitmez (Plin. *HN* V.40; Corsten, “Caesarea Germanice”, 26).

⁵²⁸ Corsten, *Inschriften von Apameia*, 20, No 1.

⁵²⁹ Corsten, “Caesarea Germanice”, 38-42.

⁵³⁰ RG I 2, 281 v.de.; şehir kapısı: No 1 ve 2; liman: No 5, 12, 13; amfiteyatro No 15, 31. 15 ve 31 numaralı sikkelerdeki elips şekli meta olarak yorumlanmıştır. Meta, at ve araba yarışlarının yapıldığı circus binasının ortasında uzunlamasına bulunan, arabaların etrafında döndükleri setin her iki ucunda bulunan, birbirine yakın konumlanmış üç sütundur (Karatağ, *Klasik Arkeoloji Sözlüğü*, 269).

görmeyip Kapanca'ya, sikkede gösterilen, omega harfi şeklinde yapay bir liman yaptırmış olabilirler.⁵³¹

Kaisareia'nın yeri konusunda daha sağlıklı bir kavrayışa sahip olmak için iki bölgeyi daha incelemeliyiz. Bunlardan ilki Daskyleion, diğeri, Küçük Yerleşimler başlığı altında incelenecek olan ve Uluabat Gölü'nün güneyinde kalan bir grup yerleşimdir.

2.4.5 Daskyleion (Eşkel)

Antik yazarların yerini bildikleri Daskyleion, Propontis'in güney sahilinde önemsiz bir kentti. Atina'da bulunmuş yazıtlarda adı Δασκύλιον – Daskulion şeklinde, halkının adı ise Δασκυλειανός – Daskyleianos şeklinde geçer.⁵³² Strabon Aiol göçlerini anlatırken “Daskylion yakınındaki Kyzikene” ifadesini kullanır ki Yunanistan'dan gemilerle gelen göçmenlerden bahsettiği için sahildeki bir konuma atıf yaptığını düşünmeliyiz.⁵³³ Mela ve Yaşlı Plinius, Daskyleion'un Rhyndakos'un doğusunda olduğunu bilir; Ptolemaios ismen sayar.⁵³⁴ Tarihi olaylarda önemli rol oynamış Pers satraplığı olan Daskyleion ise Manyas Gölü'nün güneydoğu köşesinde, Ergili Köyü yakınındaydı.⁵³⁵ Stephanos Byzantinos bu isimde beş yer olduğunu bilmesine karşın hangisinin Pers satraplığı olduğunu bilmez.⁵³⁶

⁵³¹ Bu limanın neden daha yakın bir bölgede seçilmediği sorusunun yanıtı, Apameia'nın MÖ 1. asırda Roma kolonisi yapılmış oluşudur. Apameia khorası dışında bir liman bulunmalıydı ve Propontis'in doğusunda Nikomedia'nın önemli bir askeri üs oluşundan dolayı Kaisareia'nın limanı Apameia'nın batısında bir bölgeye konumlandırılmış olmalı.

⁵³² IG I³ 278. Daskyleion adının Luwi-Pelasgos dilinde adacık anlamındaki Skvla (Skili) kelimesinden gelmiş olabileceği ileri sürülmüştür (Yalman, *Mudanya*, 17).

⁵³³ Str. XIII.1.3. Strabon'un bu söylediği arkeolojik buluntularla desteklenir (Bakır, “Akhaemenid Satraplığı, 11).

⁵³⁴ Mela, I.99; Plin. *HN*; Ptol. *Geog.* V.1.4.

⁵³⁵ Herodotos'un saydığı dört Pers yönetim bölgesinden (Müntekim Ökmen'in İş Bankası Yayınlarından çıkan çevirisinde ‘hükümet’ diye geçer) üçüncüsü Daskyleion satraplığıdır (Hdt. III.90).

⁵³⁶ Steph. Byz. D # 26 “Daskylion”. Daha ilginç Stephanos Byzantinos'tan önceki bin yılda yaşamış Hellenler de Daskyleion'daki (Ergili) Pers satraplığının yerini bilmezler. Bunun tek istisnası Xen. *Hell.* IV.1.15-16'dür ancak Xenophon bu bölümü duydukları üzerine yazmış olabilir. Hasluck bir genelleme yaparak Perslerin, Türkler gibi, deniz kenarı yerleşimleri yönetim merkezi olarak seçmediklerini yazar (Hasluck, *Cyzicus*, 57).

20. asır başına kadar bu isimdeki Pers satraplık merkezinin Propontis'in güney kıyısındaki Eşkel'de olduğu düşünülüyordu zira buranın Daskelios, Diaskelo, Doskeli şeklindeki süregelen adlandırmaları açık bir kanıt sunuyordu.⁵³⁷ Attika-Delos Deniz Birliği'ne üye olan bir kentin aynı zamanda Pers satraplığı olmasındaki tuhaflık yeni öneriler ileri sürülmesine ve nihayet 1950'lerde K. Bittel ve E. Akurgal'ın çalışmalarıyla yerinin kesin olarak tespit edilmesine yol açtı.

Daskylos Herodotos'a göre Lydia kralı Gyges'in babasıdır; Apollodoros'a göre Mysia kralı Lykos'un babasıdır.⁵³⁸ Damaskos'lu Nikolaos ise Lydia sarayındaki çekişmeleri anlattığı bir bölümde Miletos adlı bir kişinin Lydia sarayından Daskyleion'a kaçtığını yazar.⁵³⁹ Bunlara dayanılarak Daskyleion'un Miletos kolonisi olduğunu düşünmek makuldür.

Daskyleion Triglia'nın 10 km. kadar batısında, Eşkel plajının 500 m. kuzeyinde, ucu batıya bakan bir burun (Korsantepe) üzerinde bulunur.⁵⁴⁰ Böylece bölgede hâkim kuzey rüzgârlarından korunumlu bir liman olanağı sağlar. Myrleia ile Daskyleion arası kuş uçuşu 17,2 km.'dir ki Peutinger haritasında belirtilen 12 milin tam bu uzaklığa denk gelmesi şaşırtıcıdır.⁵⁴¹ Burada MÖ 4. asırla Roma Dönemi arasına tarihlenen küçük buluntular ele geçmiştir.⁵⁴² Sadece bölgede ele geçmiş yazıtların yakın köylerden bulunmuş olmasına dayanarak kentin birkaç kilometre güneyde, bugünkü Esence yakınlarında olduğu iddia etmek ikna edici değildir.⁵⁴³ Beş kilometre batıda, Mesudiye'de bulunmuş Roma Dönemi yol kalıntısı da kentin sahildeki yerini doğrular: kent limanında karaya çıkarılan mallar bu yol üzerinden güneybatıya, Rhyndakos vadisine ulaştırılıyor olmalı.⁵⁴⁴ Kaldı ki Orta Çağ'da da buradaki liman faaldi ve

⁵³⁷ Corsten, "Daskyleion am Meer", 53.

⁵³⁸ Hdt. I.8; Apollod. II.5.9.

⁵³⁹ Corsten, "Daskyleion am Meer", 63-4. Miletos'un kaçtığı kentin Daskyleion (Ergili) olması daha makuldür.

⁵⁴⁰ B. Yalman'a göre kentin kurulu olduğu burunda bir kale, onun altında da bir mağara vardı (Yalman, *Mudanya*, 136).

⁵⁴¹ Miller, *Itineraria Romana*, 695.

⁵⁴² MisM 2005, 16; Aybek ve Öz, "Ulubat Gölü 2008", 317.

⁵⁴³ Corsten, "Daskyleion am Meer", 57; Avram, "Propontic Coast", 978.

⁵⁴⁴ Auzepy, "Survey of the", 24.

denizcilik haritalarında gösteriliyordu.⁵⁴⁵ Daskyleion, Attika-Delos Deniz Birliği üyesiydi ve 500 drakhmai ödüyordu.⁵⁴⁶

Kaisareia Germanica'nın konumunu tartışırken (bkz. Bölüm 2.4.4) bu kentin Daskylitis adında, günümüze ulaşmamış bir gölün kıyısında olabileceğini belirtmiş, Strabon'un Daskylitis Gölü derken neden Manyas Gölü'nü kastetmemiş olduğunun gerekçelerini sunmuştuk. Hiçbir antik kaynağın Daskylitis gölüyle Daskyleion (Ergili) arasında bir bağlantı kurmaması bölgenin Antik Çağdan beri, özellikle sulak alanlar açısından oldukça değişmiş olduğunu düşündürür.⁵⁴⁷ Dikkatli davranılmazsa Stephanos Byzantinos, Daskyleion'un yeri konusundaki karmaşayı arttırabilir: Brylleion bahsinde Propontis kıyısında olduğunu belirtirken Daskyleion'dan bahsederken bunu yapmaz; küçük kent Daskyleion'un Brylleion'un arazisinde ve Bithynia'daki Antigoneia kentinin yakınında olduğunu söyler.⁵⁴⁸ Burada tuzağa düşüp Antigoneia ile Nikaia'nın yerinde ilk kurulmuş kenti anlamamamız gerekir çünkü bu, işi çözülemez hale getirir. Stephanos Byzantinos Daskyleion için "Bithynia'da" demesine karşın Ergili'deki yerleşimi kastetmektedir. Çünkü bunun yakınında Antigonos Monophthalmos tarafından kurulmuş, sonradan Byzantion ya da Kyzikos'a satılmış ya da hediye edilmiş, kesin tespit edemediğimiz Antigoneia kenti vardı.⁵⁴⁹ Stephanos'un Daskyleion (Ergili) için küçük bir kent, μικρὸν πολισμάτιον = mikròn polismátion demesi yakınlarında kurulmuş Antigoneia'nın kent olarak varlığını sürdürememiş olmasının sonucu olmalı. Konumuz olan Daskyleion ise, Attika-Delos Birliğine ödediği düşük miktarların⁵⁵⁰ gösterdiği gibi yeterince büyümemiş, Augustus döneminden sonra bağımsız bir kent olmaktan

⁵⁴⁵ Belke, "Die Küsten", 169.

⁵⁴⁶ Birliğe MÖ 454/3, 452/1, 450/49, 434/3, 433/2, 430/29, 429/8 yıllarında ödeme yapmıştır (IG I³ 259, 261, 263, 278, 279, 281, 282).

⁵⁴⁷ Ramsay Strabon'un "Daskylion, Daskylitis gölünün kıyısındaydı" dediğini aktarır ancak aşağıda aynen verdiğimiz ilgili bölümden böyle bir sonuç çıkmaz: "Şimdi Kyzikos dolaylarındaki halk, Aisepos çayından Rhyndakos çayına ve Daskylitis gölüne kadar Dolion'lar olarak adlandırılır. ... Daskylitis gölünün üst tarafında, biri büyük olan Apolloniatis ve diğeri Miletupolitis olmak üzere iki göl daha vardır. Daskylitis gölünün yakınında 'Rhyndakos üzerindeki Apollonia' ismindeki kent bulunur" (Str. XII.8.10). Sarıkaya, Daskyleion (Ergili) kentinin etimolojisini kurucusu Daskylos üzerinden açıklar (Sarıkaya, "Pers İdare", 45).

⁵⁴⁸ Steph. Byz. D # 26 "Daskylion"; B # 181 "Bryllion"; A # 329 Antigoneia.

⁵⁴⁹ Jones, *The Cities of*, 163; Billows, *Antigonos*, 297.

⁵⁵⁰ Steph. Byz. B # 181 "Bryllion". Daskyleion Attika-Delos listelerinde MÖ 454 ile 428 arasında yedi kez görülür ve tümünde ödediği vergi yıllık 500 drakhmai'dir (IG I³, 259, 261, 263, 278, 279, 281, 282; Avram, "Propontic Coast", 979; Corsten, "Daskyleion am Meer", 65).

çıkıştır.⁵⁵¹ Dionysios Halikarnassos'un "Daskylitis ülkesinde Askania Gölü bulunur" cümlesindeki⁵⁵² ülke kelimesini Kios ve Myrleia'nın bulunduğu bölge olarak anlamak gerekir.⁵⁵³ Böylece Stephanos'un Daskyleion'un (Ergili) Bithynia'da olduğunu söylemesi de anlaşılır. Öyle görünüyor ki Prusa'nın kuzeydoğusundaki Pythopolis'ten kuzeybatısındaki Daskyleion'a kadar olan bölgede araştırılmamış bölgeler hakkındaki bilgilerimiz artmadan tarihi coğrafya konusundaki bu belirsizlikler çözülmeyecek.

2.4.6 Apollonia ad Rhyndakos

Prusa yakınlarında, Antik Çağdaki durumuyla ilgili oldukça fazla bilginin olduğu birkaç yerleşimden biridir. Kentin adı 'Rhyndakos üzerindeki Apollonia' anlamına gelmekteyse de günümüz coğrafyasında bu kenti Rhyndakos üzerinde değil, onun döküldüğü Apolloniatis Gölü kıyısında konumlandırıyoruz. Gölün kuzeydoğu köşesinde, zamanla arası doldurularak yarımada şekline gelmiş ancak Antik Çağda birbirine köprüyle bağlı olduğunu düşündüğümüz iki tepe üzerindeki kalıntılar, buranın Apollonia kenti olduğunu şüpheyi yer bırakmayacak şekilde ortaya koymuştur.⁵⁵⁴

Antik yazarlar kentin adını Apollonia (Ἀπολλωνία) şeklinde yazıp Rhyndakos kıyısında (ἐπὶ Ρυνδακώ/ epi Ryndako) olduğunu eklerler.⁵⁵⁵ Apollonia ad Rhyndakos şeklindeki bir yazım şekline herhangi bir yazıtta rastlanmamıştır. Halkının adı Grekçe bir yazıtta

⁵⁵¹ Corsten, "Caesarea Germanice", 28-9.

⁵⁵² Dion. Hal. *ant.* I.47.

⁵⁵³ Orta Bizans Döneminde (MS 8.-13. asır) Hellespontos'tan doğuya doğru olan Propontis sahiline Daskylion ve Kios Körfezi denmesi, Geç Bizans Döneminde (MS 1204-1453) ise Kios ve Myrleia bölgesine Daskylion Körfezi denmesi, Daskylion'un Antik Çağda da güney Propontis sahilini kapsayan bir terim olarak kullanılmış olabileceği ihtimalini akla getirir (TIB 13, 527). Hasluck, Dionysios Halikarnassos'un bu cümlesini Daskyleion'un Prusa'da olabileceği, böylelikle Prusa'nın doğusunda, Nilüfer çayına katılan derelerin geçtiği bölgede bir Daskylitis gölü tasavvur etmenin kolaylaşacağı şeklinde yorumlamışsa da bu görüşüne itibar edilmemiştir (Hasluck, *Cyzicus*, 58).

⁵⁵⁴ Yine de farklı düşünceler vardır ve Strabon'un kenti "Daskylitis Gölü yakınında" şeklinde tarif etmesi (Str. XII.8.10) bu şüpheleri uyandırır. İlk kez Schwertheim'in dikkat çektiği bir konuyu tartışmaya açan Şahin ve Özbey, isminde 'Rhyndakos üstünde' ifadesi olan kentin Rhyndakos üstünde olmadığını, bu yüzden bu kentin Rhyndakos'un gölden çıkıp Propontis'e aktığı bölgede aranması gerektiğini belirtir (Şahin ve Özbey, *Apollonia ad Rhyndakos*, 13). Gerçekten de Aizanoi ve Hadrianoi bölgesinden Rhyndakos vadisi yoluyla taşınan ticari mallar için vergi toplanan ve Apollonia'ya ait olan bir iskelenin Rhyndakos üzerinde olması gerekir. Varsayımının zayıf noktaları henüz böyle bir iskelenin tespit edilememiş oluşu (genelde ahşap olan böyle iskeleler muhtemelen hiç tespit edilemeyecek) ve birbirine bu denli yakın iki Apollonia kentinin bulunma olasılığının düşüklüğüdür.

⁵⁵⁵ Str. XII.8.10; Plin. *HN* V.32; Steph. Byz. *Apollonia* # 9; Plut. *Lucullus*, 11. Ptolemaios "pros Rhyndakos" diye yazar (Ptol. *Geog.* V.2.14).

Ἀπολλωνιατῶν-Apolloniaton, Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΤΩ - APOLLONIATON olarak geçer.⁵⁵⁶

Kentin kuruluşu tartışmalı bir konudur. MÖ 450-330 yılları arasına tarihlenen, üzerinde çapa tasviri olan sikkelerin Apollonia sikkeleri olarak tasnif edilmesi yüzünden uzun bir süre bu kentin MÖ 5. asırda kurulmuş olduğu düşünüldü.⁵⁵⁷ Ancak çapa tasvirli sikkelerin Bulgaristan'ın doğu sahilindeki Apollonia Pontika (Sozopol) kentine ait olduklarının anlaşılması üzerine bu görüş çürütülmüş oldu.⁵⁵⁸ Öte yandan MÖ 2. asra tarihlenen bir kararnamede⁵⁵⁹ Apollonia'nın Miletos kolonisi olduğunun bizzat Miletoslular tarafından teyit edilmesi yine kentin Hellenistik Dönemden önce var olabileceğini düşündürmüştü de, yeni çalışmalar bu belgenin tarihselliğine kuşku düşürmüş, Apollonia halkının siyasi ayrıcalıklar elde etmek için Miletos ile böylesi bir bağ kurma ihtiyacı içine girdikleri öne sürülmüştür.⁵⁶⁰

Yakın döneme kadar Apollonia'nın MÖ 2. asır öncesi tarihi hakkında konuşabilmek mümkün değilken Prof. Dr. Mustafa Şahin önderliğinde yürütülen kazılarda en eskisi

⁵⁵⁶ I.Milet I.3.155; Fritze, *Die Antiken*, 65.

⁵⁵⁷ BMC Mysia, 8; Aybek ve Dreyer, *Archäologische Survey*, 11.

⁵⁵⁸ Fritze, *Die Antiken*, 63-4.

⁵⁵⁹ I.Milet I.3.155: "... Kentimiz (Apollonia) gerçekten onların (Miletosluların) kolonisidir. Onlar Didyma'daki Apollon kâhini önderliğinde Hellespontos ve Propontis'e asker gönderdiklerinde ve oradaki barbarların aleyhine mızrak tutarak diğer Hellen kentlerini kurdukları zaman, bizim kentimizi de kurdular" (Kalogeropoulou-Yalçın, *Apolyont'un*, 26-7).

⁵⁶⁰ Aybek ve Dreyer, *Archäologische Survey*, 12-3; Greaves, *Miletos*, 128. Ehrhardt kararnameyi 'şüpheli' olarak nitelemiş, Apollonia'yı Kyzikos'un ikincil kolonisi olarak görmüştür (Ehrhardt, *Milet*, 44-46). Jones ise hem Apollonia'nın Miletos kolonisi olarak kurulduğunu hem de Attalos hanedanı döneminde bu yerleşimin yeniden adlandırıldığını kabul ederek problemin çözümünde orta yol önermiştir (Jones, *The Cities of*, 36-7). Abmeier kentin MÖ 183-150 arasında bir tarihte, aynı yerdeki daha eski bir yerleşimin üzerine kurulduğunu kabul ederken, Apollonia halkının, eski bir Hellen kenti olduklarını kanıtlayarak yeni kurulmuş Asia eyaletinde Romalılardan özgür kent statüsü almayı planladıklarını düşünür (Abmeier, "Zur Geschichte", 11-12). Duruma Pontos Euxeinos'taki koloni kentlerin pazar hacmi açısından bakan Greaves, Miletos ile tarihsel bağlara sahip olmanın bu havzadaki kazançtan pay almak anlamına geleceğini düşünen Pergamon krallarının, böyle bir bağ kurmayı denediklerini belirtir (Greaves, "Milesians in the Black Sea", 19). Kuruluş bilmecesini iktisadi şartlar ışığında çözmeyi öneren bu son görüşü önemli buluyoruz. Zira Pergamon kralları Miletos ile tarihsel bağ kurmak isterlerken belki de Kios ile Miletos arasında yapılmış vatandaşlık antlaşmasının sağladığı haklara benzer haklar elde etmeyi umuyorlardı, bkz. dn. 167.

MÖ 325'e tarihlenen beş adet seramik buluntu ele geçmiştir.⁵⁶¹ Buluntu sayısının azlığı kesin hükmü ertelese de Apollonia'da Attalos Hanedanı öncesinde bir yerleşim bulunduğunu, bunun da Miletos ve Didyma'daki Apollon kehanet ocağıyla bir bağının bulunduğunu söylemek makuldür.⁵⁶² Schwertheim'in ilginç önerisini anmadan geçmeyelim. MÖ 2. asırdan önceki kimi kalıntıları bildiğimiz ancak adından hiç bahsedilmeyen Apollonia kentiyle, Miletoteikhos olarak adını bildiğimiz ancak hiçbir kalıntısı olmayan iki kenti aynı anda ele alıp, henüz Apollonia ad Rhyndakos adını almadan önce bu kentin Miletoteikhos olarak anılıyor olabileceğini ileri sürer.⁵⁶³ Bu kentin Agesilaos'a direnebilecek surları olduğunu, MÖ 2. asırda Pergamon hâkimiyetine girmeden önce adının belirsiz olduğu biliniyor. Ancak başka kanıtlarla desteklenmezse bu kadarı iki yer adını özdeş saymak için yeterli görünmüyor.

Apolloniatis Gölü çevresinin Apollonia kenti khorası olduğu söylenebilir.⁵⁶⁴ Bu bölgedeki küçük yerleşimleri Bölüm 2.4.9.5'te tartışacağız. Kentin ulaşım ihtiyacı büyük ölçüde göl üzerinden, teknelerle karşılanıyordu. Tek kara bağlantısı kuzeye ilerleyerek Prusa-Kyzikos ana yoluna bağlanan yoldu.

Kalıntıların dağılımına bakılırsa, birbirine bağlı iki tepeden kuzeyde olanında (Zambak Tepe) daha çok kamu yapıları, güneydekinde ise konutlar, liman ve savunma yapıları vardı. Konut bölgesinde ızgara planı uygulandığı; Zambak Tepe'nin "güneybatı yamacında tiyatro, kuzey yamacında stadion, doğu yamacında ise bir kült alanı" olduğu tespit edilmiştir; kentin 1 km. güneyindeki adada (Kız Ada) Apollon'a ait kutsal alan olduğu düşünülür.⁵⁶⁵ Nekropol ise, kentten çıkıp kuzeye ilerleyen yolun iki tarafındaydı.

⁵⁶¹ Şahin ve Özbey, *Apollonia ad Rhyndakos*, 67, 165, 182. Kentte ele geçen arkeolojik buluntuların çoğunluğu Hadrianus'un kenti yeniden kurduğu MS 2. asra aittir.

⁵⁶² Aybek ve Dreyer, *Archäologische Survey*, 13. Elmar Schwertheim'in MÖ 2. asır öncesindeki Apollonia'ya dair iddiası için bkz. Bölüm 2.4.9.4.

⁵⁶³ Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 95-99. Tozeren ise Apollonia ad Rhyndakos'un önceden bir kentin arazisine dahil olduğunu, sonradan polis haline geldiğini yazar (Tozeren, "The Coveted", 2).

⁵⁶⁴ Corsten, Rhyndakos Irmağının Apolloniatis Gölü'nden Propontis'e seyrinde sağ tarafta kalan arazilerin Apollonia kentine ait olduğunu zira kentin sikkelerde 'Rhyndakos üzerindeki Apollonia' olarak gösterildiğini belirtir (Corsten, "Nachtrag zu Daskyleion", 43). Aynı konudaki tartışma için bkz. dn. 554.

⁵⁶⁵ Şahin ve Özbey, *Apollonia ad Rhyndakos*, 14-5. Sikke betimlerine bakarak bu tapınakta Apollon Sauroktonos kült heykeli bulunabileceği tahmini yapılmıştır (Şahin, *Kültür Envanteri II*, 198).

Nekropol alanındaki su kemeri kalıntısının kuzeyde, Çatalağıl bölgesinden su getirilmesinde kullanıldığı tahmin edilir.⁵⁶⁶ Limana çok yakın bir konumda macellum olduğunu da biliyoruz.⁵⁶⁷

2.4.7 Hadrianoi ve Çevresi

Hadrianoi'nin bulunduğu bölge Antik Çağda Olympene olarak bilinirdi. Antik kaynaklara göre bu bölgenin Mysia'nın doğusunda, merkezinde Hadrianoi'nin yer aldığı, Prusa'nın ve Mysia Olympos'unun güneyindeki yüksek rakımlı, ormanlık bölge olduğu söylenebilir.⁵⁶⁸ Olympene'nin güneybatısında, Hadrianeia (Dursunbey) kentinin merkezinde yer aldığı bölge ise Abrettene olarak bilinir.⁵⁶⁹ Rhyndakos'un birkaç kolu ile sulandığı için bu bölge yerleşime daha uygundur. Abrettene'nin doğusunda, Olympene'nin güneyinde, merkezinde Harmancık'ın yer aldığı bölge Daguta olarak anılır; yeri bilinmeyen aynı isimde bir kenti içerdiği düşünülen bu bölgede Dagutenerler yaşardı.⁵⁷⁰ Bu bölgede Harmancık'ın 2 km. güneydoğusunda yer alan, Tunç Çağı buluntuları veren Kepekdere höyük yakın zamanda tespit edilmiştir.⁵⁷¹ Biraz daha güneydeyse Zeus Pandemos kültüyle bağlantılı Pandemos bölgesi vardı.⁵⁷²

Bu bölgede varlığını kesin olarak belirleyebildiğimiz tek kent Hadrianoi'dir. Kentin adı sadece sikke ve yazıtlarda geçer: Ἀδριανοί – Adrianoi; halkın adıyla Ἀδριανών - Adrianon olarak geçer.⁵⁷³ Kentin yerini saptamak kolay olmuştur zira 1325'teki

⁵⁶⁶ Şahin, *Kültür Envanteri II*, 195.

⁵⁶⁷ Bir yarımada üzerinde kurulu böyle bir kentte et ve balık pazarı (macellum) olmasından daha doğal bir şey olamaz (Wiegand, "Inscripfen aus der Levante", 294-5, No 4). Bir yazıtta Apollonia'da Hadrianus döneminde yapılmış bir binadan bahsedilir, tahminler bu yapının stoa olduğu yönündedir (Abmeier, "Zur Geschichte", 15).

⁵⁶⁸ Str. XII.8.1; XII.8.8; Plin. *HN* V.40. Bu bölgenin halkına Olympeoi denirdi (TIB 13, 860).

⁵⁶⁹ Schwertheim, *Inscripfen von Hadrianoi*, 134. Abrettene halkı MS 2. asırda Hadrianeia kentinin kurulmasından önce Hellen tarzında (deme'lere bölünmüş, boule'si olan) örgütlenmişti ve Adramyteion'daki yargı bölgesine (conventus) bağlıydı (TIB 13, 353).

⁵⁷⁰ Ptol. *Geog.* V.2.14; TIB 13, 516; Magie, *Roman Rule*, cilt 1, 617. Dagutener halkının Prusa'da görev yapmış bir Zeus Olympos rahibini onurlandığı yazıt Hisar'da Saltanat Kapı önünde bulunmuştur (Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 40, No 22).

⁵⁷¹ Şahin, *Olympos Araştırmaları*, 48-9.

⁵⁷² Sarisipahiler/Dursunbey'deki kalıntıların Zeus Pandemos kültünün merkezi olabileceğini düşünenler vardır (TIB 13, 881). Auzepy vd. ise Pandemos bölgesinin merkezi olarak Tahtalı'yı önerirler (MisM 2006, 57). Zeus Pandemos panayırların koruyucu tanrısıdır.

⁵⁷³ Büchner, "Hadrianoi pros Olympon", 2173; Schwertheim, *Inscripfen von Hadrianoi*, 14, 39, 43, No 12, 45, 52. Sikkelerdeyse ΑΔΡΙΑΝΕΩΝ- HADRIANEON şeklinde, Olympos dağına yakın olduğunu

Osmanlı fethinden sonra hemen yakınında Beyce yerleşimi kurulduysa da yakın zamana kadar Adranos, Adırnaz isimleri kullanımda kalmıştır.⁵⁷⁴ Seyyahlar Beyce'nin 2 km. batısındaki kalıntıları tespit ve tarif etmişlerdir.⁵⁷⁵ Kusumlar Köyü'ne giden yolun iki tarafına dağılmış haldeki kalıntılardan büyük boyutlu (80 x 55 m.) bir tanesi özellikle dikkat çekmiştir. Seyyahlar günümüze boyutları ufalarak ulaşmış bu yapının kale, saray ya da gymnasium olduğunu tahmin etmişlerdir.⁵⁷⁶ (Resim 16) Kentin iki ayrı nekropolü tespit edilmiştir: biri ilçenin kuzeyindeki Karagöz piknik alanında, diğeryse ilçenin batısındaki Serçeler köyü yakınlarındadır.⁵⁷⁷ Beyce sakinlerinin asırlar boyunca antik taşları kendi binalarında (ör. cami) kullanmasıyla kentin yapıları tanınmaz hale gelmiştir ki bunlar arasında tapınaklar ve bir tiyatro da vardır.

Burası Prusa çevresinde kurucusunu ve kuruluş tarihini en büyük kesinlikle bildiğimiz kenttir zira diğerlerine göre çok yeni bir kenttir. MS 131'de Hadrianus'un Asia Minor'e

belirtmek için ΠΡ ΟΛΥΜ lejandı eklenerek gösterilir (Türk, "Balıkesir", 32). ΑΔΡΙΑΝΩΝ ΒΙΘΥΝΙΕΩΝ lejandına sahip sikkeleri Hadrianoi ile ilişkilendirmemek gerekir, bunlar Klaudiopolis kenti sikkesidir (Fritze, *Die Antiken*, 173).

⁵⁷⁴ Kaplanoğlu, *Bursa Ansiklopedisi*, 228.

⁵⁷⁵ Hamilton, *Researches in Asia Minor*, 90-92; Perrot, *Exploration Archéologique*, 61 v.de.; Philippson, *Reisen und*, 67 v.de. Yakınlarda bir köprü bulunuşuna ve seyyah tasvirlerine bakarsak kent Antik Çağda Rhnydakos'un sol kıyısındaymış (Texier, *Asie Mineure*, cilt 1, 247). Bedri Yalman aynı bölgede Tunç Çağına tarihlenen bir höyük olduğunu belirtir (Yalman, *Bursa'nın Kültür*, cilt 1, 19). Kent Orta Çağda, Roma Dönemindeki yerinin birkaç kilometre kuzeybatısında konumlanmıştı (Bondoux, "Les Villes", 380).

⁵⁷⁶ Büyük boyutlu (14 cm.) harflerine bakarak bir yazıtın bu büyük bina üzerinde yer alabileceği tahmin edilmişse de binanın işlevine ilişkin çıkarım yapmak imkânsızdır (Schwertheim, *Inscripfen von Hadrianoi*, 76, No 110). Perrot bu binayı 1860'ta Atina'da açığa çıkarılan gymnasium yapısına benzetir (Perrot, *Exploration Archéologique*, 64). Bazı araştırmacılar bu büyük binanın Hadrianus tapınağı olabileceğini düşünür (Schwertheim, "Hadrianoi in Mysien", 85; Yalman, *Bursa'nın Kültür*, cilt 1, 20). Kusumlar köyünde saptanmış, sit alanı ilan edilmiş Roma Dönemi su sistemi kalıntıları bu bina ile ilişkili olabilir (BKVKBK, 17.10.2014, 3740 numaralı karar). Seyyahlar bu büyük binayı genelde Bizans Dönemine tarihler (Yıldırım, "14. Yüzyıldan", 1089). 1836'da Hadrianoi'ye gelen İngiliz seyyah Hamilton Adranos ağasının evinde kaldığını yazar (Hamilton, *Researches in Asia Minor*, 87). 18.-19. asırlarda Adranos bölgesinin ileri gelenleri hakkındaki bir çalışma için bkz. Dinçel, "Adranos Kazası". Hamilton'un kaldığı evin Yazıcıoğlu Ağa'ya ait olduğunu, Orhaneli'nin batısındaki Konak Ovası'nda 18. asırda inşa edilmiş olduğunu söylese de, görsellerde görülen, günümüze ulaşmış bir duvarının yüksekliği 5 m. olan, kemerli taş yapının 18. asırda Türklerin yaptırdığı binalara benzemediği açıktır ve diğer seyyahların tasvir ettiği büyük binaya ait olması daha muhtemeldir.

⁵⁷⁷ Yalman, *Bursa'nın Kültür*, cilt 1, 20; Şahin, *Olympos Araştırmaları*, 38; Schwertheim, *Inscripfen von Hadrianoi*, 137. Her iki nekropol alanı da 1. Derece sit alanıdır (BKVKBK, 10.10.2009 tarih, 5166 sayı). Orhaneli ilçe merkezine bitişik, güneydoğudaki Fevzipaşa Mahallesi'nde sit ilan edilen nekropol alanı, üçüncü bir nekropol bölgesi olabilir (BKVKBK, 29.09.2016, 6112 numaralı karar). Bu yapılar dışında kentin görünümünü hakkındaki bilgimizi arttıracak ayrıntıları Hadrianoi sikkelerinde bulamıyoruz.

yaptığı ikinci seyahati sırasında, Asia eyaletinin bir kenti olarak kurulmuştur.⁵⁷⁸ Mysia Olympos'u yakınlarındaki ormanların Kroisos döneminden beri sevilen bir av sahası olduğunu, Hadrianus'un ava düşkün olduğunu bilsek de Hadrianoi'nin kuruluşunu sadece imparatorun bu tutkusuna bağlamak sığ bir bakış olur.⁵⁷⁹ Kısa bir zaman aralığında Hadrianoi ile birlikte iki başka kent (Hadrianeia ve Hadrianoutherai) kurulmasını Augustus ile başlayan ve iki asır süren Roma Barışı (Pax Romana) döneminde, imparatorların kentleşmeye ve kentler arasında yol ağı kurmaya gösterdikleri çabanın bir yansıması olarak düşünmeliyiz. Bölgenin doğal kaynaklarının (özellikle kereste) diğer merkezlere kolay aktarılabilmesi için şartları oluşturmak için Hadrianoi Rhyndakos kıyısında kurulmuştur. MS 3. asırda tüm Bithynia kentlerini olumsuz etkileyen Got akınları sürecinden Hadrianoi'nin de zarar gördüğünü, sikke basımının bitmesine bakarak tahmin edebiliriz.⁵⁸⁰ Orta Çağda Nikomedia'ya bağlı bir piskoposluk merkezi olarak varlığını korumuştur.⁵⁸¹ Sofist Philostratos (MS yakl. 170-244), tanınmış hatip Aristeides'in (MS 117-189) Hadrianoi vatandaşı olduğunu yazmışsa da bunun yanlış olduğunu düşünenler vardır.⁵⁸²

Kentin arazisini tanımlamak gerekirse, 20 km. kuzeydoğuda yer alan ve birazdan değineceğimiz Baraklı'daki kutsal alan Hadrianoi'ya bağlı olmalıdır.⁵⁸³ Güneybatı komşusu Hadrianeia ile sınırı 17 km. güneybatıdaki Derecik Köyü olabilir. Derecik ve bu bölgede olduğu tahmin edilen Anabatena yerleşimi Hadrianoi arazisindeydi.⁵⁸⁴ Güneydoğuda Aizanoi ile komşu olmalıydı, ancak sınırı belirlemek zordur. Kuzeybatıda

⁵⁷⁸ Schwertheim, *Inscripfen von Hadrianoi*, 157.

⁵⁷⁹ Kroisos'un oğlunun bölgede avlandığını Herodotos'tan (Hdt. I.36 v.de.), Hadrianus'un av tutkusunu hayat hikâyesinden öğreniyoruz (Historia Augusta, *Hadrianus*, I.3). Hadrianos, Hadrianoupolis sikkelerinde Zeus Kunegesios (Avcı Zeus) epitetiyle tasvir edilmiştir (Jones C., "Zeus Anabatenos", 233).

⁵⁸⁰ Kentin son sikkeleri Valerianus dönemine (MS 253-260) tarihlenir (Fritze, *Die Antiken*, 193).

⁵⁸¹ Hierokles'in eserinde Pontikhe eparkhia'sında (eyalet) gösterilir (*Synekdemos*, 693.5). Notitiae Episcopatum'da ise Bithynia eparkhia'sında gösterilir (*Not. Episc.* 1.197). Ayrıca MS 451 Khalkedon ve 787 Nikaia konsillerine temsilci gönderdiği de biliniyor (Ramsay, *Anadolu'nun*, 165, Hellespontus tablosu).

⁵⁸² Philostr. VS II.9. Ramsay ve Wiegand, Aristeides'in Hadrianoutherai kentinden olduğunu düşünürler (Ramsay, *Anadolu'nun*, 170, 489; Wiegand, "Reisen in Mysien", 280).

⁵⁸³ Bu kutsal alanın Prusa'ya bağlı olduğunu ileri sürenler de vardır (Battistoni ve Rothenhöfer, "Inscripfen aus", 104, 131-2).

⁵⁸⁴ Burada MS 2. asır Zeus Kersullos tapınağı üzerine yapılmış bazilikanın kazısında Hadrianoi sikkesi ele geçmiştir (Jones C., "Zeus Anabatenos", 233). Derecik yakınlarında bulunmuş iki yazıtta Zeus Anabatenos ifadesinin geçmesi sebebiyle Anabatena'nın Derecik yakınlarında olduğu düşünülür (Jones C., a. g. y.)

iki komşusu vardı: Miletupolis ve Apollonia ad Rhyndakos. Hadrianoi'den çıkıp kuzeybatıya giden yol Ömeraltı yakınında ikiye ayrılıyordu: kuzeye giden kol çok sayıda antik kalıntı içeren Güngören-Maksempınarı bölgesinden⁵⁸⁵ geçtikten sonra Apollonia'ya iniyordu.⁵⁸⁶ Batıya giden kol ise Rhyndakos vadisini takip edip Şehriman yakınından geçerek Miletupolis'e ulaşıyordu.⁵⁸⁷ Hadrianoi sınırını bu yol ayrımına yerleştirebiliriz.

Kentin yakın çevresinde dikkat çekici alanlar vardır. Baraklı/Asartep'e de Roma Dönemi kalıntıları ve bir tapınak kalıntısı vardır.⁵⁸⁸ Bölgede adı bilinip yeri bilinmeyen yerlerden biri olabilir.⁵⁸⁹ Başka bir önemli bölge Asartep'e'nin 11 km. güneybatısında, Akçapınar-Belenören köyleri arasındaki Tazlaktepe'dir. Buranın en belirgin yapısı Zeus Kersullos tapınağıdır.⁵⁹⁰ Uzak bölgelerden (ör. Prusa, Aizanoi, Kaisareia Germanika) buraya insanların geldiğini gösteren adak yazıtları, tapınağın o dönemdeki saygınlığını gösterir.⁵⁹¹ Kehanet merkezi olduğu yazıtlardan anlaşılan tapınağın yakınında bir de odeion vardı.⁵⁹² Yakınlardaki Aflan mevkiinde Hellenistik Dönemden Bizans Dönemine değin iskân edilmiş bir yerleşim bildirilmiştir.⁵⁹³ Tazlaktepe'nin çok yakınında bulunan, 6 km.lik bir çember içinde kalan köylerde çok sayıda antik buluntu tespit edilmiştir.

⁵⁸⁵ Bu bölgedeki buluntulara Bölüm 2.4.9.5'te değineceğiz.

⁵⁸⁶ Magie, *Roman Rule*, cilt 1, 617.

⁵⁸⁷ Şehriman'da bulunmuş, dikildiği dönemde üzerinde bir resim taşıyan adak sütunu buranın yol üstü olabileceğini düşündürüyor (Schwertheim, *Inscripfen von Hadrianoi*, 10-1, No 8). “Bizans ve daha önceki dönemde Bursa'dan kestirme olarak Orhaneli'ye Kayapa'dan Şehriman üzerinden geçip giden bir yol vardır. Şehriman'da eski yerleşim yeri kalıntılarının varlığı bunu açıkça göstermektedir. Eski bir ören yeri olduğu için sanırım, önceleri buraya Şehir-Viran deniyordu, sonra Şehriman adını aldı.” (Kaplanoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, 43). Texier Miletupolis'ten Hadrianoi'ye giden yolun güzergâhını ayrıntılı olarak anlatır (Texier, *Asie Mineure*, cilt 1, 247-8).

⁵⁸⁸ MisM, 2008, 88. Schwertheim bu tapınağın Asklepios ya da Hygeia'ya ait olabileceğini düşünürken Battistoni ve Rothenhöfer bölgedeki adak yazıtlarında Asklepios adına sık rastlandığını belirtmekle birlikte çıkarım yapmakta daha ihtiyatlı davranırlar (Schwertheim, *Inscripfen von Hadrianoi*, 138; Battistoni ve Rothenhöfer, “Inscripfen aus”, 105-6).

⁵⁸⁹ Schwertheim'a göre burası Neokaisareia olabilir (Schwertheim, *Inscripfen von Hadrianoi*, 139). Neokaisareia için ayrıca kz. Bölüm 2.4.4.

⁵⁹⁰ Schwertheim, *Inscripfen von Hadrianoi*, 140. Battistoni ve Rothenhöfer'e göre bu kutsal alan da Prusa arazisindeydi (Battistoni ve Rothenhöfer, “Inscripfen aus”, 104).

⁵⁹¹ Battistoni ve Rothenhöfer, “Inscripfen aus”, 107. Hadrianoi yazıtlarından 24 numaralı olanın Octavianus'un Actium zaferini öngördüğünü düşünen Schwertheim, bunu kâhinin karizması olarak yorumlarken, farklı bir okuma öneren Schwabl ile Battistoni ve Rothenhöfer bu yoruma karşı çıkarlar (Battistoni ve Rothenhöfer, “Inscripfen aus”, 105, dn. 20).

⁵⁹² Schwertheim, *Inscripfen von Hadrianoi*, 40, No 46. Genelde müzik dinletileri bazen de resmi toplantılar için kullanılan odeionlar, yarım daire planlı, üstü örtülü küçük tiyatro yapılarıdır.

⁵⁹³ Yerleşimin varlığı seramikler ve büyük pithoslara dayandırılmıştır (TIB 13, 546). Yerleşimin varlığını Doğancı ve Çacu da onaylar (Doğancı ve Çacu, “Antik Dönemde Rhyndakos”, 8).

Olympos Çemberi olarak adlandırmak istediğimiz bu bölgedeki altı köyde toplam 25 antik yazıt ele geçmiştir.⁵⁹⁴ Çemberin biraz dışında kalan bölgede; Dedeler/Keles'te bir şifa merkezi⁵⁹⁵, Harmancık'ın Çatalsöğüt ve Nalbant köylerinde birer nekropol⁵⁹⁶ bulunmuştur. Bu bölgeden güneye gitmek için Karaardıç/Keles üzerinden Harmancık'a gelerek Hadrianoi'den güneye inen yola bağlanmak yeterliydi.⁵⁹⁷ Böylece *Olympos Çemberi* diyerek vurgulamak istediğimiz bölgenin iki özelliği daha ortaya çıkar: Bithynia ile Phrygia, Prusa ile Aizanoi arasındaki ulaşım rotalarından biri bu bölgenin doğusundan geçer; bölgeyi güneyden dolaşarak yerleşim şartlarını kolaylaştıran Rhyndakos'un karşı kıyısına geçme imkanı veren birkaç noktadan biri güneybatıda, Fadıl'a bağlanan yoldur.⁵⁹⁸

Keles'in çevresi antik kalıntılardan ne kadar zenginse, ilçe merkezi de o kadar fakirdir. Bu sebeple Bizans kaynaklarında geçen Kellia'yı Keles'le özdeş sayma girişimi daha fazla kanıtla desteklenmelidir.⁵⁹⁹

Bunlardan başka hakkında yorum yapmaya yetmeyecek kadar az bilğimiz olan yerleşimler vardır. Örneğin varlığını yazıtlardan bildiğimiz ancak

⁵⁹⁴ Schwertheim, *Inschriften von Hadrianoi* içindeki sıralamaya göre Akçapınar'da bulunanlar: No, 1, 3, 4, 5, 13, 28, 36, 37, 42, 46; Haydar'da bulunanlar: No 6, 10, 68, 83, 105; Belenören: No 7, 11, 90, 115; Uzunöz: No 18, 101; Menteşe: No 63; Kıranışıklar: No 75, 99; Kemaliye: No 66. Ayrıca bu bölgenin iki köyü, Belenören ve Menteşe arasında bir antik yol vardır (Doğancı ve Çaçu, "Antik Dönemde Rhyndakos", 9).

⁵⁹⁵ Battistoni ve Rothenhöfer, "Inschriften aus", 102. On beşinci asrın başında buraya Buhara'dan Selahattin Buhari gelip yerleşmiş, ölünce de buraya gömülmüştür. Bu sebeple burası günümüzde aynı amaçla, şifa bulma amacıyla insanların geldiği bir türbedir.

⁵⁹⁶ Şahin, *Olympos Araştırmaları*, 40, 45. Antik kalıntıların yoğunlaştığı bu bölge araştırmacıların da dikkatini çekmiş, Battistoni ve Rothenhöfer aynı bölge için "chora der Dagutener (Dagutene'lilerin arazisi)", Schwertheim ise "büyük ve ortak bir buluntu kompleksi" demiştir (Battistoni ve Rothenhöfer, "Inschriften aus", 102; Schwertheim, *Inschriften von Hadrianoi*, 140).

⁵⁹⁷ TIB 13, 643; Şahin, *Olympos Araştırmaları*, 49.

⁵⁹⁸ Nitekim hem Menteşe'de hem de Fadıl'da Rhyndakos vadisini gözetlemek için yapılmış kaleler tespit edilmiştir (TIB 13, 516). Fadıl'daki nekropol 1. Derece sit alanıdır (BKVKBK, 10.10.2009 tarih, 5166 sayı).

⁵⁹⁹ Schwertheim bu özdeşlik için "mümkün ama zorunlu değil" derken Mustafa Şahin geniş bir alana yayılmış nekropol ve dağınık haldeki mimari kalıntılara dayanarak buranın Kellia olduğunu iddia eder (Schwertheim, *Inschriften von Hadrianoi*, 139; Şahin, *Olympos Araştırmaları*, 23).

konumlandıramadığımız bir Zeus Pandemos kutsal alanı olmalıdır bu bölgede.⁶⁰⁰ Karaağız/Büyükorhan'da Hellenistik Dönem nekropolü, Epçeler-Büyükdeliler /Keles bölgesinde Roma Dönemi kalıntıları, tam anlamlandıramadığımız diğer kalıntı bölgeleridir.⁶⁰¹ MS 2.-3. asra ait, Akçapınar'da bulunmuş bir yazıtta Ariste diye bir yerin anılması ilginçtir çünkü bu isimde bir yerleşimi 7. asır ve sonrasında hazırlanmış Notitiae Episcopatum listelerinde görmekteyiz.⁶⁰²

2.4.8 Miletupolis

Antik kaynaklarda kent adı Miletupolis -Μιλητούπολις, halk adı Miletopolites-Μιλητοπολίτης olarak geçer.⁶⁰³ Tanınmış Fransız tarihçi Louis Robert (1904-1985) Miletupolis'in adının MÖ 3. asır başında Lysimakhos'un oğlu Agathokles tarafından Agathokleia olarak değiştirildiğini, bir süre sonraysa ismin Antiokheia olarak yeniden değiştirildiğini iddia etmişse de bunu kanıtlamaya ömrü yetmemiş, iddiası inandırıcı bulunmamıştır.⁶⁰⁴ 20. asrın başlarında bu kentin Mihaliç (Karacabey)'de olduğu önerilmişse de⁶⁰⁵ hem buna karşı çıkan makaleler⁶⁰⁶, hem de birkaç kez yapılmış kurtarma kazıları doğru konumun Mustafakemalpaşa'nın 5 km kuzeybatısında, Melde Bayırı mevkiinde olduğunu kanıtlamıştır. Tahminlere göre kentin kalan kısmı, kalıntıların bulunduğu alanın batısında uzanmaktadır.⁶⁰⁷ (Resim 17) Strabon'un bahsettiği üç gölden Miletupolites adını taşıyanın kentin kıyısında ya da yakınında yer aldığını, bunun da denizle bağlantısı olduğunu düşünmemiz için sebepler var.⁶⁰⁸ kent arazisinde bulunmuş kabukluları⁶⁰⁹ ve Hadrianus dönemi sikkelerinde kentin kurucularının gemi

⁶⁰⁰ Schwertheim bu kutsal alanın Hadrianoi yakınında olmasını gerektiğini düşünürken, Dursunbey'in Sarisipahiler-Karagöz köyleri arasında olduğunu ileri süren de olmuştur (Schwertheim, *Inscripfen von Hadrianoi*, 156; TIB 13, 881).

⁶⁰¹ Şahin, *Olympos Araştırmaları*, 59; TIB 13, 533; MisM 2007, 30.

⁶⁰² Schwertheim, *Inscripfen von Hadrianoi*, 30, No 31; *Not. Episc.* 1.201; 3.135.

⁶⁰³ Str. XII.8.10; *Hell. Oxy.* XXV.13; IG I³ 100. MÖ 2. asra ait bir Miletupolis sikkesinde halk adının Μιλητοπολίτων -Miletopoliton olarak yazıldığını görürüz (Ruge, "Miletopolis", 1583; Güzelsoy, "Miletopolis Kenti", 45).

⁶⁰⁴ Cohen, *Hellenistic Settlements*, 163. Yaklaşık olarak MÖ 290-286 arasında gerçekleştiği tahmin edilen Agathokles'in Kuzey Ege'deki askeri faaliyetleri, antik kaynaklar tarafından aktarılmıştır (Paus. I.9.6; Diod. XXI.11). Babası Lysimakhos'un da kent kurmaya, kentlerin adını değiştirmeye olan ilgisi bilinmektedir (ör. Ephesos'u son yerine taşıyan, Nikaia'ya son adını veren kişidir). Psoma kentin adının geçici bir süre Agathokleia olarak değiştirildiğini kabul eder (Psoma, "Agathokles", 313).

⁶⁰⁵ Kiepert R., "Die Lage der", 242; Kiepert H., *Karte*, B II.

⁶⁰⁶ Wiegand, "Reisen in Mysien", 303 v.de; Philippon, *Reisen und*, 45.

⁶⁰⁷ Schwertheim, *Inscripfen von Kyzikos II*, 90.

⁶⁰⁸ Str. XII.8.10.

⁶⁰⁹ Schwertheim, *Inscripfen von Kyzikos II*, 93.

pruvasında tasvir edilmesi.⁶¹⁰ Üç kilometre güneybatıda, Lalaşahin Mahallesi'nde yer alan, Roma Dönemi seramik buluntusu veren sit alanı ile 6 km. güneyde Orhaniye Mahallesi'nde bulunan, 4.-7. asra tarihlenen nekropol kentin arazisi içinde kalıyor olmalı.⁶¹¹

Bölüm 2.4.9.5'te tartışacağımız küçük yerleşimlerden bir kısmı Miletupolis'in arazisindeydi, İncilipınar için bu söylenebilir. Günümüzde Mustafakemalpaşa'nın Kestelek, Devecikonağı, Alpagut mahalleleri olan bölgenin, Miletupolis'in güneydoğu sınırı olabileceğini yazıtların dağılımına bakarak söyleyebiliriz. Alpagut Mahallesi sınırlarında Miletupolis'a bağlı bir köy (katoikia) vardı.⁶¹² Karacabey'in doğu ve batısındaki ovalar da büyük ihtimalle Miletupolis'e aitti. Ancak eğer bu bölgede yer alıyorsa, Bölüm 2.4.9.4'te tartıştığımız Miletoteikhos ile Bölüm 2.4.9.1'de tartıştığımız Artaioteikhos bu arazileri paylaşmış olmalıdır. Batıdaysa Daskyleion'a (Ergili) kadar olan bölgeyi bu kent ile paylaşıyordu.⁶¹³ Adına ve MÖ 4. asırda sikke basmasına bakarak bu tarihten sonra Miletupolis'in polis statüsünde bir yerleşim olduğu söylenebilir. Sikke basımı II. Philippus dönemine (MS 244-249) kadar sürdü. Orta Çağın ortalarına dek piskoposluk merkeziydi; söyleneceye göre Osmanlı Döneminden hemen önce bir depremde yıkıldı.⁶¹⁴

⁶¹⁰ Güzelsoy, "Miletopolis Kenti", 84, No 102. Miletupolis nekropolünde bulunmuş bir mezar stelinde yelkenli gemi tasviri bulunması da deniz bağlantısına kanıt sayılabilir (Güzelsoy, "Miletopolis Kenti", 10). Stephanos Byzantinos kentin Rhyndakos ırmağı yakınında olduğunu yazar (Steph. Byz. M # 185 Miletopolis). Yaşlı Plinius kent yakınında Artynia adında bataklık alan olduğunu yazar (Plin. HN V.40). Schwertheim, Caracalla dönemine ait bir sikkede Stikros adlı bir nehir tanrısının tasvir edilmesine bakarak kent yakınında daha küçük bir dere bulunabileceğini tahmin eder (Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 91). 20. asrın ortalarında Mustafakemalpaşa'nın 6 km. doğusundaki Demireli köyünde aynı adlı bir göl olduğu ve bu gölün kurutulduğunu da biliyoruz (Şenpamukçu, *Mustafakemalpaşa*, 60). Ancak kentin suyla ilişkisini gösteren bunca göstergeye kuşkuyla da yaklaşılabılır. Bölüm 3.2'de ayrıntılı olarak tartışacağımız kentler için kurgusal tarih yaratma modası burada da geçerli olabilir. Zira Ephesos'ta bulunmuş, Neron döneminde deniz ticareti yapan kentler arasında Miletupolis sayılmaz (Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 130).

⁶¹¹ BKKVK, 27.1.2021/10160 numaralı kararı; 16.08.2017/ 7163 numaralı kararı. Lalaşahin Mahallesi'nde 1982'de yapılan bir hafriyatta bir Athena başı bulunmuştur (Şenpamukçu, *Mustafakemalpaşa*, 5).

⁶¹² Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 24, No 20. Katoikia ile kome genelde eşanlamlı ve köy anlamında kullanılsa da Schuler'e göre katiokia terimi yerleşim değil topluluk anlamındadır, ayrıntı için bkz. Schuler, *Landliche Siedlungen*, 35.

⁶¹³ Stephanos Byzantinos'a göre batıda, Kyzikos'a kadar olan bölgede Aphneion adında başka bir kent daha vardı (Steph. Byz. A # 556 Aphneion).

⁶¹⁴ Mert, "Kirmastı Bölgesinin", 209; Hasluck, *Cyzicus*, 77.

Sikkeler kenti kuranın Miletos adında bir kahraman olduğunu gösterir.⁶¹⁵ Ancak kenti kuranların nereden geldiği belirsizdir, Atina, Miletos ya da Kyzikos olabilir. Her ne kadar Atina ile bağına dair önemli bulgular⁶¹⁶ varsa da Strabon'un yazdıkları⁶¹⁷, Miletupolis sakinlerinin Hellen kökenli olmayabileceğini düşündürür. Kuruluşun MÖ 6. asırda gerçekleştiği sanılmaktadır.

Kurtarma kazıları kentin bazı binalarını bize tanıttı. Bunlardan ilki Geç Roma Dönemine ait hamamdır.⁶¹⁸ Bir diğeri MS 2. asırda faal olan bir tapınaktır ki Hadrianus'tan "Olymposlu kurtarıcı Zeus" olarak bahseden adak stelinin bu tapınakla ilişkili olduğu söylenebilir.⁶¹⁹ Nekropolün hamam ve tapınağa yakın olduğu düşünülüyordu.⁶²⁰ Yeni buluntularla nekropolün 2-3 km. kuzeydeki tarım işletmesine kadar uzandığı ortaya çıktı.⁶²¹ Üzerinde 56 adet özlü söz bulunan bir taşın da gymnasium

⁶¹⁵ Güzelsoy, "Miletupolis Kenti", 84, No 102. Damaskos'lu Nikolaos'un Miletos adlı bir kişinin Lydia sarayından Daskyleion'a kaçtığını yazdığını aktarmıştık, bkz. Bölüm 2.4.5.

⁶¹⁶ Atina ile bağı belgeleyen önemli bir gösterge iki kentin benzer tip sikke basmalarıdır: ön yüzde Athena, arka yüzde baykuş tasviri olan sikkeler (Güzelsoy, "Miletupolis Kenti", 37). Atina'da bulunmuş ve Atina vatandaşlarının Miletupolis'e yerleşebildiklerini gösteren iki mezar yazıtı ile iki kentin takvimlerindeki benzerlikler diğer kanıtlardır (Schwertheim, *Inchriften von Kyzikos II*, 107-8, 118-20; Akyürek-Şahin, "Miletupolis", 168). Miletos'tan gelip Kyzikos'ta koloni kuranların bir kısmının sonradan Miletupolis'i kurduklarını söyleyenler de vardır (Malatya, "Miletupolis", 13). Miletupolis'in ilk bastığı sikkelerde, Kyzikos sikkelerindeki gibi ton balığı tasviri bulunmasını bu kentle bağı olarak yorumlanır (Güzelsoy, "Miletupolis Kenti", 9). Diğer yandan kentin adı, Miletos kenti ile ilişkili olduğuna dair önemli bir kanıttır.

⁶¹⁷ Strabon nüfusu az olan Troas kenti Gargara'nın kalabalıklaştırmak istendiğini, bu amaçla krallar (kim oldukları belirsiz) Miletupolis'i tahrip ettiklerinde halkını Gargara'ya göçmen olarak yolladıklarını, böylece Gargara halkının yarı yarıya barbar hale geldiğini yazar (Str. XIII.1.58). "Krallar" ifadesiyle İskender'in halefleri (Diadokhoi) arasında bu bölgede hüküm sürmüş olan Antigonos I Monophthalmos, Lysimakhos, III. Antiokhos'un kastedilmiş olduğu rahatlıkla tahmin edilebilir. Bunlara Makedonya kralları Demetrios I Poliorketes ve V. Philippos'u, bu bölge için karşılıklı savaşmış Attalos I Soter ve I. Prousius'ı da eklemek gerekir.

⁶¹⁸ Akat vd., "Miletupolis Hafriyat", 31.

⁶¹⁹ Akat vd., "Miletupolis Hafriyat", 6. Kurtarma kazılarında ele geçen büyük boyutlu sütun başlıklarının tapınaklara ait olduğu düşünülür. İon tarzında olan sütun başlığı Hadrianus dönemi tapınağına ait olabilir. Ancak Dor tarzında olan sütun başlığı, bu düzende yapılmış binalar Asia Minor'un bu bölgesinde çok nadir olduğu için, hiçbir bağlama oturtulamamıştır (Güzelsoy, "Miletupolis Kenti", 22-3). Güzelsoy 2005'teki kurtarma kazılarında kentin akropolünün tespit edildiğini söyler ancak yerini belirtmez (Güzelsoy, "Miletupolis Kenti", a. g. y.). Bu ifadeden akropolün aynı bölgede, Mustafakemalpaşa-Bursa yolunun yakınlarında olduğunu anlıyoruz.

⁶²⁰ Wiegand, "Reisen in Mysien", 304.

⁶²¹ Akyürek-Şahin, "Miletupolis", 164.

binasında yer almış olabileceği tahmin edilir.⁶²² Başka bir yazıt parçası da, zengin purpura tüccarı tarafından yaptırılmış olan Tykhe tapınağına ait olabilir.⁶²³

2.4.9 Küçük Yerleşimler

2.4.9.1 Artaioteikhos

Kentin adı Ἀρταίο τεῖχος olarak, halkının adı Ἀρταιοτειχίτης (Artaioteikhítēs) olarak gösterilir. Üstelik Attika-Delos vergi listeleri kentin yerini de tarif eder: “epi tō Ryndaki: Rhyndakos üzerinde”.⁶²⁴ Herodotos’un Artae, Stephanos Byzantinos’un Artaiia kelimelerini açıklarken söylediklerine bakılırsa, bu yerleşimin adının Perslerin atalarıyla bir bağı olmalıdır.⁶²⁵ Yaşlı Plinius’un Daskyeion’dan biraz içeride olduğunu söylediği büyük Atossa kentinin, Pers kralı Büyük Kyros’un (II. Kyros) kızının adını taşıdığı hatırlanırsa, bu bölgenin soylu Persler için ayrılmış olabileceği, bu iki kentin birbirlerine yakın olabilecekleri akla geliyor.⁶²⁶ Teikhos eki kentin surla çevrilmiş olduğunu, Attika-Delos listelerinde yer alması ise limanı olduğunu ve Hellen tipinde bir topluluk olduğunu gösterir.⁶²⁷ Propontis kıyısında olabileceği gibi Rhyndakos nehri üzerinde başka bir konumda da olabilir. Her ne kadar Stephanos Byzantinos burayı polikhion (şehircik) olarak gösterse de Attika Delos Deniz Birliğine 1000 drakhmai vergi vermesine bakarak vatandaş sayısı 133-530 arasında tahmin edilir.⁶²⁸

Bu kenti Daskyleion satraplığı kurulduktan sonra Rhyndakos üzerinden Propontis’e çıkan suyunun kontrolü için kurulmuş bir Pers yerleşimi olarak düşünmek gerekir.

⁶²² Schwertheim, *Inscripfen von Kyzikos II*, 3-5.

⁶²³ Schwertheim, *Inscripfen von Kyzikos II*, 36-7, No 35; Mert, “Kirmastı Bölgesinin”, 215. Purpura tekstil boyamasında mor renk elde etmede kullanılan bir deniz kabuklusudur.

⁶²⁴ IG I³ 71; IG I³ 77. Halk adının Ἀρταιοτειχίται (Artaioteikhítai) şeklinde farklı yazılımı da vardır (IG I³ 100).

⁶²⁵ Hdt. VII.61; Steph. Byz. A # 456 “Artaiia”; A # 460 “Arteaten”; Meritt vd., *Athenian Tribute Lists*, Vol I, 470. Herodotos’un metninde, I.125’te “Arteaten bir Pers boyudur” şeklindeki cümle sadece bazı Grekçe edisyonlarda var, örneğin Herodotus, with an English translation by A. D. Godley. Cambridge. Harvard University Press, 1920.

⁶²⁶ Plin. *HN* V.40; Hdt. III.88; Syme, *Anatolica*, 353. Bu kentin adıyla benzerlik gösteren başka Pers adları da şunlar: II. Kyros’un kızı Artyztone (Hdt. III.88); Pers komutan Artybios (Hdt. V.108); Med komutanlar Artykas ve Artynes (Diod. II.32, 34).

⁶²⁷ Miletupolis gibi daha güneydeki bir kentin MÖ 410’da Attika-Delos Birliğine dahil edildiğini (Meritt vd., *Athenian Tribute Lists*, Vol I, 470) düşünürsek en geç bu tarihte Artaioteikhos da birliğe dahil olmuş olmalı. Bu kentte hem Hellenlerin hem de Hellen olmayanların yaşadığı söylenebilir (Avram, “Propontic Coast”, 976).

⁶²⁸ Birliğe ödediği miktar sadece MÖ 422/1 yılı için saptanabilmiştir (IG I³ 77). Birliğe yaptığı ödemelerin düzensiz oluşuna bakan Meritt vd. burayı birliğin ‘orijinal olmayan’ (sonradan katılmış) üyelerinden sayar (Meritt vd., *Athenian Tribute Lists*, Vol III, 204).

Başka türlü söylersek satraplığın güvenliği için en soylu Pers beylerinin yerleştirildiği bir kent görevlendirilmiştir. Böyle düşününce satraplığın güvenliğini sağlayamayacak konumdaki öneriler (Lopadion ve sahilde, Rhyndakos'un ağzının doğusu) ihtimal dışı bırakılabilir.⁶²⁹ Daha makul bir konum için Rhyndakos'un Karacabey'in kuzeyinde kalan kısmını taramak gerekir. Sur kalıntısı tespit edilen ve Hellenistik seramikler çıkan Dedebayır mevki⁶³⁰, Karacabey'in 11 km. kuzeybatısında bulunan, Manyas Gölü'nden Rhyndakos'a akan Karadere'nin 3 km. kuzeyinde olan ve batı komşusu Dağkadı ile birlikte toplam üç yazıtın çıktığı Arız⁶³¹; Karacabey'in 10 km. kuzeydoğusunda bulunan, Odryses'in Rhyndakos'a bağlandığı noktanın en yakınında olan ve 19. asra kadar denizle bağlantılı bir iskelesi olan Akçasusurluk⁶³² ve buranın da 10 km. kuzeydoğusunda, avantajlı bir konum sunan Ekinli köyü seçenekleri düşünülmelidir.⁶³³ Karacabey'in 16 km. kuzeydoğusunda olduğu için ilk etapta düşünülmeyen ancak Khios, Lesbos ve Samos kökenli seramik buluntulara rastlanması sebebiyle deniz bağlantısı olduğu düşünülebilecek Subaşı köyü de olası konumlardan biri olarak göz önünde tutulmalıdır.⁶³⁴

⁶²⁹ Kentin Rhyndakos'un ağzının doğusunda, sahilde olabileceğini Dumankaya vd. önermiştir (Dumankaya vd., "Balıkesir İli", 215, Resim 2). Hasluck'un Lopadion'u önermesini (Hasluck, *Cyzicus*, 78) Meritt vd. de onaylamaz zira Atina'nın bu kadar iç kesimdeki bir kaleyi elinde tutma ihtiyacı içinde olmayacağını düşünürler (Meritt vd., *Athenian Tribute Lists*, Vol I, 470). Hirschfeld'in Artaioteikhos'u, Yaşlı Plinius'un Plakia ile Skylake arasında gösterdiği (Plin HN, V.40) Ariace ile özdeşleştirmesi de kabul görmemiştir (Avram, "Propontic Coast", 976).

⁶³⁰ MisM 2006, 73. Taşlık ve Akçakoyun mahalleleri arasındaki bu tepeyi Hüseyin Erpehlivan, Miletoteikhos için de olası bir konum olarak önerir (Erpehlivan, "Propontis'in Güneydoğusunda", 146). Auzepy vd. hem Dedebayırı'nda hem de buranın kuzey komşusu Kulakpınar/Dağyurt mevkiinde en azından Roma Döneminde bir yerleşim olduğundan emindirler (MisM, 2007, 60).

⁶³¹ Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos I*, 28 No 67; 93, No 220; Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 47, No 56.

⁶³² Kaplanoglu, *Bursa Ansiklopedisi*, 12. MS 797'de Theodoros Studies'in geçtiği ve o dönemde Paula adını taşıyan istasyon bu olabilir (TIB 13, 893). Texier bu bölgeyi "vadinin genişliği yaklaşık 500 metredir; oldukça büyük gemiler nehrin içine doğru on kilometre kadar çıkabilirler ve İskele denilen bir köyün önünde dururlar" diyerek tarif eder (Texier, *Asie Mineure*, cilt 1, 241). 1927 yılında yağışlı mevsimde (Aralık-Mayıs) orta boy tekneler Marmara Denizi'nden Karacabey'e ya da Uluabat Gölü'ne kadar çıkabiliyordu (Birgül ve Çanaklı, *Cenubi Marmara*, 26).

⁶³³ Barrington atlası Artaioteikhos olarak bu komunu önermektedir (Talbert, *Barrington Atlas*, 848). Ekinli'nin 1 km. kuzeyindeki Arapçiftliği Gölü kıyısında olduğu düşünülen Roma Dönemi karakoluyla Artaioteikhos arasında bir bağ düşünülemez zira burası surlu bir savunma yerleşimi için uygun değildir (MisM 2007, 90). Akçasusurluk ile Ekinli köyleri arasında kalan Ekmekçi köyünde Roma-Bizans Dönemi seramiği bulunmuş, 3. Derece sit alanı ilan edilmiştir (BKVKBK, 28.02.2020 tarih, 9444 numaralı karar).

⁶³⁴ Hüseyin Erpehlivan burada MÖ 6.-4. asırlar arasında bir yerleşim olduğu görüşündedir (Erpehlivan, "Propontis'in Güneydoğusunda", 170).

2.4.9.2 Bysbikos

Propontis'in güneydoğusundaki tek ada Bysbikos'tur (Βύσβίκος; ethnikon: Βυσσικενοί- Bysbikenos).⁶³⁵ Fiziki şekli yüzünden Herakles ve devlerin dahil olduğu kuruluş söylenceleriyle anılmış; adının bölgenin yerli halklarından olan Pelasglarlarla bağlantılı olabileceği ileri sürülmüştür.⁶³⁶ Strabon ve Stephanos Byzantinos'un yazdıklarından bu adanın Kyzikos'a ait olduğunu söyleyebiliriz.⁶³⁷ Kyzikos hakkında bir eser yazmış olan Agathokles'in κτίσμα (Ktísma) demesine bakılırsa adadaki Pelasg yerleşiminin sonraki dönemlerde haklarında bilgimiz olmayan göçmenler tarafından Hellenistik Dönemde koloni haline getirildiği söylenebilir.⁶³⁸ Adayla aynı isimdeki yerleşimin adanın doğusundaki körfezin kuzey ucunda olduğunu da tahmin edebiliriz.⁶³⁹ Attika-Delos Birliğine iki kez 3000 drakhmai ödemiştir.⁶⁴⁰ Adanın 10 km²'lik büyüklüğü de burada küçük bir yerleşim olduğunu gösterir.

2.4.9.3 Dareion ve Tereia

İkisi de yeri bilinmeyen yerleşimlerdir. Pers imparatoru Dareios'un adıyla büyük benzerlik gösteren Dareion (Δαρείον) için tek ipucumuz var: Attika-Delos Deniz Birliği vergi listesinde “Δαρείον Παρά τήν Μυσίαν- Dareíon Pará tén Mysían- Mysia yakındaki Dareion” şeklinde geçer.⁶⁴¹ Buna göre Pylai (Yalova) ile Apameia arasındaki sahil şeridinde aranmalıdır.

Gündoğdu Dareion'u aradığımız bölgededir: Prusa'nın 16 km. kuzeyinde, Propontis sahilinden 2.5 km. içeride, Çiftেকayalar denilen tepelik bölgenin güneydoğusunda yer

⁶³⁵ Ps. -Sky. I.94; IG I³ 287. Besbikos (Βέσβίκος) olarak anıldığı kaynaklar da vardır (IG I³ 283, 285; Plin. HN V.44; Amm. Marc. XXII.8.6).

⁶³⁶ Steph. Byz. B # 79 “Besbikos”; Hasluck, *Cyzicus*, 54. Orta Çağda buraya rahipler yerleşmiş, MS 7. asırdan sonra adı Kalonymos/ Kalolimni olmuştur (TIB 13, 636). Günümüzde kullanılan İmralı adı, burayı fetheden Osmanlı komutanı Emir Ali'den gelmektedir (Kaplanoğlu, *Bursa Ansiklopedisi*, 149).

⁶³⁷ Str. XII.8.11; Steph. Byz. B # 79 “Besbikos”.

⁶³⁸ Steph. Byz. B # 79 “Besbikos”; Talbert, *Barrington Atlas*, 787. Ktisma kuruluş, yerleşme anlamındadır.

⁶³⁹ Texier, *Asie Mineure*, cilt 1, 236; Kiepert H., *Karte*, B II.

⁶⁴⁰ MÖ 434/3 ve 429/8'de ödeme yapmıştır (IG I³ 278, 282).

⁶⁴¹ Attika-Delos Deniz Birliği MÖ 425/4 yılı listesinde yer alır (IG I³ 71) ancak vergi miktarı saptanamamıştır; en az 400 drakhmai olduğu ileri sürülmüştür (Erpehlivan, “Propontis'in Güneyindeki Üç Kent”, 119). Stephanos Byzantinos'un buradan Phrygia kenti olarak bahsetmesi, yaşadığı dönemde Propontis'in güneydoğusuna Phrygia denmesiyle alakalıdır (Steph. Byz. D # “Darieion”).

alır. Çiftekayalar’ın batısındaysa Kurtuluş Savaşı bitimine değin Peladarion adlı Rum köyü yer alıyordu.⁶⁴² Çiftekayalar mevkiinde çeşitli kalıntılar bulunmuştur. Denizden 520 m. yüksekteki bu tepenin hem Gemlik Körfezi’ni hem de Bursa Ovası’nı kontrol edebilecek konumda oluşu, hem seyyahların hem de günümüz ziyaretçisinin aklına burada bir kale ya da karakol olabileceğini getirir. Nitekim günümüze ulaşmayan kale kalıntıları seyyahlar tarafından aktarılmıştır.⁶⁴³ Burada bir yerleşim olduğunu düşündüren diğer buluntular ise Rum köyündeki okulun bahçesine konmuş Athena ve Aphrodite heykellerinin parçaları, beş adet yazıt,⁶⁴⁴ Hellenistik ve Roma dönemlerine ait seramikler, Bizans Dönemine ait sarnıç, silo, yeraltı odalarıdır.⁶⁴⁵

Hüseyin Erpehlivan’ın yerleşimin adının “Δαρειον - Παλαιδαρειον - Πελαδαριον (Dareion-Palaidareion-Peladarion) şeklinde dönüşüme uğradığı önerisi makulse de sadece seramik buluntulara dayanarak burada MÖ 7.-4. asırda yerleşim olduğunu söylemesine temkinli yaklaşmak, mimari kalıntılara ulaşılmasını beklemek gereklidir.⁶⁴⁶ Serkan Gündüz’un Paladari’de bulunmuş yazıtlardan birinde geçen Artemis Leukophyrene ifadesine, Leukophyrene epithetinin (lakabının) Ionia’daki Magnesia ad Meandrum kentindeki Artemis kültüyle bağlantısına ve bu kentin *İmparatorluk Devri* sikkelerinde tasvir edilmiş olmasına dayanarak Gündoğdu’daki yerleşimin Magnesia kolonisi olabileceğini, tek bir yazıtı dayanarak ileri sürmesi bize göre aşırı yorumdur.⁶⁴⁷ Aynı araştırmacının Çiftekayalar’ı 2,5 km kuzeybatıda, sahildeki Sırakayalar liman yapısı ile ilişkilendirip; Çiftekayalar’ı Brylleion, Sırakayalar’ı da Attika Delos listelerinde geçen “Τερεία παρὰ Βρύλλειον- Tereia para Brylleion – Brylleion

⁶⁴² TIB 13, 900. Corsten, *Inschriften von Apameia*, 69. 19. asır seyyahları köyün adını Türkçe söylenişıyla Filadar olarak verirler (Yıldırım, “14. Yüzyıldan”, 801).

⁶⁴³ Yıldırım, “14. Yüzyıldan”, 802. Buranın Kaisareia Germanika olduğunu düşünenler olmuştur; bu olasılığın neden düşük olduğu için bkz. dn. 515 v.de.

⁶⁴⁴ Corsten, *Inschriften von Apameia*, 69-72, No 46, 47, 48, 49, 50.

⁶⁴⁵ TIB 13, 901; Yıldırım, “14. Yüzyıldan”, 801; Erpehlivan, “Propontis’in Güneydoğusunda”, 124-5. Nitekim bölge 1994’te 1. Derece arkeolojik sit alanı ilan edilmiştir (Erpehlivan, “Propontis’in Güneydoğusunda”, 263).

⁶⁴⁶ Erpehlivan, “Propontis’in Güneydoğusunda”, 125.

⁶⁴⁷ Corsten, *Inschriften von Apameia*, 69, No 46; Gündüz, “South Marmara Harbours”, 57-8. Foucart’un Lydia’daki Magnesia ad Sipylum yakınında çıkmış bir yazıttaki Δαρειουκόρι- Dareiourkei ifadesini Attika-Delos Birliği üyesi Dareion ile ilişkilendirmesini temelsiz buluyoruz (Foucart, “Inscriptions”, 398). Denizden bu kadar içeride bir kentteki yazıtı deniz birliğinin bir üyesiyle ilişkilendirmek için sağlam kanıtlar ortaya konmalıdır.

yakınındaki Tereia” ifadesi uyarınca Tereia ile özdeş sayması da tutarsızdır.⁶⁴⁸ Çünkü hem sahildeki limanın hem de bu limanın bağlı olduğu sahilden içerideki yerleşim aynı anda Attika-Delos Birliğine üye olması düşünülemez. Bölüm 2.4.3’te Burgaz’ın Brylleion olma olasılığını tartışmıştık. Bunu doğru kabul edersek Burgaz’ın biraz doğusundaki Sarıkayalar limanı, Gündoğdu’daki Tereia’nın limanı olabilir. Bu durumda hem Tereia para Brylleion ifadesi yerini bulur hem de H. Erpehlivan’ın önerdiğine benzer şekilde, Tereia adının Palaidareion- Peladarion şekline dönüşmüş olması makul olur. Meritt vd.’in Tereia’yı Triglia çevresinde arama önerisi ise, Triglia çevresinden MÖ 5.-4. asır kalıntıları çıkmadığı için dikkate alınamaz.⁶⁴⁹

2.4.9.4 Miletoteikhos

Yeri bilinmeyen kentlerden biri olan Μίλητουτείκος -Miletouteĩkos, sadece birkaç antik kaynakta geçer. Halkının adı muhtemelen Μίλητοτεικίτης – Miletoteĩkites idi.⁶⁵⁰ Adındaki -teikhos ekinden yerleşimin surla çevrili olduğunu, Sparta kralı II. Agesilaos’un (h.d. MÖ 400-359) MÖ 396/5’teki seferinden ve Attika Delos Deniz Birliği üyesi olmasından Rhyndakos kıyısında ya da yakınında olduğunu anlıyoruz.⁶⁵¹ MÖ 330 tarihli bir belge buranın kesinlikle polis statüsünde kent olduğunu gösteriyor.⁶⁵² Kiepert ile Perrot vd.’in bu kenti Miletupolis ile aynı yer olarak göstermelerinin yanlış olduğunu günümüz bilgileriyle rahatlıkla söyleyebiliyoruz.⁶⁵³ Barrington atlasında Miletoteikhos için önerilen Lopadion’da hiç antik kalıntıya

⁶⁴⁸ Gündüz, “South Marmara Harbours”, 58-9. Bu araştırmacının Brylleion kent adının kökü olarak ‘su için haykırma’ anlamındaki βρύλλω kökünü önermesi, Tereia yerleşiminin anlamının “korumak, gözetmek” olduğunu ortaya koyması dikkat çekicidir (Gündüz, a. g. y.). Tepedeki ve sahildeki kalıntıları birbiriyle ilişkilendirirken Mango’nun aktardığı eski söylencenin etkisinde kalmış olsa gerek (Mango, “The Monastery of St. Abercius”, 169, dn. 2).

⁶⁴⁹ Meritt vd., *Athenian Tribute Lists*, Vol I, 555.

⁶⁵⁰ Bir Attika yazıtında geçen Μίλητοτειχίται – Miletoteikhitai ifadesinden yola çıkarak bu tahmin yapılmıştır (IG I³ 100).

⁶⁵¹ *Hell. Oxy.* 25.3. Birliğin MÖ 410/9 yılı listesinde yer alır ancak ödediği vergi miktarı saptanamamıştır (IG I³ 100). Meritt vd.’nin birlik listeleri hakkındaki eserlerinin ilk cildinde yaptıkları bir yanlış sonradan düzeltmelerini fark etmeyen Güzelsoy, bu kentin listelerde Miletopolitai adıyla yer aldığını yazar (Güzelsoy, “Miletopolis Kenti”, 37; Meritt vd., *Athenian Tribute Lists*, Vol III, 204; Meritt vd., *Athenian Tribute Lists*, Vol IV, 82).

⁶⁵² bkz. dn. 408.

⁶⁵³ Kiepert R., “Die Lage der”, 241 v.de.; Perrot vd., *Exploration Archéologique*, 91 v.de. Meritt vd. Miletupolis’in adının MÖ 410’dan sonra Miletoteikhos olarak değiştiğini ve bu isimle Attika-Delos Birliği’ne dahil edildiğini düşünür (Meritt vd., *Athenian Tribute Lists*, Vol II, 86). Ancak aynı döneme tarihlenmiş iki yazıtta hem Miletupolis’in hem Miletoteikhos’un anılması bu görüşü çürütür (Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 96). Miletupolis’in Mustafakemalpaşa’nın 5 km. kuzeybatısındaki Üç Kurnalar-Melde Bayırı mevkiinde olduğu sondaj kazılarıyla tespit edilmiştir (Yalman, *Bursa’nın Kültür*, cilt 1, 20).

rastlanmamıştır.⁶⁵⁴ Pers satraplığının Ergili’de olduğunun saptanmasından önce yazan Dugas ve Munro, makul bir öneri olarak Miletoteikhos’un Michalitch’te (Karacabey) ya da yakınlarında olduğunu yazmışlardı.⁶⁵⁵ Schwertheim’in ilginç ve dikkat çekici önerisini, henüz Apollonia ad Rhyndakos adını almadan önce bu kentin Miletoteikhos olarak anılıyor olabileceğini, Bölüm 2.4.6’da tartışmıştık.⁶⁵⁶ Karacabey’in 15 km. batısındaki Sultaniye köyünde Antik Çağ yerleşimi ve nekropolü saptanmıştı; yakın dönemdeki bir araştırmanın burada MÖ 4. asır ve sonrasında iskân olduğunu ileri sürmesiyle Miletoteikhos’un olası konumları arasına girmektedir.⁶⁵⁷ Yalman, Brylleion kentinin Karacabey harası sınırlarında olabileceği görüşünü aktarır.⁶⁵⁸ Brylleion’u denizden bu kadar içeride aramak kimsenin düşünmediği bir şeydir ancak eğer gerçekten buradan Bursa Arkeoloji Müzesine bazı antik eserler getirilmişse, burası Brylleion değil de Miletoteikhos olabilir. Miletupolis’in 21 km. güneydoğusundaki Devecikonağı’nda çıkmış yazıtlar, Hermes Melentos epithetinin türetildiği Melete adlı yerleşimin Miletoteikhos ile ilişkili olabileceğini düşündürür.⁶⁵⁹ Devecikonağı Rhyndakos kıyısında, 6 km. güneyindeki Alpagut ise Rhyndakos’un 2 km. uzağındadır; ikisinin ortasındaki Bükköy yakınlarında Antik Çağda Thrak kökenli Ὀρνενοί-Orneenoi ve Δανδαηνοί-Dandaenoi (ethnikon: Δανδαηνῶν κάτοικοι) köyleri vardı.⁶⁶⁰ Bu üç köyden toplam 14 yazıt çıkmış oluşu dikkat çekicidir.⁶⁶¹ Bunlardan iki tanesinde στρατηγός (strategos/ komutan) ifadesinin geçmesi bu bölgede bir karargâh bulunmuş olabileceği şeklinde yorumlanabilir ancak bu yazıtların Agesilaos’un seferinden en az

⁶⁵⁴ Talbert, *Barrington Atlas*, 790.

⁶⁵⁵ Dugas, “La Campagne”, 87-8; Munro, “Dascylium”, 61-2. Schwertheim, Agesilaos’un rotasını düşünerek Karacabey önerisine karşı çıkar (Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 97).

⁶⁵⁶ bkz dn. 562.

⁶⁵⁷ Özdoğan, “1987 Yılı”, 582; Erpehlivan, “Propontis’in Güneydoğusunda”, 171. Sultaniye’nin 5 km. güneydoğusunda, Küçük karaağaç köyündeki sit alanı (BKVKBK, 13.10.2016, 6217 numaralı karar) ile 12 km. güneydoğusunda, TİGEM arazisinde saptanmış Hellenistik Döneme tarihlenen mezar (BMüze, 04.12.2017) bölgenin arkeolojik potansiyelini gösterir.

⁶⁵⁸ Yalman, *Mudanya*, 114.

⁶⁵⁹ Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 13, No 8; 66, No 109. Devecikonağı’nda bunlardan başka üç yazıt daha bulunmuştur, en eskisi MÖ 2. asra tarihlenir (Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos I*, 150, No 364; 197, No 484; Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 65 No 105).

⁶⁶⁰ Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 24 No 20. Dandaenoi’de anatanrıca Meter için bir tapınak vardı (TIB 13, 521). Bölgedeki bir başka köy Devecikonağı’nın 9 km. kuzeyindeki Çamlıca yakınlarında olması gereken Armatea’dır (Ἀρματῆα), MS 148’e tarihlenen bir yazıtta adı geçer (TIB 13, 419). Devecikonağı’nın 3,5 km doğusundaki Eskibalçık köyünde de antik kalıntılar çıkmıştır (TIB 13, 558).

⁶⁶¹ Alpagut’tan çıkanlar: Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 19, No 12; 24, No 20; 26, No 21; 43, No 45; 46, No 55; 56, No 77 ve 79; Bükköy’den çıkanlar: Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 26, No22; 47, No 57.

iki asır sonra yazılmış olmalarını gözden kaçırmamak gerekir.⁶⁶² Devecikonağı'nın 4,5 km. kuzeyinde, Rhyndakos kıyısındaki Kestelek'te dikkat çekici bir kale vardır. Burada Roma Dönemine ait kalıntılar bulunmuş olsa da kalesi Bizans Döneminden kalmadır.⁶⁶³ Miletoteikhos'u MÖ 410'da Attika-Delos Birliğine dahil olmuş görüyoruz.⁶⁶⁴ Miletupolis'in yakınlarında yer aldığını ve en geç MÖ 410'da bağımsız bir kent haline geldiğini söyleyebiliriz. Miletos kenti arazisinde bulunan Teikhoussa yerleşimiyle ad benzerliği, buranın Miletos kolonisi olabileceğini akıllara getirir.

2.4.9.5 Apolloniatis Gölü Çevresindeki Küçük Yerleşimler

Gölün güneydoğusundaki Akçapınar Köyü'nün batısında, Gavurkaya mevkiinde Apollon Daphnusios'a adanmış bir kutsal alan ve köy (katoikia) olduğunu tespit edebiliyoruz zira burada bu epithetle yazılmış bir onurlandırma yazıtı ile beş adak yazıtı açığa çıkarılmıştır.⁶⁶⁵ Onurlandırma yazıtında geçen strateg (komutan) kelimesi buranın askeri yönü ağır basan bir yerleşim olduğunu düşündürüp aklımıza Alpagut/Mustafakemalpaşa'da bulunmuş benzer yazıtları getirir.⁶⁶⁶ Bazı araştırmacılar burayı Polybios'un bahsettiği Mysia köyleri arasına sokmak isteseler de Polybios'un bahsettiği askeri seferin Apolloniatis Gölü'nden daha güneybatıda, Phrygia'daki Dindymos dağı yakınlarında gerçekleşmiş oluşu bu imkânı ortadan kaldırır.⁶⁶⁷ Hem

⁶⁶² Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 24-5, No 20. Strategos askeri birlik komutanıdır. Görevini tam bilmesek de kentin korunmasıyla ilgili olduğu düşünülür (Magie, *Roman Rule*, Cilt 2, 844). Hasluck Kyzikos'ta strategosun süvari komutanına (hipparkhos) eşlik ettiğini ve ilkinin yetkisinin kent sınırlarından ötesini kapsamadığını belirtir (Hasluck, *Cyzicus*, 255). Buna karşın Elmar Schwertheim'in dikkat çektiği gibi Karia'daki Alabanda'ya ait bir yazıtta στρατηγός ἐπὶ χώρας- strategos epi khoras olarak nitelenen strategosun kent sınırın dışında da yetkisi olmalı (Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 25, No 20). Kios yakınlarında bulunmuş bir yazıtta ise MÖ 281'deki Kurupedion ya da MÖ 190'daki Magnesia çarpışmalarından birinde ölmüş, kendini Bithynialı olarak tanımlayan Menas adlı bir komutanı görürüz (Corsten, *Inschriften von Kios*, 149-153, No 98). Asia Minor'un batısındaki kentlerdeki strategoslar hakkında ayrıca bkz Magie, *Roman Rule*, Cilt 2, 1006-7. Bursa Müzesinde bulunan bir yazıtta geçen Korragos adlı strategos için bkz dn. 1119.

⁶⁶³ TIB 13, 666. Mustafa Şahin buranın Kouboukleia olduğunu düşünmektedir (Şahin, "Mustafakemalpaşa'da", 148). Oysa yaygın kanaat Kouboukleia'nın Görükle olduğu yönündedir (Kılıç ve Ulutaş, *Bir Mübadil Köyü*, 10 v.de.).

⁶⁶⁴ Bir tahmine göre Miletoteikhos'un birliğe üye oluşu, Peloponnesos Savaşı sırasında, MÖ 410'da Kyzikos yakınlarında gerçekleşen çarpışmayı kazanan Atinalıların bu bölgede bir koloni kurup birliğe dahil etmeleriyle olmuştur (Avram, "Propontic Coast", 989).

⁶⁶⁵ Tanriver ve Kütük, "The Kataoika", 99; TIB 13, 522. Katoikia- kome ayrımı konusunda Schuler'in görüşü için bkz dn. 612.

⁶⁶⁶ Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 24, No 20; 26, No 21. Aynı yazıtta geçen doryphoroi – mızraklı muhafız ifadesi de buranın askeri yönüne delil olarak sunulabilir (Tanriver ve Kütük, "The Kataoika", 101; Ful, "Yazıtlar Işığında", 87).

⁶⁶⁷ Adı geçen bölümde Seleukos kralı III. Antiokhos'un amcası Akhaios'un MÖ 220-18'deki seferi anlatılır (Pol. V.77; Munro vd., "Explorations in Mysia", 260).

yazıtlar hem de burada bulunmuş seramikler kutsal alanın MÖ 2. asırda faal olduğunu, Apollonia ad Rhyndakos kenti arazisinde kaldığını göstermektedir.⁶⁶⁸ Antik Çağda nekropol ile kült alanlarının yakın olması sık görülür. Gölün doğusundaki Kuruçeşme Köyü ve biraz ilerdeki Tahtalı Köyü'nde nekropol ve kutsal alan tespit edilmiştir.⁶⁶⁹ Gölün güneyindeki Onaç ve komşusu Dorak'ta da nekropol buluntuları vardır.⁶⁷⁰

Apollonia ad Rhyndakos khorasında olması gereken başka bir küçük yerleşim Therma'dır. Bir yazıttan tanıdığımız bu yerleşimin adına bakılırsa sıcak su kaynaklarıyla ilişkili olmalıdır.⁶⁷¹ Günümüzde değilse de geçmişte, Apollonia'nın batısında, Hasanağa-Demirci arasında sıcak su kaynakları olabileceğini düşündürecek verilere sahibiz.⁶⁷²

Öte yandan Apolloniatis Gölü çevresindeki tepelerde savunma yapıları da dikkat çeker. Kayapa'da Erintaşı mevkiinde Hellenistik Dönem kulesi, Tahtalı ve Maksempınarı'nda ise kale yapıları tespit edilmiştir.⁶⁷³

⁶⁶⁸ Aybek ve Dreyer, *Archaologische Survey*, 57; Gürdal, "Anadolu'da Apollon", 98. Kaplanoğlu'nun "Akçapınar'da olasılıkla Kamila ve Aivadji adlı antik yerleşimler vardı" diye yazması burası hakkındaki bilgilerimize fazla bir katkı sunmaz (Kaplanoğlu, *Bursa Ansiklopedisi*, 13).

⁶⁶⁹ Aybek ve Dreyer, *Archaologische Survey*, 40, 41, 45.

⁶⁷⁰ TIB 13, 542. James Mellaart'ın ortaya atıp kanıtlayamadığı Dorak hazineleri, günümüzde bilim dünyasının gündeminden çıkmıştır.

⁶⁷¹ Bu yazıt 4 ayrı yerde yayımlanmıştır (Schwertheim, *Inscriptionen von Hadrianoi*, 57, No 76; Onur, "New Inscription from Hadrianoi", 335, No 2; Merkelbach ve Stauber, *Steinepigramme*, 120, No 9; Battistoni ve Rothenhöfer. "Keles", 241, No 38). Schwertheim Basilika Therma'yı (Çekirge) hatırlasa da Therma'nın Apollonia'ya yakın olması gerektiğini belirtir (Schwertheim, a. g. y.).

⁶⁷² Hiçbir kaynakta belirtilmese de bölgeyi çok iyi bilen Turhan Çalay şu bilgileri verdi: "Günümüzde yüzeyde görülen bir sıcak su kaynağı yok. Ancak, zamanında sıcak su kaynağı olduğunu anımsatan izler ve "Kaynarcalar" adlı yer adı var. Ayrıca Çalı-Hasanağa-Demirci bölgesinde yapılan su sondajlarında sıcak su olmasa da 23-25 derecelik ılık sulara rastlanıyor. Bunlardan birisi Demirci Hamamı'na yakın bir bahçede, diğeri Hasanağa Mahallesi'nde. Fodra/Alaadinbey eski muhtarı, şimdi olmayan eski hamamın yakınında, kar tutmayan şerit gibi bir bölge olduğunu söylerdi. Muhtemel ki daha önce bu hamam suları sıcak su kaynaklarıyla besleniyordu. Demirci'ye inen dere de Ilıcak Deresi adını taşımaktadır" (yüz yüze görüşme, 07.07.2021). Böylece Therma'nın Apollonia'nın batısında olduğu tahmininde bulunabiliriz. Ayrıca yazıtın bulunduğu yerin 4 km. batısında, Sadağı Kanyonu'nda iri taşlarla örülmüş bir havuzu dolduran sıcak su kaynağı da, Apollonia'ya uzak olsa da dikkate alınmalıdır. Çünkü Hamilton 19. asırda "kaya hamamı denilen bazı hamamlar ve Tekia denilen eski kale vardı" dediği yer aynı yer yani Orhaneli'nin 4-5 km batısıdır (Hamilton, *Researches in Asia Minor*, 87). Tekia ve Therma kelimelerinin benzerliği hemen dikkat çeker.

⁶⁷³ Aybek ve Dreyer, *Archaologische Survey*, 36, 41, 47. Aynı yazarlar Ürünlü'de Roma Dönemi yerleşimi olduğunu iddia etse antik buluntu kıtlığı ve kalesinin Laskaris Dönemine (1204-1261) has oluşu

35 km. lik bir hat boyunca sıralanmış bu yerleşimler için *Uluabat Kuşağı* ifadesini kullanmak istiyoruz. (Resim 18) Bunlar Hellenistik Dönemden itibaren gelişmeye başlamış, Geç Antik Çağ ve Bizans Döneminde en hareketli günlerini yaşamışlardır.⁶⁷⁴ Üç tanesi oldukça dikkat çekicidir. İlki Miletupolis ile Uluabat Gölü'nün orta yerinde, Rhyndakos kıyısında bulunan İncilipınar. Buranın “Klasik Dönem öncesine uzanan bir tarihi vardır”, yakınındaki Yakup Dede Tepesi ise “akropolisi olan arkaik bir yerleşimdi”.⁶⁷⁵ Arazi yüzeyi “çok yoğun arkeolojik kalıntılar” sunmaktadır.⁶⁷⁶ *Uluabat Kuşağı*'na dahil yerleşimlerden İncilipınar, Maksempınar ve Kuruçeşme'den çıkmış seramik buluntuların bazıları Oryantalizan Döneme (MÖ 630-550) kadar gider; gri seramikler Daskyleion'da (Ergili) bulunmuş olanlarla benzer kaliteye sahiptir.⁶⁷⁷ İkinci dikkat çekici yerleşim Güngören ve Kuruçeşme köyleri arasındadır ki burası arkeolojik sit alanı ilan edilmiştir. Hellenistik ve Roma dönemlerinde buradaki yerleşimin bir kent büyüklüğünde olduğu değerlendirilmesi yapılmıştır.⁶⁷⁸ 20. asrın başında Philippson burada bir gözetleme kulesi görmüştü.⁶⁷⁹ Ayrıca Roma Dönemi nekropolü, kült alanı tespit edilmiş, Traianus dönemine ait Nikaia'da basılmış bir sikke açığa çıkarılmıştır.⁶⁸⁰ Biraz aşağıda Hasanağa yakınında bulunmuş Hellenistik-Roma dönemi seramikleri ve oyma bloklar buranın Güngören ile ilişkili olduğunu düşündürür.⁶⁸¹ Ancak bölgedeki taş ocakları ve defneciler buranın arkeolojik değerinin anlaşılmasını her geçen gün zora sokmaktadırlar. Üçüncü önemli yerleşim Tahtalı'dır. Buranın Roma Döneminde basit bir yerleşim değil kent olduğu ileri sürülmüştür.⁶⁸² Bunu düşündüren kalıntılar geniş bir

bu ihtimali zayıflatır (Aybek ve Dreyer, *Archaologische Survey*, 43). Roma Dönemi eseri olabilecek muhtemel bir kale yapısı da Ayva köyündedir (MisM, 2008, 92)

⁶⁷⁴ Auzepy vd.'e göre Roma-Bizans Döneminde Olympos'un batı eteklerinde 5 km. ara ile sıralanan yerleşimlerin olduğu bölge yoğun nüfusluydu (MisM 2007, 42).

⁶⁷⁵ Aybek ve Dreyer, *Archaologische Survey*, 65.

⁶⁷⁶ Erpehlivan, “Propontis'in Güneydoğusunda”, 166. Bölgede Korinthos ve Lydia seramikleri de bulunmuştur (Erpehlivan, “Propontis'in Güneydoğusunda”, 167). Biraz doğudaki Karaoğlan köyünde de Roma sarnıcı ve figürin parçaları bulunmuştur (BMüze, 08.03.2010).

⁶⁷⁷ Aybek ve Dreyer, *Archaologische Survey*, 65.

⁶⁷⁸ MisM 2006, 26.

⁶⁷⁹ Philippson, *Reisen und*, 56-7. Bu kale Maksempınarı'ndaki kaleden sadece 3 km. uzaktadır (TIB 13, 753).

⁶⁸⁰ Aybek ve Dreyer, *Archaologische Survey*, 45; MisM 2006, 22. Mustafa Şahin ayrıca olası bir tümülüs de saptamıştır (Şahin, *Kültür Envanteri III*, 267). Bunlar dışında lahitler ve çeşitli mimari parçalar da bu bölgede görülmüştür (TIB 13, 753).

⁶⁸¹ MisM 2007, 40.

⁶⁸² Bu iddia tüm Marmara Bölgesi'ni gezen bir ekibin araştırmalarının sonucudur (MisM 2006, 32; MisM 2007, 42).

alana yayılmıştır: yöre halkının ‘kale’ dediği 30x15 m. ölçülerinde “anıtsal” bir yapı, nekropol alanı, biri MS 1. asra diğeri MS 3. asra tarihlenen iki yazıt, batıda Kayapa’ya yakın bir konumda 20x25 m. ölçülerinde kale olduğu düşünölen başka bir yapı, kilise olduğu tahmin edilen 30x23 m. ölçülerinde bir yapı, MÖ 4.- MS 3. asır aralığına tarihlenen seramik buluntular ve tahribat yüzünden yorumlanamayan başka kalıntılar.⁶⁸³ *Uluabat Kuşığı*’na dahil edebileceğimiz diğeri yerleşimlerden biri Ayva köyündekidir.⁶⁸⁴ Ayrıca Onaç Köyü’nde Roma Dönemi mezarları⁶⁸⁵, Karaoğlan Köyü’nde kült alanı olabilecek bir yer ve sur duvarları⁶⁸⁶, Tepecik’te MÖ 5. asır yerleşimi⁶⁸⁷, Miletoteikhos’un olası konumlarında tartıştığımız Kestelek’te Roma Dönemi yerleşimi, Atlas’ta MÖ 6. asır, Dağyenice ve İnegazi’de MÖ 4. asır yerleşimleri vardır.⁶⁸⁸ Gölün kuzeyindeyse İrfaniye ve Badırğa’da MÖ 4. asra, Çaylı’da MÖ 3. asra giden yerleşimler, Yolçatı ve Gökçe’de Tunç Çağı höyükleri bulunur.⁶⁸⁹ Karacabey’de ele geçmiş yazıtlardan da buranın yakınlarında Gavilla ve Gytynoi köylerinin olması gerektiğini çıkarabiliyoruz.⁶⁹⁰

Uluabat Kuşığı diye adlandırdığımız bu yerleşimlerin sık aralıklarla sıralanmasında bölgedeki su kaynaklarının bolluğu rol almış olmalıdır. Bir taraftan Rhyndakos ve ona katılan Odryses, Emet Çayı ve Kara Dere, bir taraftan Uluabat Gölü, günümüze ulaşmamış diğeri göller ve biraz ötede de Propontis bölgenin hem ulaşılabilir hem de verimli olmasını sağlamışlardır. 20. asır başında Akçalar’ın göl kenarında olduğundan yola çıkarak eş yükselti eğrileri çizerek Akçapınar, Karaoğlan, Ayaz köylerinin de göl

⁶⁸³ Akyürek-Şahin, “Eine Neue”, 79; Şahin, *Kültür Envanteri II*, 325-6; Şahin, *Kültür Envanteri III*, 300-1. Köyün batı tarafı 3. Derece arkeolojik sit alanıdır.

⁶⁸⁴ Burada hem kale tespit edilmiş hem de cam bilezik, pişmiş toprak figürin gibi mezar hediyeleri barındıran mezarlar açığa çıkarılmıştır. Bir köylü bulduğu bu nesnelerin bir kısmını 1983’te Bursa Müzesi’ne vermiştir (MisM, 207, 13-4, 111). Turhan Çalay yıllar önce Ayva köyde köy kahvesi önünde pek çok sütun gördüğünü söylemiştir (30.07. 2021 tarihinde yüz yüze görüşme).

⁶⁸⁵ TIB 13, 543.

⁶⁸⁶ Aybek ve Dreyer, *Archäologische Survey*, 55, 63.

⁶⁸⁷ Erpehlivan, “Propontis’in Güneydoğusunda”, 173.

⁶⁸⁸ TIB 13, 666; Şahin, *Kültür Envanteri III*, 30, 64, 236.

⁶⁸⁹ Şahin, *Kültür Envanteri II*, 45, 141, 157, 267; Şahin, *Kültür Envanteri III*, 319.

⁶⁹⁰ MÖ 1. asra tarihlenen yazıttaki ifade *Gavilla kai Gytynoi katoikoi* (Γαβίλλα καὶ οἱ Γυτυνῶν κάτοικοι)’dir (Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 20, No 13). Perrot yazıtın bulunduğu yeri Karacabey’de İpek Han diye tarif eder. Bu han Karacabey’in 9 km doğusunda, göl kıyısına yakın konumdaki Issız Han olmalıdır. Katoikia- kome ayrımı konusunda Schuler’in görüşü için bkz dn. 612.

kıyısında olduğu sonucu çıkar.⁶⁹¹ Burada akla Yaşlı Plinius'un bahsettiği bir zamanların büyük Attusa kenti gelebilir.⁶⁹² Ancak Attusa'dan geri kalan kentler arasında sahildeki Daskylos'u sayması, Attusa'nın Apolloniates Gölü'nün kuzeyinde olabileceğini düşündürür. *Uluabat Kuşağı* dediğimiz bölgede bir kent merkezinden bahsedemesek de geniş bir alana yayılmış küçük yerleşimleri Apollonia ad Rhyndakos ve Miletupolis kentlerinin khorası sayabiliriz.⁶⁹³

2.4.9.6 Plakia

Plakia (Πλακία, Ethn: Πλακιάνός-Plakianos) Propontis'in güney kıyısında, Kyzikos'un doğusunda, Rhyndakos'un batısında yer alan küçük bir kenttir.⁶⁹⁴ Karacabey'in kuzeyindeki Kurşunlu Köyü'nde olduğu genel kabul görür. Karada tespit edilmiş Roma Dönemi mimari parçalar buranın Plakia olduğunu söylemek için yetersiz olsa da deniz altında tespit edilmiş, kıyıdan 45 m. açığa uzanan dalgakıran kalıntısı daha sağlam bir veridir.⁶⁹⁵ Kentin MÖ 4. asra ait sikkelerinde tasvir edilen tanrıça Meter'e ait kült alanının, Bizans Döneminde Megas Agros adlı manastırın yapıldığı yer olabileceği düşünülür.⁶⁹⁶ Herodotos burada yaşayanların Hellenlerin anlamadığı bir dil konuştuğunu söyler; Pelasglarla ilgili söyledikleriye, bazen yanlış yorumlanarak Plakia'da Atinalıların da yaşadığı sonucuna vardırılır.⁶⁹⁷ Sahilde, yakın bölgedeki

⁶⁹¹ Zaten Karaoğlan'daki duvarların aynı zamanda gölün taşkınlarından korunma amacını da taşıdığı belirtilmişti (Aybek ve Dreyer, *Archäologische Survey*, 55).

⁶⁹² Plin. *HN* V.40.

⁶⁹³ Bölgenin arkeolojik zenginliği Aybek ve Öz'ün hazırladıkları haritada da görülebilir (Aybek ve Öz, "Uluabat Gölü 2007", 334).

⁶⁹⁴ Plin. *HN* V.40; Ps.-Sky 94; Mela I.98. Stephanos Byzantinos burası için "Kyzikos'a yakın bir kent" der ve halkının adını Skylakener ya da Skylakier olarak verir (Steph. Byz. S # 225 "Skylake"). Valerius Flaccus ayrıntı vermeden Rhyndakos yakınlarında Scylaceum adlı bir yerden bahseder (*Argonautica*, III.36).

⁶⁹⁵ Gündüz, "South Marmara Harbours", 34.

⁶⁹⁶ Hasluck, *Cyzicus*, 52; MisM 2006, 95 v. de.

⁶⁹⁷ Hdt. I.57'deki bölüm şöyledir: "Dile gelince, Pelasg'lar ne dili konuşuyorlardı, kesin bir şey diyemem. Eğer bugün yaşamakta olan Pelasg'ların diline bakarak düşünmek doğru olursa, ki bunlar Tyrsen'lerden daha ötede, Kreston denilen kentte oturanlardır ve eskiden bizim Thessalia dediğimiz ülkede otururlardı ve o zamanlar bugünkü Dor'larla sınır komşusuydular – bir de çok eskilerde Atinalılarla komşu olanlar var, bunlar da Hellepontion kıyılarındaki Plakia ve Skylake'de yerleşmişlerdir – ve bir de öbür bütün siteler, ki adları değişmiş olmakla beraber Pelasg siteleridir- eğer, diyorum, bu halklara bakarak bir sonuca varmak istersek, Pelasg'lar yabancı bir dil konuşuyorlardı. Şu hâlde bütün Pelasg'lar aynı dili konuşuyorlardı ise, bu ırktan olan Attika halkı da, Yunanistan'a göçerken kendi dilini bırakmış, başka bir dil almıştır. Gerçekten Kreston ve Plakia'da oturanlar, bugünkü komşularının dilini konuşmazlar, kendilerine özgü bir dilleri vardır; bu da gösterir ki, bu bölgelere göçerken hangi dili konuşuyorlardıysa bugün de aynı dili konuşmaktadırlar" (çev. M. Ökmen, İş Bankası Kültür Yayınları, 2. bs., 2004). Görülüyor ki Herodotos Atinalıların Plakia'da oturduklarını değil, eskiden Atinalılarla komşu olanların kendi zamanında Plakia ve Skylake'ye yerleşmiş olduklarını söylüyor. Plakia'nın Atina kolonisi olduğu

komşusu Skylake için Yenice/Bandırma önerilmiş, yakın dönemdeki bir araştırma bu olasılığı güçlendirmiştir.⁶⁹⁸

2.4.9.7 Otroia ve Çevresi

Prusa'nın doğusu tarihöncesi dönem açısından iyi araştırılmıştır ancak Antik Çağdaki durumu hala çok az bilinir. Bölgenin kayda değer tek akarsuyu, İnegöl'ün batı ve doğusundan geçen iki kol ile beslenen, Yenişehir'in hemen güneyinden geçip kuzeydoğuya doğru akarak Leukai (Osmaneli) yakınlarında Sangarios'a katılan Gallos'dur (Göksu çayı).⁶⁹⁹ Bu durumda Strabon'un Gallos'un doğduğu yer olarak nitelediği Modra da, İnegöl'ün Cerrah bucağı yakınlarında olmalıdır.⁷⁰⁰ İnegöl kent merkezinde, Cumatepe höyükte ele geçmiş deniz kabuğu buluntuları Antik Çağda Gallos'un İnegöl içinden geçtiği şeklinde yorumlanabilir.⁷⁰¹ Sadece Stephanos Byzantinos'un "Bithynia Olympos'u yakınlarında" diye andığı Daphnus Gölü de, Prusa'nın doğusunda, Gallos'un geçtiği bir yerde olmalıdır.⁷⁰² Çünkü hem batıdaki göller isimleriyle iyi bilinir hem de Olympos yakınlarında denilebilecek bölge Prusa'nın doğusuna daha uygundur. İnegöl'ün batısında Apollon ile ilgili yazıtların bulunmuş

şeklindeki hatalı yorumu Avram ve Erpehlivan'da görüyoruz (Avram, "Propontic Coast", 992; Erpehlivan, "Propontis'in Güneydoğusunda", 149). Bununla birlikte Sparta kralı II. Agesilaos'un MÖ 396-5'teki seferinde Kyzikos çevresinde başarı kazanamaması, ardından MÖ 410'da Atinalı komutan Alkibiades'in Kyzikos yakınlarında bir deniz zaferi kazanmasından sonra Atina'nın bölgedeki etkinliği artmış olmalıdır. Bu etkinlik, adının sadece Mileto... kısmı okunabilen bir kentin Attika-Delos Deniz Birliği'ne alınmasından, Atina ve Miletupolis takvimlerinin yazıtlardaki benzerliklerinden bellidir (Schwertheim, *Inscripfen von Kyzikos II*, 107). Ancak bu etki bile Plakia'yı Atina kolonisi ilan etmemize yetmez.

⁶⁹⁸ Hasluck, *Cyzicus*, 52. Hüseyin Erpehlivan'ın Yenice-Çalılıburun mevkiinde tespit ettiği duvar kalıntısı, Plakia sikkesi ve seramikler dikkat çekicidir (Erpehlivan, "Propontis'in Güneydoğusunda", 152). Bu kıt veriler, belirtilenin tersine, Plakia'nın Yenice'de, Skylake'nin Kurşunlu'da olduğunu önerilmesine de yol açar (TIB 13, 922, 1008).

⁶⁹⁹ Ramsay, *Anadolu'nun*, 225. Texier'e göre bu çayın diğer isimleri Lefke Suyu ve Bedre Çayı'dır (Texier, *Asie Mineure*, cilt 1, 148). Bilge Umar Gallos'un Orta Çağdaki adının Angelokometes Deresi olduğunu düşünür (Umar, *Bithynia*, 278).

⁷⁰⁰ Str. XII.3.7; Kiepert H., *Karte*, B II. Modra yerleşimi, W. Ruge'nin yaptığı gibi, Mudurnu'da olduğu düşünülen Modrene ile karıştırılmamalıdır (Ruge, "Modra", 2333; Şahin, "Phrygia Epiktetos", 268).

⁷⁰¹ BMüze, 17.04.2017. Aynı höyükte Hellenistik Dönem seramikleri de bulunmuştur (BMüze, 14.06.2012).

⁷⁰² Steph. Byz. D # 36 "Daphnus". Gölyaka/Düzce'deki Efteni (Melen) gölü de bu isimle anılır ancak Mysia Olympos'una yakın olmadığı için Stephanos Byzantinos'un bahsettiği göl olamaz. Ramsay'a göre Nikaia'nın güneyinde MS 9. asırda piskoposluk seviyesine yükseltlen Daphnusia adlı bir yerleşim vardı (Ramsay, *Anadolu'nun*, 14).

olması dikkatleri Yeniceköy-Gülbahçe bölgesine çevirir.⁷⁰³ Ancak yaygın kanaat bu gölün İnegöl'ün doğusunda olduğudur.⁷⁰⁴

Antik kaynaklar bu bölgede sadece Otroia'yı bilir. Adını efsanevi Phryg kralı Otreus'tan aldığı sanılan kent tarihi olaylar içinde sadece birkaç kez anılır.⁷⁰⁵ III. Mithridates Savaşı sırasında, MÖ 74/3'te Lucullus komutasındaki Roma ordusuyla Pontos ordusu Otryae'de karşılaşmıştı.⁷⁰⁶ Strabon'un tanımına göre Otroia'nın Yenişehir ilçe merkezinde olduğu düşünülürdü.⁷⁰⁷ Ancak burada neredeyse hiç antik kalıntı olmayışı, 13 km. doğuda yer alan ve Hellenistik Döneme ait bir anıt mezarın açığa çıkarıldığı Hayriye Köyü'nün Otroia olarak önerilmesine sebep olmuştur.⁷⁰⁸ Ancak son dönemlerde buranın yakınlarda, Roma Dönemi buluntusu veren ve Otroia olabilecek başka yerler de ortaya çıkmıştır.⁷⁰⁹

⁷⁰³ Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 62, No 40; 64, No 42. Yeniceköy'de Roma Dönemi mezar buluntuları ele geçmiş, 3. Derece sit alanı ilan edilmiştir (BMüze, 04.10.2019 raporuna dayanan BKVKBK, 20.12.2019 tarih, 9313 numaralı karar).

⁷⁰⁴ İnegöl'ün doğusunda kurumuş bir göl olduğu jeolojik bir çalışmada tespit edilmiştir (Şahin, "1982 Yılında", 84). Veli Sevin, İnegöl'ün eski adı olan Eynegöl'den yola çıkarak gölü Ezinegöl olarak adlandırmış olmalı (Sevin, *Anadolu'nun Tarihi*, 34). Gerçekten de hem 'eyne' sözcüğü dilimizde 'küçük' demektir, hem de ismin 'küçük göl' anlamına geldiğine dair halk söylenceleri vardır (Kaplanoğlu, *Bursa Ansiklopedisi*, 151). Calder ve Bean bu isimdeki gölü Prusias ad Hypium yakınında göstermişse de bu aynı isimde başka bir göl olmalıdır (Calder ve Bean, *A Classical Map of Asia Minor*, harita 1). İnegöl'un kuzeyinde, çevresinde çok sayıda höyüğün yer aldığı, yakın zamana kadar Marmaracık adıyla anılan başka bir göl olduğu da bilinmektedir (Kaplanoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, 29).

⁷⁰⁵ Hom. *Il.* III.186; Carrington, "The Heroic Age", 123.

⁷⁰⁶ Tam muharebenin başlayacağı sırada gerçekleşen ilginç olayı, ki günümüz bilgileriyle bunun bir gök taşı düşmesi olduğu söylenebilir, Plutarkhos anlatır: "O anda gökyüzü yarıldı, devasa, aleve benzer bir cismin iki ordunun arasına düştüğü görüldü. Şekil olarak en çok bir şarap kavanozuna benziyordu ve renk olarak da erimiş gümüş gibiydi" (Plut. *Lucullus*, 8).

⁷⁰⁷ "Askania Gölü'nün biraz yukarısında, doğuya doğru hemen Bithynia sınırında kurulmuş olan Otroia kenti bulunur" (Str. XII.4.7).

⁷⁰⁸ Şahin, "Phrygia Epiktetos", 268; Şahin, *İznik Müzesi*, 306-308, No 1588. Sencer Şahin Agrilion antik kentinin yeri olarak da Yenişehir'in güneyindeki Yarhisar mahallesini önermiş ancak yanlış olabileceğini sezerek, Peutinger Tablosundaki mesafelerin verdiği sonucu kesinleştirmesine engel olduğunu yazmıştır (Nikolayidis, "Bilecik İli Tarihi", 12). Kaplanoğlu ise Hayriye köyünün üzerindeki Han Tepe mevkiinde 1,5-2 m. kalınlığında duvarlar olduğunu yazar (Kaplanoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, 27). Afyon/ Sandıklı/ Yanıkören'de lokalize edilen, daha çok Orta Çağ'da önem kazanan Otrous adlı başka bir kent daha vardır (Ramsay, *The Cities and Bishoprics*, 702). Ve bu Otrous, Askania adlı diğer göle (Burdur Gölü) 85 km uzaktadır, bu yüzden karıştırılmış olamazlar (ayrıca bkz. dn 729).

⁷⁰⁹ Yenişehir'in 8 km doğusundaki Ebeköy'de Tunç Çağından Osmanlı Dönemine kadar buluntu veren bir höyük bulunmuş, 3. Derece sit alanı ilan edilmiştir (BKVKBK, 15.12.2020 tarih, 10072 karar no). Yenişehir'in 6 km güneydoğusundaki Mahmudiye'de sütun kaidesi, templon payesi, ostothek ve taşıyıcı mimari eleman bulunmuş, 1. Derece sit alanı ilan edilmiştir (BKVKBK, 09.04.2021 tarih, 10376 no). 4 km. güneydeki Subaşı'da Roma seramiği bulunmuş, 3. Derece sit alanı ilan edilmiştir (BKVKBK,

Bölgedeki daha küçük yerleşimleri yazıtlar sayesinde biliyoruz. İnegöl’de bulunmuş MÖ 1-MS 1. asra tarihlenen bir yazıtta Apollon Libotenos ifadesinin geçmesine bakılırsa bu bölgede Libot isminde bir köy olduğu tahmin edilebilir.⁷¹⁰ İnegöl’ün 9 km. güneybatısındaki Gülbahçe Mahallesi Avlugüme mevkiinde bulunmuş, MS 2.-3. asra tarihlenen iki yazıttan burada Tataulenon adında bir köy olduğunu anlıyoruz.⁷¹¹ Yine İmparatorluk Döneminde Sarkotyle adlı köyün İnegöl yakınında olduğunu biliyoruz.⁷¹² İnegöl’ün kuzeybatısındaki Çavuşköy’den iki yazıt çıkmasını, Orta Çağ başında bu bölgede Kadosia, Lophoi adlı küçük yerleşimlerin kurulmuş olmasına bağlanabilir.⁷¹³ Otroia dışında bu bölgede kent olmaması, adını saydığımız köylerin Prusa’ya bağlı olduğu iddiasını destekliyor.⁷¹⁴

27.02.2020 tarih, 9435 numaralı karar). 10 km. güneydeki Osmaniye’de Roma seramiği ve kaide parçaları bulunmuş, 3. Derece sit alanı ilan edilmiştir (BKVKBK, 01.07.2021 tarih, 10566 numaralı karar).

⁷¹⁰ Apollon’un bu epithetinin ilk ve tek kullanımını bu yazıtta görüyoruz (Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 62, No 40). Nikomedia’nın 25 km. güneybatısındaki Libon adlı yerleşim ile karıştırılmamalı (TIB 13, 736).

⁷¹¹ Şahin, “1982 Yılında”, 84; Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 64 No 42; 66, No 43; Kaplanoğlu, *Bursa Ansiklopedisi*, 121. Köy ismindeki Tataul kelimesinin avlu anlamına gelmesi, yazıtların bulunduğu yerin Avlugüme mevki oluşu ilginçtir; Corsten ikisi arasındaki bağı anlamlı bulurken başka bir araştırmacı anlam bağına olanaksız görür (Corsten, a. g. y.; TIB 13, 1028).

⁷¹² Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 73-4, No 49; TIB 13, 987; Talbert, *Barrington Atlas*, 791.

⁷¹³ Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 83, No 54; 86, No 56. Kadosia Ramsay’a göre İnegöl’ün kuzeybatısında aranmalıdır, Lophoi de onun yakın komşusudur (Ramsay, *Anadolu’nun*, 198, 228). I. Iustinianus döneminde (MS 527-565) kent ve piskoposluk statüsüne yükseltilen Linoe’nin de, bağlı olduğu Nikaia’nın güneyinde, İnegöl yakınlarında olduğu düşünülür (Ramsay, *Anadolu’nun*, 14, 217; TIB 13, 739). Barış Şenol, İnegöl isminin Linoe’den türetildiğini, Lophoi’nin Mezit Boğazı’nda Eskikaracakaya köyü üzerinde olduğunu, Çavuşköy’deki kalıntıların Dapneon adlı kente işaret ettiğini düşünür (Şenol, “İnegöl Adının”, 374, 375, 377). Otroia, MS 8. asırdan sonra adı geçmeye başlayan, Olympos ile Askania Gölü arasındaki bölge olduğu düşünülen Atroa’ya isim olarak öncülük etmiş gibidir.

⁷¹⁴ Fernoux, *Notables*, 135.

3- PRUSA'NIN KURULUŞU

Prusa'nın siyasi tarihinin, kentin kuruluşu ile başlatılması beklenir. Ancak elimizde Prusa'nın kuruluşu hakkında birbirini tutmayan iki kaynağımız var: Strabon ve Yaşlı Plinius. Bunlardan hangisinin daha güvenilir olduğunu tespit etme durumundayız. Diğer yazarların söylediklerini de sorgulamamıza katarak en azından kimin nerede yanlış olduğunu ortaya çıkarmayı umuyoruz.

3.1- Prusa ve Çevresi Hakkındaki Kaynakların Sorgulanması

Prusa'nın kuruluşu üzerine Strabon ve Plinius'un birbiriyle çelişkili sözlerini tartıp birinin yanlış olduğunu söyleme kolaycılığı karşımıza çokça çıkmaktadır. Antik Çağın çok önemli bu iki kaynağının bazı zayıf yönleri de vardır. Bu zayıflıklar bazen kişiliklerinden, bazen faydalandıkları kaynaklardan doğmaktadır. Prusa konusunda hangisinin daha doğru söylediğini tartabilmek için hayat hikâyelerine ve eserlerini oluşturma aşamalarına bakmamız gerekiyor. Faydalandıkları yazarlar konusuna girince de aslında tarih yazımı (ιστορία) konusuna girmiş olacağız. Zira büyük ozan Homeros'un kimi söyledikleri sorgulanmadan kabul edilmiş, kimi söylediklerinin yanlışlığı açıkça görülmüştür. Yani MS 1. asırda Strabon ve Plinius'a gelene kadar kimlerin hangi etkileri bıraktığına, kaynaklarımızı çapraz sorguya çekerek, konumuzla ilgisini gözeterek, değinmemiz gerekecek. Kaynaklarımızı kabaca üç gruba bölebiliriz: Arkaik-Klasik Dönem kaynakları, Hellenistik Dönem kaynakları, Roma İmparatorluk Dönemi kaynakları.

Doğu Akdeniz'de Troia Savaşı, Argo gemicilerinin seferi gibi konuları MÖ 1. binin başlarından beri gezgin ozanlar kendilerince yeniden kurgulayarak anlatıyorlardı. Bunlardan ikisinin Homeros tarafından anlatılan şekli, *Iliada* ve *Odyseia*, Batı kültüründe yazıya geçirilmiş en eski metinler oldu. Peki bu, Homeros'u güvenli bir kaynak yapar mı?

Antik Çağ kaynaklarının çoğu Homeros’a hem şair olarak hem de bilge olarak saygı duyarlar.⁷¹⁵ Destanlarında geçen yer ve halk adları önemsendir. Ancak bazı noktalarda hem tarihi kişiliğinden hem de yazdıklarından şüpheye düşeriz. Bu şüphe yeni değildir, Antik Çağda başlamış, 19. asırda adı konmuştur: ‘Homeros sorunsalı (Homeric Question)’. Bu iki destanın aynı kişinin ağzından çıkıp çıkmadığı, hangi tarihte son şeklini aldığı, Homeros adlı ozanın gerçekten yaşayıp yaşamadığı soruları etrafında dönen tartışmanın ayrıntısına girmeyip çıkaracağımız sonuca gelelim: *Iliada* ve *Odyseia* destanları bir sözlü geleneğin kısa şiir parçalarından türetilmiş olamayacak ölçüde bütünlük arz eder, tek bir ağızdan çıkmış izlenimi verir. Bununla birlikte ozan, çağındaki herkesin bildiği daha eski şiirlerden yararlanmış, bunları destanlarına katmış olabilir yani her satırı onun özgün yaratımı olmayabilir. Destanların tarihlenmesi konusunda bugünkü mutabakat MÖ 750-600 aralığıdır.⁷¹⁶ Bu da destanların Propontis bölgesinde MÖ 7.-6. asırda hızlanan kolonileşme hareketiyle, Kios, Myrleia, Kyzikos gibi kentlerin kuruluşuyla aynı dönemde yazılmış olduğu anlamına gelir.

Iliada ve *Odyseia*’da anlatılan olayların öncesi veya sonrasını konu alan bir grup eser vardır ki bunlara genel olarak Homerik Çember denir. Paphlagonia kentlerinin isimlerinin sayıldığı bölümün⁷¹⁷, bu gruptaki eserlerden *Cypria*’nın bir bölümü olduğu tespit edilmiştir.⁷¹⁸ Yani MÖ 1. asra gelindiğinde destanların eklenmiş, değiştirilmiş versiyonları yaygındı ve Strabon bu şekliyle onları okudu.⁷¹⁹ Örneğin Doloneia denilen 10. kitabın *Iliada* destanına sonradan eklendiği konusunda mutabakat vardır.⁷²⁰ Akha

⁷¹⁵ Platon, “Homeros Yunanlılığın kurucusudur; insanları yönetmek, yetiştirmek için ondan örnek almalı, davranışlarımızı onun öğütlerine uydurmalıyız” der (*Devlet*, 606 E).

⁷¹⁶ İlk kez yazıya geçirilmesi ise Peisistratos’un tiranlığı sırasında (MÖ 561-527) olmuştur: Cicero, *De oratore*, III, 137. Bu tarihlemenin iki sebebi olarak Asur kralı Sennacherib’in MÖ 689’da ırmak yatağını değiştirerek Babil kentini ele geçirmesinin Hom. *Il.* XII.17-33’te anlatılanlara çok benzemesi; aynı destanda zenginliğinden sıkça bahsedilen Mısır’daki Thebai kentinin MÖ 715-663 arasındaki müreffeh bir devir yaşamış ve bu devrin MÖ 663’te Asur kralı Asurbanipal’in yağmasıyla sonlanmış olması gösterilir. Ayrıca *Iliada*’daki savaş teknikleri ve Akhilleus’un kalkanının incelenmesi, MÖ 710-675 arasına tarihlenen Fenike metal kapları ile yakın benzerlikler ortaya çıkarmıştır (West, “The Homeric Question”, 392-393).

⁷¹⁷ *Iliada*’nın günümüze ulaşmış versiyonunda Troia’nın doğusunda kalan bölgeler içinde en ayrıntılı olarak (7 dizeyle) anlatılan bölüm.

⁷¹⁸ Allen, *The Homeric Catalogue*, 157.

⁷¹⁹ Demetrios da Homeros destanlarına ekleme yapıldığını düşünmektedir (Str. XII.3.23).

⁷²⁰ West, “The Homeric Question”, 388. *Iliada*’da X. Kitap savaşın gidişatında tamamen farklı bir konuyu, casusluğu ele alıyor ve bu yönüyle asalet ve onur uğruna yürütülen kanlı savaş sahneleriyle uyumsuz görünüyor.

müttefiklerinden olan Pherai'lilerin kentlerinden olan Pherai, MÖ 1. asırda yaygın bulunan *Iliada* basımlarında Pierie'ye çevrilmiştir.⁷²¹ Homeros, Argo Gemicileri söylencesini bilmesine karşın bu söylencedeki duraklardan biri olan Kyzikos'ta yaşayan Dolionları bilmez, Troia Savaşı'na katılan kavimleri saydığı ikinci bölümde onlara yer vermez.⁷²² Antik kaynakların Mysia kralı olarak andıkları Telephos'u Homeros Ketei'lerin önderi yapar, onun oğlu Euryplös Troialılara yardım etmiş olmasına karşın müttefikler arasında bu halk da sayılmaz.⁷²³ Paphlagonialı Alizon kavmi için söyledikleri de kafa karışıklığı yaratır zira "gümüşün yurdu Alybe'den" geldikleri söylenir.⁷²⁴ Paphlagonia'da gümüş madeni olan bir yerleşim olmadığı için Alizon ismini Amazon, Alybe ifadesini de Alope olarak değiştirerek anlatılanları mantık çerçevesine oturtmayı deneyenler olmuştur.⁷²⁵ Homeros'un Ephesos, Sardis, Smyrna gibi eski kentlerden, yeni kurulan koloni kentlerinden hiç bahsetmemesi, Bosporos ve Karadeniz'i bilmiyormuş gibi davranması⁷²⁶, Argo gemicileri hikâyesini bilmesine karşın Karadeniz'in uzak kıyılarından, buralardaki zengin maden yataklarından bahsetmemesi, MÖ 700'den sonra Yunan kent devletleri arasındaki savaşların tek unsuru olan hoplit birliklerini bilmemesi, herhangi bir yazıyı okuyan birine yer vermemesi, ölüp de gömülmüş bir kişiden bile bahsetmemesi çok tartışılmış, çok yorumlanmıştır. Bir görüşe göre bunları bildiği halde yazmadı. Bir başka görüşe göre henüz yıkılmadan evvel Hitit Devleti Batı Anadolu sahilini kontrolünde tuttuğu için, Miletos dışında kalan Batı Anadolu sahilinde ticaret hacmi düşüktü. Buralara gidip gelen tüccarlar azdı. Buna karşın Troia ve çevresindeki limanlar daha aktifti. Yani Homeros bilmediklerini yazmadı, bildiklerini anlattı destanlarında.⁷²⁷

⁷²¹ Hom. *Il.* II.767; Allen, *The Homeric Catalogue*, 114; 157-8.

⁷²² Apoll. Rhod. I.962. *Odyseia*'da geçen dillere destan Argo gemisi" ifadesi, Homeros'un söylenceyi bildiğini açıkça gösterir (Hom. *Od.* XII.70). Ayrıca *Iliada*'da Akhilleus Lykaon'u Lemnos'ta Iason'un oğluna satar (Hom. *Il.* XXI.40-42). Yani Homeros Iason'un Lemnos'ta bir oğul bıraktığını bilir. Apoll. Rhod. II.317-340, 549-610; IV.795-979'da geçen Symplegades- Çarpışan Kayalar- kavramının benzerinin *Odyseia*'da geçmesi, başka bir kanıttır (Hom. *Od.* XII.58-62).

⁷²³ Hom. *Od.* XI.519; Apollod. III.17-19; Paus. I.4.6; V.13.3; Diod. IV.33; Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 280.

⁷²⁴ Hom. *Il.* II.857.

⁷²⁵ Str. XII.3.21. Başka bir görüş destanlardaki Halizon liderlerin adlarının 'tüccar seyyah' anlamına gelen ve Asur tabletlerinde damgarı olarak geçen ifadenin çevirisi olduğu, bu tüccarların Asia Minor ile Asur ülkesi arasında değerli metal ticareti yaptığı şeklindedir (Allen, *The Homeric Catalogue*, 160).

⁷²⁶ Str. VII.3.6.

⁷²⁷ Allen, *The Homeric Catalogue*, 167.

Özetlemek gerekirse Homeros'u izleyen 7-8 asır boyunca denizciliğin gelişmesi, coğrafi bilgilerin artması, kolonilerin kurulması, yeni kentlerin kendilerine kahramanlık çağından bir köken bulma arzuları gibi sebeplerle destanlarda değişiklikler yapılmıştır. Her ne kadar Strabon ona çok değer verse de Homeros'u konumuza giren bölgelerin tarih ve coğrafyası için güvenilir bir kaynak saymak zordur. Örneğin Troia müttefikleri arasında sayılan Phrygialıların "uzak Askania'dan" geldiğini söylerken buranın tarihi dönemlerdeki Askania gölü olup olmadığı ile ilgili hiçbir ipucu vermez.⁷²⁸ Bu Phrygialıların lideri olan Askanios ile aynı destanda başka bir yerde adı geçen Askanios'un aynı kişi olup olmadığı belirsizdir.⁷²⁹ Homeros'u güvenilirmez saymamıza Strabon şu cümlesiyle dolaylı olarak katılır: Homeros tarihi olayları alıp biraz mit ekler, tüm ozanların yaptığı gibi.⁷³⁰

Polybios yakından bakmamız gereken antik yazarlardan bir diğeridir. MÖ 2. asırda yaşamış, gördüklerini yazmış olmasıyla konumuzun doğrudan içinde bir yazardır. Romalılarla Akhaia Birliği arasındaki mücadelede öne gelen askerlerden bir olarak bulundu, Scipio Africanus (Genç) ve Fabius Maximus gibi tanınmış Romalılarla dostluğu sayesinde hem serbestçe yolculuklar yaptı hem de resmi arşivleri inceleme fırsatı buldu.⁷³¹ Hatta Scipio, Polybios'un Afrika sahillerini inceleyebilmesi için ona gemi tahsis etti.⁷³² İspanya, Yunanistan, İskenderiye ve Sardeis'i de ziyaret ettiği bilinmektedir.⁷³³ III. Pön Savaşı'nın sonunda, MÖ 146'da Scipio ile birlikte Kartaca kentinin yıkılmasına tanıklık etti.⁷³⁴ Galat önder Ortiagon'un eşi Chiomara, Manlius Vulso komutasındaki Roma ordusu MÖ 188'de Asia Minor'e girdiğinde esir alınmış ve Sardeis'e götürülmüşken Polybios onunla yüz yüze konuşmuş, bunu eserine dahil

⁷²⁸ Hom. *Il.* II.862.

⁷²⁹ Hom. *Il.* XIII.792. Strabon iki ayrı Askania gölü olduğundan bahsetse de ayrımı netleştiremez (Str. XII.4.5). Gerçekten ikinci bir Askania gölü Pisidia bölgesinde vardır, günümüzdeki adı Burdur Gölü'dür (Smith, *Greek and Roman Geography*, Vol I, 230). Bu ikinci Askania gölünü Arrianus ve ismini söylemeden Herodotos da anar (Arr. *Anab.* I.29; Hdt. VII.30). Başka bir yoruma göre destanda geçen Askania kelimesi, tarihi dönemlerde bu adla bilinen gölü değil, deniz anlamına dönüşecek bir kelimenin ilk halini anlatıyor olabilir (Allen, *The Homeric Catalogue*, 166).

⁷³⁰ Str. I.2.40.

⁷³¹ Velleius Paterculus, *Historiae Romanae Libri Duo*, I.13.

⁷³² Plin. *HN* V.1.

⁷³³ Str. XVII.1.12.

⁷³⁴ App. *Hist.* VIII.19.

etmiştir.⁷³⁵ Roma Cumhuriyetinin Seleukos Krallığı'na karşı yürüttüğü savaş (MÖ 192-188) öncesi ve sonrası ile Polybios'un *Historiai* adlı eserinde ayrıntılarıyla yer alır. Doğu Akdeniz'de geniş bir coğrafyada süren, pek çok kent ya da devletin müttefik olarak katıldıkları bu savaşın anlatımıyla Polybios kendinden sonraki pek çok yazara kaynak olmuştur.⁷³⁶

Henüz ülkesindeyken Romalılara destek verenlere karşı çıktığı için sürgün edildi. Ama İtalya'ya gittiğinde Romalılara hayranlık duyup onların dünyayı nasıl ele geçirdikleri hakkında kitap yazmaya koyuldu. İki tarafı da iyi tanıdığı için Hellenler ve Romalılar hakkındaki konularda nesnel olduğunu düşünebiliriz. Nüfuzlu Romalılarla ilişkide olmasına karşın ülkesi için onlardan ihsan beklememiştir, bu yüzden eserini yazarken de olaylara yurtsever duyguların etkisiyle bakmadığı söylenebilir. Bu onun, başka milletlere bakarken gurur gözlüğü takan Latin yazarlara karşı metodolojik üstünlüğüdür. Bülent İplikçioğlu onun için “Roma tarihini Romalılardan daha iyi anlatan bir Hellen tarih yazarı” nitelmesini kullanır.⁷³⁷ Herodotos'un Kroisos hakkındaki yorumlarıyla tarih yazımında başlattığı geleneği sonraki yazarlar da izlemiş, dikkat çekici şahsiyetler hakkında ahlaki yorumlar yapan, yaptıklarından dersler çıkaran satırlar yazılmıştır. Polybios'un bu geleneği izlediğini, eserinin bütününde genç kuşaklar ve idareciler için tarihin eğitici değerine vurgu yapmasından görebiliyoruz.⁷³⁸ Kentlerin kuruluş hikâyeleri anlatılırken hangi zorluklarla karşılaşıldığını, kenti kuranların niyetlerinin ne olduğunu anlatmanın gereğine vurgu yapmıştır.⁷³⁹

Özetlemek gerekirse Polybios hem kendisinin tarihin aktörlerinden biri olmasıyla, hem döneminin önemli aktörlerinin yakın çevresinde bulunmuş olmasıyla, güvenilir metinler üretebilmek için pek çok imkâna sahip olmasıyla, konumuz açısından önem taşıyan

⁷³⁵ Hdt. 21.38. Bu görüşmeyi Plutarkhos tasdik eder (Plut. *Mul.* XXII).

⁷³⁶ Titus Livius MÖ 188'de imzalanan Apamea Antlaşmasıyla ilgili bölümü (Liv. XXXVIII.39) Polybios'tan almıştır (Pol. XXI.42). Pergamon ve Bithynia krallıkları arasında MÖ 155'te gerçekleşen savaşın anlatımında da Appianus, *Romaika Historia*, XII.7 bölümü, Polybios'tan alınmıştır (Pol. XXXIII.7).

⁷³⁷ İplikçioğlu, *Eskibatu Tarihi*, 386.

⁷³⁸ Hdt. II.61.

⁷³⁹ Hdt. X.21.

noktaları tarih yazımında önemsemesiyle çok özel bir kaynaktır. Roma'nın en büyük düşmanı olan Hannibal'ın yaptıklarını anlattığı, ölümünden sonra hakkında yorum yaptığı için⁷⁴⁰ bu kişiye karşı dikkatinin açık olduğunu düşünebiliriz. Durum böyleyken eğer Hannibal Bithynia kralının himayesinde Prusa ad Olympum kentini kurmuş olsaydı, bunun Polybios'un dikkatinden kaçmamış olmasını bekleriz. Bununla birlikte Polybios'un günümüze ulaşmış metninde zaman içinde kısaltmalar yapıldığını da akılda tutmak gerekir.⁷⁴¹ Ayrıca Kios'un Korinthos Körfezi'nin kuzey kıyısındaki Aitolia Birliği'nin üyesi olması, Polybios'un ise aynı körfezin güney kıyısındaki Akhaia Birliği'nde etkin rol oynamış olması, bu yazarın Kios ile ilgili meselelere dikkat kesilmesi ve ayrıntılı anlatması sonucunu doğurmuştur.⁷⁴²

Strabon (MÖ 63- MS 23), Yaşlı Plinius ile birlikte Prusa ad Olympum'un kuruluşu konusundaki iki uzmandan biridir. Prusa kentinden bahseden en erken kaynaktır.⁷⁴³ Ancak kuruluş konusunda Plinius'un yazdıkları daha muteber sayılmış, sonraki yazarların çoğu onun söylediklerini tekrarlamıştır. Strabon'un neyi nasıl yazdığına yakından bakmamız gerekiyor.

Atalarının Pontos Krallığı'nda önemli görevlerde bulunmuş olması, Strabon'un dünyaya, olaylara, tarih yazımına bakışını etkileyen ilk önemli faktördür.⁷⁴⁴ Cicero'nun MÖ 50'de mektup yazdığı Bithynia valisi Servilius Strabo'nun, coğrafyacısı Strabon'un akrabası hatta babası olabileceği iddia edilmiştir.⁷⁴⁵ Bu olasılık doğruysa Strabon Prusa'nın kuruluşuna dair çok erken söylenceleri duymuş olabilir.

⁷⁴⁰ Hdt. XXIII.13'te.

⁷⁴¹ Pomeroy, "Polybios' Death", 416. Bu kısaltmalardan biri IX.9.10'dadır (Davidson, "The Gaze", 11).

⁷⁴² Hdt. XV.21; XV.22; XV.23; XVIII.3; XVIII.4; XVIII.5; XVIII.44.

⁷⁴³ *Geographika*'nın MS 17-24 yılları arasında yazıldığını hatırlarsak kentin adı ilk kez bu zaman diliminde yazılı bir metne girmiştir.

⁷⁴⁴ Bir dedesi kraldan sonraki en üst makam olan Ma rahipliğine ulaşmıştı (Pekman, *Antik Anadolu Coğrafyası*, xiii).

⁷⁴⁵ Potheary, "A Road Trip", 217-8; Richards, "The Anatolian", 81.

Gençliğinde Hellen hocalardan Hellen usulünde eğitim almış olması Strabon'un karakterindeki ikinci önemli etkidir. Karia'da Nysa kentindeki hocası Aristodemos'un ve akrabalarının⁷⁴⁶ Homeros çalışmalarına meyilli olmaları Strabon'u önemli ölçüde etkiledi.⁷⁴⁷ Açıkça söylemese de Hellen kültürünü diğerlerinin üzerinde görür.⁷⁴⁸ Hellenlerin İtalya'da MÖ 8.-7. asırlarda kurduğu kentlerden bahsettikten sonra kendi döneminde buraların halkının barbarlaştığını söyler.⁷⁴⁹ Eserinde yararlandığı kaynakların çoğu Hellendir, sadece sekiz Latin yazarın adını verir ki bunlardan hiçbiri coğrafyacı değildir. Çünkü bir cümlesinde Romalı coğrafyacıların Hellen coğrafyacıların taklitçileri olduğunu söyler.⁷⁵⁰ Kentlerin tanınmış vatandaşlarını sayarken Latinlerden sadece Rudiae'li şair Ennius'u sayar;⁷⁵¹ buna karşın 66 Hellen kentinden tanınmış vatandaşların adlarını verir.⁷⁵² Zaten kendi eserinde de ağırlığı Asya (Kitap 11-16) ve Yunanistan'a (Kitap 8-10) vermiştir. Tüm bunları Hellen kültürünün daha eski, daha değerli olduğunu vurgulamak için yaptığı yönünde yaygın kanaat vardır.⁷⁵³

MÖ 27-MS 180 arasını kapsayan, bilinen dünyanın büyük çoğunluğuna tek bir devletin egemen olduğu Pax Romana (Roma Barışı) döneminde yaşamış olması, Strabon'un dünyaya bakışını belirleyen üçüncü önemli etkidir. Romalılarla yakın ilişkileri olmuş bir sülalenin çocuğuydu. Mithridates Savaşları sırasında dedesinin Romalılarla işbirliği yaptığını kendisi söyler: yardımlarına karşı Romalı komutan Lucullus, Strabon'un dedesine vaatlerde bulunmuş ancak savaşı Pompeius Magnus zafere ulaştırdığı için bu vaatler yerine getirilmemiştir.⁷⁵⁴ Strabon'un akrabası olan Theophilos'un Mithridates

⁷⁴⁶ Özellikle dedesi Poseidonios ve babası Menekrates.

⁷⁴⁷ Dueck, *Strabo of Amasia*, 8; Str. XIV.1.48. Roma'ya gittiğinde yine Hellen hocalardan, Seleukeia Kalykadnos'lu Ksenarkhos ve Amisos'lu Tyrnannion'dan ders aldı (Str. XIV.5.4; XII.3.6).

⁷⁴⁸ Eratosthenes'in "Romalılar ve Kartacalılar rafine olmuş barbarlardır" görüşünü aktarır (Str. I.4.9).

⁷⁴⁹ Str. VI.1.2.

⁷⁵⁰ Str. III.4.19.

⁷⁵¹ Str. VI.3.5.

⁷⁵² Bahsettiği tanınmış sanatçılar ve sanat eserlerinde de Hellenlerin ezici çoğunluğu vardır (Dueck, *Strabo of Amasia*, 81-82).

⁷⁵³ Kim, *Homer Between*, 83.

⁷⁵⁴ Str. XII.3.33. Ailesinin kaderini belirlemiş bu seçimler hakkında yorum yapmaması ilginçtir. Stoacı düşünceye yakın olduğu için akla uygun olmayan duygu ve tutkulardan uzakta kalarak huzura ulaşma yöntemini uygulamış olabilir. Benzer tutumla Pompeius Magnus'un Pontos kenti Eupatoria'yı, ki doğum yeri Amaseia'ya çok yakındır, Magnopolis olarak yeniden düzenlemesi konusunda da sessiz kalır (Str. XII.3.30).

Savaşları sırasında Romalı Lucullus'a yenildiği için kral Mithridates tarafından idam ettirildiğini yine ondan okuruz.⁷⁵⁵ Bu Theophilus'un, MÖ 88'de Ephesos'ta VI. Mithridates'in emriyle 80 bin Roma vatandaşını öldürten komutan ile aynı kişi olabileceği öne sürülmüştür.⁷⁵⁶ Bu doğruysa Strabon eserini yazarken Romalılara karşı karmaşık hisler beslemiş olmalıdır.⁷⁵⁷ Roma'da on yıla yakın kaldı, bu dönemde önemli Romalılara hocalık yapan Hellenlerin yakın çevresindeydi.⁷⁵⁸ Bir asır içinde Romalıların Yunanistan, Mısır ve Asia Minor'ün büyük kısmını ele geçirdiğini biliyor; aldıkları yerlerde düzenli işleyen bir idari sistem kurmalarını överken bir yandan da bu sistemin ahlaksız vali ve bürokratlar eliyle nasıl yozlaştırıldığını, halkı nasıl ezdiğini görüyordu. Hayran olduğu Poseidonios'un, Romalıların kültürü geliştirdiklerini ama aynı zamanda zalim yöneticiler olduğunu söylemesinden etkilenmiş olmalı.⁷⁵⁹ Ancak dönemin Romalı yöneticilerini kızdırmak istemez, özellikle Yunan kültürüne ilgisi bilinen Tiberius'un hoş tutulduğu bir havada yazar.⁷⁶⁰ Hannibal'den bahsederken Roma zaferini çağrıştıracak "mağlup", "kaçan", "sığınan" gibi ifadelerden kaçınması, Romalılara bakışının başka bir yansımasıdır. Hiçbir Romalı yazarın *Geographika*'yı okuduğuna dair işaret yoktur, bu da eserin İtalya'da basılmamış olduğunu düşündürür.⁷⁶¹ Oysa yakın olduğu önemli kişiler vasıtasıyla basım işini gerçekleştirebilirdi. Romalılar gibi üç isim kullanmamış oluşu da dikkat çekici bir noktadır.

Toparlarsak çalkantılı MÖ 1. asırda, Pontos Hanedanı ortadan kalktığında Strabon üzerindeki kimliği güncellemek durumunda kaldı. Pontos'a nostaljik bağlarla bağlıydı;

⁷⁵⁵ Str. XII.3.33.

⁷⁵⁶ Gabelko, "Two New Conjectures", 125; Richards, "The Anatolian", 81. Strabon bu büyük katliam hakkında da yorum yapmaz.

⁷⁵⁷ Kendi ülkesi için eski ismi olan Kappadokia'yı değil Romalılar sayesinde kullanımı yerleşmiş olan Pontos ismini kullanması, bu karışık hislerin dışı vurumu olabilir.

⁷⁵⁸ Hocası Aristodemos, Pompeius Magnus'un çocuklarının da hocasıydı (Str. XIV.1.48). Bir başka hocası Tyrannion, Titus Pomponius Atticus ve Cicero'nun dostuydu (Str. XII.3.16; Cic. Att. XII.2; XII.6). Yine hocası olan Kalykadnos'lu Ksenarkhos da Augustus'un yakın çevresindeydi (Dueck, *Strabo of Amasia*, 9). Dost olduğu önemli kişiler ise şunlardır: Augustus'un hocalığını yapan (Str. XIV.5.14), Cicero'ya *De Officiis* adlı eserini yazarken yardım eden Kanana'lı Athenodoros (Dueck, *Strabo of Amasia*, 10-11); Mısır praefectus'u Aeluis Gallus (Str. II.5.12); Afrika proconsul'u Gnaeus Piso (Str. II.5.33).

⁷⁵⁹ Dueck, *Strabo of Amasia*, 65. Aslında bu, o dönemin tüm Hellen alimlerinin derinden hissettiği bir çelişkidir.

⁷⁶⁰ Özellikle Str. VI.4.2'de.

⁷⁶¹ Özellikle Yaşlı Plinius ve Claudius Ptolemaios'un sessizlikleri dikkat çekicidir.

aldığı eğitimin etkisiyle zihni Homeros ve Hellen epikleri çağında yaşıyor, bedeni ise tam vatandaş statüsüyle Roma Barışı'nın nimetlerinden yararlanıyordu. Şaşı anlamındaki adı⁷⁶², dünyaya bakışını yansıtır adeta: bir gözü stoacı erdemlerin egemen olduğunu görmek isterken, şaşı bakan gözü rüşvet alan Romalı eyalet valilerini görüyordu.

Peki bu ruh halindeki Strabon yazarken hangi ilkeleri gözetti? Evvela 43 kitaplık, günümüze ulaşmamış bir tarih eseri de yazdığını belirtelim: *Historika Hypomnemata*. Strabon'a göre coğrafya devlet adamları ve komutanlar için yararlıdır çünkü onlar insanları bir araya toplayıp kent kurarlar, dünyanın meskun bölgelerine ve hatta onun da ötesindeki yerlere yön verirler.⁷⁶³ Öncelikli amacının dünyanın yaşanabilir kısımlarının basit bir temsilini sunmak olduğunu⁷⁶⁴, bunu kendi gözlemlerine ve güvendiği daha eski yazarlara dayanarak yapacağını⁷⁶⁵, yaparken de dikkatini soylu ve yüce olana, pratikte faydalı olana verip küçük ve önemsiz şeyleri atlayacağını söyler.⁷⁶⁶ Bir adım ileri giderek coğrafya ile korographias (χωρογραφία) arasında bir ayrım yapar⁷⁶⁷: coğrafyacı tüm dünyayı genel hatları ile ortaya koyup kentlerin adlarını, yerlerini, aralarındaki mesafeyi belirlerken korographos bu işi daha küçük bir bölge için yapar, o belli bölgenin tüm dünya içindeki yeriyle ilgilenmez.⁷⁶⁸ Strabon'un eseri bilinen dünyanın tüm bölgelerini kapsadığı için coğrafya eseridir. Ama bölüm bölüm, iyi bildiği bölgelerde korografik karakter taşır, örneğin Yunanistan'dan bahsettiği bölümde eseri için korographias der.⁷⁶⁹ Korographias ile kastettiği şeyin yerel tarihçiliğe benzediği söylenebilir. Ancak hayalini kurduğu, tek bir kişinin tüm bölgeler için yerel tarihçilik yapacak denli donanımlı olduğu durumdur.⁷⁷⁰ Bu hassasiyet yani bütünü gösterirken gereksiz ayrıntılara boğulmamak, küçüğü gösterirken fazla kısa bir özet yapmamak, eserinin bütününde koruduğu bir hassasiyettir: mucizevi hikâyeleri es geçip eserini

⁷⁶² Latince Strabo olarak yazılır.

⁷⁶³ Str. I.1.16. Strabon böylece Asia Minor'un doğusuna, Part ülkesine, Arabistan'a sefer açacak Romalı komutanlara yararlı olmayı hedeflemektedir.

⁷⁶⁴ Str. II.5.13.

⁷⁶⁵ Str. II.5.11.

⁷⁶⁶ Str. I.1.23.

⁷⁶⁷ Str. I.1.16.

⁷⁶⁸ Dueck, *Strabo of Amasia*, 155.

⁷⁶⁹ Str. VIII.3.17.

⁷⁷⁰ Str. I.1.16.

‘sakatlamak’ istemez⁷⁷¹ ama aynı zamanda önemli şeyler hakkındaki büyük gerçeklerden bahsetmek ister, bir filozofun yaptığı gibi.⁷⁷²

Bu ruh haliyle, bu bakış açısıyla yazan Strabon, genel kabul gören bir güvenilirlik kazanmıştır. Hispania, Gallia ve kuzey ülkelerinden bahsederken daha çok alıntılarla ilerler, ancak Asia Minor ve Mısır’dan bahsederken ilk kez duyulan şeyler yazar.⁷⁷³ W. Ramsay “Ptolemy’nin (Ptolemaios) insanı yanlış yollara sevk etmemesi için büyük bir dikkate ihtiyaç var halbuki Strabon’u ne kadar methetsek azdır... kısa tasvirleri harikulâde doğru ve açıktır, kendisini müphemlikle dahi itham edemeyiz” der.⁷⁷⁴ Özellikle Kuzeybatı Asia Minor için, Propontis’in güney sahili için en güvenilir kaynaklardandır.⁷⁷⁵ Strabon’un güvenilirliğini bir başka antik yazar, Polybios’un eserinden de kontrol edebiliriz: Polybios’un Korinthos’un Romalılar tarafından ele geçirildiğinde gördüğünü yazdığı⁷⁷⁶ bir tabloyu Strabon, Roma’ya getirildiğinde gördüğünü yazar.⁷⁷⁷ Strabo’nun asıl önemi, o döneme değin yapılmamış bir şeyi, matematik, fizik, siyasi teori, söylenceler ve tarihi, uyarılarını ve ahlaki mesajları da ekleyerek tek bir eserde bir araya getirmiş olmasındadır; ciddi, bir filozofa yaraşır, anıtsal (kendi ifadesiyle kolossourgia) bir eserdir bu.⁷⁷⁸ Hataları varsa da bu boyuttaki bir eserde göze batacak ölçüde değildir.⁷⁷⁹ Onu eleştirenler Homeros’un coğrafya bilgilerinin önemini abarttığını, döneminin coğrafya bilgilerini yetersiz kullandığını⁷⁸⁰,

⁷⁷¹ Str. XVII.3.3.

⁷⁷² Str. I.1.23.

⁷⁷³ Richards, “The Anatolian”, 84.

⁷⁷⁴ Ramsay, *Anadolu’nun*, 101. A. Körte onun için “iyi eğitilmiş Strabon (gut unterrichteten Strabon)” der (Körte, “Kleinasiatische Studien”, 412, dn. 1).

⁷⁷⁵ Kirk, *The Iliad: A Commentary*, 254.

⁷⁷⁶ Pol. XXXIX.2.

⁷⁷⁷ Str. VIII.6.23. Bu, Aristeides’in yaptığı Dionysios tablosudur.

⁷⁷⁸ Str. I.1.23. Nitekim Plutarkhos da Strabon için ‘filozof’ nitelemesini kullanır (Plut. *Lucullus*, 28).

⁷⁷⁹ I.1.10’da Homeros’un zamanında ya da az önce Kimmerlerin Bosporus’tan Ionia’ya kadar bütün yerleri ele geçirdiğini söylemesi kronolojiyle uyumlu değildir; I.3.21’de Kimmerlerin iki ayrı seferde Phrygia ve Paphlagonia’yı ele geçirdiğini söyler ancak sadece bir Kimmer seferi biliyoruz; XIII.1.33’te Troia Ovası’nın İda dağına kadar uzandığını söylemesi hatalıdır (Leaf, “Strabo and”, 33). Pirene Sıradağlarının seyrinin kuzeyden güneye olduğunu yazması yanlıştır (III.4.6). Bir hata sayılamasa da Strabon’un XII.4.7’de Nikaia’yı eyalet metropolisi göstermesi, günümüz bilgileriyle doğrulanamamaktadır.

⁷⁸⁰ İki asır önce Hipparkhos’un yaptığı gibi bir noktayı enlem ve boylamıyla tarif etmedi, dünyayı iklim bölgelerine ayırmadı.

şahsen gördükleriyle başkalarından aldıkları arasındaki ayrımı yeterince vurgulamadığını belirtirler.⁷⁸¹

Strabon *Geographika*'yı yazarken çok fazla kaynaktan yararlandı.⁷⁸² Bu kaynakları Bithynia ve Prusa çevresi için süzersek satırlarında hangi yazarların izlerini görürüz? Akdeniz'in kuzeyindeki bölgelerin tümünde faydalandığı Artemidoros (ü. MÖ 100)'tan Mysia, Bithynia, Aiolia, Ionia, Karia, Lykia, Pisidia, Kilikia bölgeleri hakkında da faydalanır.⁷⁸³ Mysia ve Lydia tarihi konusunda Sardeis'li tarihçi Ksanthos'un *Lydiaka* eserinden yararlanmıştır⁷⁸⁴ ki, Halikarnassos'lu tarihçi Dionysios (ü. MÖ 30-7) Ksanthos'u kendi konusunda çok önemli bir kaynak olarak görür.⁷⁸⁵ Bir başka Sardeis'li olan, "arkadaşım" dediği Diodoros'un şiirlerini ve tarih eserini biliyordu.⁷⁸⁶ Troas konusunda başlıca kaynağı, bu bölgedeki Skepsis kenti vatandaşı olan Demetrios'un, daha önce bahsettiğimiz, Troia müttefikleri hakkındaki eseridir.⁷⁸⁷ Konumuz hakkındaki bir başka kaynağı Eleia'lı Menekrates'in yazdığı *Hellespontos'un Çevresi* kitabıdır.⁷⁸⁸ Bu saydıklarımız dışında Strabon'un konumuzla ilgili ana kaynakları Eratosthenes, Polybios ve Hipparkhos'tur. Polybios'un etkisi *Geographika*'da çok belirgindir.⁷⁸⁹

⁷⁸¹ Falconer, *The Geography of Strabo*, ix.

⁷⁸² Konumuza uzak bölgelerle ilgili kaynakları saymak gerekirse: Gallia, Orta ve Kuzey İtalya ile Peloponnesos hakkında Agrippa'dan (Str. IV.3.4; IV.6.11; V.3.8; V.4.4; VIII.4.3); Asinius Pollio'dan (Str. IV.3.3); Gallia ve Britannia hakkında Iulius Caesar'ın *Gallia Savaşları* (*De Bello Gallic*) eserinden (Str. IV.1.1); Narbonensis (Güney Fransa) hakkında Poseidonios'tan (Gareth vd., "The Galatian settlement", 77); Hindistan hakkında Deimakhos ve Megasthenes'ten (bunların söylediklerine şüpheyle yaklaşır (Str. II.1.9; XV.1.12), Nearkhos'tan (Str. XV.1.16, 18, 20, 25, 33, 43, 44, 45, 66, 67); Aristobolos'tan (Str. XV.1.18, 19, 21, 22, 33, 45, 61, 62); ve Kleitarkhos'tan (Str. XV.1.69); Hyrkania (Hazar Gölü çevresi), Sogdiana (Aral Gölü Çevresi) Arabia, Babylonia ve Mısır hakkında Aristobolos'tan (Str. XI.7.2, 3; XI.11.5; XVI.1.11; XVI.3.3; XVII.2.5); Parthia konusunda Quintus Dellius'tan (Str. XI.13.3) faydalanmıştır. Adını vermese de Augustus'un *Res Gestae Divi Augusti* (*Ebedi Augustus'un İcraatı*) eserinden faydalanmış olduğu da anlaşılmaktadır.

⁷⁸³ Str. XII.7.2; XII.8.1; XIII.3.5; XIV.1.22; XIV.2.29; XIV.3.3; XIV.5.3.

⁷⁸⁴ Str. XII.8.3; XII.8.19; XIII.4.11.

⁷⁸⁵ Dion. Hal. *ant.* I.28.

⁷⁸⁶ Str. XIII.4.9.

⁷⁸⁷ Str. XIII.1.27 v.de.; XIII.1.45'te Demetrios'un bu bölge hakkındaki otoritesini kabul eder.

⁷⁸⁸ Str. XII.3.22; XII.8.3. Falconer, *The Geography of Strabo*, xv.

⁷⁸⁹ Tarih eserinde asıl amacı Polybios'un kaldığı yerden olayları anlatmaya devam etmektir. Tarih yazmadaki amacı da Polybios ile aynıdır: asker ve devlet adamlarına yardımcı olmak. Polybios'un tüm ulusların tarihini yazmayı hedeflemesi gibi Strabon da bilinen tüm dünyayı tasvir etmeyi amaçladı. Polybios'un yaptığı gibi Herodotos'u görmezden geldi. Polybios ile sanki yanındaymış gibi doğrudan tartışır (Str. X.3.5'te), hatta ona "sevgili Polybios'um" diye hitap eder (Str. II.4.3). İkisi de Homeros hayranıdır. İkisi de Roma'da yaşadı, üst düzeyde dostları vardı, onların askeri seferlerine katıldılar: Polybios Scipio Africanus'un (Genç-MÖ 185-129); Strabon Mısır praefectusu Aelius Gallus'un seferine.

Strabon’la ilgili son olarak vurucu bir noktaya dikkat çekelim. Kios kentinden bahsettiği şu bölümde (Str. XII.4.3):

“οὗτος δ’ ἔστιν ὁ Προυσίας ὁ καὶ Ἀννίβαν δεξάμενος ἀναχωρήσαντα δεῦρο μετὰ τὴν Ἀντιόχου ἦτταν, καὶ τῆς ἐφ’ Ἑλλησπόντῳ Φρυγίας ἀναστὰς κατὰ συμβάσεις τοῖς Ἀτταλικοῖς, ἦν οἱ μὲν πρότερον ἐκάλουν μικρὰν Φρυγίαν, ἐκεῖνοι δ’ ἐπὶ κτήτον ὠνόμασαν.”

Antiokhos’a yenildikten sonra buraya gelen ve Attaloslarla yapılan antlaşma gereğince Hellespontos Phrygia’sından çekilen Hannibal’i içtenlikle kabul eden Prusias budur.⁷⁹⁰

Bu bölümün öncesinde ve sonrasında Kios kentinden bahsedilmektedir. “Buraya gelen” ifadesiyle Strabon, Hannibal’in Kios’a geldiğini, kral I. Prousius tarafından içtenlikle kabul edildiğini açıkça belirtir. Hannibal’in geldiği kentin Kios olmasının, Prusias ad Mare, Prusa ad Olympum ve I. Prousius adlarının benzerliği nedeniyle gözlerden kaçtığını düşünüyoruz.⁷⁹¹ Körte de, Hannibal eğer I. Prousius’a yardımcı olmuşsa bu yardımın kısa süre önce yıkılmış olan Kios’un imarında yapıldığını belirtir.⁷⁹²

Prusa’nın kuruluşundan bahseden üç yazardan ikincisi olduğu için, dahası Prusa ve Hannibal’i aynı cümle içinde kullanan tek yazar olduğu için yakından bakmamız gereken biridir Yaşlı Plinius. İmparatorluk Döneminin asker-devlet adamı örneklerinden biridir. Strabon’un öldüğü yıl (MS 23), yani ondan 86 yıl sonra doğdu. Ders aldığı bir hocası olmadı, genç yaşta orduya katıldı. Resmi görevi sırasında tanıştığı Vespasianus MS 69’da imparator olunca onun yakın çevresine girdi. İlk eserlerinin konuları bunları askerlik ve idarecilik görevlerinde elde ettiği deneyimler ışığında yazdığını ortaya koyar: süvarilerin cirit kullanımı, Romalıların Germania halklarına karşı mücadeleleri, hitabet eğitimi.⁷⁹³ Günümüze ulaşabilen ansiklopedik eseri *Naturalis Historia* MS 77’de yayımlandı. Bu eserde ele aldığı konu sayısı o denli fazladır ki hepsinde yetkin olması

⁷⁹⁰ Çeviri şu baskıdan alınmıştır: *Anadolu Coğrafyası*, çev. Adnan Pekman, (12-13-14. Kitaplar). İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları, 4. bs, 2004, 56.

⁷⁹¹ Bu konuya ilk kez Mustafa Şahin vurgu yapmış ancak makaleyi popüler bir dergide (Şehrengiz, 2010, sayı 5) yayımladığı için dikkat çekmemiştir. Aynı yazar aynı vurguyu daha sonra Bursa’nın sağlık tarihi ile ilgili bir çalışmada tekrarlamıştır (Şahin, “Termal Su”, 42).

⁷⁹² Körte, “Kleinasiatische Studien”, 412, dn. 1.

⁷⁹³ Eserlerinin ayrıntısını yeğeni Genç Plinius’un bir mektubundan öğreniyoruz (Plin. *Ep.* III.5). Günümüze ulaşmayan bu eserlerden Suetonius ve özellikle Tacitus çok yararlanmıştır.

beklenemez: coğrafya, etnoğrafya, antropoloji, matematik, astronomi, zooloji, botanik, insan fizyolojisi, ziraat, farmakoloji, maden bilimi, heykeltıraşlık, resim sanatı vb. Otuz yedi kitaptan oluşan eserin 5. kitabında Asia Minor'un konumuzla ilgili Kuzeybatı Asia bölgelerinin tarihini, coğrafyasını anlatır.

Plinius çağına 'muktedir Romalı gururu' ile bakar. Ona göre İtalya dünyanın yöneticisi ve ikinci anasıdır; erkeğiyle, kadınıyla, askeriyle, kölesiyle Romalıların göz kamaştıran dehaları, sanatlardaki üstünlükleri tartışılmaz.⁷⁹⁴ Ancak Grek kültürü ile etkileşim arttıkça⁷⁹⁵ Latin kültürünün yozlaşmaya başladığından şikâyet eder. Nitekim bu yozlaşmaların zirveye vardığı, aşırılıklarıyla herkesi canından bezdiren Nero'nun hükümdarlığının canlı şahididir. Erdemli Roma hayatına dönülmesi, Grek kültürüne karşı durulması konularında Yaşlı Cato'yu örnek gösterir.⁷⁹⁶ Ancak Roma yönetimine bakışı tek taraflı değildir: bir yandan Roma egemenliğinin yeryüzünde yayılmasını destekler, diğer yandan bu yayılmanın özgürlüğü azalttığını, bilgilerin/bilimlerin gelişmesini kısıtlayıp hayatı fakirleştirdiğini söyler.⁷⁹⁷ Döneminin olağan olguları haline gelmiş madencilik, inci avcılığı⁷⁹⁸, değerli taşlarla süslemecilik⁷⁹⁹, pahalı, boyalı kıyafetler⁸⁰⁰, ekzotik gıda ve kuş talebi⁸⁰¹, uzak ülkelerden lüks ithalat, insanın doğaya uygun yaşaması gerektiğini söyleyen ve Plinius'un da benimsediği Stoacılık ile ters düşer. Diğer yandan Greklere karşı son derece ön yargılıdır, kültürel üstünlükleriyle övünen Greklerin İtalya'daki etkilerinden rahatsızdır. Grekler insanlık dışı tıbbi deneyler yapmışlardır.⁸⁰² Doymak bilmez öğrenme meraklarını edebe, erdeme uygun olmayan yöntemlerle giderirler.

⁷⁹⁴ Plin. *HN* XXXVII.77.

⁷⁹⁵ Grek lüksü ilk kez Scipio Asiagenes'in MÖ 190'da kazandığı Magnesia Çarpışması'nın sonrasında İtalya'ya girdi. MÖ 146'da Korinthos'un ele geçirilip yağmalanması, 133'te Pergamon Krallığı'nın vasiyetle Romalılarına bırakılması, Pompeius Magnus'un MÖ 67'de başlayan Doğu seferi İtalya'nın Grek kültürüne bulanmasını arttırdı.

⁷⁹⁶ Plin. *HN* VII.27.

⁷⁹⁷ Plin. *HN* XIV.1.

⁷⁹⁸ Plin. *HN* IX.53.

⁷⁹⁹ Plin. *HN* XXXVII.54.

⁸⁰⁰ Plin. *HN* IX.63.

⁸⁰¹ Plin. *HN* X.68.

⁸⁰² Plin. *HN* XXVIII.2.

Bu bakış açısına sahip Plinius, eserinde amaçladığı şeyi önsözde belirtir: Domitius Piso'nun dediği gibi kitaplara değil sözlüklere (kaynak kitaplara- orijinal metinde thesauros) ihtiyaç vardır⁸⁰³; kendisinden önce hiçbir Romalı ya da Yunanlı hayatın tüm yönlerini kapsayan bir eser yazmamıştır⁸⁰⁴; Plinius bunu hedeflemektedir. Ancak konusunun kısır bir konu olduğunu, konu dışı sözler, diyaloglar, sıra dışı olaylar, mucizevi kazalar eklemekten ilgi çekici olmanın zor olduğunu belirtip eserini 'hafif' bir eser olarak niteler.⁸⁰⁵ Eserine verdiği ada dikkat ettiğimizde, *Naturalis Historia*'nın gelenekselleşmiş şekliyle 'Doğa Tarihi' olarak çevrildiğini görürüz. Ancak historia kavramının Platon ve Herodotos'taki kullanımlarını dikkate alındığında Beyet'in önerdiği 'Dünya/Doğa Üzerine Araştırmalar' çevirisi daha makuldür.⁸⁰⁶ Eserdeki konu dağılımı önerilen bu yeni başlığı doğrulamaktadır: 37 kitaplık eserin sadece dört kitabı (3., 4., 5., 6.) tarih ve coğrafya hakkındadır.

Plinius'un çalışma tarzı da dikkat çekicidir. Kendinden önce yazılmış iki bin kitabı inceleyip, yüz yazardan faydalandığını, yirmi bin tane 'kayda değer gerçek' ortaya koyduğunu söylese de⁸⁰⁷ gerçekte eserinde 146 Latin, 327 Grek yazarın adı geçer. Bu kapsamda bir eseri az uyuyup uzun saatler boyunca çalışarak, birkaç yardımcının ona notlar okuması sayesinde tamamlayabilmiştir. Bu bakış açısı, amaç ve yöntemle yazan Plinius'un kaynaklarını konumuza göre filtrelediğimizde⁸⁰⁸ genelde Asia Minor, özelde Troas ve Bithynia için faydalandığı yazarlardan Herodotos, Eratosthenes, Polybios, Aleksandros Polyhistor, Skepsis'li Metrodoros, Poseidonios, Artemidoros, Herakleia Pontika'lı Ksenagoras, Marcus Vipsanius Agrippina⁸⁰⁹, Licinius Mucianus, Isidoros (ü. MS 25), Pomponius Mela, Cornelius Nepos, Gnaeus Domitius Corbulo öne çıkar.⁸¹⁰

Antik Çağda Anistoteles ve Theophrastos ile eş düzeyde alim olarak görülmüş olsa da Plinius'un günümüzdeki otoritesi düşüktür zira sıradan bir derlemeci gibi

⁸⁰³ Plin. *HN* Praefatio, 17.

⁸⁰⁴ Plin. *HN* Praefatio, 14.

⁸⁰⁵ Plin. *HN* Praefatio, 12-13.

⁸⁰⁶ Healy, *Pliny the Elder*, 39.

⁸⁰⁷ Plin. *HN* Praefatio, 17.

⁸⁰⁸ Her kitabın başında kaynaklarını kendisi sayar.

⁸⁰⁹ Strabon da ondan yararlanmıştı.

⁸¹⁰ Konumuz hakkındaki 5. Kitapta faydalandığı kaynak sayısını altmış olarak verir.

algılanmaktadır.⁸¹¹ Hatalar⁸¹², muğlaklıklar⁸¹³, malumatfuruşlukları⁸¹⁴, yüzeysel geçmeler (ki bunlardan birini epey irdeleyeceğiz), kategorik olmayan sınıflandırmalar eserin değerini sadece harcanmış emeğe saygı duymaya, ilginç olaylardan alınan basit hazza indirmiştir. Önsözde mucizevi olayları satırlarına katamayacağını belirtse de kendini tutamamış, İskenderiyeli alimlerin başlattığı geleneğe uymuş, geniş kesimlerin ilgisini çekmek için bu tarz olaylara yer vermiştir.⁸¹⁵ Ancak bazen mucizelerin açıklamasını yapıyor, bazen de ‘doğanın gücü’ mesajını verebilmek, insanların doğaya saygı duymasını sağlamak için açıklama yapmıyor⁸¹⁶, yerel kültürlere, söylencelere dayanan kaynakları ile bilimsel olgulara dayanan kaynakları arasında hiçbir ayırım belirtmiyordu. Coğrafya bölümlerinde çizgisel olarak ilerlediği için (periplus tarzı) bazı bölgeleri iki kez (gidişte ve dönüşte) tasvir etmiştir.⁸¹⁷ Aynı yöntemin başka bir sakıncası da Thrakia ve Bithynia gibi komşu bölgelerin farklı yerlerde anlatılmasıdır.⁸¹⁸ Çok fazla yer adı, halk adı vermesi okuru sıkar. Alıntı yaptığı kaynakları, kaynaklarını saydığı bölüm önsözüne koymayı unuttur.⁸¹⁹ Bir bölgenin yerleşimlerini sayarken bazen

⁸¹¹ Laehn, “Pliny’s Defense”, 210. Doody, “Plinius bir şey ile meşhursa bu da bir volkanın çok yakınına gitmekle” diyecek kadar küçümsemeyi ileri götürür (Doody, *Pliny’s Encyclopedia*, 1).

⁸¹² Konumuzla ilgili bazı hatalarından bahsetmek gerekirse: Bithynialı Asklepiades’in hatiplik mesleğini bırakıp hekimliğe başladığını, Roma’da tanınmış bir hekim olduğunu yazar (Plin. *HN* XXVI.7) ki bu yanlıştır (Green, *Asclepiades*, 62). Tmolos dağı çevresinde yaşayan halklar arasında Mysomakedonları sayar ve bunların Ephesos conventusuna dahil olduğunu söyler (Plin. *HN* V.31) ki yanlıştır (Ramsay, *Anadolu’nun*, 126). Hellespont’taki Lysimakheia kentinin ortadan kalktığını yazar ancak üç asır sonra yazan Ammianus Marcellinus bu kentten hala ayaktaymış gibi bahseder (Amm. Marc. XXII.8.5).

⁸¹³ Konumuzla ilgili bazılarından bahsetmek gerekirse: Adramytteos’un önceki adının Pedasus, Assos’un önceki adının Apollonia, Antandros’un önceki adının Assos olduğunu söylemesi (Plin. *HN* V.32); Troas’ta İda dağı yakınında Miletos adında terk edilmiş bir kent olduğunu söylemesi (Plin. *HN* V.32) hiçbir şekilde doğrulanamayan bilgilerdir. Lesbos adasındaki Mytilene kentinin 1500 yıldır güçlü bir kent olduğunu yazması, bu süreyi nasıl ölçtüğü sorusunu akla getirir (Plin. *HN* V.39).

⁸¹⁴ Strabon “Tenedos ve Asia (Efes) arasında bir kaynağa göre 20, başka bir kaynağa göre 40 ada vardır” deyip geçiyor (Str. XIII.2.5), oysa Plinius üşenmeyip bunlardan yirmi beş kadarının adlarını tek tek sayıyor (Plin. *HN* V.38). Az sonra ise Lesbos adasının eski isimlerinden altı tanesini sayıyor (Plin. *HN* V.39). Strabon eserinde toplam 1496 yer ismi sayarken Plinius toplam 1985 yer ismi veriyor (Hanson, *An Urban Geography*, 34-5).

⁸¹⁵ Bu özelliği yüzünden Orta Çağda moda olan, çeşitli hayvanların kökenlerini anlatan resimli kitaplar (bestiarum vocabulum) ve değerli ve yarı değerli taşlar hakkında bilgi veren kitaplar (Lapidary) için önemli bir kaynak oldu.

⁸¹⁶ Naas, “Imperialism”, 66.

⁸¹⁷ Örneğin Hispania (III.1-3 ve IV.20-22’de); Gallia (III.4 ve IV.17-18’de); Mezopotamya (V.20-21 ve VI.9-10’da).

⁸¹⁸ Thrakia IV.11’de, Bithynia, V. 43’te. Kyzikos’tan başlayarak Kios’a kadar olan Propontis sahilini V.40’ta anlattıktan sonra V.41’de Galatia bölgesine geçer, Ankyra ve diğer kentlerini sayar; V.42’de Galatia’nın güneyde Pamphylia, Pisidia, Lykaonia ile olan sınırını anlatır; sonra V.43’te Bithynia’ya geri dönüp Prusa ad Olympum, Nikaia ve diğer Bithynia kentlerini anlatır.

⁸¹⁹ Örneğin 34. Kitapta Mucianus’un adını sayar ancak bölüm önsözünde kaynakları arasında geçmez.

orada yaşayan halk adını verir, bazen yer adını; bazen kentlerin statüsüne göre listeleme yapar, bazen de alfabetik sıraya dizerek verir.⁸²⁰

Plinius İskenderiye Kütüphanesi'nde çalışmış yazarlar gibi doğa bilimlerinin gelişmesine zemin hazırlayan bir ortamda çalışmadı: resmi görevleri arasında, oradan oraya koştururken, başka eserlerine notlar alırken, az uyuyarak çalıştı, ortaya hatalar ve karışıklıklarla dolu bir eser çıktı. Gerçek anlamda araştırmacı değil derlemeci olarak kabul edilir. Aristoteles'in yaptığı gibi derlediği bilgileri genel doğrulara, yasalara ulaşmak için kullanmadı, sentez yapmadı: derledi ve sundu, ilgili okuyucu için kaynaklarını da ekledi.

Adından da anlaşılacağı gibi *Naturalis Historia*'nın halkların tarihi, kentlerin kuruluşu konusunda önemli bir eser olma iddiası yok. Ne antik yazarlar ne de çağdaş araştırmacılar Plinius'un tarih üzerine söyledikleriyle ilgilendiler.⁸²¹ Plinius'un gençliğine, aldığı eğitime baktığımızda tarihten çok doğa bilimlerine eğilimli olduğunu görürüz.⁸²² Hekimlikle hiç uğraşmamış olduğu halde şifa veren tedavilere yoğun ilgi gösterir çünkü hekimlik tekeline Greklerin elinden almak ister.⁸²³ Eserin ana teması, XXXVI.24'ten anlaşıldığı gibi, Roma hâkimiyetinin dünyaya düzen ve refah getirdiğini, insan eliyle yaratılmış mucizeler oluşturduğunu hissettirmektir.⁸²⁴ Plinius'a göre Mısırlıların devasa boyuttaki tek parça taşları (obelisk) dik koyup üzerine yazılar

⁸²⁰ Örneğin IV.22 ve V.4'te yerleşimleri statülerine göre (colonia, municipium, vb) sayar; V.43'te Bithynia kentlerini sayarken (...colonia Apamena, Agrippenses, luliopolitae, Bithynion) ilk üçünü halk adı dördüncüsünü yer adı olarak verir; V.22'de Kilikia'nın iç kesimlerindeki kentleri sayarken ve V.41'de Phrygia kentleri sayarken alfabetik sıraya dizer.

⁸²¹ *Bella Germania* ve *A Fine Aufidi Bassi* adında iki tarih eseri yazmış olmasına rağmen tarihçi olarak görülmez. Tacitus, Plinius'un da aralarında olduğu Flavius dönemi tarihçilerini Germania Savaşlarını yazarken olayları yurtseverlik ve barışseverlik duygularıyla çarpıttıkları için eleştirir (Tac. *Hist.* II.101). Plinius hakkındaki modern araştırmalar daha çok sanat tarihi, metalleri, hayvanlar konularında yazdıklarını irdeler.

⁸²² Plinius'un eğitimiyle ilgili bilgimiz az. Orduda emrine girdiği Pomponius Secundus tragedya şairiydi, ondan etkilendiği söylenir (Syme, "Pliny the Curator", 202). Hukuk eğitimi aldığı da yaşamöyküsünden anlaşılıyor.

⁸²³ Gençliğinde ünlü bir botanikçi ile tanışıp onun bitki koleksiyonunu görmüş olmasının da etkisi olabilir (Syme, "Pliny the Curator", 217).

⁸²⁴ Zaten döneminin seçkinleri doğanın sırlarını öğrenmekten çok bu mesajı duymayı tercih ederdi.

yazmalarında mucizevi bir yön yok, asıl mucize onları Roma'ya kadar taşıyabilecek gemileri, alt yapıyı oluşturmakta.⁸²⁵

Şimdi Plinius'un irdelememiz gereken cümlesine geçelim: “*Nunc reliqua in ora. a Cio intus in Bithynia Prusa, ab Hannibale sub Olympos condita* (Şimdi bu sahilin geri kalan kısmındaki yerleri veriyoruz. Kios'un iç tarafında, Bithynia'da, Olympos'un eteğinde, Hannibal tarafından kurulmuş olan Prusa vardır.”- V.43). Tek başına bu cümle bile Plinius'un güvenilirliğine kuşku düşürür. MÖ 201'de II. Pön Savaşı'ndan mağlup ayrıldıktan sonra izleyen on beş yılı Doğu Akdeniz'de oradan oraya giderek geçiren mağrur komutanın Bithynia kralına sığındıktan sonra kendi başına / kendi iradesiyle bir kent kurması makul değildir. Bir kentin kuruluşunu tavsiye etmiş, danışmanlık yapmış, imarını kontrol etmiş olabilir ancak “Prusa'yı kurdu” diyebileceğimiz denli yetkili, tek muktedir olmuş olamaz. Kente I. Prousius'ın adının verilmiş olması da bunun kanıtıdır. Plinius'un ‘kurdu’ fiilinden başka destekleyici bir açıklama eklememiş oluşu kendisinin de bu konuda emin olmadığını, kaynaklarının muğlaklığından şüphelendiğini gösterir.⁸²⁶

Bu cümle hakkında şüphelerimiz doğmuş olsa da, şimdilik doğru kabul edip kaynağını araştıralım. Hannibal'in Prusa'yı kurduğunu, sonrasında da Libyssa'da öldüğünü ilk kez Plinius yazmıştır.⁸²⁷ Plinius'tan önce Cicero, Hannibal'in Prousius'ın sarayında sürgün olduğunu⁸²⁸; Titus Livius ise Hannibal'in Prousius'ın sarayında ya da yakınında kaldığı dönemde intihar ettiğini yazdılar.⁸²⁹ Ancak Prusa ve Libyssa isimleri anmadılar. Plinius, kendinden birkaç kuşak önce yaşamış Cornelius Nepos'tan (MÖ 110-14) on sekiz yerde alıntı yapmıştır. Ölüm tarihini bilecek denli onu tanır⁸³⁰ ancak onun *De Viris Illustribus* (Ünlü Kişiler Hakkında) adlı eserinin Hannibal'e ayrılmış bölümünde kendi yazdıklarını

⁸²⁵ Plin. *HN* XXXVI.14.

⁸²⁶ Plinius'un Prusa'nın kuruluşunu üç kelimeyle geçiştirmesinin altında, Roma imparatoruna yanlış bilgilendirmeme endişesi de yatıyor olabilir. İmparator Titus'un MS 66-70 arasında Kudüs'te kalmış olması, Doğu eyaletleri hakkında onu daha dikkatli yazmaya itmiş olabilir.

⁸²⁷ Plin. *HN* V.43.

⁸²⁸ Cic. *Div.* II.24.

⁸²⁹ Liv. XXXIX.51.

⁸³⁰ Plin. *HN* IX.63.

destekleyen bir bilgi yoktur.⁸³¹ Kaldı ki, Hannibal Prusa ilişkisini ve Libyssa'yı ondan almış bile olsa Nepos'un tarihçi olarak değeri azdır: "aceleci ve dikkatsiz bir derlemeci" olduğu, hayatını anlattığı kişileri överek okura ahlak dersi vermeyi amaçladığı söylenir.⁸³² Nepos'un coğrafya eserinde de mucizevi olayların ağırlığı dikkat çeker.⁸³³ Plinius'un çokça faydalandığı bir başka yazar olan Pompeius Trogus, Hannibal'in son günleriyle ilgili bolca ayrıntı vermesine karşın öldüğü yer hakkında sessizdir.⁸³⁴ Üstelik Pompeius Trogus kendi döneminde tarih yazanlar arasında gözde bir konu olan Roma tarihini seçmeyip, eserinin adından anlaşılacağı gibi Makedonya tarihini yazmayı tercih etmişti. Bithynia krallarının Makedonya kralları ile akrabalığı ve ittifakını hatırlarsak, Prusa'nın kuruluşu hakkında Plinius haklı olsaydı, bunu iyi bilecek kişilerden biri Trogus olurdu. Ondandır iyi bilebilecek bir tarihçi, Nikomedia'lı Lucius Flavius Arrianus da hem Prusa'nın Hannibal marifetiyle kuruluşunu, hem de onun kendi şehri yakınlarındaki Libyssa'da ölümünü ya duymamıştır. Plinius'un çağdaşı, MS 77'de Asia valiliği yapmış, Polybios ve Titus Livius'tan faydalanarak II. Pön Savaşları hakkında manzum bir eser (*Punica*) yazmış olan Silius Italicus, Hannibal'in önce Kilikia'daki kayalık Taurus Dağları'na gideceğini, ardından Suriye ve Bithynia krallarına sığınacağını bilir, ancak öldüğü yeri bilmez.⁸³⁵ İtalya Yarımadası'nın en eski dönemlerden II. Pön Savaşı'na kadar olan tarihi hakkında MÖ 2. asrın ortalarında yıllık tarzında yazmış olan Lucius Cassius Hemina (ki Plinius onun için "çok eski bir yazar" der⁸³⁶) da aynı konuda bilgi vermez.⁸³⁷ Plinius'tan yaklaşık kırk yıl sonra Plutarkhos, Hannibal'in öleceği yeri bir kâhinin bildiğini yazınca, Libyssa sonraki yazarlar için sorgulanmadan alınan bir bilgiye dönüşmüştür.⁸³⁸

Hannibal'in Prusa'yı kurduğunu kimden duymuş olabileceğini, V. kitap için yararlandığı çok sayıda kaynağı süzerek aramaya devam edelim. Prusa'dan bahsettiği

⁸³¹ Adı geçen eserin pek çok bölümünün MS 4. asırda yaşamış bir yazar tarafından kaleme alındığı düşünülüyor (Healy, *Pliny the Elder*, 45, dn. 28). Ancak üç asır sonraki metinde de Prusa ve Libyssa'nın adı geçmez.

⁸³² Rusten vd., "Cornelius Nepos", 396.

⁸³³ Shipley vd., *Dictionary of*, 611.

⁸³⁴ Iust. XXXII.4.

⁸³⁵ Sil. *Pun.* XIII.880-890.

⁸³⁶ Plin. *HN* XIII.27.

⁸³⁷ Smith, *Greek and Roman Biography*, cilt 2, 381.

⁸³⁸ Plut. *Flaminius*, 20.

bölümlerin öncesi ve sonrasında MS 1. asrın başlarında eser veren Isidoros'tan alıntı yapar. V.43'te Prusa'dan bahsetmeden önce V. 39'da Lesbos'un çevre uzunluğunu, V.43'te ise Khalkedon ile Sigeum arasındaki mesafeyi ondan alarak aktarır. Ancak bu yazarın Basra Körfezi'ndeki Kharaks kentinden oluşu, o bölgedeki inci yetiştirme çiftlikleri, Suriye çölündeki kervan rotaları gibi farklı konularda yazmış oluşu, Bithynia ve Troas üzerine söylediklerini güvenilir kılmaz.⁸³⁹

Bir başka olası kaynağı MÖ 25-13 arasında imparatorluğun doğu eyaletlerinde idarecilik yapmış olan Marcus Vipsanius Agrippa olabilir.⁸⁴⁰ Bu görevleri sırasında tuttuğu kayıtlarıyla (commentarii) coğrafya bilgilerinin ilerlemesine yardımcı olmuş, Roma'da kendi adıyla inşa ettirdiği portikoda⁸⁴¹ bir dünya haritasına yer vermiştir. Ancak Agrippa'dan Strabon da faydalanmıştır ve Hannibal-Prusa ilişkisini ondan duysaydı kendi eserinde mutlaka bahsedirdi.

MS 63-73 arasındaki siyasi olaylarda önemli rol oynamış, Vespasianus'un imparator oluşunda belirleyici olmuş Licinius Mucianus da Plinius'un Hannibal hakkındaki kaynaklarından olabilir. Zira Asia Minor'un batısında pek çok yerde bulunmuş (Kyzikos'ta da bulunmuş olması dikkat çekicidir), idarecilik yapmış, eski belgeleri toplamıştır.⁸⁴² Ancak ondan yapılan alıntılar, dikkatinin sıra dışı olaylar üzerinde olduğunu düşündürür: Andros adasındaki bir tapınakta akan çeşme her yıl 5 Ocakta şarap tadında akarmış⁸⁴³; Troas'taki Assos'ta yerel taştan yapılan lahitin (sarcophagus) içine cesetle birlikte konulan elbise, ayakkabı, ayna gibi eşyalar bir süre sonra taşla dönüşmüş⁸⁴⁴; Argos ve Smyrna'da iki kadın kendiliğinden erkeğe dönüşmüş.⁸⁴⁵ Boyut

⁸³⁹ Purcell, "Isidorus", 768.

⁸⁴⁰ Smith, *Greek and Roman Biography*, cilt I, 67.

⁸⁴¹ Hellen stoasının Roma kentlerine uyarlanmış hali olan portiko, üzeri kapalı, sütun dizilerinden oluşan bir açıklıktır.

⁸⁴² Baldwin, "Pliny the Elder and Mucianus", 291.

⁸⁴³ Plin. *HN* II.106.

⁸⁴⁴ Plin. *HN* XXXVI.27.

⁸⁴⁵ Plin. *HN* VII.4.

ve mesafe bildirimlerinde de Mucianus'un genelde en yüksek tahminlerde bulunması onu güvenilir olmaktan uzaklaştırır.⁸⁴⁶

5. Kitapta faydalanılmış kaynaklardan biri olan Gnaeus Domitius Corbulo, Tiberius ve Caligula dönemlerinde İtalya'daki yolların onarımı ile görevlendirilmişti. MS 54'te Nero tahta çıktığında Asia Minor'un doğusunda Partlara karşı sefere gönderildi. Bu görevi sırasında İznik Gölü'nün güney sahilindeki yolu yaptırdığını yazıtlardan biliyoruz.⁸⁴⁷ Küçük bir olasılık da olsa, Hannibal için Plinius'un kaynaklarından biri olabilir. Plinius Asia Minor'un iç bölgeleri için anlattıklarının eski yazarlardan farklı olduğunu kabul eder, yakın dönemdeki olayları (MS 54 ve sonrası) anlatmaya öncelik verdiğini belirtir.⁸⁴⁸ Aynı pasajda bilgi kaynağı olarak çıkarları savunmak için Roma senatosuna gelen vassal krallardan, onların rehin olarak İtalya'ya gönderilen çocuklarından yararlandığını söyler ki, olaylara tamamen siyasi gözle bakan bu kişilerin nesnel bilgi kaynakları olmaları beklenemez.⁸⁴⁹

Bu değerlendirmelerden sonra Plinius'un Hannibal-Prusa ilişkisini duymuş olabileceği kaynak olarak en güçlü aday Marcus Terentius Varro kalıyor. Bu yargımızda hem ona 'tüm Romalıların en bilgilisi' unvanının verilmiş olması⁸⁵⁰ hem de Doğu Akdeniz seferinde Pompeius Magnus'un donanma komutanlarından biri olması, III. Mithridates Savaşı'na katılmış olması⁸⁵¹ dolayısıyla birinci elden bilgilere sahip olma olasılığı etkili oldu. Üstelik günümüze ulaşmamış iki tarih eseri vardır: *Antiquitates* İtalya'nın eski halkları, kentleri, adetleri hakkındadır; *Hebdomades vel de imaginibus* Grek ve Romalı yedi yüz tanınmış şahsiyet hakkındadır.⁸⁵²

⁸⁴⁶ Baldwin, "Pliny the Elder and Mucianus", 295-96.

⁸⁴⁷ Doğanç, "Roma Principatus", 101.

⁸⁴⁸ Plin. *HN* VI.8.

⁸⁴⁹ Roma'da bulunduğu sürede babasına karşı taht mücadelesi yürüten II. Nikomedes, Romalı soyluların ilgisini çekecek şeyler söyleme çabasına girmiş olabilir.

⁸⁵⁰ Quint. *Inst.* X.1.95; Aug. *Civ.* VI.2.

⁸⁵¹ Plin. *HN* VII.30; App. *Hist.* XII.95.

⁸⁵² Kaster, "Marcus Terentius Varro", 1582.

Hannibal-Prusa ilişkisinin Plinius'tan sonraki seyrini izlediğimizde karşımıza ilk olarak MS 3. asrın ilk yarısında ünlenen Gaius Iulius Solinus çıkar. *Collectanea rerum mirabilium* adlı coğrafya eseri Orta Çağda geniş kitlelere ulaşmıştır.⁸⁵³ 1627'de Hollandalı alim Gerardus Iohannes, Solinus'un Plinius'tan çok fazla kopyalama yaptığını söyleyip ona "Plinius'un maymunu" adını takmıştır.⁸⁵⁴ Plinius'tan bu denli çok kopya çeken Solinus'un Hylas ve Kios (eserde Prusias) bağlantısı ile Hannibal'in Libyssa'da intihar etmesini söyledikten sonra Prusa-Hannibal bağlantısı hakkında bir şey söylememesi dikkat çekicidir.⁸⁵⁵

Naturalis Historia'yı elinden düşürmeyen başka bir yazar, antik çağın son alimi sayılan Aziz Isidore (Isidorus)'dir. MS 615-630 arasında yazdığı *Etymologiae* adlı eserinde Plinius'tan bolca alıntı yapmıştır.⁸⁵⁶ Nikomedia'nın Bithynia kralı Nikomedes tarafından kurulduğunu⁸⁵⁷, kendi kenti Carthago Nova'nın Hannibal tarafından kurulduğunu⁸⁵⁸, bilir, Hannibal'in fetihlerinden bahseder⁸⁵⁹ ancak Hannibal'in Prusa ile bağlantısını duymamıştır. 8. asır başında İngiliz rahip Bede'nin ('Saygıdeğer') yazdıkları sayesinde *Naturalis Historia* 9. asır başında Karolenj sarayında önemsenen eserlerden oldu.⁸⁶⁰ 13. asırda Beauvais'li Vincent Plinius'un okunurluğuna katkı yaptı. Konumuzun tarih aralığı dışına çıkarak bu bilgileri vermemizin sebebi önemli alimlerin Plinius'un eserinin günümüze ulaşmasına yaptıklarını katkısı ortaya koymak. Hannibal-Prusa ilişkisinin günümüze ulaşması ise 18.-19. asır seyyahlarının yazdıklarıyla sayesinde oldu.⁸⁶¹ Toparlamak gerekirse Prusa'nın kuruluşu üzerine yazanlar hem

⁸⁵³ Bu esere *Polyhistor* adını verenler de vardır. Dil özelliklerini inceleyen uzmanlar bu eseri MS 3. asrın sonları- 4. asrın başlarına tarihler (Brodersen, "Mapping Pliny's", 65).

⁸⁵⁴ Brodersen, Solinus'un yazdıklarının üç çeyreğinin Plinius'tan alınma olduğunu söyler (Brodersen, "Mapping Pliny's", 70). Solinus'un Plinius'tan ne denli kopya çektiği şu bölümlerin karşılaştırmasında açıkça görülür: Plin. *HN* VI.1 ile Solin. 43.1.

⁸⁵⁵ *Collectanea rerum mirabilium*, 42.2-3.

⁸⁵⁶ Solinus'un neredeyse aynen kopyaladığı bölümden bir alıntı da o yapar, XVII.9'da.

⁸⁵⁷ Isid. *Orig.* XV.1.41.

⁸⁵⁸ Isid. *Orig.* XV.1.67. Gerçekte Hannibal'in kayınbiraderi Hasdrubal (ö. MÖ 221) tarafından kurulmuştur.

⁸⁵⁹ Hannibal'in Korinthos'u aldığını söyler ki doğru değildir (XVI.20.4).

⁸⁶⁰ Eastwood, *Ordering Heavens*, 95. Plinius'un *Naturalis Historia* adlı eserinin sonraki çağlarda nasıl ele alındığı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Nauert, "Humanists".

⁸⁶¹ R. Pockocke (1745) hem Strabon hem Plinius'un kuruluşa dair söylediklerini aktarmıştır (Günaydın ve Kaplanoğlu, *Seyahatnamelerde Bursa*, 67). Charles Texier 1862'de Prusa'nın kuruluşuna dair Strabon ve Plinius'un söylediklerini ayrı ayrı, yorum yapmadan aktardı (Texier, *Asie Mineure*, Cilt I, 193). Texier'in bu eseri 1923-1924'te Maarif Vekaleti tarafından dilimize çevrilmiş ve sonraki araştırmacılar için

Strabon hem Plinius'un söylediklerini fazladan bilgi ekleyemeden aktarmışlardır. Kroisos ile çağdaş olan bir Prousius bilinmediği için Strabon'un söyledikleri sayılmış, düzeltilmeye çalışılmış, Plinius'un görüşü doğru kabul edilmiştir. *Naturalis Historia*'nın MS 3. asırdan başlayarak okurları olmasına karşılık *Geographika*'nın Latince ilk çevirisinin ancak 1472'de yapılmış olması da Plinius'u daha güvenli bir kaynak kılmış olmalı.⁸⁶²

Plinius'un Hannibal üzerine ilgisini sorgulayalım: tarihi bir şahsiyet olarak yaptıklarını aktarıp okura ders çıkaracağı kıssalar mı sunmak istedi acaba? *Naturalis Historia*'da Hannibal adı 22 yerde, toplam 24 kez geçiyor. Bunlardan sadece dördü (%16) coğrafya ve tarih konularına ayrılmış 3-4-5-6. kitaplardadır. III.10'da "burada Hannibal'in kampı da denilen liman bulunur" diyerek bir coğrafik oluşumu tarif ediyor; III.11'de "Apulia'daki Salpi, Hannibal'in bir hayat kadını ile aşkı yüzünden ünlüdür" diyor; V.43'te "Hannibal Prusa'yı kurdu... Libyssa'da intihar etti" diyor. Tarih ve coğrafya hakkında olmayan kitaplarda; VII.3'te Hannibal'in Saguntum'u ele geçirdiği yıl gerçekleşen sıra dışı bir olayı aktarır; VII.28'de iki kolu ve bacağı sakat olmasına karşın iki kez Hannibal'e esir düşüp iki kez kurtulmayı başaran biri anlatılır. Görüldüğü gibi Plinius'un ilgisi Hannibal'in eylemleri ya da tarihin akışı üzerinde değildir.⁸⁶³

belirleyici olmuştur. R. Walsh (1838), G.W.F. Howard (1853), J. Ubinini (1855), M de Launay Bonkowski (1881), Fatma Fahrinnisa Hanım (1895) Plinius'un Prusa'nın kuruluşu hakkındaki görüşünü doğru saydılar (Günaydın ve Kaplanoğlu, *Seyahatnamelerde Bursa*, 103, 122, 124, 153, 188). Kandes, 1883'te Atina'da yayınlattığı eserinde Strabon'un yazdığı Kroisos kelimesini Kieros olarak değiştirip kuruluşu I. Prousius dönemine çekti (Kandes, *Kuruluşundan*, 17-18). Mülazım Abdülkadir Bey 1910'da yayınlattığı eserinde farklı görüşleri aktararak "Bize kalırsa bu dört rivayetin en doğrusu Pilin'in söylediğidir" der (Mülazım Abdülkadir, *Bursa Tarihi*, 28). A. Memduh Turgut da Strabon ve Plinius'un görüşlerini ayrı ayrı verir (Turgut, *İznik*, 49). Kâmil Kepecioğlu (1878-1952) *Bursa Kütüğü* adlı eserinde Bursa'yı Anibal'in kurduğunu yazar (Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Prusyas maddesi, cilt 4, 46).

⁸⁶² Özür, "Strabo'nun Coğrafyası", 86.

⁸⁶³ Daha iyi anlaşılması için Hannibal'in anıldığı diğer bölümleri de sayalım: VIII.7 Hannibal Romalı tutsaklarını birbiriyle düello etmeye zorladığında bir file karşı tek elle çarpışan bir tutsak hakkında; VIII.82'de Hannibal Casilinum kentini kuşattığında bir farenin yüksek fiyattan satılıyor oluşu; XI.73'de Hannibal tarafından öldürülmesine yakın bir zamanda Marcus Marcellus'un karaciğeri ile ilgili bir olay; XV.20'de Hannibal Roma kentinin Colline kapısı yakınında kamp kurmuşken Afrika incirinin etkisi ile ilgili bir olay; XVI.79'da Hannibal'in Saguntum'daki Diana tapınağını dini duygulara saygısı yüzünden yağmalamaması; XVII.1'de Hannibal'e karşı çarpışmalarda göz dolduran bir askerin soyadını bir ağaçtan alması; XVIII.46'da Hannibal'in yenildiği yıl görülen ilginç bir olay, mısırların ağaçta büyümesi üzerine; XXII.5'te Hannibal'in İtalya'dan kovulmasından sonra onurlandırılan biri üzerine; XXXIII.6'da Hannibal'in Kartaca'ya gönderttiği yüzükler hakkında; XXXIII.13'te Hannibal'in varlığının İtalya'da hissedilmeye başlandığı yıl sikke değerinde yapılan değişiklik hakkında; XXXIII.15'te Hannibal yenildiği zaman Romalıların vergi olarak altın değil gümüş istemeleri; XXXIII.31'de İspanya'daki madenlerden

Kaynaklarından topladıklarını bir araya getirirken o anki konusuyla ilgili bilgi kırıntılarını da cümle parçacıkları şeklinde aralara serpiştirir.⁸⁶⁴ Hannibal hakkında yargı cümleleri yazmamış oluşu da dikkat çekicidir.

Şimdi Hannibal'e takılıp kalmadan Plinius'un bölgemiz hakkında yazdıklarına bakalım. Prusa'nın batısında olup da yıkılmış Attusa isimli bir kentten bahseder ki başka hiçbir kaynakta bu kenti görmeyiz.⁸⁶⁵ Oysa Bithynia hakkında eser yazmış, söylenceler ve tarihi eserlere ilgisi olan Arrianus'un böyle bir kenti duymuş olmasını beklerdik.⁸⁶⁶ Atussa kentinin arazisinde sonradan kurulan kentler arasında Gordiome/Juliopolis'i sayar.⁸⁶⁷ Oysa bu isimdeki kent 300 km. kadar doğuda, günümüzde Nallıhan'ın 11 km güneyindedir ki bu konumu antik kaynaklar ve modern araştırmalar tarafından da doğrulanır.⁸⁶⁸ Zaten Juliopolis/ Iuliopolis adı imparator Augustus kenti onarttığı için verilmiştir. Bithynia'da Augustus'un onarttığı kent yoktur. Gordiome ise Gordios'un köyü anlamına gelir ki Bithynia'da Gordios⁸⁶⁹ ile bağlantılı hiçbir yer yoktur. Buna karşın Gordion Nallıhan'a çok yakındır. Apollonia ad Rhyndacum kentinin Adramytteion yargı bölgesine (conventus) bağlı olduğunu söyler ki bunun böyle olması düşük olasılıktır.⁸⁷⁰ Rhyndakos ırmağının Miletupolis yakınlarında, Artynia bataklık alanından doğduğunu söylerken⁸⁷¹ yine yanılır zira bu ırmak 140 km güneydoğuda, Phrygia'da Aizanoi yakınlarında doğar. Prusa ile Nikaia arasının 25 mil (yakl. 40 km) olduğunu yazar ki gerçek uzaklığın neredeyse yarısıdır.⁸⁷² Nikaia'nın eski isimlerinin Olbia ve Prusias olduğunu söylerken yine yanılır. Nikaia'nın adı hiçbir dönemde

Hannibal'in günde 300 pound gümüş çıkarması; XXXIV.15'te Thurii kentinde Hannibal'in üç heykelinin olması; XXXV.48'de İspanya'da Hannibal'in gözetleme kulelerinin hala ayakta olması; XXXVI.1'de Romalıların Hannibal'in Alpleri geçmesini mucize olarak nitelemeleri anlatılır.

⁸⁶⁴ "Acele etmesi ya da yetersiz muhakemesi yüzünden topladığı bilgileri pek çok kez tahrif etmesine kıyasla bize ulaştırdığı bilgilerin değeri çok daha ağır basar" (Purcell, "Pliny the Elder", 1197).

⁸⁶⁵ Plin. *HN* V.40.

⁸⁶⁶ Syme, *Anatolica*, 353.

⁸⁶⁷ Plin. *HN* V.40.

⁸⁶⁸ Str. XII.8.9; Liv. XXXVIII.18; Procop. *Aed.* V.4; Pol., XXII.20; Ptol. *Geog.* V.1.14; Kees, "Iuliopolis", 102; Magie, *Roman Rule*, Cilt 2, 1186, dn. 14.

⁸⁶⁹ Söylenceye göre Gordios, Phryg Krallığı'nın kurucusu Midas'ın babasıdır (Smith, *Greek and Roman Biography*, cilt 2, 282).

⁸⁷⁰ Plin. *HN* V.32. Sevin, *Anadolu'nun Tarihi*, 51; Ramsay, *Anadolu'nun*, 128.

⁸⁷¹ Plin. *HN* V.40.

⁸⁷² Antik Çağda bu yolun kuzey doğu yönünde daha kestirmeden gittiğini de dikkate alıyoruz. Yanlış yazıp Kios-Nikaia mesafesini kastettiği bile düşünülse 55 km olan gerçek uzaklığın çok gerisinde kalan bir beyandır.

Prusias olmamıştır. Hem yakın çevrede Prusias adını taşıyan kentleri karıştırmaktadır hem de Astakos'un eski adı Olbia'yı Nikaia'nın eski adı sanmaktadır.⁸⁷³ Bithynia kentleri arasında saydığı Agrippenses bildiğimiz hiçbir kent ile uyuşmaz. Bir Bithynia kenti, Marcus Vipsanius Agrippa'yı onurlandırıp özerklik statüsü kazanmak için kısa bir dönem bu adı taşımış olabilir; ancak Agrippa'nın Bithynia'ya geldiğine, buradaki herhangi bir kentle ilişkisi olduğuna dair hiçbir iz yoktur.⁸⁷⁴

Prusa'nın kuruluşu konusunda özgün fikir beyan eden bu iki kaynağımızı tartalım şimdi de. Strabon'un hocalarından dört tanesinin adını biliyoruz: Aristodemos, Ksenarkhos, Tyrannion ve Athenodoros. Plinius'a geldiğimizde kimlerden ders aldığı hakkında sadece tahminde bulunabiliriz. Bu yüzden Körte'nin söylediği gibi, Prusa'nın kuruluşu konusunda Plinius'u "iyi eğitilmiş Strabon'a" göre daha yetkin bir kaynak saymak adil değildir.⁸⁷⁵ Eserleri çok geniş coğrafyaları kapsasa da ikisinin de ilk elden gözlemleri sınırlıdır. Plinius Asia Minor'e yaklaşmamışken Strabon buranın insanıdır: Ephesos, Nysa ve Hierapolis'e gittiğini kesinlikle biliyoruz, anlatım şeklini dikkate alarak Nikaia ve Kyzikos'a gitmiş olduğu da söylenebilir.⁸⁷⁶ Dedelerinin Pontos Krallığı'nda komutanlık ve rahiplik yapmış olması da bu coğrafyayı daha iyi bilmesini sağlamıştır. Yazar olarak tarzları da farklıdır. Strabon'un coğrafya ile korographias arasında ayırım gözettiğini söylemiştik. İyi bildiği yerler hakkında ayrıntı verebileceğini ancak iyi bilmediği yerler için ayrıntı vermesinin uygun olmayacağını yazar.⁸⁷⁷ Gerçekleri yazma peşinde olduğu için söylencelere fazla yer veren yazarları mit sevicilikle eleştirir.⁸⁷⁸

⁸⁷³ Plin. *HN* V.43.

⁸⁷⁴ Plin. *HN* V.43; Jones, *The Cities of*, 508. Bu isme yakın bir kent Orta Avrupa'da, şimdiki adı Köln olan kenttir. Bu kent MÖ 38'de Agrippa tarafından kuruldu. İmparator Claudius'nın eşi olan ve bu kentte doğmuş olan Genç Agrippina'nın (Agrippa'nın torunudur) isteğiyle MS 50'de Colonia Claudia Agrippinensium adıyla emekli askerlerin (veteran) yerleştirildiği bir koloni haline getirildi (Tac. *Ann.* XII.27; Tac. *Germ.* 28). Plinius da aynı bölgede (Germania Superior) görev yaptığı için, buradaki bir kenti Bithynia'daymış gibi karıştırmış olabileceği akla geliyor. Kâmil Doğancı'ya göre Plinius'un Bithynia'dadır dediği Agripenses kenti Krateia-Flaviopolis (günümüzde Düzce) ile özdeş olabilir (Doğancı, "Antik Kaynaklara Göre", 179). Agrippa, Doğu Akdeniz'deki görevi sırasında (MÖ 17-13) Berytus'a koloni statüsü verdiği için bir Bithynia kenti bu yöntemle başvurmuş olabilir. Benzer şekilde Plinius V.29'de bir grup Phrygia kentini Karia kentleri arasına sokmuştur (Cohen, *Hellenistic Settlements*, 5).

⁸⁷⁵ Körte, "Kleinasiatische Studien", 412, dn. 1.

⁸⁷⁶ Dueck, *Strabo of Amasia*, 25.

⁸⁷⁷ Str. I.1.16; VI.3.10.

⁸⁷⁸ Str. XI.6.2. Örneğin Polybios'un, Tiberius Grachus'un Keltiberia'da 300 kenti tahrip ettiğini yazdığı için Posidonios tarafından alaya alındığını yazar (Str. III.4.13).

Plinius ise her konuyu bilme, her kesimin ilgisini çekme peşindedir, bunun için de bulduğu her ayrıntıyı, bilgi kırtısını eserine koyar. Şöyle dediğini yeğeni Genç Plinius aktarır: “Hiçbir yerinden yararlanılamayacak denli kötü kitap yoktur”.⁸⁷⁹ *A Fine Aufidi* adlı tarih eserini MS 70’ten sonra yazdığını, *Naturalis Historia*’nın da MS 77’de bittiğini düşünürsek aynı dönemlerde kafasının hem resmi görevlerle hem iki kitabının yazımıyla dolu olduğu ortaya çıkar.⁸⁸⁰ Bu yüzden çevirmenlerinden biri olan Healey, *Naturalis Historia*’yı “bölük pörçük, devamlılığı ve mantıksal düzeni olmayan” sıfatlarıyla niteler.⁸⁸¹

Tekrar Hannibal’e dönersek; yukarıda hakkında verdiğimiz bilgiler Polybios’un Hannibal konusundaki en yetkin kaynak olduğunu gösteriyor. Polybios’un birçok yönden takipçisi olan Strabon’u, Hannibal hakkında Plinius’a göre daha güvenilir sayabiliriz. Örneğin Strabon Hannibal’in uzak Armenia’daki Artaksata kentini kurduğunu duymuştur.⁸⁸² Strabon’un iyi bildiği başka şeyler de vardır: Antiokhos’un yenilmesinden sonra Phrygia Hellespontos’undan çekilen Hannibal’i iyi karşılayan Prusias’ın, Demetrios’un oğlu Philippos’a yardım eden, onun Myrleia ve Kios’u ele geçirip tahrip etmesinde yardımını dokunan ve sonrasında bu kentleri kendi topraklarına katan, “Zelas’ın oğlu Prusias” olduğunu da bilir. Görüldüğü gibi Strabon 2-3 cümleyle Bithynia tarihi hakkında bugün de doğru kabul ettiğimiz pek çok bilgi vermektedir. Oysa Plinius’un böyle cümleleri çok azdır; tersine, sanki yanlışlıkla yazılmış veya pek de emin değilmiş hissini verdiği Hannibal’in Prusa’yı kurmuş olmasını üç kelimelik cümleye sığdırır.

Özetlemek gerekirse Plinius tarih ya da coğrafya konularında güvenilir bir kaynak değildir.⁸⁸³ Aldığı eğitim Strabon’la kıyaslanırsa, çok yetersizdir. Faydalandığı

⁸⁷⁹ Plin. *Ep.* III.5.

⁸⁸⁰ Syme, “Pliny the Curator”, 210. Genç Plinius’un mektupları onun ne denli yoğun çalıştığını, on satır okunması için geçen sürenin boşa gitmesine bile tahammülü olmadığını, resmi görevleri dışında hukuk davalarının yürütülmesini de üstlendiğini ortaya koyar (Plin. *Ep.* III.5).

⁸⁸¹ Healy, *Pliny the Elder*, xliii.

⁸⁸² Str. XI.14.6. Bu bilgiyi Plutarkhos da doğrular (Plut. *Lucullus*, 31). Ancak Hannibal’in katkısını doğrulayacak arkeolojik verilere sahip değiliz.

⁸⁸³ Körte, “Kleinasatische Studien”, 412, dn. 1.

yazarlardan doğru bilgiler almış olsa bile bunlara eleştirel yaklaşacak yetkinlikte değildir, Asia Minor onun için uzak bir kıta gibidir. Amacı sadece ansiklopedi yazmak değil, Romalıların hükümlerlik kurduğu halklar ve kentlerin adlarını sayarak bu hükümlerliği meşrulaştırmak, doğa kanunu gibi göstermektir.⁸⁸⁴ İskender'in kendi başarılarını yazacak bir Homeros bulamamaktan şikâyet etmesi gibi Strabon da kendi yazdıklarını tekrarlayacak bir okuru bulamamış ya da çok geç bulmuştur, bu yüzden Prusa konusunda Plinius'un söyledikleri sorgulanmadan tekrarlanır.

Arrianus (MS yakl. 86-160) Prusa'nın kuruluşu hakkında fikir belirten üç yazardan sonuncusudur. I. Prousius'ın Prusa'nın kurucusu olduğunu söyler ki bunu tartışacağız. Ayrıca Büyük İskender'in seferi hakkında en güvenilir kaynak sayılır.⁸⁸⁵ Zira yazdığı dönemin birincil kaynaklarından (Ptolemaios I Soter ve Aristobulos) faydalanmıştır. Dahası tarih çalışmalarına başladığından beri asıl ilgisinin Bithynia tarihi üzerinde olduğunu kendisi söyler.⁸⁸⁶ Zaten Hellen tarihine ve kentlerin yerel tarihine ilginin arttığı İkinci Sofistik Dönemi yazarlarındandır.⁸⁸⁷

İkinci Sofistik Döneminin bir başka yazarı Herakleia'lı Memnon'dur. MS 1. asırda kentinin tarihi hakkında yazdığı eser, Photius'un özetleme yöntemleri nedeniyle bazı karışıklıklar gösterse de⁸⁸⁸ genelde güvenilir bulunur.⁸⁸⁹

Cornelius Nepos, *De Viris Illustribus* (Ünlü Kişiler Hakkında) adlı eserindeki Hannibal bölümüyle fazladan ilgiyi hak etse de bu eserin özgünlüğü hakkında şüpheler olduğunu

⁸⁸⁴ Hanson, *An Urban Geography*, 36. Kentlerin kimsenin duymadığı eski adlarını sayması, Strabon'dan yaklaşık 500 tane daha fazla yer adı sayması bu amacına hizmet eder görünüyor.

⁸⁸⁵ Bosworth, "Errors in Arrian", 117.

⁸⁸⁶ Bosworth, "Errors in Arrian", 119.

⁸⁸⁷ İkinci Sofistik Dönemi kabaca MS 60-230 arasında Roma İmparatorluğu'nun Grekçe konuşulan bölgelerinde görülen (genelde hatipler arasında) bir kültürel canlılık dönemidir. Bu ifadeyi ilk kullanan Atinalı Philostratos'un amacı kendi çağının (MS 2. asır) hatipleriyle MÖ 5. asrın sofistleri arasında bir ayırım yapmaktır. Aelianus, Dion Khrysostomos, Favorinus, Herodes Attikos, Lukianos, Polluks, Publius Aelius Aristides bu akıma dahil olan ünlü hatip ve yazarlardır.

⁸⁸⁸ Örneğin Kios ile Kieros'u birbirine karıştırır (Memnon, XLI).

⁸⁸⁹ Paganoni, *Forging the Crown*, xiii.

1. bölümde belirtmiştik. Bu eserin Yaşlı Plinius’a ait olduğu, ortaya atılmış ancak ispatlanamamış iddialardan biridir.⁸⁹⁰ *Naturalis Historia*’da Hannibal-Prusa ilişkisini belirtip diğer eserde Prusa’nın adının anmamak, aynı yazarın yapmayacağı bir tutarsızlıktır.⁸⁹¹ Nepos’un Asia Minor ile ilgili birinci elden hiçbir bilgisi olmadığını da düşünürsek onu güvenilir bir kaynak sayamayız.⁸⁹²

Dion Khrysostomos’u da, Prusa’lı olduğu için dikkate almamız gerekir. Hannibal’in ölümünden sadece iki asır sonra doğmuş olmasına karşın onun buraya gelmiş olabileceğini, kenti kurmuş olabileceğini bilmez. Kentinin eski bir kent olmadığını belirtmekle yetinir.⁸⁹³ Yeni çalışmalar Dion’un Greko-Romen kentleri hakkında yazdıklarının günümüz bilgileri uyduğunu göstermektedir.⁸⁹⁴

Buraya kadar söylediklerimizi toparlayacak olursak Bithynia, Mysia ve Prusa hakkındaki kaynaklardan Homeros destanlarına sözlü kültür ürünleri olduğu, asırlar içinde değişime uğradığı için ihtiyatla yaklaşmalıyız. Çok fazla kaynaktan çok fazla alıntı yaparak, askerlik görevinin sürmekte olduğu bir dönemde, aynı anda iki kitabı üzerinde çalışarak yazdığı için Yaşlı Plinius’un *Naturalis Historia* adlı eserine de mesafeli durmalıyız. Bu eserde geçen “Prusa’yı Hannibal kurdu” cümlesi görmezden gelinmiş, tarihin karanlıklarına atılmış bir cümledir. 19. asra kadar hiçbir kaynak bu cümleye atıf yapmaz, açıklamaya ya da düzeltmeye çalışmaz. Tüm dikkati Hannibal ya da Bithynia bölgesinde olan yazarlar bile Hannibal ve Prusa’yı yan yana anmazlar. Zaten hem *Naturalis Historia*’nın geneli, hem de ilgili cümlenin geçtiği bölüm, bu üç kelimelik cümlenin iğreti durduğunu, araya sıkışmış bir bilgi kırıntısı olduğunu, yazarının bile emin olamadığını, başka bir yer için söylenecekken yanlışlıkla Prusa

⁸⁹⁰ Sage, “De Viris”, 86.

⁸⁹¹ Metinde de bazı tutarsızlıklar vardır. Nep. *Hann.* 10’un başında Hannibal’in Pontos’taki Prusias’a gittiği söylenir ki Prousius’ı Pontos kralı olarak sunan antik kaynak yoktur. Ardından bir alttaki 11. bölümde, başka bir açıklama yapmadan, Pergamon Krallığı’na karşı savaşırken Hannibal’in Bithynialılara komuta ettiğini okuruz. Nepos’un diğer yanlışları için bkz. Pryzwansky, “Cornelius Nepos”.

⁸⁹² Bianchetti vd. *Companion to Ancient Geography*, 267; Rusten, “Cornelius Nepos”, 396.

⁸⁹³ Dion. Chrys. 44.

⁸⁹⁴ Dion’un 7. Söylevinde (Eubolia söylevi) anlatılanlar bir yazıtla (IG XII 9, 906) doğrulanmıştır (Vujcic, “Greek Popular”, 168). Dion’un söylediklerini doğrulayan başka bir çalışma için bkz. J. Ma, “Public Speech”.

hakkında söylendiğini hissettirir. Buna karşın ilk elden gözlemleriyle, resmi arşivlerden faydalanmasıyla Polybios'un; asırlardır Pontos'un eski ve soylu bir ailesine mensup olması, uzun yıllar Asia Minor'de yaşamış olması ve eserindeki tutarlı yapı dolayısıyla Strabon'un güvenilir kaynaklar olduğunu söyleyebiliriz.

Bu tespitten sonra Prusa'nın kuruluşu hakkında "Strabon haklı olabilir mi" sorusunu daha güvenle sorabilir, kentin kuruluşunu Hannibal'ın Prouusias'a sığındığı dönemden (MÖ 190 sonrası) bağımsız olarak düşünebilir, böylece daha önce akla gelmeyen başka olasılıkların yolunu açabiliriz.

3.2 Ön-Prusa Hipotezi

Kaynakların güvenilirliğini sorguladığımız bölüm, Hannibal-Prusa ilişkisinin temelsizliğini gösterdiği için Strabon'un aklımıza düşürdüğü 'Prusa Kroisos döneminde kurulmuş olabilir mi?' sorusu başka olasılıkları sorgulamayı zorunlu kılıyor. 2. bölümde Prusa ve çevresinde yaşamış halkları sayarken Thrak göçleri öncesi döneme, MÖ 2. bin ve öncesine bilinçli olarak değinmedik zira Bithynia ve Prusa adları henüz tarih sahnesine çıkmamıştı. Bu bölümde kronolojik olarak biraz geriye gideceğiz, MÖ 2. asırdan önce kurulmuş, Prusa'nın çekirdeğini oluşturabilecek bir yerleşim (buna ön-Prusa diyelim) ve kuruluşuna dair olasılıkları sorgulayacağız.

Prusa'nın yakın çevresinde Neolitik Çağda iskân edilmiş yerleşimler vardır: batısında Aktopraklık, doğusunda Menteşe, Barcın ve kuzeydoğusunda Ilıpınar. Batı Anadolu'nun Ege sahili ile Orta Anadolu düzlüğü arasında kalan kısmına baktığımızda burada şimdiye kadar yaklaşık 1000 adet Tunç Çağı yerleşimi tespit edilmiştir.⁸⁹⁵ Bunlardan çalışma alanımıza yakın olan üç tanesi dikkat çekicidir: Seyitömer, Küllüoba ve Demircihöyük.⁸⁹⁶ Prusa'nın 90 km güneydoğusundaki Seyitömer, İlk Tunç Çağından

⁸⁹⁵ Becks, "Settlement Patterns", 117. 2016'da yayınlanan bir çalışma Kuzeybatı Anadolu'da tespit edilen 200 yeni tarihöncesi yerleşimden 89 tanesinde MÖ 2. bin seramiğine rastlandığını ortaya koymaktadır (Efe ve Berengere, "Second Millenium", 46).

⁸⁹⁶ Bu üçünün kazısının yapılmış olması da önemlidir.

(İTÇ) Roma Dönemine kadar iskân edilmiştir.⁸⁹⁷ Prusa'nın 155 km güneydoğusundaki Küllüoba, Kalkolitik Çağdan Orta Tunç Çağına kadar iskan edilmiştir, saray yapısı (İTÇ II dönemine tarihlenir), Kilikia ve Troia ile ticaret yaptığını gösteren buluntularıyla dikkat çeker.⁸⁹⁸ Prusa'nın 110 km güneydoğusundaki Demircihöyük, İTÇ'den Hellenistik Döneme değin fasılalarla iskân edilmiştir. Sakinlerinin ihtiyaçlarını aşan büyük hacimli depolama yapılarıyla dikkat çeker ki bu özelliği yüzünden “ticaret ile de uğraşan karma ekonomili bir köy” olarak nitelenmiştir.⁸⁹⁹

Kurt Bittel Batı Anadolu'daki Tunç Çağı yerleşimlerini pişmiş toprak kapların özelliklerine göre kültür bölgelerine ayırma yöntemini 1940'larda başlatmış, 1960'larda J. Mellaart ve D. French yeni kazı bulgularıyla aynı yöntemi sürdürmüşlerdi.⁹⁰⁰ Günümüzde de benimsenen, küçük buluntular ve mimari özelliklerin de eklenmesiyle geliştirilen bu yöntemle tarihi dönemlerin Troas ve Kuzey Mysia bölgelerini içeren bölge Troya-Yortan grubu, Bursa-Bilecik arası Bithynia grubu, Bozüyük-Eskişehir-Sivrihisar arası Phrygia grubu, Kütahya ve Tavşanlı bölgesinin ise daha güneye doğru devam eden Yukarı Porsuk grubu içine sokulmuştur.⁹⁰¹ Yani ön-Prusa, Tunç Çağından itibaren İznik-İnegöl bölgesinde benzer özellikler gösteren yerleşimlerle aynı kültür çevresindedir. (Resim 19)

Bazı Batı Anadolu yerleşimlerinde MÖ 3. binin ortalarında⁹⁰² görülen bir dizi değişiklik dikkat çekicidir. Ekonomik ve siyasi gücü elinde tuttuğu anlaşılan bir seçkin kesiminin kullandığı, üstün zanaat ürünü itibar nesneleri, planı ve büyüklüğüyle benzerlerinden farklılık gösteren yapıların kalıntılarında açığa çıkarılmıştır.⁹⁰³ Mezopotamya'da bulunan ve Anadolu'ya bu dönemde ulaşan çömlekçi çarkının kullanılmaya başlanması, kalay katılarak yapılmış tunç mamuller, yine Mezopotamya kökenli mühürlerin

⁸⁹⁷ Kuru, “Seyitömer Höyük”, 3.

⁸⁹⁸ Efe, “Küllüoba”, 114.

⁸⁹⁹ Divarçı, “M.Ö. 3. Binde”, 56.

⁹⁰⁰ Bazı araştırmacılar çalışmalarında bu kültür bölgelerini gösteren haritalar kullanılmıştır (Sarı, “The Cultural Development”, 305; Pavuk, “Between the Aegeans”, 95).

⁹⁰¹ Sarı, “The Cultural Development”, 317.

⁹⁰² Daha kesin söylemek istersek İTÇ II ve İTÇ III dönemlerinde.

⁹⁰³ Örneğin Troia ve Seyitömer'de (Ünlüsoy, “İlk Tunç”, 116).

kullanılmaya başlanması, bir dizi farklı kap türünün⁹⁰⁴ ortaya çıkışı gibi maddi değişimlere iş bölümünün artması, büyük ölçekli üretim yapılmaya başlanması, yeni yeme içme adetlerinin ortaya çıkışı gibi toplumsal değişimler de eklenmiştir.⁹⁰⁵ Troia ve Tarsus'ta ele geçen İlk Tunç Çağı (İTÇ) toprak kaplarının şaşırtıcı benzerlikleri dikkat çekmiş, bu iki yerleşimin arasında kalan yerleşimlerde kazılara başlanmadığı için ortaya farklı iddialar atılmıştır.⁹⁰⁶ Bu değişiklikleri ilk kez V. Şahoğlu "Anadolu Ticaret Ağı" adını verdiği teziyle açıklamaya çalıştı.⁹⁰⁷ Demircihöyük, Seyitömer ve Küllüoba kazı verileri biriktikçe benzer yorumlar arttı: Turan Efe bu değişimin Mezopotamya kaynaklı olup Kilikia ve İç Batı Anadolu üzerinden kara yoluyla, kendi özgün isimlendirmesiyle 'Büyük Kervan Rotası' vasıtasıyla olduğunu ortaya koydu.⁹⁰⁸ (Resim 20) Bu tezi doğrulayan verilen artmasıyla bugün MÖ 3. binin ikinci yarısında Troia-İç Batı Anadolu-Kilikia-Mezopotamya hattında yoğun kara ticareti olduğunu söyleyebiliyoruz.⁹⁰⁹ Aynı dönemde "Bithynia kültür bölgesiyle Troas kültür bölgesi arasında kültürel bir bütünlükten söz edilebilir".⁹¹⁰

Akad kral Sargon'un (MÖ 24.-23. asır) Hitit ve Akad belgelerinden bildiğimiz Puruşanda seferi⁹¹¹ görünüşte bu kentin çevresinde yerleşmiş Akadlı tüccarları korumaya yönelikti.⁹¹² Ancak Troya Savaşı'nda da olduğu gibi savaşların gerisindeki sebep çoğunlukla iktisadi çıkarlar, hammadde kaynaklarına ulaşım olabilmektedir. Sargon, birazdan bahsedeceğimiz Anadolu maden yatakları için bu seferi göze almış olabilir.⁹¹³ Seyitömer kazılarında on adet Akad silindir mührü ele geçmiş olması da Akadlıların ticaret için Kütahya'ya kadar gelmiş olduklarını gösteriyor.⁹¹⁴ Sargon'un seferini anlatan Akadça tabletten Puruşanda kralının adının Nur-Daggal olduğunu

⁹⁰⁴ Depas, tankard, Suriye şişeleri gibi.

⁹⁰⁵ Efe, "The Theories", 60.

⁹⁰⁶ Mellink iki yerleşimin deniz yoluyla etkileşimde bulunduğunu, Mellaart ise Anadolu'nun batısından gelen bir Luvi istilasını olduğunu iddia etmişti (Efe, "The Theories", 48; Sarı, "The Cultural Development", 308).

⁹⁰⁷ Şahoğlu, "The Anatolian Trade", 339.

⁹⁰⁸ Efe, "The Theories", 48-9.

⁹⁰⁹ Erpehlivan, "Propontis'in Güneydoğusunda", 51; Sarı, "İlk Tunç Çağı", 219.

⁹¹⁰ Sarı, "İlk Tunç Çağı", 230.

⁹¹¹ Sargon ve torunu Naram-Sin'in seferleri Anadolu hakkındaki en eski yazılı kaynaklardır.

⁹¹² Hem bu seferin tarihselliği hem de Purushanda kentinin yeri konusunda tartışmalar sürmektedir.

⁹¹³ Torunu Naram-Sin de Anadolu'da 17 kraldan oluşan bir koalisyona karşı sefer yürütmüştür (Şahoğlu, "The Anatolian Trade", 345).

⁹¹⁴ Sarı, "The Cultural Development", 309.

öğreniriz.⁹¹⁵ Bu belgeden Büyük Kervan Rotası üzerinde yerel bey ya da kral tarafından yönetilen kent devletleri olduğu sonucunu çıkarabilir, rotanın devamında Phrygia, Bithynia, Mysia bölgelerinde de benzer kent devletleri olabileceğini tahmin edebiliriz. MÖ 1974-1719 arasına tarihlenen Asur Ticaret Kolonileri döneminde, Asurlu tacirler en önemlisi Kültepe/Kaneş olmak üzere Orta Anadolu'da çok sayıda ticaret üssü kurmuşlardır.⁹¹⁶ Puruşanda giderek önem kazanmış ve bu dönemde Kaneş'ten sonra en önemli ikinci kent olmuştur. Adı sık anılan bir başka kent ise, Klasik Dönemde Pessinus olduğu düşünülen Salatuwar'dır. Puruşanda'nın Acemhöyük'te olduğu düşünülmüştü ancak son dönemde ciddi kuşku doğmuştur. Puruşanda'nın Üçhöyük/Bolvadin-Afyonkarahisar'da olduğunu, Salatuwar'ın Kepen Höyük/Eskişehir'de olduğunu iddia eden araştırmacı⁹¹⁷ ya da Puruşanda'nın Belceğiz/ Şarkikaraağaç'ta olduğunu iddia eden araştırmacı⁹¹⁸ haklı çıkarsa, Asur kolonilerinin Batı Anadolu'ya düşünülenenden daha yakın oldukları ortaya çıkabilir.⁹¹⁹ Kilikia yönünden gelen kervanların Eskişehir-Kütahya bölgesindeki Demircihöyük, Küllüoba, Seyitömer'e uğradıktan sonra Troas'a Bozüyük-İnegöl üzerinden gittikleri, bu rotanın tarihöncesi dönemden beri kullanımda olduğu biliniyor.⁹²⁰ Bu da ön-Prusa ve çevresini sürekli geçilen bir yol güzergâhı yapar. (Resim 21)

Tarihöncesi ve Antik Çağda Batı Anadolu'daki madencilik faaliyetlerine kısaca bakarsak MÖ 4. binde Ilıpınar höyükte arsenikli bakır⁹²¹, 3. binde Kütahya-

⁹¹⁵ Kıymet, "Hitit Metinlerinde", 20.

⁹¹⁶ Erol, "Eski Asur", 324. Diodoros Sikeliotes, Knidos'lu tarihçi Ktesias'ın (d. MÖ 416) *Persika* eserinden alıntılanarak Ninus'un (ilk Asur kralı kabul edilir) tüm Asia'yı eline geçirme hevesine kapılıp Mısır ve Fenike'den başlayıp Akdeniz, Ege, Marmara, Karadeniz sahillerindeki her yeri ele geçirdiğini yazar (Diod. II.1.28).

⁹¹⁷ Barjamovic, "Sites Routes", 14, 17.

⁹¹⁸ Gordon, "The Meaning", 81.

⁹¹⁹ Bursa Arkeoloji Müzesi arşivinde beş adet Kültepe tabletleri bulunması ilginç bir durumdur. Satın alma yoluyla müzeye kazandırılan tabletlerin elden ele dolaşarak Bursa'ya gelmiş olabileceği düşünülmektedir (Donbaz ve Horasanlı, "Bursa Arkeoloji", 175).

⁹²⁰ Körte, "Kleinasiatiscche Studien", 397. Pavuk, Eskişehir-Kütahya bölgesinden Troas'a giden olası başka bir rota olarak Rhyndakos vadisini gösterir (Pavuk, "Between the Aegeans", 90-1). Sarı, "The Cultural Development", 326'daki haritada ise Pessinus ve Puruşanda'dan gelen iki ayrı yolun İnegöl'e ulaştığı, buradan da biri Troas bölgesine diğeri İstanbul Boğazı'na giden iki ayrı yol olduğu gösterilmiştir.

⁹²¹ Bakırın sağlamlığını arttırdığı için arsenik oranı yüksek bakır filizleri kullanılır ya da arsenik insan eliyle eklenirdi.

Gümüşköy’de, Balıkesir/Balya’da gümüş çıkarıldığını biliyoruz.⁹²² Keles/Gelemiş, İnegöl/Tahtaköprü bakır madeni bulunan yerler arasında.⁹²³ Eskişehir/Mihailgazi ve Bilecik/Söğüt’te Sarıcakaya ve Gölpazarı mevkilerinde ise kalay yatağı olduğu biliniyor.⁹²⁴ Sadece Bursa-Bilecik-Eskişehir çevresinde saydığımız bu yataklara Batı Anadolu’daki diğer maden yataklarını da ekleyince Sargon’un, askerlerini bezginliğe sevk edecek kadar uzak mesafeye, Anadolu’nun içlerine kadar sefere çıkmaya razı oluşu daha iyi anlaşılır.

Tarihöncesi döneme bu denli dikkat çekmemizin sebebi kültürel alışkanlıklara vurgu yapmaktır. Prusa ve çevresi Neolitik Dönemden beri iskân edilmiştir ancak Tunç Çağından sonra birkaç büyük kültür bölgesinin kesişiminde, etkileşim alanında yer aldığı için dinamik bir süreç içinde olmuştur: buradan sürekli geçilmiş, madenleri işlenmiş, yeni mallar getirilmiş, yerel ürünler buradan yüklenip uzak pazarlara götürülmüş, velhasıl göz önünde olan, uygarlıkla temasta olan bir bölge olmuştur. Askanios Gölü çevresi için yapılmış bir çalışmanın da gösterdiği gibi İTÇ’den beri kullanılan yollar Roma Döneminde de kullanılmış ve günümüzde de kullanılmaktadır.⁹²⁵ Bu yüzden bir ön-Prusa yerleşiminin kurulmuş olması hiç de yabana atılır bir olasılık değildir.

MÖ 2. bine geldiğimizde Batı Anadolu meseleleri hem daha karmaşık bir hal alıyor, çünkü Hititleri batıda bir dizi küçük krallık ile sürekli mücadele halinde görüyoruz, hem de takip etmesi daha kolay bir hal alıyor çünkü ulaşabildiğimiz Hitit arşivi ve Asur kolonileri belgeleri her geçen gün genişliyor. Troia’nın Anadolu’nun iç kesimleriyle olan ve 3. binin ortalarında başlamış olan etkileşiminin devam ettiğini görüyoruz zira henüz Batı Anadolu sahilinde önemli bir kent yokken Mezopotamya ve Anadolu kültürlerinin Ege dünyası ile ilişkisi Hellespont ve Troia üzerinden yürüyordu. Diğer

⁹²² Pernicka vd., “Early Bronze”, 145, 156, 166; Sarı, “The Cultural Development”, 324; Divarçı, “M.Ö. 3. Binde”, 80.

⁹²³ Pernicka vd., “Early Bronze”, 157-8.

⁹²⁴ Fidan, “Tarih Öncesi”, 54. Aynı kaynak Keles/ Soğukpınar’da kalay yatağının tunç üretimi için yeterli olup olmadığının bilinemediğini belirtiyor.

⁹²⁵ Weisssova ve Pavuk, “On Persistency”, 18.

yandan Hititlerin Kaneş'i ele geçirmesiyle Asur Ticaret Kolonileri dönemi son bulunca, Mezopotamya'dan gelen kalaydan mahrum kalan Hititlerin gözlerini Hellespont'tan gelecek başka kaynaklara çevirmeleri de bu bölgenin önemini arttırdı.⁹²⁶ Eskişehir'in batısında hiç Hitit buluntusunun olmaması, Hititlerin Hellespont bölgesini önemsemesine karşın denizlerde güçlü olmadıkları için bu bölgeyi tampon devletlerle güvende tutmayı istediklerini düşündürür. Hellespont'un bu sayede kazandığı önem zihinlere başka olasılıkları da getirmiş, yeri bulunamayan Ahhiyava'nın Hellespont'a yakın olduğunu ileri sürenler çıkmıştır: Mellaart Ahhiyava'nın Kuzeybatı Anadolu'da Sakarya havzasında olduğunu, Hititlerin ana askeri yolunun batıya doğru Marmara Denizi'nin güneyinden geçen yol olduğunu iddia etmiş⁹²⁷; Goetze Ahhiyava'yı yine Kuzeybatı Anadolu'ya yerleştirmiş⁹²⁸; Cate Ahhiyava'nın başlangıçta Kuzeybatı Anadolu'daki bir Yunan devleti iken sonradan anlamının genişlediğini iddia etmiş⁹²⁹; McQueen Ahhiyava'nın Troia'da olduğunu⁹³⁰, Muhly ise Ahhiyawa'nın Troas'a Anadolu dilinde verilen isim olduğunu savunmuştur.⁹³¹ Uzun tartışmalardan sonra Ahhiyava'nın Miken ülkesi olduğu konusunda mutabakat sağlansa da tam olarak neresinin kastedildiği hâlâ belirsizdir. Güneybatı Anadolu da dahil, Miken etkisinin hissedildiği her yer için kullanılmış bir ifade olmalıdır.⁹³²

Benzer bir tartışma Troia'nın Hitit Devleti'yle ilişkisi sorgulanırken yapılmıştır. II. Muwatalli döneminde (MÖ 1306-1282) imzalanmış Alaksandau Antlaşması'nda Wilusa Hitit müttefiki olarak gösterilir.⁹³³ Yeri konusunda farklı görüşler öne sürülmüşse de⁹³⁴

⁹²⁶ Hititlerin tunç yapımı için elzem olan kalayı almış olabilecekleri yerler arasında Avrupa'daki kaynaklar da sayılır: Mellaart kalayın Bohemya'dan geldiğini söylerken Pernicka Cornwall, Saksonya, Kuzeybatı İspanya'yı sayar (Mellaart "Anatolian Trade with Europe", 191; Pernicka. "Metaller", 371). J. Yakar ise Doğu Akdeniz'de Yamhad Hanedanının güçlenmesiyle Hititlerin bu bölgeyle ticaretten mahrum kaldığını, Anadolu'daki hammadde kaynaklarının zor kontrol altına aldıkları kuzey kesimlerde olması yüzünden umutlarını Batı Anadolu'ya bağladıklarını belirtir (Yakar, "Hittite Involvement", 117).

⁹²⁷ Mellaart, "Anatolian trade with Europe", 190.

⁹²⁸ Boysal, "Batı Anadolu'da", 66.

⁹²⁹ Yakar, "Hittite Involvement", 119.

⁹³⁰ McQueen, "Geography and History", 179.

⁹³¹ Muhly, "Hittite and the Achaeans", 135.

⁹³² Maner, "When East", 839; Kan ve Dündar, "Madduwatta", 7. Pavuk'e göre Ahhiyava-Hitit sınırı Prusa'nın güneyinden geçiyordu (Pavuk, "Between the Aegeans", 103). Mellaart'ın MÖ 13. asırda Propontis bölgesindeki siyasi gelişmelerden sonra Rodos'ta yeni bir Ahhiyava'nın ve Güneybatı Anadolu'da yeni bir Lukka'nın ortaya çıktığını iddia etmesi de dikkat çekicidir (Yakar, "Hittite Involvement", 120).

⁹³³ Tiro, "Hitit-Batı Anadolu İlişkileri", 78; Jablonka, "Troy", 858.

önemli Hititologların zaman içinde hemfikir olmasıyla bugün Wilusa'nın Troas bölgesindeki krallık ile özdeş olduğu kesinleşmiştir.⁹³⁵ Bu durum ön-Prusa'yı Wilusa ve Hitit başkenti arasındaki ulaşımda güzergâh üstü bir bölge olarak düşünmemiz için başka bir dönem yaratır.

Yeri konusunda belirsizlik bulunan başka bir bölge Hitit kaynaklarında Maşa ülkesi olarak geçer. Öne sürülen ilk görüşler Masa'yı batıda Kepsut/Balıkesir, doğuda Adapazarı, güneyde Isparta'ya kadar uzanan bölge içine yerleştiriyordu. İtibar görmeyen görüşlerin gündemden düşmesiyle artık Maşa'nın Kuzeybatı Anadolu'da olduğu, Wiluša'ya yakın bir konumda olduğu üzerine uzlaşılmaktadır.⁹³⁶ (Resim 22) Gavaz, Maşa ülkesini Bursa-Adapazarı bölgesine yerleştirirken Taş, "Bursa ili (Prusa) merkez olmak üzere klasik devirlerdeki Mysia bölgesinin doğusu ile Bithynia bölgesinin de bir kısmını içine alan bir bölgeye" konumlandırır.⁹³⁷ İsim benzerliği sebebiyle Maşa'yı Klasik Dönemin Mysia bölgesi ile özdeş sayanlar da vardır.⁹³⁸ Yine Hitit belgelerinde geçen Hulusiwanda dağının Mysia Olympos'u olduğu ileri sürülmüştür.⁹³⁹ (Resim 23) Happuriya'nın Nikaia olduğu⁹⁴⁰, Hatarasa'nın Yenişehir'in

⁹³⁴ Örneğin Gordon İznik Gölü'nün batısında, birbirine çok yakın Ilıpınar-Hacılar-tepe bölgesinde olduğunu (Gordon, "The Meaning", 82), Hansen Kios'ta olduğunu (Hansen, "KUB XXIII", 166), Ünal ise Eskişehir-Bursa arasında olduğunu düşünür (Ünal, *Hitit Devrinde Anadolu*, 109).

⁹³⁵ 1996'da Tübingen Üniversitesi'nden Hititolog Frank Starke, 1997'de Londra'dan Hititolog David Hawkins, 1999'da arkeolog Wolf-Dietrich Niemeier, 2001'de Göttingen Üniversitesi'nden tarihçi Gustav Adolf Lehmann Wilusa'yı Troia ile özdeş saydılar (Latacz, "Wilusa", 2). Alaksandau Antlaşmasının 20. maddesinde geçen "nehirler/pınarlar/ yer altı kaynakları tanrısı Kaskal.Kur ifadesinin 1999/2000 kazılarında saptanan yer altı kaynağı ile örtüşmesi, özdeşliği arkeolojik açıdan da mümkün kıldı.

⁹³⁶ Beksaç vd., "Bithynia Thraklar", 101; Oreshko, "Hartapu", 57; Turan, "Hititlerin Batı Anadolu", 98, dn. 39; Wittke, "Kayaların Efendileri", 13; Latacz, "Wiluša", 3.

⁹³⁷ Gavaz, "Hititçe Metinlerde", 360; Taş, "Çivi Yazılı", 94. Özkan, Maşa ülkesinin Bursa-Adapazarı bölgesinde olabileceğini söyler; Masa kralının Orta Anadolu'ya sefer yapmasına makul bir temel sunmak için ikinci lokasyon olarak Afyon ve doğusundaki ilçesi Bolvadin bölgesini önerir (Savaş, "Eski Bir Sorunun", 657). Karaman yakınlarındaki Kızıldağ 4 yazıtında Tarhuntaşa kralı Hartapu'nun Maşa ülkesini ele geçirdiği yazar. Karaman ile Kuzeybatı Anadolu arasındaki uzaklık, Maşa'nın Prusa çevresinde olduğu varsayımına kuşku düşürür. İlknur Taş'ın varsaydığı gibi Maşa Prusa ya da yakınlarına lokalize edilirse, Mutarassi, Sarualassi, Salunatassi, Lahinassi, Hullesa, Serasata, Taripa, Uialli kentlerinin de Prusa'nın yakın çevresinde yer alması gerekir (Taş, "Çivi Yazılı", 75, 99).

⁹³⁸ Bülbül, "MÖ 2. Binyılda", 5; Beksaç vd., "Bithynia Thraklar", 101; Tiro, "Hitit Batı Anadolu İlişkileri", 78

⁹³⁹ Oreshko, "Hartapu", 57; Taş, "Masa Ülkesi", 19.

⁹⁴⁰ Süel, "Ortaköy Tabletleri", 672. İlknur Taş'a göre Happuriya, Prusa'da varsaydığı Maşa'nın düşman komşusudur (Taş, "Çivi Yazılı", 49). Kurtuluş Kıymet'e göre Happuriya, Arzawa koalisyonunun Hititlere karşı üs olarak kullandığı bir kenttir (Kıymet, "Sakarya Irmağı", 199).

biraz doğusuna konumlanan Otroia olduğu iddia edilir.⁹⁴¹ Yine Kuzeybatı Anadolu’da olduğu düşünülen Aşšuwa ülkesinin 22 kentinden biri olan Artukka/Arduka’nın Klasik Dönemin Artake kentiyle özdeş olduğu ileri sürülmüştür.⁹⁴² Appawiya içinse Klasik Dönemin Mysia Abbaitis’i önerilmiştir.⁹⁴³ Hitit krallarının Batı Anadolu’ya yaptıkları seferlerde kullandıkları ve Ionia bölgesine ulaşan yoldan başka bir başka yol daha vardı ki bu, biraz önce Troas-Mezopotamya ticaretinden bahsederken andığımız, Propontis’in güney kıyısı boyunca batıya giden yoldu.⁹⁴⁴

Tarihi belgelerden adlarını bildiğimiz bu yerleşimlerin izlerini arkeolojik olarak da sürebiliriz, bunların bazıları MÖ 2. bin buluntusu veren höyüklerle özdeş olabilir. Prusa yakın çevresinde böyle çok sayıda höyük vardır, özellikle Yenişehir çevresindeki höyüklerde MÖ 2. bin yıl seramiklerine çok bol rastlanmaktadır.⁹⁴⁵ Bu höyüklerden Demirtaş ve Çayırköy (Alaattinbey), Prusa’ya yakınlıklarıyla dikkat çeker (sırasıyla 8,9 ve 11,2 km).

Tunç Çağının sonu pek çok açıdan gizemini korusa da Demir Çağı başından itibaren Asia Minor’e ve Bithynia-Mysia bölgesine Thrak kökenli halkların yerleştiğini

⁹⁴¹ Özkan, “Batı Anadolu Tarihi”, 407; Şahin, “Phrygia Epiktetos, 268. Hatarasa’nın Otroia’da olduğu doğrulanırsa Hitit kralı I. Tuthaliya bir askeri seferi sırasında Prusa’nın 60 km. doğusuna kadar gelmiş demektir. Hayriye köyü/ Otroia’ya komşu Köprühisar’da MÖ 2. bin buluntusu veren, tescil edilmiş bir höyük oluşu da dikkat çekicidir (French, “Prehistoric Sites”, 64; BKKVK, 27.09.2013 tarih, 2423 numaralı karar).

⁹⁴² Alparslan, “Artukka”, 27. Alternatif bir görüş, ses benzerliğine dayanarak Arduka’yı Rhyndakus nehri ile özdeş sayar (Oreshko, “Hartapu”, 56). Maşa ile Aşšuwa’nın aynı bölge olduğunu iddia edenler de olmuşsa da I/II. Tuthaliya’nın (h.d. MÖ 1450-1420) sefer düzenleyip tahrip etmesinden sonra Aşšuwa adının Hitit belgelerinde geçmemesi, daha çok Wiluşa’nın adının geçmesi dikkat çekicidir (Turan, “Hititlerin Batı Anadolu”, 95).

⁹⁴³ Roosevelt ve Luke, “The Story”, 122. Hitit kralı II. Mursili sefere çıkıp Arzawa koalisyonunu yendikten sonra bu bölgede dört vassal beylik kurmuştu, Appawiya bunlardan biriydi (Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, 69).

⁹⁴⁴ Tiro, “Hitit Batı Anadolu İlişkileri”, 18.

⁹⁴⁵ Erpehlivan, “Propontis’in Güneydoğusunda”, 59. Prof. Dr. Mehmet Özdoğan’ın Prof. Dr. Mustafa Şahin tarafından aktarılan sözlü ifadesine göre aynı bölgede Hitit malzemesine çok bol rastlanmaktadır (M. Şahin’in 20.12.2020’de Arkeolojiahaber webinarındaki sözlü ifadesi). 2. bin yıl malzemesi veren höyüklerden bazıları saymak gerekirse: Hacılartepesi/Orhangazi, Tepetarla/Orhangazi, Çardak/Yenişehir, Kurşunlu/İnegöl, Karasıl/Yenişehir, Marmaracık/Yenişehir, Okuf/Yenişehir, Söylemiş/Yenişehir, Yenişehir I Höyük/Yenişehir, Barcın/Yenişehir, Cumatepe/İnegöl, İnegöl II Höyük/İnegöl (French, “Prehistoric Sites”, 64). Pavuk, Masa ile Tunç Çağı kültür bölgelerinden İznik Grubu arasında şaşırtıcı derecede çakışma görür (Pavuk, “Between the Aegeans”, 102). D. French ve J. Mellaart’ın Gri Minyas Seramiğinin Yunanistan’a yayılmasında Kuzeybatı Anadolu’nun (özellikle de İznik-İnegöl bölgesinin) katkısı olduğunu düşündüklerini de ekleyelim (Aykurt, “Batı Anadolu’da”, 10-11). İnegöl bölgesinin önemi konusunda ayrıca bkz. Şahin, “İnegöl”.

biliyoruz, Bölüm 2.1’de bahsetmiştik.⁹⁴⁶ Bu halklardan olan Phryglerin biraz önce bahsettiğimiz Maşa ülkesine yerleştiği düşünülüyor.⁹⁴⁷ Maşa ülkesinin yeri konusundaki belirsizliği dikkate alarak tekrar söyleyecek olursak Daskyleion ve Kyzikos’un, Phryglerin ilk yerleştikleri bölgeler olduğu düşünülüyor.⁹⁴⁸ İzleyen dönemlerde Kappadokia’ya kadar yayıldıklarını düşünürsek bu yayılımın Prusa üzerinden yapıldığı söylenebilir.

Gordion’da ele geçen arkeolojik buluntular bu Phryg kentinin özellikle MÖ 8. asırdan sonra Ege dünyasıyla yoğun ticaret yaptığını gösteriyor.⁹⁴⁹ Bir yandan Phryg kökenli tunç eşyalar Batı Anadolu, Ege adaları ve Yunanistan’a ulaşırken diğer yandan MÖ 700’den sonra Yunan seramikleri Gordion’a ulaşmaya başlamıştır⁹⁵⁰. Gordion’da bulunmuş MÖ 535-480 arasına tarihlenmiş 60 kadar amfora parçasının çoğunun Khios ve Lesbos kökenli oluşu, MÖ 430-350 yılları arasında Kuzey Ege ve özellikle Thasos kökenli amforaların yaygınlık kazanması, Gordion ile Kuzey Ege arasındaki ticaretin Propontis’in güney kıyıları ve Sangarios’un ovalık kesimleri üzerinden yürütüldüğünü gösteriyor.⁹⁵¹ MÖ 2. binde kullanımda olan ve Orta Anadolu’yu Prusa üzerinden

⁹⁴⁶ J. Mellaart, II. Muwatalli döneminden (h.d. 1306-1282) sonra Anadolu’da büyük değişimler yaşandığını, Thrak kökenli halkların Anadolu’ya girişiyle Kuzeybatıdaki halkların güneye göçtüğünü, böylece Propontis’e yakın bir bölgedeki Lukka’nın güneydeki Lykia’ya dönüştüğünü iddia eder. Buna kanıt olarak III. Hattuşili zamanında Lukka halkının doğuya, Lykaonia’ya doğru göçmesinin kayıtlarda yer aldığını; II. Muwatalli döneminden sonra Anadolu’nun kuzeyindeki Lukka bölgesinin yazıtlarda bir daha geçmemesini gösterir (Mellaart, “Western Anatolia”, 512, 517). Demir Çağı başında Anadolu’da kuzeybatıdan güneydoğu yönüne nüfus hareketleri olduğunu Oreshko, Frig devletinin Orta Anadolu’da kurulmasıyla, 14. asır gibi erken bir tarihte Maşa halkının Ankara çevresine doğru akın yapmasıyla örnekendirir (Oreshko, “Hartapu”, 59). Böylece kral Hartapu’nun Orta Anadolu’dan Maşa ülkesine sefer yapıp burayı ele geçirmesi de temel kazanım olur.

⁹⁴⁷ Högeman, “Troia’nın Yıkılışı”, 58-9. Bazıları bu çıkarımı Muşki kelimesini Maşa’nın çoğulu sayarak yapar (Taş, “Çivi Yazılı”, 6); bazıları da kral Hartapu’nun Orta Anadolu’daki basamaklı anıtı ile Phryg basamaklı anıtları (ör. Midas Kentindeki ya da Afyon/ Demirli Kalesi’ndekiyle) arasında benzerlik görerek (aradaki üç asır zaman farkını dikkate alarak) Maşa-Hartapu ile Phrygler arasında kültürel devamlılık görür (Oreshko, “Hartapu”, 64).

⁹⁴⁸ Erdan, “Demir Çağ”, 17; Yaldir, “Daskyleion’un Ticari”, 8.

⁹⁴⁹ Erdan, “Demir Çağ”, 241.

⁹⁵⁰ Berk, “İç Batı Anadolu’un”, 73-75. Phryglerin Doğu Anadolu ile de ticaret ağı vardı ancak konumuz gereği bundan bahsetmeyeceğiz. Phryglerin Batı Anadolu ve Yunanistan ile ilişkileri yazılı kaynaklarda da geçer. Aristoteles’in Midas’ın Kyme kralının kızıyla evlendiğini yazması kanıtlanamamıştır (Devries, “Phryg Krallığı”, 50). Herodotos, Midas’ın Delphoi’deki Apollon kehanet merkezine bir taht gönderdiğini yazar (Hdt. I.14). Phryglerin Yunanlılardan alfabeyi alıp uyarlamaları da bu kültürel alışverişin başka bir boyutudur.

⁹⁵¹ Yaldir, “Daskyleion’un Ticari”, 134-136, 138; Lawall, “Greek Transport”, 21-2. Kios’da Thasos üretimi amfora parçaları bulunmuştur (Akyürek-Şahin, “Bursa Müzesi’nden”, 307). Karadeniz

Troas'a bağlayan yolun MÖ 1. binde de kullanımda olduğunu söyleyebiliriz.⁹⁵² MÖ 408'de Daskyleion satrabı Pharnabazos, Gordion üzerinden Susa'ya giderken Prusa yakınlarından geçmiş olmalıdır.⁹⁵³ Bu rota üzerinden yapılan ticaretle Phryg kültürüne özgü olan Tip XII fibulalar Kuzey Ege rotası üzerindeki Mytilene, Troia, Assos ve Lesbos'a ulaşabilmiştir. MÖ 7. asra tarihlenen aynı tip bir fibulanın Prusa'da ele geçmesi, Prusa'da bu lüks ürüne sahip olabilecek bir yerel bey olması ihtimalini düşündürüyor⁹⁵⁴.

Phrygler Asia Minor'de derin kültürel izler bırakmalarına karşın siyasi varlıkları silik olmuştur. Yeni çalışmalarla başkent Gordion'daki idari yapının ayrıntıları günyüzüne çıkmaktadır. Bunun yanında Ankara, Kaynarca/Niğde ve Tatarlı/Afyon'da da zengin tümülüsler; Daskyleion ve Kerkenes'de ise Phryg saray yapıları açığa çıkarılmıştır.⁹⁵⁵ Phryg Krallığı yıkıldıktan sonra "Çorum'un kuzeyindeki Pazarlı, eski Hitit başkenti Boğazköy ve Yukarı Sakarya Vadisi" küçük Phryg beyliklerinin varlığını sürdürdüğü merkezlerdir.⁹⁵⁶ İsmi Phryglerin atalarından olan Otreus'dan almış gibi görünen Otroia kenti ki yukarıda bu kentin Hitit belgelerinde geçen Hatarasa olduğunun iddia edildiğini belirtmiştik, Yukarı Sakarya Vadisi'ndeki bir başka Phryg beyliğinin merkezi olabilir.⁹⁵⁷ Ancak bir yerel beyin işgücü ve hammaddeyi organize edebilme otoritesi sayesinde yapılabilecek bir anıtsal yapı biraz güneydoğuda bulunan ve MÖ 6. asrın ilk yarısına tarihlenen Midas Yazılıkaya Anıtı'dır. Tüm bunlar aklımıza yine Strabon'un 'Kroisos'a karşı savaşmış bir bey' varsayımını getiriyor.

kentlerinde sık rastlanan Klazomenai mallarına Gordion'da rastlanmaması da, Kuzey Ege-Gordion ticaretinin Propontis üzerinden yürüdüğüne bir kanıttır (Lawall, a. g. y.).

⁹⁵² Yaldır, "Daskyleion'un Ticari", 133-4, 136, 138.

⁹⁵³ Tozeren, "The Coveted", 200. Bu yolda kullanılmış at arabalarından bir örnek Bursa Arkeoloji Müzesi Üçpınar Tümülüsü buluntuları bölümünde görülebilir.

⁹⁵⁴ Erdan, "Demir Çağ", 174. Fibula çengelli iğneye benzeyen broştur. Prusa ve diğer kentlerde bulunmuş fibulalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muscarella, *Phrygian Fibulae*, appendix C.

⁹⁵⁵ Genz, "The Iron Age", 360; Thonemann, "Phrygia: An Anarchist History", 10.

⁹⁵⁶ Berk, "İç Batı Anadolu'nun", 53; Sevin, *Anadolu'nun Tarihi*, 195.

⁹⁵⁷ Hom. *Il.* III.186'de Phryglerin önderlerinden biri olarak anılan Otreus'un Sakarya Nehri'nin kıyılarında yaşadığı söylenir ki Otria bu bölgeye çok yakındır. Otroia'nın adını Otreus'dan aldığı tahminini Strabon'dan da okuruz (Str. XII.4.7). Afyon'un batısındaki Otrous adlı başka bir yerleşimin sikkeleri üzerindeki Troia Savaşıyla ilgili betimlemelerden yola çıkarak Phryg önderi Otreus'un Otrous ile ilişkili olduğu öne sürülmüştür (Carrington, "The Heroic Age", 123). Ramsay ise Otrous sikkelerinde Aeneas'ın babası ve oğluyla birlikte tasvir edilmesini Otrous'a Otroia'dan göç edenler olmuş olabileceği şeklinde yorumlar (Ramsay, *The Cities and Bishoprics*, 688).

Homeros destanlarının asırlar süren etkisi yüzünden antik yazarlar Troas bölgesinin nerede başlayıp bittiğini tartışadurmuşlarsa da, MÖ 4. asra gelindiğinde fiiliyatta Kios'tan Lampsakos'a kadar olan Propontis sahili Phrygia olarak anılıyordu ve Daskyleion'daki Pers satraplığına bağlıydı. Bunun en iyi kanıtı MÖ 4. asırda yazılmış antik bir coğrafya metnidir.⁹⁵⁸ Xenophon'un MÖ 4. asır olaylarını anlatırken Daskyleion'un olduğu bölgeye Phrygia demesi bunu destekler.⁹⁵⁹ Zaten Klasik Dönemde Phryg kelimesinin Troialı kelimesiyle eş anlamlı kullanımı sık görülür.⁹⁶⁰ Phryg devletinin yıkılışından sonra kentler köylere dönüştü, karmaşık sosyal yapılanma ve Phryg yazıtları ortadan kalktı ancak Phrygler Batı Anadolu'nun yerel unsurlarından biri olarak sessiz varlıklarını 10 asır daha korudular.⁹⁶¹ Strabon'un savı Prusa'yı kurma onurunu Kroisos'a karşı savaşmış bir beye veriyor: bu onuru Hellen söylencelerindeki herhangi bir kahramana değil de böyle bir beye veren söylenceyi bölgenin yerel halklarından biri sürdürmüş ve Strabon'un kulağına gelmesini sağlamış olmalı. Bunun için en uygun halk Phrygler gibi görünüyor.

Prusa çevresinde hâkimiyet kurmuş olabilecek bir Phryg beyliğinin izini tarihsel ve arkeolojik veriler üzerinden sürelim. Phryg topluluklarının erken dönemlerden itibaren Yukarı Sangarios çevresine de yerleştikleri iyi bilinen bir olgudur.⁹⁶² Toplumun seçkin kesimine mensup bireylerinin tercih ettiği mezar tiplerinden biri olan tümülüslerden Bozüyük yakınında bulunan ve MÖ 8.-7. asra tarihlenmiş bir tanesi dikkat çekicidir zira 55 metrelik çapı ve zengin buluntularıyla bir yerel beye ait olduğunu düşündürür.⁹⁶³ Yine Bozüyük yakınlarındaki Dibekli ve Poyra tümülüslerinin Phryg kültürüne ait olduğu düşünülür.⁹⁶⁴ Keza Keles çevresinde de tümülüsler, Phryg tipini andıran bir

⁹⁵⁸ Ps. Sky. 94

⁹⁵⁹ Xen. *Hell.* III.1.2; III.4.12.

⁹⁶⁰ Dion. Hal. *ant.* I.29; Andreva, "Phrygian Inventions", 65. Sowa, Klasik Dönemde Troia ve Phrygia kelimelerinin Asia Minor anlamına geldiğini belirtir (Sowa, "A Note", 155).

⁹⁶¹ Zeleia'da bulunmuş, Büyük İskender'in seferinden hemen sonraya tarihlenen bir yazıt bu kentte Yunan ve Phryg toplumlarının birbirine karışmadan yaşadıklarını göstermesi bakımından ilginçtir (Thoneman, "Phrygia: An Anarchist History", 16).

⁹⁶² Hom. *Il.* III.187; XVI.7; Str. XII.5.3. Ramsay, Phryglerin Sangarios bölgesindeki varlıklarını MÖ 9. asrın ilk yarısına kadar götürür (Ramsay, *Anadolu'nun*, 34).

⁹⁶³ Erpehlivan, "Phrygian Traces", 169.

⁹⁶⁴ Bora, "Bithynia Bölgesi Tümülüsleri", 268-9. Dibekli tümülüsünde Klasik Döneme tarihlenen buluntular da ele geçmiştir (Bora, a. g. y.).

basamaklı anıt vardır.⁹⁶⁵ Yine Bozüyük civarında bulunmuş iki uzun Phryg yazıtı dikkat çekicidir: biri Fıranlar'da ele geçmiştir, diğeri Bozüyük'ün 35 km. kuzeyindeki Vezirhan'da bulunmuş ve MÖ 5. asır başına tarihlenmiştir.⁹⁶⁶ Zaten Bozüyük merkezinde Phryg yerleşimi olduğu bilinmektedir.⁹⁶⁷ Bilecik il sınırlarındaki Phryg kültür izlerinin yoğunluğu, Maşa ülkesi halkının, sonraki dönemlerde Thrakia'dan gelen göçmenlerle karışarak Phrygleri oluşturacak olan “proto-Phrygler” oldukları düşüncesinin doğmasına neden olmuştur.⁹⁶⁸ (Resim 24). Hem Sangarios havzasındaki Phryg topluluklarının hem de Gordion'un Ege merkezleriyle ilişkileri, ticaretle zenginleşmiş ve tümülüse gömülmeyi tercih eden bir seçkin kesimi ortaya çıkarmış olmalı.

Tümülüslerin yoğun olduğu bölgelerin yakınlarında yerleşim yerleri olması gerektiği tezi yaklaşık yarım asır önce ortaya atılmış ve çok sayıda araştırmayla doğrulanmıştır.⁹⁶⁹ Bithynia tümülüslerini inceleyen bir çalışmada Bilecik'in güney ve kuzeyinde konumlanmış 16-17 tane tümülüs bulunması buranın bir Phryg beyinin egemenlik alanı olabileceğini düşündürür.⁹⁷⁰

Phryglerin Ege merkezleriyle ticareti, Propontis kıyılarındaki kentlerden Kyzikos ile Kios'un gelişimini hızlandırmış olmalı. Başka kaynaklarca desteklenmese de Aristoteles'in Kios'u ilk olarak Karia'dan gelenlerin kurduğu savı, bu ticaret rotalarıyla uyumlu bir savdır.⁹⁷¹ Bilecik Vezirhan'da MÖ 5. asırda dikilmiş stele iki asır sonra

⁹⁶⁵ Şahin vd., “Keles Yüzey”, 168. Keles çevresindeki tümülüsler: Yıldıztepe, Menteşe, Köprübaşı (birden fazla sayıda), Alpagut, Karamüktepe, Çekirgetepe, Ambartepe, Develi Mevkii, Harmanlık Demirci (Bora, “Bithynia Bölgesi Tümülüsleri”, 238-245)

⁹⁶⁶ Erpehlivan, “Phrygian Traces”, 159, 168. Vezirhan yazıtı Grekçe ve Phryg dili konuşanların aynı tapınakta ibadet ettiğini göstermesi bakımından ilginçtir (Thonemann, “Phrygia: An Anarchist History”, 16).

⁹⁶⁷ Nikolayidis, “Bilecik İli Tarihi”, 24-5. Bozüyük'ün yakın çevresinde başka Phryg yerleşimleri de vardır: güneybatısındaki Yeni Dodurga Mahallesi'nde, doğusundaki Yörükçepni ve Poyra mahallelerinde, Söğüt'ün güneydoğusundaki Yeşilyurt Mahallesi'nde (Nikolayidis, “Bilecik İli Tarihi”, 35, 39, 47).

⁹⁶⁸ Rathel, *Midas und*, 73; Wittke, “Kayaların Efendileri”, 13.

⁹⁶⁹ Roosevelt, “Tumulus Survey”, 67.

⁹⁷⁰ Bora, “Bithynia Bölgesi Tümülüsleri”, 681. Aynı çalışmada Orhaneli-Keles bölgesinde gösterilmiş on kadar tümülüs de, yakınlarda MÖ 1. bin içinde kurulmuş yerleşimler olabileceğini düşündürür.

⁹⁷¹ Avram, “Propontic Coast”, 982.

Grekçe yazıt eklenmesi, bu bölgeden gelip geçen Hellenlerin arttığını düşündürür.⁹⁷² Buraya en yakın Hellen limanı olan Kios'un tüccarları, sonradan eklenen Grekçe yazıtın hedef kitlesi olmalıdır.⁹⁷³ Daskyleion'da ele geçmiş Phryg yazıtları, MÖ 8. asra tarihlenen saray yapısı burada da bir Phryg beyliği olabileceğini düşündürüyor.⁹⁷⁴ Xenophon'un yazdıkları da bu düşünceyi destekliyor: MÖ 6. asır ortalarında Persler Hellespontos bölgesine girdiklerinde Phryg kralı onlara direnmeye niyetlenmiş ancak komutanlarının Pers tarafına geçtiğini görünce o da çaresiz kalmış.⁹⁷⁵ Hem altyapısı hem de işlek Kyzikos limanına yakın oluşu, Perslerin burayı eyalet başkenti olarak seçmelerinde etkili olmuş olmalıdır.

Phryglerin devlet olarak ortadan kalktığı dönemde yükselişe geçen Lydialıların Mysia bölgesiyle derin bağları vardır. İlk Lydia kralı olan Gyges'in babası Daskylos, Manyas Gölü yakınındaki Phryg yerleşimi Aphneion'a⁹⁷⁶ yerleşmiş, oğlu sonradan kral olunca kentin adı Daskyleion'a, gölün Aphnitis olan adı da Daskylitis Gölü'ne (Daskylitis Limne) çevrilmiştir.⁹⁷⁷ Strabon ve Herodotos'un tanıklıkları da Lydialılarla Mysialıların bağına güçlendirir.⁹⁷⁸ Tüm bu tarihi bağların arkeolojik bir temeli olabilir. Yirmi yıl önce açığa çıkarılmış olan ve Marmara Gölü'nün batı kıyısında yer alan Kaymakçı yerleşimi, en az 25 hektarlık büyüklüğü ile Son Tunç Çağı'nda Batı Anadolu'nun en önemli merkezlerinden biriydi ve etki sahası kuzeybatıda Appawiya'ya kadar

⁹⁷² Erpehlivan, "Phrygian Traces", 167-8.

⁹⁷³ Her ne kadar ayrıntılı bilgiye sahip olmasak da Bursa Arkeoloji Müzesinin 2013 ve 2014'te Gemlik'in güneydoğusunda Umurbey çevresinde, Vezirhan stelinin bulunduğu bölgeye giden yol üzerinde yaptığı iki kurtarma kazısı bu savı destekler niteliktedir.

⁹⁷⁴ Thonemann, "Phrygia: An Anarchist History", 10. Daskyleion'da ayrıca Eski Babil dilinde, Eski Pers dilinde, Aramice ve Grekçe yazılmış yazıtlar da ele geçmiştir (Cursach, "Lexicon of", 22).

⁹⁷⁵ Xen. *Kyr.* VII.4.10.

⁹⁷⁶ Stephanos Byzantinos'a göre Kyzikos ile Miletupolis arasında bir kenttir (Steph. Byz. A # 556 Aphneion).

⁹⁷⁷ Str. XIII.1.9; Bakır, "Akhaemenid Satraplığı", 6; Ürkmez, "Çavuşköy-Kalebayır", 253; Yaldir, "Daskyleion'un ticari", 9. Bu bilgileri Damascus'lu Nikolaos'tan kalan fragmanlarda da buluruz (FGrHist 360 F 63; Leigh, "The Kings", 34). Nikolaos, Gyges'in tahta çıkış hikayesini Herodotos'tan biraz farklı anlatır (Hdt. I.8). Ruge ise Daskylos'un Propontis kıyısındaki aynı isimli Daskyleion kentinden olduğunu yazar (Ruge, "Daskyleion", 2220). Lydia ülkesine adını veren efsanevi kahraman Masnes'in kelime olarak Maşa'ya benzerliğinden ve Homeros'un Lydialılara Maiones demesinden yola çıkarak Maşa ülkesi halkının Lydia halkına dönüştüğü (Barnett, "Phrygia and the Peoples", 438; Taş, "Çivi Yazılı", 6-7); Lydialıların "Marmara Denizi'nin güneyinde bir yer ya da Luvise adının Maşa olduğu düşünülen tarihi Mysia bölgesinden" Sardeis ve çevresine göç etmiş oldukları gibi iddialar (Aktaş, "Erken Lydia", 29) da vardır.

⁹⁷⁸ Hdt. I.171; Str. XII.8.3.

uzanıyordu.⁹⁷⁹ Lydia kralları önce batıda Ionia kentleri, daha sonra kuzeyde Hellespontos, Mysia ve Bithynia bölgeleri üzerinde hâkimiyet kurdular.⁹⁸⁰ Alyattes ve oğlu Kroisos döneminde sınırları Halys Irmağına kadar genişlemişti.⁹⁸¹ Hakimiyet kurdukları bölgelerde, haraç ödemek şartıyla, yerel beylere özerklik tanıdılar ve Maspero'ya göre, Lydia krallarının bu dönemde stratejik noktalarda kurdukları karargahlar arasında Prusa da vardı.⁹⁸² Başka bir karargah ise, adına bakılırsa Alyattes tarafından kurulmuş olan, Rhyndakos havzasından Sangarios havzasına giden ana yola hâkim bir mevkide, Mysia Olympos'u eteklerinde kurulu Alyatta idi.⁹⁸³ Herodotos'un anlattığı bir hikaye, buraya kadar anlattığımız tarihi gerçeklere çok iyi uyuyor: Midas'ın torunu Adrastos bir kardeşini öldürdüğü için ülkesinden (bunu Lydia Krallığı'na bağlı küçük beyliklerin biri gibi düşünebiliriz) kovulmuş, gelip Kroisos'a sığınmıştır. Kroisos onu sarayına kabul eder ancak Adrastos, Mysia bölgesindeki bir av sırasında⁹⁸⁴ yanlışlıkla Kroisos'un oğlunu öldürür. Kaderin cilvelerini, ahlak derslerini seven Herodotos, hatası yüzünden öldürülmeyi arzu ettiğini söyleyen Adrastos'un Kroisos tarafından affedildiğini yazar⁹⁸⁵ ancak gerçek hikâye bu kadar naif olmamış, Kroisos Phryg beyine karşı sefer açmış olabilir.⁹⁸⁶ Bu da bize Kroisos'a karşı savaşmış bey söylencesini sunar. Bu beyin adının Prousius olma ihtimalini ileride ele alacağız.⁹⁸⁷

MÖ 6. asır ortasında Batı Anadolu'nun hâkimiyeti Lydialılardan Perslere geçtiğinde aslında pratikte pek az şey değişti: yeni fatihler kendilerine haraç ödenmesi şartıyla bu

⁹⁷⁹ Becks, "Settlement Patterns", 127. Appawiya'nın Klasik Dönemdeki Mysia Abbaitis (Balıkesir'in güney ve güneydoğusu) olduğu düşünülüyor. Kaymakçı'nın ise Seha Ülkesinin başkenti olabileceği yönündeki görüşler giderek ağırlık kazanmaktadır (Roosvelt ve Luke, "The Story", 139).

⁹⁸⁰ Hdt. I.22; Aktaş, "Erken Lydia", 57-59; Bury, *A History of Greece*, 223.

⁹⁸¹ Hdt. I.28.

⁹⁸² Maspero, *History of Egypt*, 65. Yazarın "Prusa kuruldu" deyip geçmesi, kuruluşu Straboncu çerçeveye oturtabilme kolaycılığı gibi algılanıyor. Bu şekilde kurulmuş diğer karargahların (Kibyra: Burdur yakınlarında; Hydai: Milas yakınlarında; Grimenothyrae: Uşak yakınlarında; Temenothyrae: Uşak yakınlarında) hiçbiri Bithynia'da değil (Maspero, a. g. y.).

⁹⁸³ Murray ve Price, *The Greek City*, 47; Maspero, *History of Egypt*, 48-9; Burstein, *Outpost of Hellenism*, 16. Bu kaynaklardan sadece Maspero, Alyatta'nın yerini "Olympos eteklerinde" şeklinde tanımlar, diğerleri Bithynia'da olduğunu söyler. Stephanos Byzantinos "Alyattes tarafından ele geçirilmiş Bithynia'da kale" şeklinde tanımlar (Steph. Byz. A # 231 "Alyatta"). Hirschfeld ise Galatia'da olduğunu yazar (Hirschfeld, "Alyatta", 1707). Titus Livius'un Alyatti olarak bahsettiği yer de Galatia'da olmalıdır (Liv. XXXVIII.18).

⁹⁸⁴ Strabon Lydia krallarının Kyzikos çevresinde av sahaları olduğunu yazar (Str. XIII.1.17).

⁹⁸⁵ Hdt. I.35-45.

⁹⁸⁶ Adrastos IV. Midas'ın oğlu olarak bilinir (Berk, "İç Batı Anadolu'nun", 53).

⁹⁸⁷ Bkz dn. 1038, 1039.

bölgedeki küçük kralların/beylerin özerkliklerini tanıdılar, yerel soylu kesim de Pers adetlerini benimseyerek düzeni sürdürdüler. Pers-Yunan Savaşlarından sonra Persler, Hellenlere karşı kullanabilmek için Bithynia ve Mysia’da soylu kesimi destekleyip kontrollerinde tuttular.⁹⁸⁸ Böyle küçük krallıklardan birinin izini Xenophon’un satırlarında buluruz: Kroisos’un müttefiklerinden olan Artakamas, Kroisos’un Perslere yenilmesinden sonra Hellespontos bölgesinde vassal olarak hâkimiyetini korumuştur.⁹⁸⁹ Xenophon’un başka bir eserinde Perslere ait toprakları yağmalayan Mysialı bey önderliğindeki kavimlere karşı Pharnabazos’un cezalandırma seferleri düzenlediğini okuruz.⁹⁹⁰ II. Agesilaos’un MÖ 395’te Mysia Olympos’u yakınlarında bağımsız beylere karşı savaştığını biliyoruz.⁹⁹¹ Aynı tarihlerde başka bir yerel bey liderliğinde örgütlenmiş Bithyn kavimlerinin Perslerle ittifak halinde olduğunu da biliyoruz.⁹⁹² MÖ 5.-4. asırda Seyitömer’de Ege dünyasıyla yoğun ilişkilerin yürütüldüğünü, kozmopolit bir nüfus olduğunu biliyoruz ki bu organizasyon seviyesinin ancak yerel bir beyin otoritesiyle mümkün olabileceği düşünülebilir.⁹⁹³ Seyitömer’deki Grekçe grafitolar, Vezirhan steline MÖ 3. asırda Grekçe yazıt eklenmesinde olduğu gibi, Kios ve yakındaki Propontis limanlarından Eskişehir/Bilecik bölgesine gelen tüccarları akla getiriyor. Kios’ta MÖ 4. asrın son çeyreğinde Daskyleion satraplarıyla akrabalık bağı olan bir beyliğin hüküm sürdüğünü de biliyoruz.⁹⁹⁴

Makedon kralı İskender’in Asya seferiyle Pers İmparatorluğu yıkıldıktan, kısa süre sonra da İskender öldükten sonra Asia Minor İskender’in komutanları (Diadokhoi) arasında paylaşıldı. Bu dönemde de Prusa ve çevresinde hâkimiyet kurmuş komutanlar ve beyler oldu. Örneğin amcası III. Antiokhos tarafından Aisa Minor’ün batısındaki Seleukos birliklerinin komutanı olarak atanan Akhaios, Pergamon kralı Attalos I Soter’i

⁹⁸⁸ Tozeren, “The Coveted”, 209. Bu destek sayesinde Bithynler kendi krallıklarını kurabildiler ama ancak Perslerin İskender’e yenilmesinden sonra. Onbinler ordusu Bithynia’ya doğru ilerlediğinde Pharnabazos’un atıları Bithynialılara yardım etmişti (Arr. *Anab.* VI.5.30).

⁹⁸⁹ Xen. *Kyr.* II.1; VII.4.

⁹⁹⁰ Xen. *Hell.* III.1.13; Xen. *Anab.* I.6.6-7.

⁹⁹¹ *Hell. Oxy.* XXII.3; Sarıkaya, “Pers İdare”, 298

⁹⁹² Xen. *Anab.* VI.4.24.

⁹⁹³ Seyitömer Akhaemenid tabakasında bulunan yazıtlar bu dönemde burada Phryglerin yaşadığını gösterir (Coşkun, “İç-batı Anadolu’daki”, 170).

⁹⁹⁴ Diod. XX.111; Sarıkaya, “Pers İdare”, 344. Bazı araştırmacılar Diodoros’un metnindeki Myrleia kelimesinin Arrhine olduğu görüşündedir.

yenerek onun topraklarının bir kısmını ele geçirdi ve MÖ 220’de kendisini kral ilan etti.⁹⁹⁵ MÖ 278’de Asia Minor’e giren Galatların bir boyu (Tolistobog) Mysia Olympos’unu kapsayan bölgeye yerleşti.⁹⁹⁶

Buraya kadar tartıştığımız olgular Prusa’nın kurulduğu yerin Tunç Çağı’ndan beri aktif bir bölge olduğunu, Troas bölgesiyle Orta Anadolu arasındaki ticaret rotası üzerinde olduğunu, MÖ 2. binin son çeyreğinden sonraki bin yıl içinde bu bölgede yüksek olasılıkla küçük krallıkların kurulduğunu gösterdi. Böylece Strabon’un “Kroisos ile savaşmış kral/bey” iddiası tarih bir zemin kazanmış oldu. Bu kralın büyük olasılıkla Phryg, daha az olasılıkla da Bithyn kökenli olabileceğini düşünüyoruz.⁹⁹⁷

Hellenistik Dönem kentleşme açısından da çok hareketli bir dönemdi, Asia Minor ve Yakın Doğu’da pek çok yeni kent kuruldu. Özellikle Seleukos kralları bu konuda öncüydu: askeri amaçlı koloniler kurar, eski kentlere yeni isimler verirler, eski kentlerin çok yakınına yeni kent kurarlardı. Doğal tahkimatlı yerlere kent kurmayı tercih ederlerdi.⁹⁹⁸ Hellenlerin yaşadıkları kıyı kesimlerinde değil, yerel kültürlerin hâkim olduğu iç kesimlerde kent kurarken birkaç küçük yerleşimi birleştirme yöntemini (synoikismos) tercih ederlerdi. Sayılan tüm bu özellikler uysa da Prusa’nın Seleukos kolonisi olabileceği yönünde herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Seleukos Krallığı’nın Prusa ve batısını bir asır boyunca (MÖ 281-188) elinde tutmuş olmasına karşın Prusa’ya en yakın bilinen Seleukos kolonisi 140 km güneybatıda, Manisa/Kırkağaç yakınlarındadır.⁹⁹⁹ Perslerin İskender’e yenilmesinden sonraki bir asırda Prusa ve çevresi kâğıt üzerinde önce Antigonosların, ardından Seleukosların eline geçti. Ancak fiiliyatta yine yerel beyler bu bölgenin hâkimiydi.

⁹⁹⁵ Can, *Antik Çağ Sözlüğü*, 44.

⁹⁹⁶ Dio Cass. XIX.63; Str. XII.5.1.

⁹⁹⁷ Corsten bu beyin Bithyn kökenli olma ihtimaline mesafeli durur. MÖ 6. asırda Bithynlerin daha kuzeyde olduklarını, Olympos dağı çevresinde Mysialıların yaşadığını belirterek bu beyin Mysialı olma ihtimalini yüksek görür (Corsten, *Inscripfen von Prusa II*, 24). Tarihi kaynaklarda Mysialılar tarafından kurulduğu belirtilen kentlerin az oluşu, Phryglerin daha geniş bir alana yayılmış, daha derin kültürel etkiler bırakmış bir halk oluşu, ibreyi onlardan tarafa kaydırıyor.

⁹⁹⁸ Sarılar, “Seleukos Kolonileri”, 163, 165, 166, 167.

⁹⁹⁹ Sarılar, “Seleukos Kolonileri”, 188-9.

Şimdi de Hellenistik Dönemden sonra tarih anlayışının nasıl değiştiğine bakalım. Büyük İskender'in Asya'ya uzanan imparatorluğu geride birbirleriyle sürekli savaşan küçük krallıklar bırakmış, Yunan kent devletlerinin belirleyici etkileri azalmıştı. Roma Cumhuriyeti'nin etki alanını giderek arttırması, Hellen anakarası ve Asia Minor meselelerine dahil olması Hellenlerin dünyayı algılamalarını değiştirdi. Bir yandan Romalılara bir tanım yapmak, kendi uygarlıklarına göre onları bir yere yerleştirmek, öte yandan İskender'in seferiyle bilinir olan yeni coğrafyalardaki yeni halkları veya barbar olarak niteledikleri halkları bir tanıma sokmak ihtiyacı hissettiler. Grekçe konuşan, Hellen sanatını, zevkini taklit eden, Hellen tanrılarına tapınan kentler bağımsızlıklarını kaybedip Roma egemenliğine girdiklerinde kendi tarihlerine, kökenlerine ilgi duymaya başladılar. Arkaik atalar, gelenekler, kent kurucuları alanında çalışan tarihçiler, şairler topluluğu oluştu.¹⁰⁰⁰ Roma Dönemine gelindiğinde resmi şehir unvanlarına kökenleri ve kuruluş çağı geleneklerini dahil etme yönünde güçlü bir eğilim oluşmuştu.¹⁰⁰¹ Neokoros unvanı almak için birbirleriyle yarışan kentler soylu Hellen atalara sahip olduklarını, Romalılarla bağları olduğunu kanıtlamaya uğraştılar.¹⁰⁰² Spor yarışmalarında (agon), anma konuşmalarında, eyalet yöneticilerinin katıldıkları toplantılarda söz alan hatipler kenti kuranların soyluluklarına (eugeneia- εὐγένεια), geleneklerine sıklıkla atıf yapıyorlardı.¹⁰⁰³

Hellen kentleri hakkında kuruluş söylenceleri oluşturma geleneği Arkaik Çağa kadar gider. Özellikle Ionlar koloni kurdukları topraklarda varlıklarını meşru göstermek için yerli motiflerin de dahil olduğu kuruluş söylenceleri geliştirmişlerdir.¹⁰⁰⁴ Yerel tarihe ilginin arttığı, uydurulmuş kuruluş söylencelerin siyasi çıkarlar için kullanıldığı Hellenistik Dönem ve sonrasında kentlerin bir kahraman ya da tanrı tarafından

¹⁰⁰⁰ Weiss, "Lebendiger Mythos", 189. Klasik geleneğin romantik bir şekilde dönüştürülmüş haline güzel bir örnek Pausanias'ın *Periegesis tes Hellados* eseridir.

¹⁰⁰¹ Weiss, "Lebendiger Mythos", 188.

¹⁰⁰² Tacitus MS 26'de Smyrna ve Sardeis kentlerinin neokoros unvanı kazanabilmek için Roma'ya elçi göndermelerini aktarır (Tac. *Ann.* IV.55-56). Neokoros, Roma Döneminde bazı kentlere imparator kültü adına tapınak yapma hakkı verilmesidir; ayrıca bkz. dn 1262. Asia Minor kentleri arasında benzer bir rekabet Hadrianus Panhellenion Birliğini kurduğunda da yaşanmıştır (Weiss, "Lebendiger Mythos", 189)

¹⁰⁰³ Weiss, "Lebendiger Mythos", 188.

¹⁰⁰⁴ Ceylan Tozeren Ionların böyle yapmalarına karşın Megaralıların Propontis'in kuzeyinde kurdukları kolonilerde bu tür kuruluş hikâyeleri oluşturmadıklarını, bölgenin yerel halkına karşı daha düşmanca baktıklarını belirtir (Tozeren, "The Coveted", 102).

kurulmuş gibi gösterildiğini görüyoruz. İmparator Claudius döneminde (MS 41-54) Prusias ad Mare olan adını değiştirip sikkelerinde Herakles'i kurucusu gibi gösteren Kios kenti; Makedon kökenli bir kral olan Lysimakhos tarafından kurulmuş olmayı yeterli bulmayarak tanrı Dionysios ve Kybele'nin kızı Nikaia'nın rol aldığı bir hikâyeyi kuruluş hikâyesi olarak benimseyen Nikaia kenti; MÖ 7. asırda kurulmuş olmasına karşın MS 3. asırdan sonra kurucusunu Herakles olarak kendi adını da Herakleia Perinthos olarak değiştiren Perinthos kenti bu anlayışa örnek verilebilir.¹⁰⁰⁵

İşte Strabon ve Plinius, Prusa'nın kuruluşu hakkındaki görüşlerini böyle bir ortamda açıkladılar. Strabon'un Troia'nın asıl yerine Kroisos zamanında taşındığı söylentisini aktarması dikkat çekicidir.¹⁰⁰⁶ Arkeolojik bilgilerimizle desteklenmese de Troia halkının, kentlerine Kroisos'un elinin değmiş olmasından mutlu olduklarını düşünebiliriz. Benzer bir durum Prusa için de geçerli olabilir: Hellen kökleri olmadığı için Prusa'ya başka bir şanlı köken bulunmalıydı ve Asia Minor'un dillere destan kralı Kroisos bunun için en uygun kişiydi.¹⁰⁰⁷

Konumuza ışık tutacak bir nokta için Paphlagonia'ya bakalım. MÖ 1. binde bu bölgeye Mysler ve Thynler egemen oldular ve yerli halk Mariandynoi'lerle kaynaştılar. Birkaç asır sonra Herakleia Pontika'lı tarihçiler kentlerinin tarihi yazarken Thrak kimliğinden sıyrılmak, kendilerini Batı Anadolu halklarıyla irtibatlandırmak, eski krallarının listelerini oluştururken Daskylos'a yer vererek Lydia hanedanıyla bağ kurmak istemişlerdir.¹⁰⁰⁸ Strabon bu bağ kurma çabasını Memnon'un yazdıklarından okumuş,

¹⁰⁰⁵ Can, *Antik Çağ Sözlüğü*, 715, 875; Weiss, "Lebendiger Mythos", 183, 185. Kios halkı Argo gemicileri tarafından kurulmuş olmaktan mutluydular (Apoll. Rhod. I.1321, 1345; IV.1467; Str. XII.4.3.). Kuruluş hikayelerini değiştirmenin siyasi bir faydası da aynı tanrı ya da kahraman tarafından kurulmuş kentlerin kolay diplomatik bağ kurabilmeleri, birbirlerinden isteklerde bulunmalarıydı (Okumuş, "İonia Bölgesi", 3-4). (Kapsamımıza giren Apollonia ad Rhyndakos kentiyle ilgili benzer bir tarih kurgulaması için bkz. dn. 560. Konuyu daha geniş zamansal perspektiften görmek için bkz. Hobsbawm ve Ranger, *Geleniğin İcadı*).

¹⁰⁰⁶ Str. XIII.1.25.

¹⁰⁰⁷ Bekker-Nielsen aynı durumu farklı şekilde ifade eder. Ona göre kurucunun Kroisos'a karşı savaşmış oluşu, Prusa halkının kendilerini bir sınır şehri olarak algılamaları ve kentlerine diğer kentler arasında saygın bir konum kazandırma çabalarıyla ilişkilidir (Bekker-Nielsen, *Urban Life*, 22). Magie de Strabon'un 'efsanevi kurucu' geleniğini sürdürdüğünü yazar (Magie, *Roman Rule*, Cilt 2, 1187, dn. 16).

¹⁰⁰⁸ Burstein, *Outpost of Hellenism*, 8-9.

ya da Memnon'u okumuş Bithynialı tarihçilerden görmüş ve Paphlagonia'ya yakın bir yerdeki Prusa için benzer bir soy bağlantısı kurmak istemiş olabilir.

Plinius ise kendi bildiği komutanlar arasında en şanlı olanını seçmiş olabilir. Çünkü biliyoruz ki daha MÖ 2. asır başında II. Pön Savaşı Batı Akdeniz'de pek çok halkın hafızalarına kazınmış, Epeiros kralı Pyrrhos (h.d. MÖ 295-272) ve Büyük İskender'le kıyaslanan Hannibal bir efsane haline gelmişti.¹⁰⁰⁹ Buradan çıkarabileceğimiz sonuç, Prusa'nın kuruluşu hakkında Strabon'a mı Plinius'a mı güvenelim sorusunun cevabının "hiçbiri" olabileceğidir. Çünkü eserlerini yazdıkları dönemde söylenceler eski değerlerini yitirmiş, şairlerin, hatiplerin kitleleri heyecanlandırıp ikna etmekte kullandıkları bir alete dönüşmüştü.

Prusa sikkelerinde de değişik yorumlara kapı açan birkaç örnek bulabiliyoruz. MS 3. asra tarihlenen üç sikkede eski bir söylenceyi seyrederek gibi oluruz. İlkinde at üstündeki efsanevi kurucu yaban domuzu avlarken gösterilmiştir.¹⁰¹⁰ İkincisinde bir sunağa libasyon yapılma sahnesi, yana doğru zıplayan bir domuz ve ağaçta bekleyen kartal görülmektedir.¹⁰¹¹ Üçüncü sikke ise ağzında bir parça hayvan kemiği tutan, ağaca tünemiş bir kartal görürüz.¹⁰¹² Kabul gören yoruma göre bu sikkelerde Prusa kentinin kurulmasına yol açan ve ilerleyen dönemlerde efsaneye dönüşen bir olayın farklı

¹⁰⁰⁹ App. *Hist.* XI.10. İmparator Septimus Severus ya da oğlu Caracalla, Hannibal'ın Libyssa'daki mezarını mermerle kaplattıklarında, burası dört asırdır bir ziyaret merkeziydi ve 11. asra kadar görülebilir şekilde kaldı (Macdonald, *Hannibal*, 403-4). Titus Livius'un yazdıklarının Boccaccio ve Petrarca sayesinde aktarılmasıyla Hannibal Rönesans döneminde de ilgi çekmeye devam etti. 17. asırda İngiltere'de siyasi çekişmelere konu oldu. 19. asırda Lord Byron Orta İtalya'da Trasimeno yakınlarında Hannibal'ın adının hala hatırlandığını yazdı. Napolyon Bonapart ile karşılaştırıldı. 1. Dünya Savaşı yıllarında İngilizler kendilerini Roma'ya, savaştıkları Almanları da Kartaca'ya benzettiler. Scipio Afrikanus'a mağlup olmasına karşın popüler kültürde yerini hala koruyor, televizyon dizileri ve filmlere konu oluyor. Bunlardan iki tanesi 1991 yapımı *Kuzuların Sessizliği* ve onun devamı olarak 2001'de çekilen *Hannibal* filmleridir.

¹⁰¹⁰ RG at üstündeki kişiyi imparator olarak tanımlar (RG I 4, 582, No 49; Akat, "Prusa ad Olympum Sikkeleri", 174-5, No 93).

¹⁰¹¹ RG I 4, 589, No 105; BMC Bithynia, 197, No 24. Yücel Akat sunakta libasyon yapan kişiyi I. Prousius olarak yorumlar (Akat, "Prusa ad Olympum Sikkeleri", 210, No 204).

¹⁰¹² RG I 4, 582, No 50; Akat, "Prusa ad Olympum Sikkeleri", 174, No 92. Benzer tasvirleri bazı Prusa madalyonlarında da görürüz (Mionnet, *Description de Medailles*, 229, No 1357, 1359; 233, No 1378).

aşamalarının hatırlatılması amacıyla bu sahneler sikkelerde kullanılmıştır.¹⁰¹³ Herakles'in Erymanthine domuzunu öldürmesi, Kroisos'un oğlunun Mysia Olympos'unda domuz avına çıkması, Hadrianus'un başarılı avlardan sonra Mysia kırsalında üç kent kurması gibi hem söylence hem de tarihi olaylar, soyluların kendilerini özdeşleştirecekleri modeller sunar. Kentleri için cömert yatırımlar yapan hayırseverlere resmi onurlandırmalar yapılır, takma isimler verilir ve kurucu kahramanların yeniden dirilmiş halleriymişçesine davranılırdı.¹⁰¹⁴ Sözün kısası sikkelerden elde ettiğimiz verileri de başka kaynaklardan doğrulatma gerekliliği vardır.

Prusa'nın kuruluşu hakkında bilgi veren kaynakların güvenilirliğini sorguladıktan, ön-Prusa'nın kurulma olasılıklarını tartıştıktan sonra MÖ 6.-2. asırlar arasındaki bölgesel durumu ve arkeolojik bulguları inceleyerek kuruluş meselesini daha da somutlaştırmaya çalışalım. Bursa'da surlarla çevrili bölgede şimdiye değin yapılmış kazılarda, Prusa'nın MÖ 185'te gerçekleştiği varsayılan kuruluşundan daha eskiye tarihlenen buluntulara rastlanmış oluşu ilginçtir. Hisar bölgesinin doğusunda yapılmış kazılarda "İlk Tunç Çağı sonundan itibaren tüm Tunç Çağına yayılmış ve hatta bazıları 1. binyıla tarihlenebilecek parçaların olduğu tespit edilmiştir"; buna dayanarak Hüseyin Erpehlivan Bursa/Hisar'da tarihöncesi yerleşim olduğunu öne sürmüştür.¹⁰¹⁵ (Resim 25) Yine Hisar bölgesinde, Mollagürani Mahallesi'nde Arkeopark olması planlanan alanda sürmekte olan çalışmalarda Klasik Dönem (MÖ 480-336) ve Hellenistik Döneme (MÖ

¹⁰¹³ Imhoof-Blumer, "Gründungssage", 8; Akat, "Prusa ad Olympon Sikkeleri", 110. MS 4. asırda yaşamış hatip Libanios kendi kenti Antiokheia ve beş yıl geçirdiği Nikomedia hakkında, kartalın rol aldığı böylece aslında Zeus'un isteğinin dolaylı yoldan gerçekleşmiş olduğu kuruluş hikayeleri anlatır (Lib. Or. 11, 61; Nolle, "Beitrage", 28-9, 35-6).

¹⁰¹⁴ Bir Lesbos sikkesinde bir kadının adı 'Yeni Lesbos' olarak gösterilmişti; Dorylaion kentinde kurucu Akamas'ı çağrıştıran, Akamantios adında bir resmi görevli vardı; soylular çocuklarına Miletos, Sisyphos, Teuthras gibi kurucuların isimlerini takıyorlardı, (Weiss, "Lebendiger Mythos", 187).

¹⁰¹⁵ Erpehlivan, "Propontis'in Güneydoğusunda", 62. Bu alıntının dipnotunda "Söz konusu malzeme Bursa Arkeoloji Müzesi uzmanlarından Ebru Dumlupınar tarafından gösterilmiş, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğretim üyeleri Murat Türkteki ve Deniz Sarı tarafından yorumlanmıştır" bilgisi var. Teyit etmek için Doç. Deniz Sarı ile iletişim kurulmuş, kendisinden Erpehlivan, "Propontis'in Güneydoğusunda" doktora tezindeki Resim 3.26 için "bunlar için rahatlıkla Hellenistik Dönem öncesi seramikler denilebilir hatta içlerinde MÖ 2.-3. bin malzemesi bile var" yanıtı alınmıştır (15.10.2021 tarihli e-posta yazışması). Aynı seramiklerin MÖ 3.-2. bine ait olduğu müze sondaj kazı raporlarında da belirtilmiştir (BMüze; 20.07.2015). Bursa Müzesinde Hellenistik Dönemden çok önceye tarihlenen Troia seramikleri, Miken seramikleri, Aiol seramikleri bulunduğunu Mendel'in kataloğundan biliyoruz ancak envanter kayıtlarındaki eksiklikler bunları kanıt olarak göstermemize engel oluyor (Mendel, *Catalogue des Sculptures*, 129-137).

336-30) tarihlenen çok sayıda seramik buluntuya rastlanmıştır.¹⁰¹⁶ 2021 yılında Arkeopark düzenlemesinde yol alındığının yerel basında “Bursa’nın kalbinde 2400 yıllık zaman yolculuğu” başlığıyla verilmesi üzerine bölgede çalışan ekibe ulaşılmış, Hellenistik Dönem öncesine tarihlenen çok sayıda seramik buluntunun ele geçtiği ancak henüz yayınlanmadığı bilgisi alınmıştır.¹⁰¹⁷ Prusa’da bulunmuş yazıtlardan biri MÖ 3. asra tarihlenir ki bu ön-Prusa’yı işaret eden somut bir kanıttır.¹⁰¹⁸ Ön-Prusa’nın varlığına sağlam başka bir kanıt olabileceksen envanter kayıtlarındaki eksiklik yüzünden kesin hükmü mümkün kılmayan bir buluntu, MÖ 400-350 arasına tarihlenen bir mezar stelidir.¹⁰¹⁹ Üzerinde bir epigram (şiir biçiminde ağıt) içeren bu stelin Bursa Müzesi envanterine yakınlardaki bir bölgeden girdiği sanılmaktadır.

Ön-Prusa tezini makul bulup Strabon’un kuruluş hakkında söylediğine dayanak bulma arayışında olanlar az değildir. Imhoof-Blumer, Commodus döneminde basılmış ve I. Prousius’ı ktistes olarak gösteren sikkelerle Prousius’ın kendi bastırdığı sikkeleri karşılaştırarak portre tasviri açısından aralarında büyük fark olduğunu, Commodus dönemi sikkesinin MÖ 6. asırdaki kurucuyu tasvir ediyor olması gerektiğini söyler.¹⁰²⁰ Körte ve Dörner, Prusa’nın gibi elverişli bir konumda MÖ 2. asra kadar kent kurulmadığına inanmanın zor olduğunu söylerler.¹⁰²¹ Sölch, Plinius’un bahsettiği

¹⁰¹⁶ Şahin D. ve Gülsefa, “Tophane Seramikleri”, 83, 88, 89, 93, 94, 96; Şahin, “Hisar Kazıları”, 48. Buluntular arasında Kos’ta üretilmiş bir amfora parçası bulunması dikkat çekicidir (Şahin D. ve Gülsefa, a. g. e., 90).

¹⁰¹⁷ Bursa Osmangazi Belediyesinden arkeolog Muhammed Yazar, Bursa Büyükşehir Belediyesinden arkeolog Mustafa Ekmekçi ile telefon görüşmeleri.

¹⁰¹⁸ Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 195, No 167.

¹⁰¹⁹ Akyürek-Şahin, “Bir Epigram”, 282. Müze envanterinde yer alan ve başka buluntuların yardımıyla yorumlanmayı bekleyen ilginç başka bir buluntu da MÖ 3.-2. asra tarihlenen antilop başı şeklindeki altın küpedir (Emel ve Ünal, *Hisarkeoloji*, 104). Buluntu yeri bilinmeyen ancak “Bursa çarşısındaki bir tüccardan satın alındı” notu düşülmüş ve MÖ 5. asra tarihlenen bir Hermes başı da dikkat çekicidir (Mendel, *Catalogue des Sculptures*, 22, No 19).

¹⁰²⁰ Imhoof-Blumer, “Gründungssage”, 9-10. Yücel Akat, Commodus dönemi sikkesindeki ktistes’in “şehrin kurucusu ve ona adını veren (Eponymos) genç Heros tasviri” olduğunu düşünür (Akat, “Prusa ad Olympum Sikkeleri”, 107). Aynı araştırmacı Geta döneminde basılmış, “Prusa’nın kurucusu” lejandına sahip başka bir sikkeyi, I. Prousius’dan önce yaşamış, kente adını veren Prousius için yapılmış bir tapınağın önündeki libasyon olarak yorumlar (Akat, “Prusa ad Olympum Sikkeleri”, 108-9). Zaten sikkelere kent kurucularının konması geç dönemde başlamıştır ve sadece devlet otoritesini temsil etme amacı taşır (Hills, *Greek and Roman Coins*, 187). Leschhorn’un, Prousius’tan dört asır önce yaşamış bir kurucunun tasvirinin bilinemeyeceğini söyleyerek itiraz etmesi anlamlı değildir (Leschhorn, *Gründer der Stadt*, 282). Çünkü sikkedeki şahıs MÖ 6. asırda yaşadığı düşünülen atanın temsili olmalıdır.

¹⁰²¹ Körte, “Kleinasiatische Studien”, 412, dn. 1; Dörner, “Prusa ad Olympum”, 1078.

Atussa kentinin Prusa'nın selefi olabileceğini söyler.¹⁰²² Syme, Daskyleion satraplığının kurulmasını takip eden hareketli iki asır içinde Prusa'nın kurulmuş olabileceğini düşünür.¹⁰²³ Radet, Prusa'yı Sardeis'ten Bosphoros'a, Sinope'den Lampsakos'a, Ikonion'dan Kyzikos'a giden üç ana yolun kavşak noktası olarak görür ve ticari değeri yüzünden Kroisos'un burayı ele geçirmeye çalıştığını yazar.¹⁰²⁴ Fernoux burada kent geleneği olmayan küçük bir yerleşim olabileceğini kabul eder.¹⁰²⁵ Magie kentin Hannibal tarafından kurulmasını "son derece şüpheli" bulur.¹⁰²⁶ Mustafa Şahin kentin kuruluşunun Hannibal'e atfedilmesinin "bugüne kadar yapılan önemli hatalardan" olduğunu belirtir.¹⁰²⁷ Corsten, Arrianus'un "Prusa'yı Prusias kurdu" derken kullandığı ktistes kelimesinin hem kenti sıfırdan kuranlar hem de savaşta tahrip olmuş bir kenti onartan, yeni anayasa yapan, yeni isim verenler için kullanıldığını belirterek Hellenistik

¹⁰²² Sölch, "Bithynische Städte", 157. Mendel'in Bursa Müzesi kataloğundaki bir eser Prusa'nın batısında bir Pers kenti bulunabileceğini düşündürür. Çekirge'deki I. Murat Camiinde o dönemde bulunan bir rölyef, Kyzikoslu bir sanatçının tarafından MÖ 6. asırda Pers sanatı etkisinde kalarak yapılmış bir eser olarak tarif edilir (Mendel, *Catalogue des Sculptures*, 1). Buluntu yeri bilinmeyen bu eserin Kyzikos'tan Prusa'ya taşınmış olma ihtimalini düşük görüp Kyzikos-Prusa arasında bir yerden çıktığını düşünüyoruz. Syme, Prusa ile Kyzikos arasındaki bölgeden Pers dönemine ait kayda değer heykeller çıktığını ancak bunların hiçbirinin Prusa arazisinden olmadığını söyler (Syme, *Anatolica*, 353).

¹⁰²³ Syme, *Anatolica*, 353, 355.

¹⁰²⁴ Radet, *La Lydie*, 221-2.

¹⁰²⁵ "On revient, en fin de compte, à l'idée d'un site vierge de toute tradition urbaine - Sonunda, hiçbir kent geleneğinin izinin bulunmadığı bir site fikrine geri dönüyoruz". (Fernoux, *Notables*, 39, dn. 93). Aynı yazar kent adının uyumsuzluğuna da vurgu yapar (Fernoux, *Notables*, 43).

¹⁰²⁶ Magie, *Roman Rule*, Cilt 1, 306; Cilt 2, 1187, dn. 16. Aynı yazar Prusa akropolünü tanımlarken "belki de orijinal kent ile aynı yerdeydi" ifadesini kullanır (Magie, *Roman Rule*, Cilt 1, 306).

¹⁰²⁷ "Antik Prousa veya Prusia kenti de Hierapolis örneğinde olduğu gibi Hellenistik Çağ'da yeniden kurulan kentlerden birisi olmalıdır. İ.Ö. 3. yüzyılda termal suların sağlık açısından önem kazanması ile birlikte Bithynia kralı I. Prusias tarafından İ.Ö. 202 yılında modern bir kent olarak yeniden inşa edilmiştir. Buna karşın Bursa'nın tarihi ile ilgili birçok kaynaktaki Prusia'nın ilk olarak İ.Ö. 3. yüzyılda I. Prusias veya Kartacalı komutan Hannibal'in desteği ile kurulmuş olduğu bilgisine rastlanmaktadır. Bugüne kadar kentin tarihi ile ilgili yapılan önemli hatalardan birisi budur. Çünkü Bursa tarihi ile ilgili yazılan kitapların çoğunda, Strabon'a atıfta bulunularak, kentin adının kaynağı olarak Bithynia kralı I. Prusias gösterilmekte ve bundan dolayı kentin ilk olarak İ.Ö. geç 3. veya erken 2. yüzyılda kurulduğu öne sürülmektedir. Ancak Antik Çağın ünlü coğrafyacılarından Amasyalı Strabon, Bursa'dan bahsederken kentin isminin Prousius'tan geldiğini açıklamakta ve bu Prousius'ın da "...Phrygialılar ve Mysialılar'la sınır komşusu olan kent, Kroisos'a (olasılıkla Kyros) karşı savaşan Prousius..." olduğunu tartışmaya meydan vermeyecek şekilde açıkça bildirmektedir. Demek ki bugüne kadar iddia edilen aksine, kent Bithynia kralı I. Prousius tarafından değil de, İ.Ö. 6. yüzyılın ortalarında yaşamış olan Kroisos veya Kyros'a karşı savaşan Prousius tarafından kurulmuştur. Diğer bir ifade ile kentin ilk kurulduğu dönemi Hellenistik Çağ'da değil, bundan en az 300 yıl kadar önceki bir tarihte aramak doğru olacaktır." (Şahin, "Termal su", 42). Aynı araştırmacı, bizim de yerini tartıştığımız MÖ 2. bin yerleşimlerinden Puruşanda ile Prusa arasındaki isim benzerliğinin "tesadüf ile izah edilemeyecek kadar yakın" olduğunu düşünür ancak bunu destekleyecek buluntu henüz yoktur (Şahin, "İnegöl", 239). MÖ 6. asırdaki kuruluşu olası bularak Ön-Prusa tezini destekleyen bir başka araştırmacı K. Afroditi'dir (*Encyclopedia of the Hellenic World*, <http://www.ehw.gr/asiaminor/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=9557> – erişim tarihi: 12.4.2022).

Dönemde daha çok ikinci durumun geçerli olduğunu söyler.¹⁰²⁸ Bithynia Krallığı'nın Kios, Nikomedia, Prusias ad Hypium gibi önemli kentleri Hellenler tarafından kurulmuştur. Bithynia kralları tarafından sıfırdan kurulmuş kentleri araştırdığımızda karşımıza varlığı çok şüpheli tek kent çıkar: Zipoites'in kurduğu Zipoetium.¹⁰²⁹ Sadece bu bile, Bithynia krallarının daha önceden var olan yerleşimlerin üzerine ya da çok yakınına kent kurma tercihlerini gösterir.¹⁰³⁰ Bithynia soylularının daha çok kırsal kesimde yaşamayı tercih ettikleri de bir başka çalışmayla gösterilmişti.¹⁰³¹ Ön-Prusa tezini destekleyen son ve sağlam bir kanıt da Prusa'da bulunmuş bir yazıttır. MÖ 3. asır sonu- 2. asır başına tarihlenen bu yazıt bir görevlinin onurlandırılma kararnamesidir.¹⁰³² Metinde boule, demos gibi Hellenik kurumlardan bahsedilmesi, Bithynia Krallığı'nın eline geçmeden önce Prusa'da bu kurumların var olduğunu gösterir. Zira MÖ 190-180 aralığında I. Prousius tarafından kurulmuş olsaydı, bu kurumların ortaya çıktığını daha geç bir tarihte görürdük.

Prusa'nın adı ile kurucusu varsayılan kişinin adı arasındaki uyumsuzluk da Ön-Prusa tezinin dayanaklarından biri sayılabilir.¹⁰³³ Böyle bir uyumsuzluğun olmadığını, Prousius ile Prusa arasında ilişki olduğunu savunan çıkmamıştır. Buna karşın Prusa'yı kuran kişinin asıl adının, Yunanistan'da Megara kentinde bulunmuş Roma İmparatorluk

¹⁰²⁸ Arrianus, *Bithynica*, FGr Hist 156 F 29; Corsten, *Inscripfen von Prusa II*, 25; Şahin, "Hisar Kazıları", 43. Ktistes'in aynı kullanımı yani bina yaptırınlar için kullanılması İmparatorluk Döneminde de sürmüş, depremde yıkılan Apollonia ad Rhyndakos binalarını yeniden yaptıran Hadrianus için ktistes unvanı yazıtlarda gösterilmiştir (Abmeier, "Zur Geschichte", 15-6).

¹⁰²⁹ Memnon'dan bu kentin Lyperos dağı yamacında olduğunu öğreniriz ancak ne kent ne de dağ hakkında en ufak bilimiz yoktur (Memnon, XX). Kâmil Doğancı'nın I. Nikomedes'in Zipoetium yerine Nikomedia'yı başkent yaptığını söylediğine bakılırsa Nikomedia yakınlarında olması gerekir (Doğancı, "Roma Principatus", 116). Bir de Stephanos Byzantinos'un Bithynia'da olduğunu söylediği Epiphaneia kentine bakarak bunun Nikomedes II Epiphanes tarafından kurulmuş olabileceği tahmininde bulunulabilir (Steph. Byz. E # 98 "Epiphaneia").

¹⁰³⁰ Nikomedia Astakos'un çok yakınına kurulmuştu. Myrleia, Kios ve Kieros ele geçirildiğinde büyütüldü ve isimleri değiştirildi. MÖ 400'de Herakleia Pontika ile Khalkedon arasında hiç kent olmadığını da Xenophon'dan biliyoruz (Xen. *Anab.* VI.4.1-2). Bu durum Corsten'in Bithynia soylularının birkaç köyü kapsayan kırsal yerleşimlerde yaşama eğiliminde oldukları görüşüyle örtüşür (Tozeren, "The Coveted", 286).

¹⁰³¹ Corsten, "Thracian Personal Names", 130.

¹⁰³² Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 7-9, No 1; Michels, "Expansion und", 18.

¹⁰³³ Körte, "Kleinasiatiscche Studien", 412, dn. 1; Umar, *İlkçağda Türkiye Halkı*, 482. Corsten, I. Prousius'ın kendi adını verdiği Prusias ad Mare (Kios) ve Prusias ad Hypium (Kieros) kentlerinin -ias ekiyle bittiğine dikkat çeker (Corsten, *Inscripfen von Prusa II*, 23).

Dönemine ait bir yazıtta geçtiği gibi Prouses (Προύσης)¹⁰³⁴ olabileceği ya da kurucunun adının en azından Prous- şeklinde bir kökü olması gerektiği önerilmiştir.¹⁰³⁵ Arada uzun bir zaman olmasına karşın MS 680/1'deki kilise konsilinde Prusa'nın adının Pruses olarak geçmesi, Megara yazıtındaki isimle benzerliği açısından ilginçtir.¹⁰³⁶

MÖ 1. binin genelinde Prusa çevresinde hâkim unsurun Phrygler olduğunu, bir ön-Prusa yerleşimi varsa eğer bunun kurucusunun büyük olasılıkla Phryg kökenli olduğunu düşündüğümüzü belirtmiştik. Phryg diliyle yazılmış yazıtlardaki kelime varlığını incelediğimizde bu dilde pro, protu(s) gibi kelimelerden başka lider, şef anlamına gelen proitavos kelimesinin de bulunduğu görülür.¹⁰³⁷ Phryg dilinde 'sevilen', 'değerli' anlamındaki priya'nın Troas bölgesiyle ilintili Priamos, Priapos, Paris kelimeleriyle benzerliği, Phryg kültürünün çevre halklar üzerindeki etkisini gösterir.¹⁰³⁸ Bithynia kralı I. Nikomedes'in eşi Ditizela'nın Phryg kökenli olduğunu hatırlarsak benzer etkinin Bithynler üzerinde de olduğunu varsayabiliriz.¹⁰³⁹

Asia Minor'de bir kral isminin kuşaklar boyunca kullanılmasına sık rastlarız. Konumuza en yakın örnek Phryglerdir. Tarihsel varlığını bildiğimiz, MÖ yakl. 738-696

¹⁰³⁴ TIB 13, 949-50. Pruses adının Bithynia kökenli olduğu daha önce ileri sürülmüştür (Robert ve Robert, "Bulletin Epigraphique", 472, No 289.)

¹⁰³⁵ Corsten, "Zur Gründung von Prusa ad Olympon", 34.

¹⁰³⁶ TIB 13, 950, 952.

¹⁰³⁷ Cursach, "Lexicon of", 272, 273. Woudhuizen pro'nun 'önde', 'önce' anlamında ön ek, proitavos'un 'önde gelmek', 'üstün olmak' anlamında onurlandırma unvanı olduğunu onaylar (Woudhuizen, "Phrygian and Greek", 189). Phryg dilinde 'sevilen', 'değerli' anlamındaki priya'nın Troas bölgesiyle ilintili Priamos, Priapos, Paris kelimeleriyle benzerliği, Phryg kültürünün çevre kültürlerdeki etkisini gösterir. Arada asırlar olsa da yer ve kişi adları arasındaki devamlılık bu konuda çalışan uzmanlar tarafından önemsenir. Prousius adının şef, önder anlamına geliyor olması durumunda bu isimdeki yerleşimlerle Roma İmparatorluk Döneminde Kaisareia adını taşıyan yerleşimler arasında bir ilişki bulunabilir. Hatta yeni kent kurmayıp eski kentlere yerleşen Osmanlılar bu geleneği, yerleşimlere Osmaniye, Orhaniye, Hakaniye adlarını vererek sürdürmüş olabilirler. Geç dönemde Osmaniye, Orhaniye yerine daha çok Hamidiye adı kullanılıyordu. Hamidiye isimli bir köy, birkaç antik kentin bulunabileceği bir konumda, Manyas ve Uluabat gölleri arasındaki bölgededir (bkz. Bölüm 2.4.9.1 Artaioteikhos ve Bölüm 2.4.9.4 Miletoteikhos). Nitekim Bithynlerin ilk yerleştikleri Kocaeli/ İzmit'e bağlı Hakaniye mahallesi vardır. Bursa'da Orhaniye adında altı mahalle vardır ki birisi kayıp Kaisareia Germanika kentini aradığımız, Mudanya'nın güney kesimindedir (diğerleri Mustafakemalpaşa, Karacabey, Yenişehir, Kestel ve İzmit'e bağlıdır). Bursa'da ayrıca Osmaniye adını taşıyan altı mahalle vardır (Mustafakemalpaşa, Orhaneli, Kestel, İnegöl, Yenişehir, İzmit ilçelerinde).

¹⁰³⁸ Woudhuizen, "The Saga", 266. Priamos *Iliada* destanındaki Troia kralı, Paris ise küçük oğludur. Priapos ise özellikle Lampsakos'ta tapım görmüş bereket tanrısıdır.

¹⁰³⁹ Arrianus, *Bithynica*, FGr Hist 156 F 29.

arasında hüküm sürmüş Phryg kralı Midas, bu isimdeki kralların ikincisiydi.¹⁰⁴⁰ Antik tarihçiler Delphoi'ye altın taht gönderen, Kyme kralının kızıyla evlenen, Asur kaynaklarında Mita olarak anılan kişiyi hep tek kişi olarak anlattıkları için Midas adının tarihi kralın ataları için de kullanılmış bir unvan olabileceği düşünülür.¹⁰⁴¹ Benzer şekilde Lydia krallarından Gyges'in adı 'ata', Ardys'in adı 'oğul', 'soyundan gelen' anlamındadır.¹⁰⁴² Böylece Bithynia krallarının da kendi isimlerini daha önce yaşamış, kent kurmuş, yarı efsane kahramanlardan almış olmaları muhtemeldir.¹⁰⁴³ Hellenistik Dönemde kent söylencelerinin değiştirildiğinden, eski kahramanların isimlerinin yeni doğanlara verildiğinden bahsetmiştik. Bunun bir yansıması İmparatorluk Dönemi'nde Bithynia'da Prusias adında bir resmi görevli görmemizdir.¹⁰⁴⁴

Prousius adının çok daha önce yaşamış bir atanın ismi olma ihtimalini ortaya koyduktan sonra bu ihtimalin tarihi koşullarını sunalım. Kroisos döneminde büyümeye başlayan Lydia Krallığı, Ephesos ve Miletos'u ele geçirmeye çalışmış, Propontis'e hâkim olarak ticaret yollarında denetim kurmaya çalışmıştır; bu durum Prusa çevresindeki beyleri tedirgin etmiş, bir karar almaya mecbur bırakmış olmalı.¹⁰⁴⁵ Hatta bu zor karar, doğuda baş gösteren Pers tehdidi batıya, Lydia başkentine doğru ilerlediğinde de gözden geçirilmiş olmalı. Yani yerel bey Prousius, Kroisos Prusa yönünde ilerlediğinde ona karşı savaşmış olabileceği gibi, Kroisos'a karşı savaşıp onun hâkimiyetine girdikten sonra bu kez Kyros önderliğinde batıya ilerleyen Perslere karşı savaşmış ya da Perslerle ittifak yapıp Kroisos'a karşı savaşmış da olabilir. Stephanos Byzantinos Strabon'un "Kroisos'a karşı savaşmış Prousius" cümlesini "Kyros'a karşı savaşmış Prousius" olarak düzeltirken MÖ 6. asırda yaşamış bir Prousius olmadığını bilmiyordu; kronoloji düzeltmesi değil, bilgi düzeltmesi yapıyordu.¹⁰⁴⁶ Bu yüzden, MS 6. asırda yazıp daha

¹⁰⁴⁰ Muscarella, *Archaeology Artifacts*, 561-2.

¹⁰⁴¹ Erdan, "Demir Çağ", 236.

¹⁰⁴² Aktaş, "Erken Lydia", 32.

¹⁰⁴³ Körte, "Kleinasiatische Studien", 412, dn. 1. Nitekim III. Antiokhos'un MÖ 209'a tarihlenen mektubunda Bithys adlı bir komutanın adı geçmektedir (Wallace, "The Letter", 27; Malay, "Batı Anadolu'dan", 136).

¹⁰⁴⁴ Özlem-Aytaçlar, "Onomastic Survey", 517. Osmaneli/Bilecik'te çıkmış bir yazıtta İmparatorluk Döneminde yaşamış Prousis adlı bir kadına rastlarız (Öztürk. *Nikaia*, 93-4, No 47).

¹⁰⁴⁵ Tozeren, "The Coveted", 67, 69.

¹⁰⁴⁶ Stephanos, Kroisos kelimesini Kyros olarak değiştirirken Kyros döneminde (MÖ 590-530) yaşamış bir Prousius olduğunu kabul etmiş oluyor.

çok kaynaktan faydalandığı için, Stephanos'un adını verdiği Kyros'un, Prousius'ın asıl savaştığı kişi olma olasılığı daha yüksektir. Nitekim Corsten, Strabon metninin sonraki kopyalarında Kyros yerine yanlışlıkla Kroisos yazıldığını düşünür.¹⁰⁴⁷ Strabon'un yazdığı cümle için başka bir düzeltme önerisi "Kroisos'a karşı savaşmış Kyros" şeklinde kurgulanabilir ki bu da ön-Prusa ile Atussa'nın özdeş olabilme olasılığını doğurur. Yani önce Kyros gelip Kroisos'u yenmiş, ardından Prusa yakınındaki Atussa kentini kurmuştur.¹⁰⁴⁸

Geriye cevaplanması gereken iki soru kalıyor. İlki emrindeki Roma ordusuyla MÖ 189'da Asia Minor'e gelip uzun bir sefer yürütmüş olan Manlius Vulso'nun Olympos dağı eteklerinde neden ön-Prusa yerleşimini görmediğidir. İsim benzerliğinden kaynaklanan bir yanlış anlamadır bu. Manlius Vulso'nun yakınından geçtiği Olympos, Mysia Olympos'u değildir, Asia Minor'un orta bölgesindeki Galatia'da, Gordion yakınlarındadır. Gerek antik yazarların tasvirleri gerekse modern çalışmalar bahsedilen Olympos dağının Bolu'nun güneydoğusunda Köroğlu Sıradağlarındaki Aladağ zirvesi olduğunu açıkça gösterir.¹⁰⁴⁹

Cevaplanması gereken ikinci soru Dion Khrysostomos'un neden kentini "eski olmayan" bir kent olarak nitelediğidir.¹⁰⁵⁰ Bu söylevinde Dion önce Atina, Argos, Sparta gibi eski ve ünlü Hellen kentlerinden bahsediyor, ardından Prusa'nın Hellen kentleri içinde en büyüğü olmadığını ve iskânının çok eski olmadığını söylüyor. Adını andığı kentlerden en geç kurulmuş olanın MÖ 950'de yerleşilmiş olan Sparta olduğu düşünülürse, MÖ 6. asırda kurulmuş olabilecek bir Prusa için de Dion "iskânımız o kentler kadar eski değil" demiş olabilir. Başka türlü söylersek, Prusa'nın MÖ 6. ya da 2. asırda kurulmuş olması

¹⁰⁴⁷ Corsten, *Inschriften von Prusa II*, 23.

¹⁰⁴⁸ Prousius adını etimolojik açıdan inceleyen Nişanyan, bu adın Farsçadaki Firuz'un eşdeğeri olduğunu düşünür (Nişanyan yer adları: <https://nisanyanmap.com/?lv=2&y=Pro%C3%BB%20sa&t=&srt=x&u=1&ua=0> erişim tarihi 15.5.2021). Farsçada bir karşılığı olan Prousius adı, yerel halkların Perslerle girdikleri ilişki sonucu oluşturulmuş olabilir.

¹⁰⁴⁹ Pol. XXI.37; Liv. XXXVIII.19-23; Smith, *Greek and Roman Geography*, cilt 2, 480, Olympus No 2; Yıldızlıturan, "Galatia'nın", 7; Yörükkan, "Celtic/Galatian Impacts", 129. Titus Livius'un, askerlerin savaş sırasında dağa tırmandığından bahsetmesi bile bu dağın Mysia Olympos'u olmadığını gösterir (Liv. a. g. y.).

¹⁰⁵⁰ Dion Chrys. XLIV.9.

bu denli eski kentlerle kıyaslandığında fark yaratmaz, iki durumda da “onlar kadar eski değil” denebilir. Daha iyi bir soru Dion’un Prusa’nın geçmişine dair neden hiçbir şey bilmez görüldüğüdür. Seksen söylevinin neredeyse hiçbir yerinde kentin eski dönemleri, Prousius ya da Hannibal’e dair bir şey söylemez. Dion’un Hellen soyuyla gurur duyduğu için Bithyn kral Prousius’tan bahsetmediğini ileri sürmek tatmin edici değildir. Zira Dion gibi usta bir hatip, Hellen olmasa bile Hellenistik Dönemde kurulmuş bir kentten kendine ve kentine gururlanılacak pay çıkarmasını bilirdi. Hannibal’i duymuş olsaydı bunu da kahramanlık söylencelerine uyarlayabilirdi. Eski dönemlere dair bu bilgisizlik Dion’a has değildir, İmparatorluk Döneminde kentte yaşayanların kendi geçmişlerini bildiğine dair en ufak bir ipucumuz yoktur. Plinius’u tarihçi olarak güvenilmez bulduğumuz için Hannibal-Prusa ilişkisini koparmıştık. Prusa’ya herhangi bir Bithyn kralının geldiğine dair de bilgimiz yok. Appianus Mithridates Savaşı’nı anlatırken Lucullus’un bir donanma topladığını, gemileri komutanları arasında paylaştığını, komutanlarından Triarius’un Apamea’yı Pontos işgalinden kurtardığını yazar.¹⁰⁵¹ Sonraki cümle şöyledir: “Barba, bir dağın eteğindeki Prusias’ı ele geçirdi ve Nikaia’yı işgal etti”. Corsten, Appianus’un Prusa değil de Prusias yazmasından yola çıkarak Barba’nın kurtardığı kentin Prusias ad Mare (Kios) olduğunu iddia eder.¹⁰⁵² “Bir dağın eteğinde” ifadesini Kios’un yanı başındaki Arganthonion dağı olarak anlarsak bu makul bir öneridir zira Barba’ya da donanmadan bazı gemiler verildiği ve hemen sonrasında da Nikaia’yı işgal ettiği söylenmiştir.¹⁰⁵³ Bu durumda Prusa belki Mithridates Savaşı’nda işgal edilmemiştir bile. Aslında Appianus’un yanılıp yanılmadığı çok önemli değildir. Söylemek istediğimiz, Prusa’nın tarihin uğramadığı, kıyıda kalmış bir kent olduğudur: kurucu efsanevi kahramanları olmamış, krallar gelmemiş, savaşlara sahne olmamış bir kenttir.¹⁰⁵⁴ MÖ 2. asırdan önce var olduğunu düşündüğümüz ön-Prusa yerleşimi, Phryg kültür dünyası içinde yer

¹⁰⁵¹ App. Hist. XII.77.

¹⁰⁵² Corsten, *Inscripfen von Prusa II*, 30. Lucullus’un Barba adındaki komutanı, bu komutanın Prusa’yı Pontos ordusundan geri alması, Plutarkhos’un Lucullus biyografisinde nedense yoktur (Lucullus’un Kyzikos’u ele geçirmesinden sonraki olaylar Plut. *Lucullus*, 13 v.de.’da anlatılır).

¹⁰⁵³ Barba’nın kurtardığı kentleri sayarken Memnon “Olympos dağı eteğindeki Prusa” diyerek net bir tanım yapmıştır (Memnon, XLI). Ancak Memnon’un metninin, yazılmasının üzerinden sekiz asır geçtikten sonra yapılmış bir özet ile günümüze ulaştığı akılda tutulmalıdır.

¹⁰⁵⁴ Prusa kentinin adının bir tarihi belgede ilk kez geçmesi MS 24’te oldu: Strabon’un *Geographika*’sında. Prusa hakkında anlatılan en eski olay ise Appianus’un, III. Mithridates Savaşı (MÖ 74-65) sırasında Pontos Krallığı tarafından işgal edilmiş Prusa’nın Roma ordusu tarafından kurtarıldığını yazmasıdır (App. Hist. XII.74). Ronald Syme, Prusa’nın tarihin sessizliğine gömüldüğü asırlardaki halini “gurur, gösteriş ya da karmaşaya maruz kalmamış sönük bir taşra kasabası” olarak niteler (Syme, *Anatolica*, 354).

aldığından, bu kültürün derin izler bırakmaması nedeniyle çok erken bir tarihte unutulmuş olmalı. Bölgeye sonradan egemen olan Bithyn kökenliler bu eski yerleşimle ilgilenmemiş (ilgilenmiş olsalardı bile Bithyn kültürü de derin izler bırakamadı), onlardan sonra kentin sakinleri olan Hellenler de bağ kurma ihtiyacı hissetmemiş olmalılar.

Son olarak var olma olasılığını ortaya koyduğumuz ön-Prusa'nın yeri hakkında tahminde bulunalım. Hisar'da ele geçmiş, Hellenistik Dönem öncesine tarihlenen buluntular nedeniyle ilk olasılık ön-Prusa'nın Prusa ile aynı yerde, Hisar'da olabileceğidir. İkinci olasılık Hisar'ın yakın çevresinde olabileceğidir. Corsten'in MÖ 3. asra tarihlenen bir mezar taşına dayanarak ön-Prusa'yı Hisar'ın yakın çevresinde mümkün görmesi¹⁰⁵⁵, 9 km. batıda, Tunç Çağından Orta Çağa kadar iskân görmüş Çayırköy höyüğünün bulunması bu olasılığın dayanaklarıdır.¹⁰⁵⁶

¹⁰⁵⁵ Corsten, *Inschriften von Prusa II*, 24. Recep Okçu, Gökdere ve Cilimboz dereleri yüzünden Antik Çağda Prusa'nın çevresinin bataklık olduğunu öne sürerek ön-Prusa'nın Bursa Ovası'nda olma ihtimalini düşük görür (20.08.2020 tarihinde sözlü iletişim).

¹⁰⁵⁶ Şahin, *Kültür Envanteri II*, 26; Aybek ve Dreyer, *Archäologische Survey*, 39; Novruzlu, "Nilüfer-Gökçe Höyük", 553-561.

4- SİYASİ TARİH

Bir önceki bölümde Prusa'nın Yaşlı Plinius'un yazdıklarına dayandırılan kuruluşundan daha önce kurulmuş olabileceğini temellendirmiş, MÖ 6. asra kadar geri gidebilecek daha eski bir yerleşim olabileceğini belirtmiştik. Bu bölümde Prusa ve çevresindeki yerleşimleri tarihi olaylar içinde inceleyeceğiz.

4.1 MÖ 7. Asır- MÖ 334

Yunan anakarasındaki polisler MÖ 8. asrın ortasından sonraki iki asır boyunca Pontos Euxeinos çevresindeki hammadde kaynaklarına ulaşma emeline olmuşlardır.¹⁰⁵⁷ Büyük Kolonizasyon Dönemi olarak adlandırılan bu süreçte emellerine ulaşmalarında bir ara durak olan Propontis kıyıları, pazar yeri olarak kurulup zaman içinde polise dönüşen yerleşimlere sahne oldu.¹⁰⁵⁸ Miletos, Propontis'in güney sahilinde Parion, Kyzikos ve Kios'u, Megara doğu ve kuzey sahilinde Astakos, Khalkedon, Byzantion ve Selymbria'yı, Samos ise kuzeyde Perinthos ve Bisanthe'yi kurmuştur.¹⁰⁵⁹ Propontis'in güneyindeki kentlerin MÖ 1. binde kültürel olarak Ionia ve Troas'ın etkisinde oldukları söylenebilir.¹⁰⁶⁰ Perslerin MÖ 6. asır ortasında Asia Minor'e egemen olmaları, MÖ 480'de Daskyleion'da satraplık kurmaları Güney Propontis kentleri için hem olumlu, hem olumsuz etki yaptı: bu kentlerin iç kesimlerdeki tarım bölgelerinin gelirlerinden yararlanma olanağını elinden aldı. Örneğin Kios'u Pers hâkimiyetine karşı girişilen

¹⁰⁵⁷ Tozeren, "The Coveted", 57.

¹⁰⁵⁸ Hellen kentlerinin MÖ 750-550 arasında gördüğümüz yayılma hareketi, koloni kelimesinin negatif anlamlar çağrıştırdığı bazı araştırmacılar tarafından dile getirilmişse de, genellikle 'Büyük Kolonizasyon Dönemi' olarak adlandırılır (Tekin, *Eski Yunan*, 70). Farklı polisler için koloni kurmanın farklı sebepleri olsa da ticaret, nüfus artışı, hammadde kaynaklarına özellikle de metallere ulaşım, siyasi huzursuzluklar (tiranların ortaya çıkışı) gibi genel başlıklar sıralanabilir. Hellenler ilk etapta Thrakia ve İtalya kıyılarında koloniler kurmuşlar, Miletos'un katılımından sonra sıra Propontis ve Pontos Euxeinos kıyılarında koloni kurmaya gelmiştir (Tozeren, "The Coveted", 56). Yaşlı Plinius'a göre sadece Miletos Pontos Euxeinos çevresinde doksan civarında koloni kurmuştu (Plin. *HN* V.31). Miletos'un koloni faaliyetleri için bkz. Ehrhardt, *Milet*; A. Greaves, "Milesians in the Black Sea", 9-21.

¹⁰⁵⁹ Can, *Antik Çağ Sözlüğü*, 145, 183, 194, 480, 488, 529, 715, 849. MÖ 7. asırda Megara ve Miletos'un Propontis'teki koloniler ve ticari çıkarlar konusunda ittifak yapmalarını bir asır önce gerçekleşmiş Lelantin Savaşı'nda aynı tarafta yer almış olmalarıyla açıklayabiliriz (Tozeren, "The Coveted", 66).

¹⁰⁶⁰ Ionia kentlerinin koloni faaliyetlerindeki rakibi, doğu komşusu Lydia Krallığı idi. Strabon'un eserinde Abydos kentinin, Lydia kralı Gyges'den izin alan Miletoslular tarafından kurulduğunu okuruz (Str. XIII.1.22). Lydialıların Mysia bölgesiyle tarihi bağlarını, Alyattes ve oğlu Kroisos döneminde Lydialıların Mysia, Bithynia'da karakollar kurduklarını, Halys ırmağına dek sınırlarını genişlettiklerini daha önce belirtmiştik (bkz. dn. 980, 981, 982). Yani Prusa ve çevresi MÖ 7.-6. asırlarda Ion etkisi kadar Lydia etkisi altında da kalmıştır.

İonia Ayaklanmasına katılan kentler arasında görüyoruz.¹⁰⁶¹ Diğer taraftan satraplık merkezi Daskyleion ile ilişkide olmak buraya yakın kentlerde ekonomik ve kültürel canlılık sağladı. Bunun sonucu olarak MÖ 6.-4. asırlar arasında Propontis'in güneyindeki İon kolonilerinin, kuzeydeki Dor kolonilerine göre daha ön planda olduğunu görüyoruz.¹⁰⁶² Persler her ne kadar bölgenin hâkimi olsalar da zaman zaman iç bölgelerde Mysialıların ayaklanma başlattıklarını da biliyoruz.¹⁰⁶³

Pers Savaşları sonrasındaki dönemde Pontos Euxeinos ve boğazlar yoluyla yapılan tahıl ticareti Yunan anakarasındaki kentler için stratejik hale gelince, Hellenler Persleri Propontis sahilinden uzak tutmaya çalıştı.¹⁰⁶⁴ MÖ 449'da imzalanan Kallias Barışı ile Pers hâkimiyetinden kurtulan sahil kentleri Attika-Delos Deniz Birliği'ne üye yapıldılar.¹⁰⁶⁵ Bölge kentleri arasında birliğe ilk üye olanlardan biri Kios'tur (MÖ 454). MÖ 404'te Perslerin rehin tuttukları Atinalı elçiler serbest bırakıldıklarında önce Kios'a getirildiler, buradan ülkelerine döndüler.¹⁰⁶⁶ Bu bize Kios'un önemli bir liman olduğunu düşündürür. Kios'un MÖ 4. asırda bastığı altın, gümüş ve bronz sikkeler, artmış refahının göstergeleridir.¹⁰⁶⁷ Kios'un önemini kanıtlayan iki göstergemiz daha var. İlki

¹⁰⁶¹ Kios'un ayaklanmaya katılmasında Miletos kolonisi olmasının da etkisi olmuştur. Kios kısa süre sonra Hymaias önderliğindeki Pers ordusu tarafından ele geçirildi (Hdt. V.122). Hüseyin Erpehlivan Spartalı Pausanias'ın Byzantion'u ele geçirdiği MÖ 478'deki seferi sırasında muhtemelen Kios'un da ele geçirildiğini ve sonrasında Attika-Delos Deniz Birliği'ne dahil edildiğini yazar (Erpehlivan, "Propontis'in Güneydoğusunda", 128). Ancak Pers hâkimiyetindeki bölgede, Miletos kolonisi olan bir kent Spartalılar tarafından ele geçirilseydi bunu duymamız gerekirdi diye düşünüyoruz. Üstelik Kios'un Attika-Delos listelerinde ilk kez yer alması yirmi yıl kadar sonra, MÖ 454'te oldu.

¹⁰⁶² Tozeren, "The Coveted", 5.

¹⁰⁶³ Xen. *Anab.* II.5.13.

¹⁰⁶⁴ Arslan, *İstanbul'un Antikçağ*, 90. Peloponnesos Savaşı başlayınca Atinalılar bu kez müttefiki olmayan tüm kentleri boğazlar yoluyla gelen tahıldan uzak tutmaya çalıştı.

¹⁰⁶⁵ Arslan, *İstanbul'un Antikçağ*, 96. Birliğe üye olan Propontis kentlerinin giderek zenginleştiklerini ödedikleri yüksek vergiler kanıtlar. Perinthos 10 talent (1 talent 29,5 kg gümüşe eşdeğerdir), Lampsakos 12 talent, Byzantion 15 talent vergi ödüyordu (Ruschenbusch, "İlk Atina Birliğinde", 172). Kyzikos Skythia ile ticari ilişkiler kurmuş, sikkeleri Pontos Euxeinos'ta en geçerli sikke olmuştu (Hdt. IV.76; Tozeren, "The Coveted", 155). 1963'te Mudanya'nın güneyindeki Işıklı köyünde bulunan, MÖ 460'a tarihlenen elektron ve gümüş Kyzikos sikkeleri bu kentin ticari hacminin genişliğini gösterir (Erpehlivan, "Propontis'in Güneydoğusunda", 148; Motor, "Bursa Balıkesir", 202).

¹⁰⁶⁶ Xen. *Hell.* I.4.7. Meritt vd.'ne göre Athena ile tokalaşan, yanına Kios yazılmış kabartma figür, elçilerin serbest bırakılması olayını temsil etmektedir (Meritt vd., *Athenian Tribute Lists*, Cilt 1, 502). Elçilerin serbest bırakıldıktan sonra Kios'a getirilmelerini Kios'un bu dönemde Pers egemenliğinde olduğu şeklinde yorumlamak makul değildir (Erpehlivan, "Propontis'in Güneydoğusunda", 128).

¹⁰⁶⁷ Meritt, *Athenian Tribute Lists*, Cilt 3, 206; Erpehlivan, "Propontis'in Güneydoğusunda", 130. Sölch, Kios'un bastığı altın staterlerin Fenike'ye kadar ulaştığını yazar (Sölch, "Bithynische Städte", 150-1). Kios'un Arkaik ve Klasik Dönemde İonia ve Lydia ile kısıtlı kalan ticareti, MÖ 4. asırdan sonra Thasos, Khios, Lesbos ve az da olsa Güney Karadeniz kentleriyle kurduğu bağlarla zenginleşir (Erpehlivan,

Büyük İskender'in Atinalı Phokion'a gelirinden faydalanması için seçim şansı verdiği dört kent arasında bulunmasıdır.¹⁰⁶⁸ İkincisi ise I. Nikomedes'in varislerinden biri ilan ettiği oğlunun korunması için görevlendirdiği dört kent arasında bulunmasıdır.¹⁰⁶⁹ Kios'un MÖ 1. asra kadar, komşusu Prusa ve Apameia'dan daha önemli bir kent olduğu dahi söylenebilir, şu gerekçelerle: korunaklı bir limanı vardı, iç bölgelere ulaşım sağlayabilecek bir kavşaktaydı, söylenceleri ve siyasi gelişmelerde yer almasıyla antik yazarlar tarafından çok daha fazla biliniyordu. I. Prousius ve VI. Mithridates tarafından ele geçirilmesi dışında Myrleia'nın adı neredeyse hiçbir tarihi olayda geçmez, coğrafya eserlerinde sahil yerleşimleri arasına adı sıkıştırılır genelde.

MÖ 5. asırda Propontis'i ilgilendiren olaylar içinde Atina'yı baş aktör olarak görmemiz gibi, zaman zaman da Byzantion'u görürüz. Bunlardan ilki MÖ 440/39'da Samos'la birlikte Attika-Delos Birliği'ne karşı isyan ettiği için Byzantion'un cezalandırılması, bunun sonucu olarak Bysbikos adasının Byzantion egemenliğinden alınarak özerk kılınmasıdır.¹⁰⁷⁰ Bundan altı yıl sonra Bysbikos özgür bir kent olarak ilk kez Attika Delos listelerinde anılır. Ancak onu da tarihi olayların içinde görmeyiz, zaten kendi sikkesini basacak duruma ulaşamamıştır.

Propontis'in doğu ve güneydoğusuna yerleşmiş Bithynleri MÖ 5. asrın ortalarından itibaren sahilde yerleşmiş Hellenler ile mücadele halinde görüyoruz. Dydalses önderliğindeki Bithynlerin saldırıları sebebiyle sayıları azalan Hellenleri güçlendirmek

“Seraimik Buluntular”, 315). Kios'un bu dönem sikkelerinde gördüğümüz gemi tasvirlerini de artan ticari hacimle ilişkilendirebiliriz (RG I 2, 311, No 1, 2; 312, No 3; 313, No 5; 314, No 12).

¹⁰⁶⁸ Diğer kentler Elaia, Mylasa ve Patara idi (Ael. *VH* I.25).

¹⁰⁶⁹ Memnon, 22. Kios'un, bulunduğu bölge kentleri arasında Attika-Delos Deniz Birliğine en uzun süre bağlı kalan kent olması onun Atina'nın gözündeki önemin gösterebilir.

¹⁰⁷⁰ Arslan, *İstanbul'un Antikçağ*, 99-100. Byzantion'u cezalandırmak için Bysbikos ile aynı anda Kallipolis'e de özerkliğinin verilmesi modern araştırmacıların kafasını karıştırır. Kastedilenin Hellespontos'un kuzey sahilindeki, daha tanınmış Kallipolis kenti olduğunu düşündükleri için, Byzantion ve Kallipolis'in ilişkisini kuramazlar, Byzantion'un Güney Propontis'te hâkim olduğu bir bölge (territorium) olduğuna karşı çıkarlar. Hâlbuki Ps. Skylaks'ın MÖ 3. asırdaki tarifinden aynı isimde başka bir Kallipolis'in Kios'un kuzeyindeki yarımada sahilinde olduğunun anlaşıldığını belirtmiştik (Bkz. dn. 365. Byzantion'un Kios'un kuzeyinde Pylai ve çevresine bir dönem hâkim olduğu, Pylai'de çıkan bir yazıtla kanıtlanmıştır (Corsten, *Inschriften von Apameia*, 119, No 114).

için Atina MÖ 430'da Astakos'a bir grup yerleşimci gönderdi.¹⁰⁷¹ MÖ 416'da Byzantion ve Khalkedon kentlerinin Thraklardan yardım alarak Bithynlere saldırdığını, MÖ 400'de Onbinler'in dönüşü sırasında Byzantion ile Herakleia Pontike arasındaki bölgede Bithynlere karşı düşmanlığın sürdüğünü de biliyoruz.¹⁰⁷² Kios ise Bithynlerin Doğu Propontis'teki yayılmacı hareketlerinden iki asır sakınabildi. Bithyn saldırganlığına karşı Atina ile ilişkilerini sıcak tuttuğunu gösteren bulgular da var. Örneğin Atina'da bulunmuş mezar yazıtlarından 11 tanesinde bir Kios'lunun adı geçmektedir.¹⁰⁷³ Bir Atinalının, Athenodoros'un, ona zarar vermek isteyeceklerden korunması gerektiğine dair bir Kios kararnamesi biliyoruz.¹⁰⁷⁴ Atina'da bulunmuş, Athena'nın Kios adlı bir figürle tokalaşmasını gösteren kabartmadan da bahsetmiştik.¹⁰⁷⁵

Peloponnesos Savaşı'ndan sonra Persler Propontis'teki hâkimiyeti Spartalılarla paylaştılar. Sparta kralı II. Agesilaos'un MÖ 396-5'teki Asia Minor seferi sırasında Kyzikos'un Sparta'nın kontrolünde olmasına, Agesilaos'un 10 gün burada konaklamış olmasına bakılırsa, Kios da bu dönemde Sparta hâkimiyetinde olmalı.¹⁰⁷⁶ Kısa süre sonra, MÖ 387'de imzalanan Antalkidas Barış Antlaşmasıyla (Kral Barışı) Kios ve sahil kentlerinin yine Pers egemenliğine girdiğini görüyoruz.¹⁰⁷⁷

Diodoros Sikeloites'in yazdıklarını yorumlayan bazı 19. asır araştırmacıları Kios'ta MÖ 4. asrın son çeyreğinde bir beylik kurulduğunu, 35 yıl hüküm süren Mithridates adındaki ilk beyin Daskyleion'daki Pers soylularıyla akraba olduğunu ve birkaç asır

¹⁰⁷¹ Memnon, 20; Jones, *The Cities of*, 148.

¹⁰⁷² Diod. XII.82; Xen. *Anab.* VI.4.2. Bithynlerin güçlenmesinde, onları Hellen kentlerine karşı kullanmak isteyen Perslerin desteği önemli rol oynamıştır (Tozeren, "The Coveted", 207, 209). Bithynlerin Thraklara karşı savaşmış oluşu ilk bakışta şaşırtıcı görünse de Bithynlerin kendilerini Thrak asıllı görmedikleri, Asia Minor'e geçtikten sonra buraya has bir kimlik geliştirdikleri, yazıtlar yardımıyla tespit edilmiştir (Corsten, *Inscripfen von Kios*, 149-50, No 98; Tozeren, "The Coveted", 285).

¹⁰⁷³ Corsten, *Inscripfen von Kios*, 182-3.

¹⁰⁷⁴ Athenodoros MÖ 4. asır ortalarının hareketli bir kişiliği. Dönem dönem Persler için de çalışmış. Kios'ta hayırseverliği sebebiyle de onurlandırılmış, soyundan gelenlere ayrıcalıklar tanınmış (Corsten, *Inscripfen von Kios*, 75-6, No 2).

¹⁰⁷⁵ bkz. Bölüm 2.4.2, dn. 337.

¹⁰⁷⁶ Sarıkaya, "Pers İdare", 300.

¹⁰⁷⁷ Seager, "The Corinthian War", 117.

sonra kurulacak Pontos Krallığı'nın ataları olduklarını yazdılar.¹⁰⁷⁸ Yakın tarihli çalışmalar Kios ile Pontos Krallığı arasındaki bu bağı şüpheli bulup itiraz ederlerken iki merkez arasındaki uzaklığı, Kios'un Attika-Delos Deniz Birliği'ne ödediği düşük vergi tutarını, Diodoros'un metnindeki 'dunasteia' örnekleriyle Kios'un uyuşmadığını ileri sürdüler.¹⁰⁷⁹ Eldeki veriler Kios'un Pontos Krallığı ile bağına kanıtlamakta yetersiz. Dönemin aynı isimli tarihi kişilikleri, çözümü daha da zorlaştırıyor. Ancak itirazlar Kios'un bu dönemde Perslerin gözündeki ayrıcalıklı konumunu değiştirmez. MÖ 404'te Atinalı elçilerin serbest bırakılmadan önce Kios'a getirilmeleri, MÖ 319'da Kyzikos'u ele geçirmek isteyip başarısız olan Arrhidaios'un Kios'a çekilmesi bu özel konumu gösterir.¹⁰⁸⁰ Arrhidaios'un Kyzikos kuşatmasının başarısız olmasında Byzantion'un aktif desteği önemli bir etken olmuştur.¹⁰⁸¹ Belki de Byzantion ilk kez bu dönemde Güney Propontis'te bazı bölgeleri, Kyzikosluların minnet göstergesi olarak eline

¹⁰⁷⁸ Diod. XX. 111. E. Meyer ve T. Reinach'ın çalışmalarından sonra Pontos Krallığı'nın kökeniyle Kios arasındaki bağ genel kabul gördüyse de günümüzde bu konu tartışmalıdır (Meyer, *Geschichte*; Reinach, "Essai sur"; Reinach, *Mithridate*). Pontos Kralları'nın soyunun Pers İmparatorluğu'na dayandığını başka antik kaynaklar da yazmıştı (Pol. V.43; Diod. XIX.40; Lucius Annaeus Florus, *Epitome Bellorum Omnium Annorum DCC*, I.40). Pontos Krallarının kökenleri ve Arrhine kenti için ayrıca bkz. Bosworth ve Wheatley, "The Origins".

¹⁰⁷⁹ Kelime anlamı güç, erk olan dunasteia küçük bir grubun yönetime hâkim olması, dar oligarşi karşılığıdır (Walsh, "Dunasteia", 165). Diodoros'un metninde Karia'daki Hekatomnid (Diod. XVI.36) ve Hindistan'daki Poros beylikleri (Diod. XVII.93; XVIII.6) bu terimle anıldığı için Kios'un dunasteia olamayacak denli küçük olduğu, Attika-Delos Birliğine çok düşük vergi ödemesinin aynı hükmü doğruladığı iddia edilir (Bosworth ve Wheatley, "The Origins", 156). Mithridates'in Kios ile birlikte hükmettiği ve Diodoros'ta Arrhine olarak geçen kentin Myrleia olduğunda uzlaşma varsa da Bosworth ve Wheatley bunun yerine Paphlagonia'daki Mariandynia'yı önerir, Mysia bölgesinin sonradan beyliğe eklendiğini belirtir (Bosworth ve Wheatley, "The Origins", 158). Bunu önerirken MÖ 5. asrın başlarında Mariandynia'yı elinde tutan ve I. Dareios'un oğlu olan Gobryas ile Mithridates arasında bir akrabalık varsayar. Bu varsayım Polybios'un "Dareios Mithridates'e Pontos'ta bazı topraklar bağışladı" demesi (Pol. V.43) doğrulanmış olur. Başka bir itiraz MÖ 4. asır Kios yazıtlarında bir Pers beyini çağrıştıran hiçbir ifadenin olmamasıdır. Bununla birlikte Attika-Delos Birliğine ödenen vergi tutarı tek başına, beyliğin Kios'ta olmadığı tezine destek olarak kullanılamaz zira üye kentlerin stratejik konumları vergi tutarının düşük olmasını sağlayabiliyordu.

¹⁰⁸⁰ Diod. XVIII.72. Diodoros, Arrhidaios için satrap der ancak o, İskender'in generallerinden biridir ve İskender'in ölümünden sonraki mücadele döneminde Hellespontos bölgesinin kontrolünü eline geçirmiştir. Diodoros'un XVIII.51'de açıkça belirtmesine rağmen Sölch hataya düşer ve Kios'a sığınanın Makedonya kralı II. Philippos'un oğlu Philippos III Arrhidaios olduğunu yazar (Sölch, "Bithynische Städte", 151). Sölch haklı olsaydı, MÖ 202'de Kios'u ele geçiren V. Philippos buranın miras olarak kendisine kaldığını iddia edebilirdi. Sölch, Antigonos I Monophtalmos'un Kios'u, kendi birliklerine katılan Mithridates'e beylik olarak verdiğini de söyler. Ancak Diodoros Sikeloites'in verdiği (Diod. XVI.90; XX.111) tarihleri doğru kabul edersek Mithridates'in MÖ 337-302 arasında hüküm sürmüş olması gerekir ki bu kronolojik bir tutarsızlık ortaya çıkarıyor: İskender henüz Persleri MÖ 334'te Granikos'ta yenmeden önce Kios Antigonos I Monophtalmos tarafından Mithridates'e verilmiş olamaz. Bununla birlikte Ariobarzanes ve Mithridates adlarını taşıyan birden çok tarihi kişilik olduğunu göz ardı etmemeliyiz.

¹⁰⁸¹ Diod. XVIII.51.

geçirmiş olabilir.¹⁰⁸² Kios arazisinde tam da bu döneme yani MÖ 4. asrın ikinci yarısına tarihlenen iki tümülüs olması dikkat çekicidir. Üstelik Diodoros'un "Kios ve Myrleia'yı aynı bey yönetti" demesini doğrularcasına, bu tümülüslerden biri Myrleia'nın güneyindeki tepede, diğeri Kios'un güneyinde, Prusa yolu üzerindedir ve mimari özellikleriyle Anadolu ve Thrak etkileri taşır.¹⁰⁸³ Kios'un MÖ 3. asırda bastığı bazı sikkelerde Phryg başlığı takmış Mithras başı bulunması, Doğulu etkilerin bu dönemde belirgin olduğunu gösterir.¹⁰⁸⁴ Öyle görünüyor ki Kyzikos ve Nikomedia gibi güçlü Hellen kentlerine tam olarak sahip olamayan Persler, Propontis'in güneyinde en azından bir limanı ellerinde tutmak için Kios'a önem verdiler. Kios'un MÖ 4. asrın ikinci yarısında önemli bir kent olduğunu gösteren başka bir gösterge Atina, Kos ve Sigeion kentlerinin Kios'a proksenos atamış olmasıdır.¹⁰⁸⁵

4.2 MÖ 334-74 Arası

Büyük İskender'in MÖ 334'teki Granikos zaferi, tüm antik dünyayı değiştirdiği gibi Asia Minor için de önemli değişimlerin başlangıcıydı. İki asırdan fazla Asia Minor'u ellerinde tutan Persler yenilip çekilmişler, meydanı İskender'in imparatorluğunu bölüşme kavgasına düşen komutanlara (diadokhos) bırakmışlardı. Propontis'in doğusunda Hellenler ile yerli halk arasında dengeyi sağlayan Persler aradan çekilince Bithynler kendi devletlerini kurdular.¹⁰⁸⁶ Bundan sonra Kios, Prusa, Apamea, Nikaia gibi kentler büyüme emelleri güden Bithyn krallarının hedefi olacaklardı.¹⁰⁸⁷

¹⁰⁸² Kuruluşundan itibaren Byzantion kenti batısındaki Thrak kabilelerinin yağma akınlarına hedef oldu. Bu kenti yağmalayanlara MÖ 3. asır başından sonra Galatlar da dahil oldu. Verimli arazileri olmasına karşın Byzantion halkı tarlalarını rahatça ekip ürün alamıyor, sürekli yağma tehdidiyle yaşıyorlardı. Bu yüzden Byzantion, Propontis'in güneyinde araziye sahip olmak hevesinde olmuştur (Arslan, *İstanbul'un Antikçağ*, 256). Bulunduğu enlemde zeytin yetişmediği için Byzantion'un zeytinyağını ithal etmek zorunda kaldığını da biliyoruz (Tozeren, "The Coveted", 46). Byzantion'un Propontis'in güneyindeki arazileri için bkz. Gabelko, "Zur Lokalisierung".

¹⁰⁸³ Mansel, "Mudanya Mezar Binası"; Mansel, "Gemlik Tümülüs".

¹⁰⁸⁴ BMC Bithynia, 131, No 17, 19; Ersöz, "Kios Kent", 17-8.

¹⁰⁸⁵ Michel, *Recueil d'inscriptions*, 405, No 539; Höghammar, "International Networks", 104; Corsten, *Inschriften von Kios*, 75, No 1. Proksenos için kısaca ticari ateşe denilebilir yani bir kentin, ticareti kolaylaştırması için başka bir kentte görevlendirdiği kişidir. Görevlendirilen kişi görev yapacağı kentin vatandaşlarından seçilirdi (Arslan, *İstanbul'un Antikçağ*, 114, dn. 408). Kios sikkelerinde gördüğümüz görevlilerin bazıları proksenos olabilir (RG I 2, 312-3, No 3, 4; Ersöz, "Kios Kent", 19).

¹⁰⁸⁶ Onbinler Bithynia içlerine ilerlediklerinde Bithynialılara yardım eden satrap Pharnabazos'un atlıları tarafından yolları kesilmişti (Xen. *Anab.* VI.4.24; VI.5.30). Perslerin atlı sınıfa mensup soylu Bithynialıları desteklemesi, Bithynia Krallığı'na giden yolu döşedi (Tozeren, "The Coveted", 209).

¹⁰⁸⁷ İskender'in seferinden yalnızca yarım asır sonra Nikaia, MÖ 280lerde Bithynlerin eline geçti (Fernoux, *Notables*, 32).

Kapsamımıza giren bazı kentler bir anlık kendilerini bize gösteriyorlar. Yaklaşık MÖ 330'a tarihlenen, Peloponnesos'daki Argos kentinde bulunmuş bir yazıtta Kios, Brylleion ve Miletoteikhos'u görüyoruz. Bu yazıt, bir yıl sonra yapılacak olan Panhellenik oyunlara katılma daveti götüren elçileri (theoroi) gittikleri kentlerde karşılayıp ağırlayanların (theorodokoi- θεωροδόκοι) listedir.¹⁰⁸⁸ Yani bu kentler Peloponnesos'ta yapılacak oyunlara davet edilmişlerdir. Neredeyse aynı tarihte, MÖ 4. asrın son çeyreğinde kurulmuş olan Athena-Ilias Birliği'nde Myrleia'yı üye olarak görüyoruz; üyeliğinin ne kadar sürdüğünü bilmesek de yıllık 245 drakhmai ödentisini ödemediği için cezalandırıldığını biliyoruz.¹⁰⁸⁹

İskender'in MÖ 323'teki ölümünden sonra Prusa ve çevresi Antigonos I Monophtalmos'un hâkimiyetine girdi. Onun 301'deki Ipsos Savaşı'nda yenilip öldürülmesi üzerine Lysimakhos'un, onun da 281'deki Kurupedion Savaşı'nda yenilip öldürülmesi üzerine Seleukos kralı Antiokhos I Soter'in eline geçti. Strabon'un Miletupolis'in tahrip edildiğini söylediği dönemin MÖ 3. asrın başındaki bu bol savaşlı dönem olduğunu tahmin edebiliriz.¹⁰⁹⁰ Aynı dönemde Miletos kentinden vatandaşlık hakkı alanlar arasında çok az Miletupolis'linin olması da kentin düşüşe geçtiğini

¹⁰⁸⁸ SEG 23, 189; Corsten, *Inschriften von Kios*, 84-5, Testimonia no 2; Avram, "Propontic Coast", 103. Argos'un kuzeyindeki Hera kutsal alanında Heraia oyunları düzenlenirdi. Dört Panhellenik oyundan biri olan, iki yılda bir düzenlenen Nemea oyunları da biraz daha kuzeyde, Nemea'daki Zeus kutsal alanında yapılırdı (Richardson, "Nemean Games", 1033). Elçiler gittikleri kentleri oyunlara katılmaya, kentleri adına hediyeler, sunular getirmeye, oyunlar sırasında ilan edilen ateşkese uymaya davet ederlerdi. Son çalışmalara göre bu liste her iki oyuna davet edilen kentlerin listesi olabilir (Kralli, *Hellenistic Peloponnese*, 434).

¹⁰⁸⁹ Corsten, *Inschriften von Kios*, 9; 85 Testimonia No 3. Bu birlik Athena kültü çevresinde bir araya gelmiş şehirlerin birliği idi. Üyeler her yıl Ilion/Troia'daki Athena kutsal alanına sunular (meyve ve adak hayvanı) göndermek, belirlenmiş ödentisini ödemek zorundaydı. Üye kentlere (Parion, Lampsakos, Abydos, Dardanos, Rhoietion, Ilion/Troia, Skepsis, Alexandria, Assos, Gargara, Myrleia, Khalkedon) bakıldığında etnik kimlik farkı gözetilmediği görülür (Pillot, "Making Regional Identity", 678). Myrleia'nın ödentisini neden ödemediği konusunda ancak tahminde bulunabiliriz. Büyük İskender'in Asia seferi dolayısıyla Perslerin yüksek miktarda vergi almaları olabileceği gibi, İskender sonrası dönemde bölgenin istikrarsız bir döneme girmesi, yağma akınlarına hedef olması da olabilir. Ya da biraz önce belirttiğimiz gibi, Byzantion'un Propontis'in güneyinde bazı arazileri eline geçirmiş olması karşın özellikle ödememiş de olabilir. Kyzikos'da MÖ 4.-3. asra ait Myrleia sikkeleri bulunmuş olması, Myrleia'da MÖ 460'a tarihlenen elektron ve gümüş Kyzikos sikkeleri bulunmuş olması, iki kent arasındaki ticari ilişkileri ve Myrleia'nın ekonomik durumunun kötü olmadığını gösterir (Köker, "The Greek Coins", 387; Motor, "Bursa Balıkesir", 202). Bu kadar yakın tarihli iki farklı belgede Brylleion ve Myrleia'nın ayrı ayrı anılmış olmasının iki kentin özdeş sayanlara zorluk çıkarttığını daha önce belirtmiştik (bkz. Bölüm 2.4.3)

¹⁰⁹⁰ Str. XIII.1.58. Cuntze ise bu dönemi Attalos Hanedanının bölgede güçlendiği MÖ 230'lar olarak tahmin eder (Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 122).

destekler.¹⁰⁹¹ Ancak buna rağmen varlığını korumuştur: MÖ 3. asrın sonunda bir Miletupolis vatandaşı Atina'nın kuzeyindeki Oropos kentinde proxenos olarak onurlandırılmıştır¹⁰⁹²; I. Mithridates Savaşı'nda, MÖ 85'te gerçekleşen bir çarpışmadan bahseden antik yazarlar yine kentin adını anarlar¹⁰⁹³; sonrasında da Kyzikos'a bağlanmış ve Notitiae Episcopatum listelerinden anlaşıldığı kadarıyla varlığını 9. asra kadar korumuştur.¹⁰⁹⁴

Asia Minor'un kuzeybatısı Lysimakhos'un elindeyken (MÖ 301-281) Kios'da sikke basılmıştır. 'Kraliyet sikkeleri' adıyla bilinen bu sikke grubu Kios'un önemini sürdürdüğünü gösterir.¹⁰⁹⁵ Tam bu dönemde Yunanistan üzerinden gelen Galatlar, Kuzeybatı Asia Minor'ü hareketlendirdi. Tolistobog boyuna mensup olanların bir kısmı Mysia Olympos'u çevresine yerleştiler ve diğer boyların yaptığı gibi, yakınlardaki yerleşimlere yağma akınları başlattılar.¹⁰⁹⁶ İlk etapta (MÖ 281-76) yağmalara Troia, Kyzikos ve bazı Ionia kentleri hedef oldular.¹⁰⁹⁷ Henüz Bithyn hâkimiyetine girmemiş olan Kios'un da bu yağmalardan pay aydığını düşünebiliriz. Çünkü MÖ 228 tarihli bir yazıtta Kios'un topraklarının yakın zamandaki çatışmalar yüzünden harap olduğunu, Didyma'daki Apollon kehanet merkezine her yıl sunduğu değerli hediyeleri veremediğini okuruz.¹⁰⁹⁸ Galatlar dışında bu bölge kentleri için başka bir tehdit Seleukoslardan geliyordu. Bu tehdit karşısında Herakleia Pontika, Byzantion ve

¹⁰⁹¹ Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 122.

¹⁰⁹² Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 122. Proxenos bir kentin başka bir kentte kendisini temsil etmesi, çeşitli konularda yardımcı olması için görevlendirdiği, kendi vatandaşı olan elçidir (Annas ve Hornblower, "Proxenos/Proxeny", 1268).

¹⁰⁹³ Oros. VI.2; Frontin. *Str.* III.17.5. Uluabat'da bulunmuş, donanma ya da savaş gemisi komutanından bahseden bir yazıt bu çarpışmayla ilgili olabilir (SEG 29, 1272).

¹⁰⁹⁴ *Not. Episc.* 9.78; 10.219.

¹⁰⁹⁵ Ersöz, "Kios Kenti", 22.

¹⁰⁹⁶ Dio Cass. XIX.63; Iust. XXV.2; Liv. XXXVIII.16; Paus. I.4.5; Memnon, 22. Strabon Galatlar hakkında farklı bir yorum yapar: ona göre Asia Minor'un orta kesimindeki Galatlar, yerleştikleri bölgeyi oranın önceki sahiplerinin gönül rızasıyla ele geçirmişlerdir (Str. XII.5.1). Asia Minor'un yerli halklarının Galatlara yaklaşımı için bkz. Lequenne, *Galatlar*; Arslan, *Antikçağ Anadolu'su'nun*.

¹⁰⁹⁷ Mitchell, *Anatolia Land*, 16. Galatların yeni bir aktör olarak Asia Minor tarihine girmeleri zaten kaotik olan ortamı daha da karıştırdı. Bithynler Seleukos tehdidine karşı Galatları tampon bölge olarak kullanmak istediler. Byzantion Galatların yağma akınlarından yılıp yılda 80 talent haraç vermeye razı oldu. Bu ağır yük Byzantion'un başka kentlerle ticari çıkarlar yüzünden sürtüşme yaşamasına sebep oldu (Arslan, *İstanbul'un Antikçağ*, 229, 241). Kyzikos'taki Galat yağması hakkında bkz. Has, "Anadolu'da Galat", 385-395.

¹⁰⁹⁸ Bu yazıt daha önce bahsettiğimiz, Kios ile Miletos arasındaki isopoliteia- eşit vatandaşlık hakkı- antlaşmasıdır (I. Miletos 3.141. http://www.attalus.org/docs/other/inscr_108.html; erişim: 4.7.2020).

Khalkedon kentlerinin başı çekmesiyle ‘Kuzey İttifakı’ oluşturuldu ki Kios’u da bu ittifak içinde görürüz.¹⁰⁹⁹

MÖ 220’ye gelindiğinde ekonomik sebepler yüzünden Byzantion ve Rhodos arasında başlayan savaşa Seleukosların, Bithyn ve Pergamon krallıklarının da dahil olması bölge kentlerine zor günler geçirdi.¹¹⁰⁰ Topraklarını genişletmek için fırsat kollayan I. Prousius, bu savaş sırasında Byzantion’a ait olan Mysia’daki bazı bölgeleri ele geçirdiyse de savaş sonundaki antlaşmada iade etti.¹¹⁰¹ I. Prousius’ın bir sonraki hamlesi Mysia ve Hellespont kentlerini yağmalayan Galat kabilelerini MÖ 216’da yenmek oldu.¹¹⁰²

Kios’un için daha kötü günler Molpagoras’ın kentte yönetimi eline geçirmesiyle başladı. Polybios’un tipik demagog olarak tanımladığı bu kişi MÖ 202’den bir süre önce¹¹⁰³ yönetimi eline geçirince hasımlarını sürgün edip mallarına el koydu.¹¹⁰⁴ Makedonya kralı V. Philippos’un ordusuyla gelip Kios ve Myrleia’yı ele geçirdikten sonra buraları damadı I. Prousius’a bırakmasına bakılırsa, Molpagoras’ın başa geçmesi ve Kios’ta huzursuzluk çıkarmasının önceden planlandığı düşünülebilir.¹¹⁰⁵ Çünkü Suda sözlüğünde Prousius’ın Kios ile yaptığı antlaşmayı bozmak için fırsat kolladığı ifadesi geçer.¹¹⁰⁶ Polybios da başka bir cümlesinde Prousius’ın ihanet ettiğini ve böylece

¹⁰⁹⁹ Arslan, *İstanbul’un Antikçağ*, 220, 247. Pontos ve Bithynia krallıklarını da bu ittifak içinde görürüz (Fernoux, *Notables*, 59).

¹¹⁰⁰ Pol. IV.46-52.

¹¹⁰¹ Pol. a. g. y. Yaklaşık olarak MÖ 280’de Nikaia ve çevresi Bithynia Krallığı’na katılmıştı (Fernoux, *Notables*, 32).

¹¹⁰² Pol. V.111. Bithynia kralı Zelas’ın Galatlar tarafından MÖ 228’de öldürülmesi iki taraf arasındaki saldırmazlık antlaşmasını sonlandırmış olmalı (Ath. *Deip.* II.58). Prousius’ın yendiği Galatlar Thrakia’daki Tyllis Krallığı yıkılınca Hellespont’u geçerek Pergamon Krallığı ordusuna paralı asker olarak katılan topluluklardı (Özkan, “Eski Anadolu”, 41). Bundan iki yıl önce, MÖ 218’de ilginç bir olay yaşanmıştır: Pergamon ordusu Mysia bölgesinde askeri seferdeyken ay tutulması yaşanmış, bu olaydan ürken Galat paralı askerler geri dönülmesi için komutana baskı yapmışlar. Böylece Miletupolis’in biraz batısında Pergamon’a geri dönmüş (Pol. V.78).

¹¹⁰³ Bir ya da iki yıl önce olduğu tahmin edilir (Mendels, “Polybios”, 166, dn. 72)

¹¹⁰⁴ Pol. XV.21.

¹¹⁰⁵ Meyer, “Bithynia”, 518. Kios’taki Aitolia Birliği komutanının Molpagoras’a destek çıktığı, kentte karmaşa ortamı oluştuğunda bu yüzden müdahale etmediği de ileri sürülmüştür (Mendels, “Polybios”, 166-7).

¹¹⁰⁶ *SUDA*, § ka.1571; Gabelko, “A Tale of”, 88-9.

haksızlık ettiğini söyler.¹¹⁰⁷ Her ne olursa olsun Kios ağır şekilde tahrip edilmiş, halkı köle olarak satılmış, kentin adı Prusias olarak değiştirilmiştir¹¹⁰⁸. Üstelik öncesinde Aitolia Birliği'ne üye olmasına, bu birliğin bir komutanının Kios'ta bulunmasına, V. Philippos'un bu birlik ile iyi ilişkiler yürütmesine rağmen.¹¹⁰⁹ Philippos "ben Kios ile savaşa girmedim, sadece savaşta olan damadım Prousius'a yardım ettim" diyerek kendini savunur zira bir Hellen kentini yıkıp halkını köle yaparak itibar kaybetmiştir.¹¹¹⁰ Myrleia'nın Kios ile eş zamanlı fethedilmesini Dionysios Byzantinos'ta geçen bir cümleyle ilişkilendirebiliriz. Dionysios, Byzantion kenti yakınlarında Myrlaeum adlı yerleşimde Myrleia'dan sürgün edilenlerin yaşadığını yazar.¹¹¹¹ Bu cümlede hangi zaman dilimini kastettiği anlaşılmaz. Ancak Myrleia tarihine baktığımızda kent içinde huzursuzluk olup da bir grup vatandaşın sürgüne gönderildikleri ya da kendi isteğiyle gittikleri bir dönem ancak kentin I. Prousius tarafından alınmasından önceki dönem olabilir. Byzantion'un Rhodos'un müttfeği olan I. Prousius'a karşı girdiği mücadeleyi, bir dönem Propontis'in güneyinde bazı bölgeleri elinde tutmasıyla birlikte düşündüğümüzde tarihsel bağlam yerine oturmaktadır.¹¹¹² I. Prousius'ın eline geçtikten sonra Kios Prousieon ton pros Phalasse (Prusias ad Mare), Myrleia da Apameia olarak adlandırılıp restore edilmiştir.¹¹¹³

¹¹⁰⁷ Pol. XV.22.

¹¹⁰⁸ Bithynia fethinden sonra Myrleia'nın adının ne zaman değiştirildiğiyle ilgili sonlanmamış bir tartışma vardır. Strabon, I. Prousius'ın kente eşinin adını verdiğini söylerken (Str. XII.4.3) Stephanos Byzantinos, Nikomedes II Epiphanes'in kente annesi Apama'nın adını verdiğini yazar (Steph. Byz. M # 252 "Myrleia"). Bir Attika yazıtında Nikomedes'in annesinin adının Apama olduğunun yazması, Stephanos'un iddiasını destekler (Corsten, *Inschriften von Apameia*, 89, Testimonia 12; Münzer, "Nikomedes", 496).

¹¹⁰⁹ Pol. XV.23; XVIII.3.

¹¹¹⁰ Pol. XVIII.4; Liv. XXXII.34.

¹¹¹¹ Dionysios Byzantinos, *Per Bosporum Navigatio*, 82. Dionysios Byzantinos'un aslında Lykia'daki Myra'yı kastettiği ileri sürülmüşse de mesafenin büyüklüğü bu iddiayı şüpheli kılar (TIB 12, 539). Myrlaeum ile özdeş sayılan Sarıyer/Garipçe'deki körfezin 16. asırdaki adının Kolpos Myrleiu olması da bu iddiaya ters düşer (TIB 12, a. g. y.).

¹¹¹² Eğer Byzantion kenti Myrleia'dan kaçanlara yardım etmek için böyle bir yerleşim kurmuşsa bu, V. Philippos'un Kios ve Myrleia'yı fethetmesini kışkırtmış olabilir. Gabelko iki mezar taşıdaki (biri Kios'ta bulunmuş, diğerinin buluntu yeri belirsiz, Bursa müzesinde) tasvirlerin Kios ve Myrleia'yı fetheden Philippos'un ordusundaki Galat askerler olduğunu iddia eder. Bunlardan birinin üzerinde bir deniz savaşı sahnesi tasvir edilmiştir (Gabelko, "A Tale of", 90-98).

¹¹¹³ Str. XII.4.3. Apameia'nın adını değiştirenin, kente annesinin adını veren II. Nikomedes olduğu iddiası ciddiye alınabilir çünkü II. Nikomedes'in annesinin (aynı zamanda II. Prousius'ın eşi) adının Apameia olduğu biliniyor (Corsten, *Inschriften von Apameia*, 10). Corsten hem I. Prousius'ın hem de oğlu II. Prousius'ın aynı isimdeki kadınlarla (Apamea) evli olma olasılığı bulunmadığını düşünse de bizce olasılık dahilindedir (Corsten, a. g. y.).

V. Philippos'un MÖ 197'de biten ve Roma Cumhuriyeti'ne karşı kaybettiği savaşın ardından imzalanan anlaşmada, boşaltmak zorunda bırakıldığı kentler arasında Kios da vardı; bunu uygulaması için Quinctius'un I. Prousius'a mektup yazdığını biliyoruz.¹¹¹⁴ Ancak Romalıların hükümlerin uygulanmasının peşini bıraktığı, Prousius'ın da buna gönüllü olmadığı anlaşılıyor, görünüşe göre Kios özgürlüğünü kazanamamıştır. MÖ 183'te Thrakia'daki bazı kentleri hala boşaltmadığı için V. Philippos'un Roma senatosuna şikâyet edilmesi, bu tahmini destekler.¹¹¹⁵

I. Prousius MÖ 3. asrın sonlarında güneyde Aizanoi'ye kadar olan bölgeleri eline geçirmişti.¹¹¹⁶ MÖ 2. asır başında doğuda Kieros ve Tios'u alarak en geniş sınırlarına ulaştı.¹¹¹⁷ MÖ 190'da gerçekleşen Magnesia Çarpışması'ndan iki sene sonra imzalanan Apameia Antlaşması'yla Miletupolis'e kadar olan bölge Pergamon Krallığı'na verilince kaybettiği arazileri geri alma çabasına girdi.¹¹¹⁸ Ancak II. Eumenes'e karşı giriştiği savaşı (MÖ 184/3) kaybetti. Magnesia Çarpışması'ndan sonra Hannibal'ın Bithynia sarayına gelmesini, Plinius'un, temelsizliğini gösterdiğimiz cümlesi ışığında okuyanlar, Prusa kentinin bu dönemde kurulduğu şeklinde yorumladılar.¹¹¹⁹ Muhtemelen Plinius

¹¹¹⁴ Liv. XXXIII.30.

¹¹¹⁵ Pol. XXIII.1; Liv. XXXIX.46.

¹¹¹⁶ Habicht, "On the Wars", 4-5. Pergamon Krallığı MÖ 184/3'teki savaşla bu bölgeyi geri kazandıktan sonra bölgeye "ilaveten kazanılmış Phrygia" anlamında Phrygia Epiktetos denmeye başlandı (Şahin, "Phrygia Epiktetos", 265; Str. XII.3.7). Bu bölgede Aizanoi, Kadoi, Kotiaion, Nakoleia, Dorylaion, Midaeion kentleri vardı (Habicht, "On the Wars", 3). Seyitömer'de ele geçmiş bir sikke buranın bir dönem I. Prousius'ın hâkimiyetine girmiş olduğunu gösterebilir (İlaslı, "Seyitömer", 3). I. Prousius ya da selefi Ziaelas'ın Abrettene bölgesinde bir tapınak kurduklarını ya da dini şenlik başlattıklarını düşündüren yazıtı, bu bölgeyi ele geçirme hazırlıkları olarak düşünebiliriz (Schwertheim, *Inscripfen von Hadrianoi*, 90-92, No 132; 152).

¹¹¹⁷ Bithynia Krallığı'nın en geniş zamanındaki yüzölçümünün 45 bin km² olduğu, Danimarka'nın büyüklüğüne eşit olduğu hesaplanmıştır (Magie, *Roman Rule*, Cilt 1, 302).

¹¹¹⁸ Pol. XXI.45; Liv. XXXVIII.39. Hellenistik Döneme tarihlenen bir yazıtta Korragos adında bir komutandan (strategos) bahsedilir (Corsten, *Inscripfen von Prusa II*, 85, No 1001). Yazıt Prusa'da bulunmuş olsa da Korragos'un görevi ve verilen diğer bilgilere göre Prusa'nın batısındaki bir kente ait olduğu düşünülür: E. Schwertheim ve H. Bengtson'a göre Apollonia ad Rhyndakos'a aittir (Corsten, a. g. y.; Akyürek-Şahin ve Uzunoglu, "Weitere Neue Inscripten", 225-6). Korragos'un Apameia Antlaşması'ndan sonra Hellespontos bölgesini Pergamon Krallığı adına yöneten, I. Prousius'ın akınlarına karşı koyan bir komutan olduğunu varsaymak makuldür.

¹¹¹⁹ Örneğin Holleaux, Prusa'nın MÖ 184'te kurulduğunu öne sürdü (Holleaux, "Inscription", 46). Selahattin Tansel şöyle yorumlar: "Deniz yoluyla yeterli sayıda askeri birliği Mysia kıyılarına indirmek zordur. Karadan ise Katırlı Dağlarının güneyi, doğuda Bursa Ovası'nın yılın hemen tamamında bataklık, batıda ise düşman toprakları olması dolayısıyla yığınak yapmaya uygun değildir... Karsak, Katırlı köyleri yolundan, eski Bursa şosesinin geçtiği Tepederbent'i (Tepedevrent) aşır Bursa Ovası'nın ötesinde doğal bir kale heybetiyle yükselen Hisar semtini görünce ovanın batısından Gökdere veya Cilimboz derelerinin vadisini izleyerek oraya çıkmış olabilir....Bu bilgilerle Hannibal ile Prusias'ın MÖ 188 yılında

Prusias adlı kentleri karıştırmıştı. Hannibal’ın Bithynia-Pergamon savaşında Bithynia donanmasına komuta ettiği dönemde¹¹²⁰, Strabon’un söylediği gibi, Kios’a gelmiş olması daha olasıdır.¹¹²¹ Plinius’un “kent kurdu” ifadesiyle anlatmak istediği, V. Philippos’un yirmi sene önce tahrip ettiği Kios’un yeniden kurulması olmalıdır. Zaten uğrunda savaşılan Phrygia Epiktetos kentlerinin dağılımına bakıldığında Prusa değil de Dorylaion’un kuzeyinde, modern Bilecik’teki bir garnizonun daha stratejik olabileceği söylenebilir.¹¹²² Başka bir açıdan bakarsak, MÖ 188’de Manlius Vulso önderliğindeki Roma ordusu Asia Minor’e girmiş, Galatlara karşı sefer düzenlerken, Romalılardan köşe bucak kaçan Hannibal’ın, emrindeki gemilerle elde ettiği hareket serbestliğini bırakıp, karadan içerde bir bölgede kent kurmaya uğraşması pek makul değildir.

I. Prousius ve Hannibal’ın Prusa’ya değil Kios’a gelmiş olabileceklerine dair önemli bir kanıt Kios’ta bulunan bir yazıttır. Bu yazıtta 4 yerde geçen, onuruna atletik oyunlar düzenlenen kişi Bithynia kralı olsa gerek.¹¹²³

MÖ 190-165 arası dönemde Asia Minor’ün kuzeybatısında pek çok çarpışma gerçekleşmiştir. I. Prousius tahttayken önce Seleukos kralı III. Antiokhos’un amcası Akhaios ile mücadele etti.¹¹²⁴ Ardından Pergamon Krallığı ile savaştı (MÖ 184/3). Aynı dönemde Galatlar Hellespontos bölgesini yağmıyorlardı. Tüm bu tehditlerin ortasında güney sınırını güven altına almak istemiş olmalı ki Prusa’daki küçük yerleşimi büyütüp askeri yönü ağır basan bir kent haline getirdi. Bithynialıların güney ve güneybatıya doğru genişleme istekleri Pergamon savunması karşısında sonuçsuz

buluştuğunu, Prusias’ın MÖ 186’da Bergama Krallığına saldırdığını belirlediğimize göre, Hisar alanında MÖ 187 yılı içinde ilk kez taş üstüne taş konduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır” (Tansel, *Milattan Önce*, 16-7). Magie, eğer kent bu dönemde kurulduysa, MÖ 202’nin daha makul bir tarih olduğunu, Hannibal’ın kuruluşta payının olmadığını söyler (Magie, *Roman Rule*, Cilt 2, 1187, dn. 16).

¹¹²⁰ Nep. *Hann.* 10-11; Iust. XXXII.4

¹¹²¹ Str. XII.4.3. Vitucci bir Prusa yazıtına (Corsten, *Inscriptionen von Prusa I*, 7, No 1a) dayanarak Prusa’nın kent haline getirilmesini MÖ 184’e, Hannibal’ın Bithynia kralına sığınmasını ise MÖ 188’e tarihler (Vitucci, *Il Regno*, 60-64). Böylece o da Prusa ve Hannibal arasında ilişki görmeyenlere katılır. Mustafa Şahin de Hannibal’ın Prusa değil Kios’a geldiği görüşüne katılmaktadır (Şehrengiz dergisinde yayımlanmış bir söyleşi: <http://tumenoglu.blogspot.com/p/hannibalbursaya-hic-ugramad-prof.html>. - erişim tarihi 20.09.2021)

¹¹²² Polybios ve Livius’un metinlerinde Bithynia ve Pergamon krallıklarının “Mysia” için savaştıkları yazsa da bölgeler arası sınırlar net olmadığı için bu ifadeyle Phrygia Epiktetos bölgesi anlaşılabilir (Habicht, “On the Wars”, 3-4).

¹¹²³ Corsten bu kralın Bithynia kralı olduğunu düşünür (Corsten, *Inscriptionen von Kios*, 83-4, No 8). Louis Robert başka bir yazıtta bir din görevlisi ve kraldan bahseder ki bu da Bithynia kralı olmalıdır (Robert, *Etudes Anatoliennes*, 239).

¹¹²⁴ Pol. V.77.

kalınca iki devlet Prusa'nın bulunduğu bölgeyi tampon bölge gibi düşünüp yollarına devam ettiler. Her an düşman eline geçebilir diye düşünülen bu bölge fazla gelişemedi, tarihi olaylar içinde önemli rolü olamadı. Kuruluşa katkısı olan I. Prousius'ın 3-4 yıl sonra ölmesiyle kent kendi haline bırakıldı.

Apollonia ad Rhyndakos kentinin kuruluşu da bu döneme yani Pergamon Krallığı'nın Apolloniatis Gölü'ne kadar olan bölgede¹¹²⁵ hâkimiyeti kazandığı döneme tarihlenir.¹¹²⁶ Kentin bulunduğu bölge MÖ 156-154 arasında gerçekleşen Bithynia-Pergamon savaşından sonra Pergamon arazisi olmuştur.¹¹²⁷ Miletupolis sikkesinde Basileos Nikomedou Epiphanious yazmasına bakılırsa II. Nikomedes döneminde (MÖ 149-127) bölge yeniden Bithynia Krallığı arazisi olmuştur.¹¹²⁸

MÖ 2. asırda konumuz olan kentlere dair bazı bilgilerimiz var. İncelediğimiz kentler arasında en önemlisi olan Kios'un bu dönemde de önemini koruduğunu görüyoruz. Lysimakhos'un hâkimiyetindeyken Kios'ta sikke basıldığını belirtmiştik. Sikke darbı Bithynia Döneminde de sürdü, krallıkta sikke basılan az sayıda merkezden biriydi.¹¹²⁹ Başka ilginç bir belge, Magnesia ad Sipylum kentindeki bir iç sorunu çözümülemesi için Kios'tan adil yargıçlar talep edilmesi hakkındadır ki bu da Kios'un saygınlığını

¹¹²⁵ Bergama ve Edremit körfezleri bölgesini Büyük Mysia, Abydos'tan Rhyndakos'a kadar olan bölgeyi Küçük Mysia olarak tanımlayan bir çalışma mevcuttur (Beksaç vd., "Bithynia Thraklar", 107).

¹¹²⁶ I. Attalos bu bölgeyi MÖ 227'de ele geçirdiyse de Asia Minor valiliğine atanan Akhaios burayı Seleukoslar adına geri almıştı; III. Antiokhos'un MÖ 209'a tarihlenen mektupları bu bilgiyi pekiştirir (Malay, "Batı Anadolu'dan", 136). Bölgedeki Pergamon hâkimiyeti Apameia Antlaşmasıyla ya da en geç MÖ 184/3'teki Bithynia Savaşı ile sağlamış olmalıdır (Abmeier, "Zur Geschichte", 8). Polybios Bithynia ile barış antlaşması yaptıktan sonra Pergamon kraliçesi Apollonis'in memleketi Kyzikos'a gittiğini yazar (Pol. XXII.20). Suda sözlüğü ise II. Attalos'un annesinin onuruna Mysia-Bithynia sınırındaki gölün adını Apolloniatis olarak değiştirdiğini yazar (Cohen, *Hellenistic Settlements*, 393). Bu dönemde Pergamon kralları birkaç başka kent daha kurmuştur: II. Attalos'un kurduğu Eumeneia (Ramsay, *The Cities and Bishoprics*, 353) ve Philadelphia ile Dionysopolis (Cohen, *Hellenistic Settlements*, 295).

¹¹²⁷ Pol. XXXII.15; XXXIII.1; App. *Hist.* XII.6; Diod. XXXI.35. II. Prousius, babası I. Prousius'ın MÖ 184/3'te savaştığı Pergamon Krallığı ile MÖ 181'deki Pergamon-Pontos savaşı sırasında ittifak yapmış, MÖ 165/4'te tekrar savaşımıştır (Öztürk, "Tios", 60). Yeni çalışmalar Pergamon Krallığı'nın sanılandan daha öteye, Nikaia'nın 20 km. doğusuna kadar egemenlik kurduğunu gösteriyor (Öztürk, *Nikaia*, 77).

¹¹²⁸ Güzelsoy, "Miletopolis Kenti", 29.

¹¹²⁹ Sölch, "Bithynische Städte", 152; Ersöz, "Kios Kenti", 22. Tabi ki bu sikkeler Kios kenti sikkeleri değil krallık sikkeleriydi.

gösterir.¹¹³⁰ Buna karşın komşusu Kios kadar gelişemeyen Myrleia/Apameia'nın adını, Athena-Ilias Birliğine ödentisini ödeyememesi dışında fazla duymayız. Pontos kralı 6. Mithridates'in seferlerine değin Prusa da mutlak sakinliğini koruyacaktır.

4.3 Roma Cumhuriyet ve İmparatorluk Dönemleri

Bithynia Krallığı'nın, MÖ 2. asırda birkaç kez savaştığı komşusu Pergamon Krallığı ile benzerlikleri vardır: ikisinin de kralları Hellen kültürünü taklit ve teşvik etmişler¹¹³¹ buna rağmen son kralları ülkelerini vasiyet yoluyla Roma Cumhuriyeti'ne bırakmıştır.¹¹³²

Ülkesini büyütme hırslarında olan Pontos kralı VI. Mithridates'in Roma Cumhuriyeti'ne karşı giriştiği savaşlardan ilk ikisi konumuz olan kentleri etkilemedi.¹¹³³ Sadece MÖ 85'te Miletupolis yakınlarında bir çarpışma olduğunu ve Fimbria komutasındaki Roma ordusunun Mithridates'in oğluna bağlı orduyu yendiğini biliyoruz.¹¹³⁴ Ancak IV. Nikomedes'in Bithynia'yı Romalılara bırakmasından faydalanmak isteyen VI. Mithridates'in Bithynia'yı işgaliyle başlayan ve MÖ 74-65 arasında gerçekleşen III. Mithridates Savaşı'nda Prusa, Kios ve Apameia Pontos ordusu tarafından işgal edildi.¹¹³⁵ Kyzikos'u kuşatan Mithridates'in Lucullus komutasındaki Romalılar tarafından püskürtülmesinden sonra bu üç kent MÖ 72'de Romalılar tarafından geri

¹¹³⁰ Körte, "Kleinasiatische Studien", 410-412; Corsten, *Inscripfen von Kios*, 94, No 17. Bu yazıt MÖ 150 sonrasına tarihlenir.

¹¹³¹ Bithynia krallarının Hellenseverliklerine (Philhellenism) şu örnekler verilebilir: Kralların çocuklarına Nikomedes, Sokrates gibi Hellen isimleri vermeleri; Ziaelas'ın Kosluların taleplerini yerine getirmesi (Corsten, *Inscripfen von Kios*, 95, No 18); I. Nikomedes'in kentin tüm borcunu üstlenerek Knidos Aphrodite'si heykelini satın almak isteyişi (Plin. HN VII.38; XXXVI.4) ve Olympia'daki Zeus tapınağına kendi heykelini koydurması (Paus. V.12.7.); I. Prousius'm depremde zarar gören Rhodos'a yardımları (Pol. V.90); II. Prousius'ın Didyma'daki Apollon Kutsal alanına hediye göndermesi. İki krallık arasında başka benzerlikler de vardır: Attalos Hanedanı'nın kutladığı dini şenliklerin bir benzerini I. Prousius'ın kendi başkentinde Soteria adıyla başlatması (Magie, *Roman Rule*, Cilt 1, 315); sıcak su kaynaklarına sahip eski bir yerleşimi Attalos'ların ele geçirip Hierapolis adıyla kent yapmalarından (MÖ 190) kısa bir süre sonra I. Prousius'ın sıcak su kaynaklarına sahip eski bir yerleşimi Prusa adıyla kent yapması.

¹¹³² Pergamon Krallığı'nın devri MÖ 133'te Bithynia Krallığı'nın ise MÖ 74'te gerçekleşti.

¹¹³³ I. Mithridates Savaşı'nın çarpışmaları daha çok Yunanistan'da (MÖ 88/85), II. Mithridates Savaşı ise daha çok Kappadokia ve Pontos'ta (MÖ 83-81) cereyan etti (Tekin, *Eski Yunan*, 210-11).

¹¹³⁴ Oros. VI.2; Frontin. Str. III.17.5. Pontos ordusu Miletupolis yakınına geldikten sonra Romalıları karşılamak için Rhyndakos nehrini geçip Bithynia'ya girdi (Bennett, "Cinna and His Times", 51). Böylece iki ordu arasındaki çarpışmanın Apolloniatis gölünün hemen güneyinde gerçekleştiği söylenebilir.

¹¹³⁵ Tekin, *Eski Yunan*, 211.

alındı.¹¹³⁶ Ancak Romalılar Apameia’da hem büyük kıyım yaptılar, hem sağ kalan halkı köleleştirdiler hem de kentin toprakları ‘fetihte kazanılan arazi’ (ager publicus) halini aldı çünkü Apameia halkı Pontosluların tarafında yer almıştı.¹¹³⁷ Kyzikos önlerinde Romalılara yenilen Pontos ordusunun doğuya doğru çekildiğini düşünmeliyiz zira Plutarkhos, geri çekilen Pontos ordusuna ait teçhizatın Apollonia ad Rhyndakos’lu kadınlar tarafından toplandığını yazar.¹¹³⁸ Kahramanca direnişleri sebebiyle Kyzikoslular Romalılar tarafından arazilerinin Rhyndakos ırmağına kadar genişletilmesiyle ödüllendirildiler.¹¹³⁹ Böylece Miletupolis ve Apollonia ad Rhyndakos Kyzikos’a bağlanmış oldu.¹¹⁴⁰

MÖ 133’teki Pergamon vasiyetinden iki yıl sonra Romalılar Asia Eyaletini kurmuş, MÖ 120’de Phrygia’daki bazı bölgeleri bu eyalete dahil etmişlerdi. Son Bithyn kralının MÖ 74’te ölmesi ve ülkesini Romalılara bırakması üzerine Romalılar 1-2 yıl içinde Bithynia Eyaletini kurdular. Eyaletin ilk valisi Marcus Aurelius Cotta, eyaletin en batıdaki kentleri Prusa ve Apameia idi.¹¹⁴¹ Apameia’nın batısı Asia Eyaleti sınırları içerisinde yer alıyordu. Gnaeus Pompeius Magnus Doğu Akdeniz’de düzeni sağlama amacıyla çıktığı sefer sırasında MÖ 63’te Bithynia’ya geldi¹¹⁴², bazı idari düzenlemeler¹¹⁴³ yaptı.

¹¹³⁶ Corsten, *Inscripfen von Apameia*, 12; TIB 13, 405. Apameia’yı Triarius adlı komutan, Prusa’yı Barba adlı komutan geri almıştır (App. Hist. XII.77). Memnon, Triarius’un Kios’u da aldığını belirtir ancak kenti yanlışlıkla Kieros olarak yazar (Mem. XLI).

¹¹³⁷ Plutarkhos’un yazdıklarından, henüz Romalılara devredilmeden önce Bithynia halkının vergi toplayıcılar ve Romalı tefecilerden muzdarip olduğunu anlıyoruz (Adı “hızlı soyguncu” anlamına gelen mitolojik yaratıklar harpy’lere benzetilmiş: Plut. *Lucullus*, 7). Bu sebeple VI. Mithridates Bithynia’ya girdiğinde bazı kentler onu memnuniyetle karşılamış ki bunların içinde Apameia da var. Apameia’nın bu tutumu onomastik (adbilim) çalışmalardan çıkan sonuçla açıklanabilir: Roma öncesi dönemde Apameia’da saptanmış yedi kişi adından ikisi Hellen olmayan isimlerdi, yani yerli halkın nüfustaki ağırlığı bu seçime etki etmiş olabilir (Blanco-Perez, “Apamea and”, 137).

¹¹³⁸ Plut. *Lucullus*, 11.

¹¹³⁹ Yeni kazandıkları arazilerin bir kısmı önceden Byzantion’a aitti (Str. XII.8.11).

¹¹⁴⁰ II. Attalos’un annesi Apollonis Kyzikos’lu olduğu için Miletupolis ve Apollonia’nın MÖ 2. asırda Kyzikos’a bağlanmış olabileceği makul bir görüştür ancak kanıtlanamaz.

¹¹⁴¹ App. Hist. XII.71; Eutr. VI.6; Jones, *The Cities of*, 151-2.

¹¹⁴² MÖ 62’ye tarihlenen ve Miletupolis halkının Pompeius’u onurlandığını belirten bir yazıtı dayanarak Hasluck Pompeius’un Miletupolis’e de geldiğini iddia etse de (Hasluck, “Inscriptions”, 64), Schwertheim’a göre Pompeius’un bu kente geldiği kesin olarak söylenemez (Schwertheim, *Inscripfen von Kyzikos II*, 292-30, No 24; 1983, 124-5). Ancak en azından bu onurlandırma yazıtıyla Kyzikos kuşatması sırasında zarar gören Miletupolis halkının Pompeius’tan bazı ayrıcalıklar koparmayı denediği düşünülebilir.

¹¹⁴³ Pompeius’un Bithynia-Pontus için Lex Pompeia adıyla yaptığı düzenlemeler Roma senatosunun MÖ 59’daki onayıyla yürürlüğe girdi (Plin. Ep. X.79). Dio Cassius’un yazdıklarından anlaşıldığına göre MS 2. asrın sonlarında hala yürürlükteydi (Dio Cass. XXXVII.20; Oktan, “Lex Pompeia”, 110-1).

Buna göre Bithynia, Pontos ile birleşik tek eyalet haline geldi. Bithynia kentlerine belli bir özerklik tanındı, böylece vali Papirius Carbo döneminden (MÖ 61-59) itibaren aralarında Prusa ve Apameia'nın da bulunduğu pek çok kent sikke basmaya başladı.¹¹⁴⁴ MÖ 45 civarında Apameia'nın Colonia Iulia Concordia Apamea adıyla koloni yapıldığını görürüz. Asia Minor'deki ilk Roma kolonilerinden biridir. Hangi tarihte¹¹⁴⁵ kim tarafından koloni yapıldığı çok tartışılmışsa da¹¹⁴⁶, bize göre en makul açıklama koloninin MÖ 42-40 arasında Marcus Antonius tarafından kurulduğu, ancak MÖ 28/7'de, Marcus Antonius'un izlerini silme politikası yürüten Augustus'un, Appius Claudius Pulcher eliyle koloniyi yeniden kurdurduğudur.¹¹⁴⁷ Ön yüzde Pulcher'in başı, arka yüzde S(enatus) C(onsulto) C(oloniam) R(estituit) lejantı bulunan sikke bu açıklamanın sağlam bir kanıtıdır.¹¹⁴⁸ Böylece Monumentum Ancyranum anıtında Augustus'un icraatları arasında Apameia'nın koloni yapılmasına neden yer verilmediği

Pompeius'un düzenlemelerinden biri de Bithynia'da yaşayanların istedikleri bir kentin vatandaşı olarak yazılabilmeleri idi (Plin. *Ep.* X.114). Pompeius'un Bithynia-Pontus'ta idari düzenlemeler yapmasından önce Iulius Caesar'ın MÖ 74'te Nikomedia'ya geldiği ve çeşitli idari düzenlemeler üzerinde çalıştığı düşünülür (*Bell. Alex.* 78; Gell. *NA* V.13; Dio Cass. XLIII.20).

¹¹⁴⁴ Jones, *The Cities of*, 159. Prusa kentinin ilk sikkeleri MÖ 60/59'a tarihlenir (Akat, "Prusa ad Olympum Sikkeleri", 28). Bu ilk sikkeler arasında Pompeius'u 'Neos Dionysos/ Yeni Dionysios' olarak gösteren sikkeler de vardı (Kopij, "Pompey the Great", 119-20).

¹¹⁴⁵ Myrleia adı kent sikkelerinde son kez MÖ 47'de görüldüğü için koloni yapılması bu tarihten sonra (terminus post quem) olmalıdır (Bosch, "Apameia Sikkeleri I", 241).

¹¹⁴⁶ Jones Monumentum Ancyranum anıtında Augustus'un koloni yaptığı kentlerin bulundukları eyaletler sayılırken Bithynia'nın anılmadığından hareketle Myrleia'yı Caesar'ın koloni yaptığını düşünür (Jones, *The Cities of*, 162; 424, dn. 30). Magie ve Clark koloniyi kuranın Caesar olduğuna katılırlar (Magie, *Roman Rule*, Cilt 1, 414; Clark, *Divine Qualities*, 251). Apameia'nın MS 1.-2. asırlarda Divus Iulius lejantlı bronz sikkeler basmış oluşu bu yönde önemli bir kanıttır. Bowersock MÖ 44'te Roma'da Concordia tapınağı yapımı için kararname çıkarıldığını hatırlatarak koloni kuruluşunu 40'lı yılların sonuna, 44-42 civarına yerleştirir, kurucunun Augustus olmasını düşük ihtimal görür (Bowersock, *Augustus*, 63). Brunt da kurucunun Marcus Antonius olamayacağını düşünür çünkü Augustus MÖ 19'da Kartaca'yı çok benzer bir isim vererek (Colonia Concordia Iulia Carthago) koloni yapmıştır (Brunt, *Italian Manpower*, 600, no 89). RPC editörleri koloni yapılmasının Caesar tarafından planlandığını, Marcus Antonius tarafından gerçekleştirildiğini yazarlar (RPC 1, 340).

¹¹⁴⁷ Grant, *From Imperium*, 255-57; Dalaison ve Ferries, "Le Monnayage", 394. Aynı sayfada Grant'ın Bursa'da çok nadir bir Apameia sikkesi satın aldığını belirtmesi ilginç bir ayrıntıdır. Hayat hikâyesine göre bu satın alma, İstanbul'daki İngiliz konsolosluğunda çalıştığı 1940-45 yılları arasında gerçekleşmiş, bu dönemde 700 Roma sikkesinden oluşan bir koleksiyon oluşturmuştur (Martin, "Michael Grant").

¹¹⁴⁸ RPC 1, 341, No 2009; Grant, *From Imperium*, 257. Bu açıklamaya bir destek de V. Györi'den gelir. Ona göre Augustus imparatorluğun doğu eyaletlerinde Caesar ya da Marcus Antonius'un idari düzenleme yaptığı, aralarında Apameia'nın da olduğu pek çok kenti (örneğin Phrygia'da Eumeneia, Eukarpeia, Akmonia, Amorium, Prymnessos, Siblia, Karia'da Apollonia Salbake, Lydia'da Dioshieron) yeniden kurmuş ya da düzenleme yapmıştır. Buna destek olarak da bu kentlerin çoğunda Augustus sikkelerinde çok sık kullanılan lituus (kuş gözlemi yaparak kehanette bulunan rahiplerin kullandıkları eğri asa) tasviri gördüğümüzü, bunun Apameia sikkeleri için de geçerli olduğunu belirtir (Györi, "The Lituus", 59; RPC I, 507, No 3128). Apameia'nın Augustus tarafından yeniden kurulduğu görüşüne I. Romeo da katılır (Romeo, *Ingenus Leo*, 176-7).

de ortaya çıkmış olur.¹¹⁴⁹ Augustus'un koloniyi yeniden kurarken başlıca amacının, 3-4 yıl önce gerçekleşen ve iç savaşı sonlandıran Actium Çarpışması'ndan sonra işlevsiz kalan çok sayıda askeri başkentinden uzak yerlere iskân ederek güvenlik riski oluşturmamalarını sağlamak olduğu söylenebilir.

Augustus döneminde kolonilere azatlı kölelerin ve emekli askerlerin (veteran) yerleştirilmesi sık görülür. Apameia'da da böyle olmuş olmalı zira kent nüfusunun Mithridates Savaşları'nda azalması bunu zorunlu kılıyordu.¹¹⁵⁰ Duovir C. Cassius yeni gelenlerin iskânını organize etti.¹¹⁵¹ Nüfusu azalmış böyle bir kentte emekli askerlerin yabancılık çekmeden yerleşmesi ve koloninin varlığını sürdürmesi daha kolaydı.¹¹⁵² Ayrıca Apameia arazisi fetihle kazanılan toprak statüsüne geçtiği için burada koloni kurmanın ekonomik bedeli daha az olacaktı.

Böylece koloni ilan edilmesinden sonra 2-3 bin Romalı¹¹⁵³ Apameia'ya yerleşti, nüfusu savaş yüzünden azalmış kenti canlandırdılar ve zamanla oluşturulan Roma tipi resmî kurumlarda¹¹⁵⁴ görev alarak kentin seçkin tabakasını¹¹⁵⁵ oluşturdular. Buraya yerleşenler Ius Italicum yasasının sunduğu imkânlarla da sahip oldular.¹¹⁵⁶ Koloni

¹¹⁴⁹ Grant'a göre Augustus, Marcus Antonius'un kurduğu bir koloniyi Pulcher adında bir görevli aracılığıyla yeniden kurdurduğu için, Apameia'yı kendi icraatları arasında saymaz. Fernoux ise askeri koloni statüsünde olmadığı için Apameia'nın Monumentum Ancyranum anıtında anılmadığını düşünür (Fernoux, *Notables*, 177).

¹¹⁵⁰ Dalaison ve Ferries'in önerisine göre bir Apameia sikkesindeki VF harfleri "veteranis fundatis" olarak okunmalıdır ve Actium Savaşı'ndan sonra Apameia'ya yerleştirilen veteranları gösterir (Dalaison ve Ferries, "Le Monnayage", 394; RPC 1, 341, No 2007).

¹¹⁵¹ RPC 1, 341, No 2008; Fernoux, *Notables*, 177. Dalaison ve Ferries'in önerisine göre aynı dönemdeki diğer duovirin adı Caius Rufus olabilir (Dalaison ve Ferries, "Le Monnayage", 393). Bir Roma kolonisinde en yetkili memur duovir idi, eş yetkili iki duovir görev yapardı.

¹¹⁵² Koloninin kurulduğu dönemdeki Apameia yazıtlarında Hellen ismi taşıyanların oranı %65'e düşmüştü (Blanco-Perez, "Apamea and", 139).

¹¹⁵³ Fernoux, *Notables*, 188.

¹¹⁵⁴ Koloni olduktan sonra Apameia'da şu kurumların oluştuğunu yazıtlardan anlayabiliyoruz: halk meclisi (populus), kent meclisi (ordo decurionum), honores (yüksek yetkili yönetici) (Blanco-Perez, "Apamea and", 140).

¹¹⁵⁵ Bu seçkin tabakanın ailelerinden biri Catilii'dir (Blanco-Perez, "Apamea and", 140; Fernoux, *Notables*, 177; Corsten, *Inschriften von Apameia*, 20, No 2).

¹¹⁵⁶ Corsten, *Inschriften von Apameia*, 14; Fernoux, *Notables*, 189. Koloniler lex coloniae yasasına tabidirler ve özgür kentlerin sahip olduklarına benzer ayrıcalıkları vardır. Ius Italicum yasasının yürürlükte olduğu kent Roma yasasına göre yönetilir, Roma toprağı sayılır, bulunduğu eyalet içinde belli bir özerklik kazanırdı. Burada doğanlar Roma vatandaşlığı hakkı kazanır, burada yaşayanlar arazi vergisi

olmanın ayrıcalıklarından biri orada yerleşmiş olanların alım satım vergisi ödememesi olduğu için koloni kentlerinde ticari faaliyetler hızlanır, bu da kentin gelişimine yol açardı.¹¹⁵⁷ Böylece Apameia, Bithynia kentleri içinde Latin kökenini kaybetmeyen bir kent haline dönüştü ve eyaletin diğer kentleriyle uyumsuzluk yaşamadan varlığını sürdürdü.¹¹⁵⁸ MS 2. asra gelindiğinde bazı seçkin Prusalıların Apameia kentinden vatandaşlık hakkı aldıklarını, Apameia resmî kurumlarında görev aldıklarını görüyoruz.¹¹⁵⁹ Pompeius'un yaptığı düzenlemelere göre bir kişi Bithynia'da istediği yalnızca bir kentin vatandaşı olabiliyordu ancak MS 2. asırda uygulamadan kalkan bu kural Apameia'nın eyaletin kalanıyla bütünleşmesine katkı sağladı.¹¹⁶⁰

Bazı araştırmacılar Romalıların gelişinden sonra Hellen kentinin varlığını sürdürdüğü ve Apameia'da çift toplumlu bir yapı olduğunu iddia ederler.¹¹⁶¹ İddianın başlangıç noktası Strabon'un bazı çevirilerinde yer alan "Apameialılar kentlerine bir Roma kolonisi kabul etmek zorunda kaldılar" cümlesidir.¹¹⁶² Claudius döneminde basılmış, Apollon Klaros tasvirli bir sikke¹¹⁶³ ile Dion Khrysostomos'un bir cümlesi bu iddiaya

(tributum soli) ve kelle vergisi (tributum capitis) ödemezlerdi (Nicholas, "Ius Italicum", 790). Cumhuriyet Döneminde geçerli olan tributum ödememe ayrıcalığı MS 2. asırda çok azalmıştı (Torchia, "Trajan and", 118). Apameia'nın Traianus'un tahta çıkışına değin (MS 98) eyalet valileri tarafından denetlenemediğini, Traianus'un görevlendirdiği Genç Plinius'un ise bu kenti sadece mali açıdan denetleyebildiğini görüyoruz (Plin. Ep. X. 47, 48). Strabon'un *Geographika* adlı eserinin bazı çevirilerinde (ör. H. C. Hamilton ve W. Falconer tarafından yapılan İngilizce çeviri, Bohn's Classical Library, 1858) XII.4.3'ün sonunda fazladan şu cümle vardır: "Ancak Apameialılar kentlerinde bir Roma kolonisi kurulmasını kabul etmek zorunda kaldılar". (Charles Texier'in okuduğu Strabon metninde de bu cümle vardı: Texier, *Asie Mineure*, cilt 1, 189) Bu cümleden Strabon'un Roma kolonisi olmayı olumlu bir şey olarak görmediği sonucu çıkabilir. Bölüm 3.1'de Strabon'un üslubunu analiz ederken Hellen kültürünü üstün saydığını, Roma kültürüne görece az değer verdiğini belirtmiştik. Dolayısıyla Strabon'un bu yorum cümlesi kendi içinde tutarlıdır.

¹¹⁵⁷ Turan, "Roma Kolonileri", 214.

¹¹⁵⁸ İki yazıt Apameia'ya yerleşen Latinlerin buraya uyum sağladığını gösterir. Bu adak yazıtlarını yazdıran kişilerin Latin adları taşımalarına karşın yazıt Grekçedir ve Asklepios'a adanmıştır. Üstelik tanrı için başka yerde örneği olmayan bir epitet (diorygeites) kullanılmıştır (Corsten, *Inscripfen von Apameia*, 24-6, No 5, 6).

¹¹⁵⁹ Örneğin Dion Khrysostomos 41. Söylevinde babası Pasikrates'e Apameia'dan vatandaşlık hakkı verildiğini söyler (Dion Chrys. XLI.6). İmparatorluğun batıdaki kentlerinde bu şekilde vatandaşlık kazanma imparatorun onayına bağlı olsa da doğudaki bazı kentlerde, örneğin Alexander Troas ve Apameia'da, herhangi bir onay alınmadan bu hak verilebiliyordu (Blanco-Perez, "Apamea and", 146).

¹¹⁶⁰ Blanco-Perez, "Apamea and", 147.

¹¹⁶¹ Sommer, "Cius or Prusias", 154; Woytek, "Coinage of Apamea", 130; Kubitschek, "Ninica Claudiopolis", 7.

¹¹⁶² Str. XII.4.3.

¹¹⁶³ RPC 1, 721, No 5460/ RG I 2, 254, No 52.

kanıt olarak gösterilir.¹¹⁶⁴ Sikkenin sahte olduğu gösterilmiştir.¹¹⁶⁵ Zaten Apameia’da basılmış Roma Dönemi sikkelerinde, ilk dönemler hariç, Hellen unsurlar yok denecek kadar azdır. Apameia’ya gelmiş olan Bithynia valisi Genç Plinius da iki toplumlu yapı hakkında hiçbir şey söylemez. Koloni olmanın ayrıcalıkları düşünüldüğünde iki toplumun uzun süre bu denli farklı statülerde yan yana varolmasını beklemek makul değildir. Kaldı ki aynı dönemlerde iki kentte Hellen ve Latin vatandaşları arasında yaşanmış iki olay, diğer kentler için kötü örnek olmuştur.¹¹⁶⁶ Daha sağlam kanıtlar gösterilene kadar Apameia’da Hellen ve Romalıların iki toplumlu olarak yaşadıkları iddiasını askıya almak durumundayız.¹¹⁶⁷

Aynı dönemde, MÖ 1. asrın ortalarında Kios’un özel bir durumu vardı: Mithridates Savaşları’ndan sonra özgür kent (*civitas libera*) oldu, bir süreliğine Mousa Orsobaris ve Orodaltis adlı iki kraliçe tarafından yönetildi.¹¹⁶⁸ Bu kişilerin kökenleri bize Kios’un, Pontos Krallığı’nın kuruluş merkezi olup olmadığı kanıtlanamasa bile, en azından Pontos Hanedanına ait bir yer olduğunu gösterir. Dahası, Romalıların yendikleri düşmanları Mithridates’in soyundan gelenlere böyle bir ayrıcalık vermeleri, bu hanedanın Bithynia Krallığı döneminde de Kios’u yönetiyor olabileceğini düşündürür.

¹¹⁶⁴ Dion Khrysostomos’un kanıt gösterilen cümlesi XLI.6’da geçer. Bu cümlede Dion’un anne ve anne tarafından dedesinin Roma imparatorundan vatandaşlık kazandığı, Dion’un babasının ise Apameialılardan bu hakkı aldığı söylenir. Bu cümleye dayanarak Apameia’da iki ayrı topluluk olduğu ileri sürülür (Sherwin-White, *The Letters of Pliny*, 629). Ancak bu çıkarımın zorlama olduğu gösterilmiştir (Millar, “Review”, 222; Mitchell, “Iconium”, 436). Torchia aynı cümleye dayanarak Apameia vatandaşlığı ve Roma vatandaşlığının Apameia’da iki farklı kavram olduğunu söyler (Torchia, “Trajan and”, 126-7).

¹¹⁶⁵ Bosch, “Apameia Sikkeleri I”, 244.

¹¹⁶⁶ Kyzikos’ta Romalıların kendilerini üstün görmeleri nedeniyle çıkan karmaşada çok sayıda Romalı vatandaş öldürülmüş, bu yüzden Augustus MÖ 20’deki gezisinde Kyzikos’un özgür kent statüsünü kaldırmıştır (Dio Cass. LIV.7; Magie, *Roman Rule*, Cilt 1, 474; Motor, “Bursa Balıkesir”, 30). İkinci örnek Herakleia Pontika kentinde yaşandı: Marcus Antonius’un onayıyla kentin Hellenlerin yaşadığı kısmının yönetimini eline geçiren Galat lider Adiatrix, bir gece kentteki Romalıların tümünü öldürttü (Str. XII.3.6; Magie, *Roman Rule*, Cilt 1, 444).

¹¹⁶⁷ Apameia’da Hellen kentinin varlığını sürdürdüğüne Fernoux da katılmaz (Fernoux, *Notables*, 188).

¹¹⁶⁸ Sölch, “Bithynische Städte”, 152; Ruge, “Kios”, 487. Strabon’un “Romalılar kentlerin bazısını serbest bıraktılar, bazısını hükümdarların ellerine teslim ettiler” derken kastettiği kentlerden biri de Kios olmalı (Str. XII.3.1). Appianus, Orsobaris’in VI. Mithridates’in kızı olduğunu yazar (App. Hist. XII.177); Orodaltis’in de Pontos kraliyet ailesinden Lykomedes’in kızı, Mithridates’in torunu olduğu düşünülür (Jones, *The Cities of*, 162; Sommer, “Cius or Prusias”, 152; Gabelko, “The Dynastic”, 49).

Kios sikkelerine de yansımış¹¹⁶⁹ olan bu kraliçeler dönemi, Marcus Antonius'un onayıyla MÖ 43-32 arasında ya da biraz daha önce başlamış olmalı.¹¹⁷⁰

Romalıların Kios'a bu ayrıcalığı vermelerinin sebebi olarak birkaç şey düşünülebilir. İlk akla gelen III. Mithridates Savaşı'nda Romalılarla iş birliği yapmış olmalarıdır. Daha kuvvetli bir sebep bu bölgeyi Pontos Hanedanının tarihi mülkü gibi görmeleri olabilir. Zira VI. Mithridates kendi soyunu efsanevi Mysia kralı Telephos'a bağlıyor, bu ilişkiyi bastırdığı sikkelerde gösteriyor, bu sayede Mysia ve Asia üzerinde yasal vasiyet hakkı bulunduğunu iddia ediyordu.¹¹⁷¹ Caesar'ın Lykomedes'e verdiği ayrıcalık¹¹⁷² Pompeius ve Augustus için de örnek olmuş olabilir.

Kios'un civitas liberae (özgür kent) statüsünün Claudius'un hükümdarlığına (MS 41-54) kadar bir asır sürdüğü tahmin edilir.¹¹⁷³ Ancak sikkelerinde bu statüsünü (ελευθερία – hürriyet) hiç göstermediğine bakılırsa MS 41'den önce de bitmiş olabilir.¹¹⁷⁴ Sonrasında eyalet kenti haline dönüştü. Birçok kentin imparatorluk yönetiminden ayrıcalık koparmaya çalıştığı gibi Kioslular da eski ayrıcalıklarına benzer haklar için harekete geçtiler ve bunun için birkaç şey yaptılar. Kökü çok eskilere uzanan soylu bir Hellen

¹¹⁶⁹ RG I 2, 316, No 26, 27; RPC I, 345, No 2020, 2021. Orodaltis sikkelerinde, Orsobaris gibi 'basilissa (kraliçe)' unvanını taşımadığı için Lykomedes tarafından bir tür vali olarak görevlendirilmiş olabilir (Corsten, *Inscripfen von Kios*, 42).

¹¹⁷⁰ Iulius Caesar'ın Komana Pontika'daki (bugün Gümenek/Tokat) tapınağın yönetimini Arkhelaos'tan alıp Lykomedes'e vermesine bakılırsa Kios'a bu ayrıcalığın verilmesi Caesar döneminde de olabilir (*Bell. Alex.* 66; RG I 2, 310).

¹¹⁷¹ Iust. XXXVIII.7. Mithridates'in Asia eyaleti üzerinde hak iddia etmesi Ephesos kentinin borçlarla ilgili bir kararnamesine "Pontos kralı kendine ait olmayan bir ülkede hüküm sürmek istiyor" şeklinde geçmiştir (Pastor, "Los Herederos", 375). Mithridates, soyunu Pers krallarına da dayandırdığı için Daskyleion (Ergili) satraplığı arazisi olan Güney Propontis bölgesinde de miras hakkı olduğunu ileri sürüyordu. Burada, daha önce Bölüm 3.2'de tartıştığımız kurmaca tarih anlayışının değişik bir boyutunu, krallar ve ülkeler ölçeğinde yeniden tarih yazılması durumunu görüyoruz.

¹¹⁷² Bkz. dn. 1171.

¹¹⁷³ Sommer, "Cius or Prusias", 153. Langer'in bu statünün MS 260'lara kadar sürdüğünü yazması makul değildir (Langer, "Power and Propaganda", 146). Öyle olsaydı bu durum kent sikkelerinde gururla teşhir edilirdi. Civitas Roma yurttaşı anlamına gelse de yerleşimler için de kullanılır (Doğancı, "Antik Kaynaklara Göre", 168). Civitas liberae ise ayrıcalıklı bir kent statüsüydü. Böyle kentler kendi yasalarını yapıp yöneticilerini seçebiliyor, bazen vergiden muaf oluyorlardı (Can, *Antik Çağ Sözlüğü*, 223).

¹¹⁷⁴ Torchia, "Trajan and", 121. Fernoux'nun Actium Savaşı'nın hemen ertesinde Octavianus'un Kios'ta Orodaltis'i görevden aldığını yazması makuldür (Fernoux, *Notables*, 176). Zira bu ayrıcalığın resmileşmesinde Marcus Antonius'un da onayı olmuştur. Antonius'un İskenderiye'de Kleopatra ile yaşaması Roma'da dogulu yozlaşma olarak algılanıyor, Octavianus tarafından propaganda olarak kullanılıyordu. Orodaltis de dogulu bir kralın soyundan geliyordu.

kenti olduklarını iddia edebilmek için Prusias ad Mare olan kent adını eski adına çevirip Kios yaptılar; kurucularının meşhur Hellen kahramanı Herakles olduğunu gösterebilmek için tasvirini sikkelerine bastılar.¹¹⁷⁵ Bir Bithynia valisi için Roma kentinde yaptırılan onurlandırma anıtına katkı yaptılar.¹¹⁷⁶ Ancak bu çabalar Kios'un statüsünü değiştirmek için yeterli olmadı. Ama yine de Kios'un İmparatorluk Dönemi başlarında önemli bir liman olduğunu ambarlar ve tahıl tedarikinden sorumlu bir memurun bu kentte bulunmasından anlıyoruz; böyle bir görevliye Bithynia'nın başka kentlerinde henüz rastlanmadı.¹¹⁷⁷

Augustus döneminden sonra Prusa'nın çok yakınında olup tam yerini bilemediğimiz, olasılıkları Bölüm 2.4.4'te tartıştığımız bir kent görüyoruz: Kaisareia Germanika. İlk dönemlerinden itibaren sikke basan¹¹⁷⁸ kenti sadece yazıtlardaki bazı bilgi kırıntılarıyla takip edebiliyoruz. Romalıların Asia Minor'deki ikinci eyaleti olan Bithynia'ya ilk imparator Augustus ilgi gösterdi: senato eyaleti olmasına karşın MÖ 20'de ziyarete geldi, bazı idari düzenlemeler ve para yardımı yaptı.¹¹⁷⁹

Mithridates Savaşları'ndan sonra Kyzikos'un arazisi Rhyndakos nehrine kadar genişletilmiş, Apollonia ad Rhyndakos ve Miletupolis muhtemelen Kyzikos kontrolüne girmişti. Ancak en geç MS 24'te Kyzikos özgür kent statüsünü ve topraklarının bir kısmını kaybetti.¹¹⁸⁰ Böylece bu kentleri hukuki işlerde Adramyeion yargı bölgesine

¹¹⁷⁵ RG I 2, 316, No 28, 30; 317, No 31. RPC I, 345, No 2022, 2023, 2024, 2025; Ruge, "Kios", 487; Sommer, "Cius or Prusias", 149; Ersöz, "Kios Kenti", 24. Bunun dışında Kios halkı Herakles'in bir heykelini dikmişti (Corsten, *Inschriften von Kios*, 106, No 24) ve kent halkının mensup olduğu boylardan (phyle) birinin adı Herakleioites idi (Corsten, *Inschriften von Kios*, 115, No 37).

¹¹⁷⁶ Corsten, *Inschriften von Kios*, 181-2, Testimonia No 9; Sommer, "Cius or Prusias", 153. MÖ 1. asra tarihlenen iki dilli (Latince-Grekçe) anıtta valinin adından sadece "...us Rufus" kısmı okunabildiği için kim olduğu anlaşılamamıştır.

¹¹⁷⁷ Corsten, *Inschriften von Kios*, 120, No 46; Sokolowski, "Inventing Roman", 60.

¹¹⁷⁸ RG I 2, 281, No 1, 2; RPC I, 344 No 2017.

¹¹⁷⁹ Dio Cass. LIV.7. Augustus'un bu yakın ilgisinin bir sebebi de Bithynia kentlerinin mali durumlarının bozuk oluşu olabilir. Zira MÖ 50'de Nikaia kentinin banker T. Pinnius'a 2 milyon denarii (yaklaşık 325 000 \$) borçlu olduğunu biliyoruz (Cic. *Fam.* XIII.61). Strabon'un "iyi yönetilen Prusa" demesine (Str. XII.4.3) bakılırsa Bithynia Krallığı'nın son dönemlerinden başlayan bu ekonomik darlığın Prusa'yı daha az etkilediği tahmini yapılabilir.

¹¹⁸⁰ Augustus MÖ 20'deki ziyaretinde Kyzikos'un özgür ve müttefik kent (civitas libera et feoderata) statüsünü kaldırdı ancak kısa süre sonra Marcus Agrippa bu hakkı geri verdi. Tiberius MS 24'te bu

bağlanmış olarak görüyoruz.¹¹⁸¹ Miletupolis'in İmparatorluk Döneminde ticaret imkânları, böylece refahı arttı.

İmparatorluk Döneminde Rhyndakos nehri Bithynia ve Asia eyaletleri arasındaki sınırdı¹¹⁸²: Odryses'in kuzeyiyle Rhyndakos'un doğusu Bithynia eyaletine, Odryses'in güneyi Asia eyaletine bağlıydı. Odryses'in güneyindeki topraklar aynı zamanda Apollonia ad Rhyndakos arazisiydi. Bu kent de, Miletupolis gibi, iç işlerinde serbest, dış işlerde Roma'ya bağlı, vergi ödeyen kent (civitas stipendiaria) statüsündeydi.¹¹⁸³

MS 2. asırda konumuz olan kentleri etkileyen iki önemli gelişme olmuştur: doğuda Armenia ve Parthia'nın tehdit haline gelişi, imparator Hadrianus'un icraatları.¹¹⁸⁴ Bithynia-Pontus kurulduğunda senatoya bağlı eyaletlerdendi. Traianus artan askeri tehditler ve bozulan ekonomi sebebiyle bu eyaleti imparatora bağlı eyalet yaptı, Genç Plinius'u bu eyalete vali olarak görevlendirdi. Plinius eyalete adım atar atmaz Prusa'ya geldi, kamu harcamalarını incelemeye girişti. Anlaşılan Strabon'un "iyi yönetilen Prusa" diye yazmasından bir asır sonra işler epey değişmişti: "özel kişiler yüksek miktarlarda paraları alıkoyuyor", "bazı paralar devlet hazinesinden yasal olmayan yollarla" harcanıyordu.¹¹⁸⁵ Apameia koloni statüsünde olduğu için eyalet valilerinin bu kente müdahalesi, ağır suçlar gibi birkaç konuyla kısıtlanmıştı. Genç Plinius imparatorun görevlendirdiği vali (legatus Augusti pro praetore) olarak atandığı için bu yetkisi vardı. Zaten kent halkı muhasebe hesaplarının vali tarafından kontrol edilmesi

statüyü ikinci kez kaldırdı (Dio Cass. LIV.7; Magie, *Roman Rule*, Cilt 1, 474, 477, 503). Böylece Kyzikos'a bağlı Miletupolis ve Apollonia da bu statüyü kaybettiler.

¹¹⁸¹ Yaşlı Plinius'un ifadesine göre Miletupolis'in o conventusa bağlı kentler arasında önemli bir yerinin olduğu anlaşıyor (Plin. *HN* V.32). Yargı Bölgesi (conventus iuridicus; Grekçesi diocesis) eyalet valisinin davaları sonuca bağlamak için mahkeme düzenlediği kentlerdi. MÖ 1. asırda Asia eyaletinde 12 conventus vardı ki bunlardan bazıları Pergamon, Sardes ve Tralleis idi (Magie, *Roman Rule*, Cilt 1, 171).

¹¹⁸² Plin. *HN* V.40.

¹¹⁸³ Abmeier, "Zur Geschichte", 12; Aybek ve Dreyer, *Archaologische Survey*, 13. Altın ya da gümüş sikkesi olmaması da ayrıcalıklı bir statüsü olmadığını gösterir.

¹¹⁸⁴ MS 58'deki Armenia seferinde lojistik açıdan önemli olduğu için Apameia-Nikaia arasındaki yol onarılmıştı (Harris, "Bithynia: Roman Sovereignty", 878; Doğancı, "Nüvizmatik ve", 102). Yaklaşık 20 yıl sonra bu sefer Prusa-Apameia yolu onarımdan geçirildi (Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 22, No 9); Prusa-Kios arasına mil taşları yerleştirildi (Corsten, *Inschriften von Kios*, 88-9, No 14).

¹¹⁸⁵ Str. XII.4.3; Plin. *Ep.* X.17A. Plinius'tan sonra Hadrianus döneminde atanan Iulius Severus ve Commodus döneminde atanan M. Aurelius Mundius Mattidianus Pollio da Prusa'nın mali tablolarını kontrol etmiştir (Torchia, "Trajan and", 64).

konusunda istekli davrandılar.¹¹⁸⁶ Aynı dönemde yani MS 2. asır başında Prusalılar, tanınmış vatandaşları Dion Khrysostomos'un itibarını kullanarak bir kez daha özgür kent statüsü almaya çalıştılar ancak elde edebildikleri sadece meclis üye sayısının 100 artırılması oldu.¹¹⁸⁷

Hazar Denizi'nin güneyinde yerleşik olan Parth Krallığı, Romalılar için iki asır boyunca askeri tehdit oldu.¹¹⁸⁸ İmparator Vespasianus Parth sınırında askeri bir bölge oluşturmuş ve bunun Bithynia üzerinden sevk edilecek lejyonlarla savunulmasını öngörmüştü ki, bu strateji Traianus'un Parth seferine kadar sürdürüldü.¹¹⁸⁹ Pontos Euxeinos'un kuzeyindeki Bosporos Krallığı'nın Bithynia-Pontus Eyaletine bağlı olması da bölgenin askeri önemini arttırmıştı.¹¹⁹⁰ Doğuya yapılan seferlerde Bithynia bölgesinin stratejik önem kazanmasının sonuçlarını görebiliyoruz. Örneğin vali olarak daha deneyimli kişiler atanmaya başlanmıştır.¹¹⁹¹ Genç Plinius'un Traianus'a bir mektubu Bithynia'da sahillerin savunmasından sorumlu bir görevli olduğunu, Traianus'un ona cevaben yazdıkları da bölgede başka askeri birlikler olduğunu gösterir.¹¹⁹² Traianus'un Parth seferini (MS 115-117)¹¹⁹³ sakın geçen Hadrianus ve Antoninus Pius dönemleri izlemiş, MS 162'de çatışmalar tekrar başlamıştır. 2. asrın sonlarında Bithynia'dan başka bir

¹¹⁸⁶ Plin. *Ep.* X.47. Apameia'da da geçerli olan Lex Ursonensis yasasına göre koloni kentinin meclisi mali konularda son karar hakkına sahipti (Sherwin-White, *The Letters of Pliny*, 630).

¹¹⁸⁷ Bu statüyü ilk kez Dion'un dedesi almaya çalışmış (Dion Chrys. XLIV.5; XLV.7).

¹¹⁸⁸ Bağdat yakınlarındaki Part başkenti Ktesiphon, Traianus döneminde Romalıların eline geçtiyse de MS 3. asır başına kadar Part seferleri sürdü. Sonrasında Romalılar Partların yerini alan Sasaniilere karşı mücadeleyi sürdürdüler (Tekin, *Eski Yunan*, 247).

¹¹⁸⁹ Oluşturulan askeri bölge Pontus, Galatia, Armenia ve Kappadokia'nın doğu kesimlerini kapsıyordu (Torchia, "Trajan and", 48).

¹¹⁹⁰ Doğancı, "Nüvizmatik ve", 78.

¹¹⁹¹ Doğancı, "Roma İmparatorluğunun", 70, 77; Baz, "Considerations", 265. Genç Plinius'un ölümü üzerine yerine atanan Cornutus Tertullus da aynı yetkilere sahipti (Torchia, "Trajan and", 54). Genç Plinius'un özel yetkilerle Bithynia'ya atanmasının ardında askerî açıdan hazırlık yapma niyeti öngörülebilir ancak Plinius'un icraatları ve imparatorlardan askeri hazırlıklarla ilgili talimat almaması durumun tersi olduğunu göstermiştir. Caracalla'dan Diocletianus'a kadar olan imparatorların Bithynia bölgesine genel bütçeden harcama yaparak kamu binaları ve yollar yaptırmaları bölgenin artan öneminin başka bir göstergesidir (Pitt, "Cities on the", 32).

¹¹⁹² Plin. *Ep.* X.21, 22, 86A. Pontos Euxeinos'taki filonun iaşesinden sorumlu bu görevli praefectus orae maritimae'dir (Turan, "Roma Kolonileri", 199).

¹¹⁹³ Traianus'un Part seferinde başarılı olması için Prusa vatandaşları Asklepiades ile Papas bir adak sütunu diktirmişlerdi, yazıtı Haydar köyü/Keles'te bulundu (Şahin, *Olympos Araştırmaları*, 232-3)

Roma ordusunun geçtiğini, bazı masrafların Nikomedialı seçkin bir kişi tarafından karşılandığını belirten yazıttan anlıyoruz.¹¹⁹⁴

Parth seferlerinin yarattığı askeri hareketlilik 3. asırda da sürdü. İmparator Caracalla MS 215'te ordusuyla Nikomedia'da kışladı, bu sırada Apameia'dan buğday temin etti, sonra Parth seferine çıktı; aynı seferin dönüşünde imparator Macrinus MS 218/9 kışını Bithynia'da geçirdi; III. Gordianus MS 243'te Sasani seferine çıktığında ordusuyla Kios-Nikaia yakınlarından geçerek güneye, Antiokheia'ya ilerledi.¹¹⁹⁵ Bu seferin hemen öncesinde Kios-Prusa yolu onarıldı ve mil taşları dikildi.¹¹⁹⁶ Bu askeri hareketlilik ve Bithynia limanlarının artan önemi, hem mezar taşlarından¹¹⁹⁷ hem de bölge kentlerinin bastığı sikkelerden izlenebiliyor: Apameia ve Kaisareia Germanika'nın sikkelerinde çok sayıda savaş gemisi ve liman tasvirine rastlarız.¹¹⁹⁸ Apameia ve Kios'tan bir Roma lejyonu geçtiğine dair kanıta sahibiz ancak Prusa için bunu söyleyemiyoruz.¹¹⁹⁹ Askeri hareketliliğin dolaylı bir göstergesi de artan sikke darbidir: imparatorluk kararnameleriyle ordunun doğuya sefere çıkacağını öğrenen kentler, askerlere ödenecek

¹¹⁹⁴ Sargın, "Curatores rei", 28. Bu bilgiyi edindiğimiz yazıt için bkz. Adak ve Stauner, "Eine".

¹¹⁹⁵ Dio Cass. LXXVII.17-8; LXXX.4; Eutr. IX.2; Doğancı, "Roma İmparatorluğunun", 78-9; Turan, "Roma Kolonileri", 186. Elagabalus'un (h.d. MS 218-222) 218-9'da ve Valerianus'un da muhtemelen 242'de Bithynia'ya gelmiş olmaları, bölgenin artmış olan stratejik önemini gösterir (Langer, "Power and Propaganda", 113).

¹¹⁹⁶ Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 25-6, No 11.

¹¹⁹⁷ Roma askerlerine ait şu mezar taşları çeşitli tarihlerde açığa çıkarılmıştır: MS 1.-2. asra tarihlenen, Cohors sexte equestris lejyonu askeri olan Nikomedes'e ait, Prusa'da bulunmuş bir mezar taşı (Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 171-2, No 145); 3. asırda Part seferleri sırasında ölmüş Scriptio için yakınlarının diktirdiği, Hisar'da bulunmuş mezar taşı (Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 201, No 173); 218'den sonraya tarihlenen, Nikaia'da bulunmuş mezar taşı (Yarlıgaş, "Principatus Döneminde", 222).

¹¹⁹⁸ Pontos Eukseinos'taki Roma donanması üslerinden birini batıya, Nikomedia'ya kaydıldıktan sonra Nikomedia yakınındaki sahil kentleri de sikkelerine gemi tasvirleri koymaya başladılar (Langer, "Power and Propaganda", 161). Askeri imgeler taşıyan sikkeleri listeleyelim. Apameia: RG I 2, 253, No 45; 254, No 50; 255, No 58; 257, No 67; 258, No 77 ve 78; 259, No 85; 260, No 96, 97, 100, 101; 262, No 103, 104, 105; 264, No 122. Kaisareia Germanika: RG I 2, 281, No 5; 283, No 12 ve 13; 287, No 36 ve 41. Apameia'nın artan askeri önemi madalyonlarında gördüğümüz çok sayıda kadirga, üç sıra kürekli savaş gemisi (triem) tasvirinden de anlaşılmaktadır (Mionnet, *Description de Medailles*, 9, No 41, 42, 43, 44, 46; 12, No 65; 13, No 68, 70, 71; 14, No 74; 16, No 87. Madalyon tanımı için bkz. dn. 168.

¹¹⁹⁹ Roma ordularının geçtikleri kentlerde lejyonların amblemlerini taşıyan, signa denilen sikkeler basılırdı, bunun örneklerini Apameia ve Kios'ta görüyoruz (Akat, "Prusa ad Olympum Sikkeleri", 24). Dion Khrysostomos'un Traianus'un Dacia seferinden az önce verdiği 43. söylevinde ise bazı kişilerin Prusa'dan askere alım işlerinde yolsuzluk yaparak çıkar elde ettiklerini söylemesi, bu sefere Prusa'dan askerlerin de katıldığını, kentte böyle bir askeri hareketlilik yaşandığını düşündürür (Dion Chrys. XLIII.10).

sikkeleri tedarik için daha fazla sikke basarlardı, bunu Bithynia kentlerinde görebiliyoruz.¹²⁰⁰

Hellen kültürüne olan yakın ilgisi, tüm imparatorluğu kaplayan gezileri ve imar hareketleriyle tanınan imparator Hadrianus Asia Minor'e iki kez geldi.¹²⁰¹ İlkinde MS 124'te, birkaç yıl önceki depremde hasar görmüş Nikaia, Nikomedia ve Kios'a geldi, deprem hasarlarını maddi yardımla gidermeye çalıştı. Kios halkı minnettarlığını göstermek için kentin adına Hadrianus'un adını ekledi; dahası imparator adına bir kült kuruldu, bir rahip görevlendirildi.¹²⁰²

Nikomedia, Kios ve Kyzikos'a gittiği bilinen Hadrianus büyük ihtimalle Miletupolis ve Apollonia ad Rhyndakos'a da uğradı zira bu iki kent ara yeredir. Miletupolis'te bulunmuş dört yazıtta kurucu ve kurtarıcı olarak selamlanması bunu destekler.¹²⁰³ Benzer şekilde Apollonia'da da Hadrianus'u kurucu olarak onurlandıran, aynı döneme tarihlenen iki yazıt ile bir zırhlı imparator heykeli ele geçmiştir.¹²⁰⁴ Daha az bulguya sahip olmamıza karşın Hadrianus'un Apameia ve Prusa'ya da uğramış olabileceği düşünülebilir.¹²⁰⁵

¹²⁰⁰ Mitchell, *Anatolia Land*, 255. Roma Döneminde Prusa kenti MÖ 61-MS 256 arasında sikke basmıştır. Bu üç yüz yıl içinde basılan ve *Recueil general des monnaies grecques d'Asie Mineure* kataloğunda yer alan 187 farklı tipteki sikkelerin çoğu (120 tip- %64), Septimius Severus'un MS 195'teki ilk Parth seferinden sonra basılmıştır.

¹²⁰¹ Hadrianus tahtta kaldığı yirmi bir yıl boyunca en az otuz kente şahsi para yardımı yaptı. Bunların büyük kısmı bina ve alt yapı yatırımları için verildi (Hanson, *An Urban Geography*, 76).

¹²⁰² Corsten, *Inscripfen von Kios*, 87, No 12; 88, No 13; RG I 2, 309; Doğancı, "Roma Principatus", 138; Erol-Özdizbay, "Agonlar", 271. Kentin yeni ismi Hadrianus dönemi sikkelerinde görünür (RG I 2, 317, No 34. 35; BMC Bithynia, 133, No 33). Kioslular bununla da yetinmeyip imparator Hadrianus'un sevgilisi/gözdesi Antinous adına da sikke bastılar (Ersöz, "Kios Kenti", 25).

¹²⁰³ Schwertheim, *Inscripfen von Kyzikos II*, 33, No 27; 127. Daha önce değindiğimiz bir noktaya tekrar dikkat çekelim: her ne kadar ktistes kelimesi 'kurucu' anlamına geliyorsa da İmparatorluk Döneminde bu kelime bina yaptırınlar için de kullanılıyordu. Apollonia'da da yeni yaptırdığı binalar için Hadrianus'a bu unvan verildi (Abmeier, "Zur Geschichte", 15-6).

¹²⁰⁴ Abmeier, "Zur Geschichte", 15; Kalogeropoulou-Yalçın, *Apolyont'un*, 30; Aybek ve Dreyer, "Neues", 122; Mendel, *Catalogue des Sculptures*, 16, No 10.

¹²⁰⁵ Hadrianus'un Apameia'ya uğraması için ilk sebep buranın Roma kolonisi olması, ikinci sebep ise eski silah arkadaşı ve imparator olduktan sonra Suriye valiliğine atadığı Lucius Catilius Severus'un memleketi olmasıdır (Birley, *Hadrian*, 158-9). Catilius'un Nikaia ile da bağları vardı. İmparator bu bölgedeyken o da geziye katılmış olabilir. İmparatoru Prusa'ya çekecek sebeplerin başında Olympos dağı gelir: meraklı imparatorun dağlara tırmanma tutkusu iyi bilinir. İmparatorun tanıyor olması gereken Dion Khrysostomos

MÖ 1. asırda Bithynia yeni eyalet olduğunda Mysia Olympos'unun güney bölgelerinde haydutluk olayları görülüyordu.¹²⁰⁶ Bu çetelerden birinin lideri olan Kleon, Parth kralı II. Orodes'le birlikte hareket edip Asia Minor'u ele geçirmeye çalışan Quintus Labienus'a karşı direniş gösterdiği için ödüllendirilmiş, Zeus Abrettenus rahibi yapılmış, geniş bir bölgenin kontrolünü ele geçirmişti.¹²⁰⁷ Hadrianus hem bu bölgedeki kavimleri bir araya toplamak, hem güvenliği sağlamak hem de bölge kentlerini birbirine bağlamak için ikinci gezisinde, MS 131'de üç kent kurdu: Hadrianoi, Hadrianeia, Hadrianoutherai.¹²⁰⁸ Bu bölge Hellenistik Dönemden beri iskân edilmiş olsa da, yüzey araştırmaları bu kentlerin kurulmasından sonra bölgede nüfusun arttığını gösteriyor.¹²⁰⁹ Hadrianus bu kentleri kurarken Prusalılar imparatorun kentlerine gelmeyeceğini anlayınca ona bir heyet gönderdiler. Muhtemelen saygılarını sunup bazı ayrıcalıklar istediler ancak bu dönemde kentin statüsünde bir değişiklik kayıtlara geçmedi.¹²¹⁰

Hadrianus'un bu gezisi Bithynia kentleri için verimli sonuçlandı. İmparatorun maddi desteğiyle depremin hasarları giderildi, pek çok yeni yapı yapıldı.¹²¹¹ Apameia'da bir hamam¹²¹², Apollonia ad Rhyndakos'da bir stoa¹²¹³ yapıldı. Miletupolis'te depremde

yeni ölmüştü ve onun, eyalet valisine şikâyet edilen imar faaliyetlerini görmek istemiş olabilir. Ayrıca yakın arkadaşı Polyaeus muhtemelen Prusa vatandaşıydı (*Historia Augusta, Hadrianus*, 15.4). Polyaeus'un imparator Claudius'a tapınak olarak bağışladığı bir evle ilgili bir davaya kısa süre önce vali Genç Plinius bakmıştı (Plin. Ep. X.70). Yani Prusa'da ilgisini çekecek şeyler mevcuttu (Birley, a. g. y.).

¹²⁰⁶ Str. XII.8.8. Cicero bir mektubunda Mysia'daki çetelere karşı başarıyla mücadele eden kardeşi Quintus'u kutlar (Cic. *Ad Q. Fr.* I.1.19).

¹²⁰⁷ Can, *Antik Çağ Sözlüğü*, 532; Maige, *Roman Rule*, Cilt 1, 436. Kleon'un hatırı sayılır bir ticaret hacmine sahip Pergamon-Kyzikos yolunda haydutluk yaptığı düşünülebilir.

¹²⁰⁸ Magie, *Roman Rule*, Cilt 1, 616-7; Jones, *The Cities of*, 89; Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 157; Türk, "Balıkesir", 30. Diğer amaçların yanında Hadrianus'un av tutkusuna uygun oluşu, bu bölgede kent kurmasına etki etmiştir (Magie, a. g. y.; Jones, a. g. y.).

¹²⁰⁹ Şahin, "Büyükorhan", 183.

¹²¹⁰ Güçlü, "Yazıtlar Kataloğu", 43, No 21.

¹²¹¹ Roma İmparatorluğu genelinde MS 132'de bir envanter sayımı yapılmış ve depolarda ihtiyaçtan çok daha fazla mermer stoğu bulunduğu görülmüştür. Öyle görünüyor ki "bütün eyaletlerde Hadrian döneminde bir mermer bolluğu" yaşanmıştır (Albustanlıoğlu, "Dokimeion", 101). Hadrianus'un cömert imar faaliyetlerinin ardında böyle bir gerçek yatmaktadır.

¹²¹² Corsten, *Inschriften von Apameia*, 73, No 51; Güçlü, "Yazıtlar Kataloğu", 49-50, No 32. Apameia halkı bu hamamı bağış almadan kamu fonları ile inşa ederek pek az kentin yapabildiği bir iş başarmıştı (Pitt, "Cities on the", 27).

¹²¹³ Aybek ve Dreyer, *Archäologische Survey*, 16; Kalogeropoulou-Yalçın, *Apolyont'un*, 32. Apollonia'da bir portiko da yapılmış olabilir (Gülbay, "Emperor Hadrian's", 407).

yıkılmış bir tapınak yeniden yapıldı.¹²¹⁴ Bunlardan başka Kios'ta Hadrianus için iki heykel¹²¹⁵; Prusa'da bir heykel dikildi.¹²¹⁶

Uzun, müreffeh Roma Barışı (MÖ 27-MS 180)'nı karmaşa ve çatışma dönemi izledi. Aynı yıl (MS 193) içinde beş kişi¹²¹⁷ Roma imparatoru olduğunu ilan edince iç savaş kaçınılmaz oldu. Prusa ve Kaisareia Germanika kentleri bu mücadelede yanlış ata oynadılar: Prusa tahtta sadece iki ay kalabilen Didius Iulianus için¹²¹⁸, Kaisareia kenti ise Pescennius Niger için sikke bastı.¹²¹⁹ Pescennius Niger portresi, liman ve gemi tasvirleri taşıyan Kaisareia sikkesi buranın, Kyzikos'ta gerçekleşen çarpışmada Septimius Severus'a karşı savaşıyan Niger'in kuvvetlerine lojistik destek sağlayan bir liman olduğunu düşündürüyor.¹²²⁰ Septimius Severus'un nihai zaferinden sonraysa Kaisareia, üzerine Nike konmuş bir sütun ve fener tasvirli sikke basarak yeni imparatorun gözüne girmek istemiş olmalı.¹²²¹ Kios ise kazanan tarafı baştan seçmiş olmanın verdiği mutluluğu sikkelerine gururla yansıttı.¹²²² MS 194'teki nihai çarpışmanın gerçekleştiği, Kios-Nikaia arasındaki dar geçidin günümüzdeki Karsak Geçidi olduğu düşünülür.¹²²³

Üçüncü asrın ilk çeyreğinde, Prusa bilmediğimiz bir sebep yüzünden kötü bir dönem geçirmiş olmalı. Nüfus azalmasıyla kendin gösteren bu kötü dönem 227-230 arasında

¹²¹⁴ Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 127.

¹²¹⁵ Corsten, *Inschriften von Kios*, 87, No 12; 88, No 13. Hadrianus'un gezisinden sonra Kios ayrıca kent adının başına Hadriane kelimesini ekledi, dönemin sikkeleri Hadrianon Kianon lejantıyla basıldı (RG I 2, 317, No 34, 35). Kios sikkelerinde bu lejanda en son Commodus döneminde (MS 180-192), eşi Crispine adına basılan sikkede rastlarız (RG I 2, 320, No 53).

¹²¹⁶ Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 17-19, No 5.

¹²¹⁷ Pertinaks, Didius Severus Iulianus, Pescennius Niger, Clodius Albinus ve Septimius Severus.

¹²¹⁸ RG I 4, 584, No 66; Akat, "Prusa ad Olympum Sikkeleri", 35.

¹²¹⁹ Magie, *Roman Rule*, Cilt 1, 670; RG I 2, 281-2, No 5, 6, 7, 8, 9. Aslında Kaisareia kentinin Pescennius Niger'in tarafında yer alması, Asia Minor'ün çoğunu Niger'e bağlı birlikler elinde tuttuğu için, daha mantıklıydı; Byzantion ve Nikaia da böyle davranmıştı.

¹²²⁰ RG I 2, 281, No 5. Taht mücadelesini Septimius Severus kazanınca Kaisareia kenti bu kez yeni imparator ve eşi Iulia Domna'nın tasvirlerini sikkelerine bastı (RG I 2, 283, No 12, 13).

¹²²¹ BMC Bithynia, 122, No 2.

¹²²² Septimius Severus dönemi sikkelerinde "İmparator Severus'un yönetiminde dünya mutlu, mutluyuz biz Kioslular" yazısını görürüz (RG I 2, 321, No 56). Severus kendini desteklemeyen kentleri yağma ile cezalandırıyordu. Sikke üzerindeki bu yazının bir sebebi de imparatorun gözüne girmek, ona yağ çekmektir.

¹²²³ Dio Cass. LXXV.6; Hdn. III.2.9; Magie, *Roman Rule*, Cilt 1, 671.

Bithynia valiliği yapan Lollianus'un çabasıyla bitmiş olmalı ki onu "vatanın kurucusu" olarak onurlandıran bir yazıt kentin görünür bir yerine dikildi.¹²²⁴ (Resim 26)

Bir sonraki asırda tüm Roma tarihini belirleyen etken 3. Asır Krizi'dir (235-284). Barbar (Franklar, Alamanni, Sasaniler) akınları, korsanlar, iç isyanlar, imparatorluk tahtını gasp edenler (sayıları 51'dir) istikrarı ve ekonomiyi bozmuş, bunlar da paranın değerinin düşürülmesine yol açmıştır.¹²²⁵ 249-262 arasındaki Cyprian vebası bu gelişmelerin tuzu biberi olmuş, Roma İmparatorluğu yıkımın eşiğine gelmişken Aurelianus'un askeri zaferleri ve Diocletianus'un onu takip eden reformlarıyla kötü gidişat düzeltilmiş, çöküş ertelenmiştir.¹²²⁶

Konumuz olan kentleri etkileyen başka bir yıkıcı olay Got akınlarıdır. Pontos Euxeinos'un batısında Moesia'dan yola çıkan Gotların doğu kolu (Ostrogotlar) on beş yıl içinde Asia Minor'ün kuzey ve batısında pek çok sahil kentini yağmaladılar. 258'deki akınlarında Nikomedia, Nikaia, Kios, Apameia, Prusa yağmalandı, Rhyndakos'un taşkın yaptığı döneme denk gelmesi sayesinde Kyzikos tesadüfen kurtuldu.¹²²⁷

Got akınlarına maruz kalan kentlerin çoğu bu olaydan sonra küçüldü, önemsizleşti. Yaklaşık 10 yıl sonra gelen yıkıcı bir deprem yıkımı perçinledi.¹²²⁸ Nikomedia ve Nikaia gibi büyük kentler haricinde Bithynia kentlerinin çoğunun adını tarihi olaylar

¹²²⁴ Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 27, No 12; Güçlü, "Yazıtlar Kataloğu", 65, No 46. Kandes azalan nüfusu normale getirmek için valinin yeni yerleşimci iskân ettiğini yazar ama temellendirmez (Kandes, *Kuruluşundan*, 48-8).

¹²²⁵ Drinkwater, "Maximinus", 28; Bekker-Nielsen, *Urban Life*, 155-7.

¹²²⁶ Veba salgınının seyrini Kartaca piskoposu Cyprian'ın yazdıklarından takip edebildiğimiz için bu ad verilmiştir (Corbier, "Coinage", 398).

¹²²⁷ Zos. I.35; Ramsay, *Anadolu'nun*, 173; Bekker-Nielsen, *Urban Life*, 156; Can, *Antik Çağ Sözlüğü*, 358; Wilkes, "Provinces", 227.

¹²²⁸ Mal. *chron.* 12.298.22. Bölge kentlerinin önemsizleşmesinde kuşkusuz sonraki depremlerin de payı oldu. Örneğin MS 350, 355 ve 358'de gerçekleşen depremler (Amm. Marc. XVII.7.1-8; Doğancı, "Nikomedia", Cilt 1, 122-3).

içinde bir daha duymayız. Prusa, Apameia, Apollonia ve Kios'ta sikke basımı bu dönemde, Miletupolis'te ise on yıl kadar önce sonlandı.¹²²⁹

Diocletianus döneminde (MS 284-305) imparatorluk toprakları 12 diocesis'liğe (yönetim bölgesi) ayrılınca Prusa ve çevresi Pontica diocesis'liğindeki Bithynia eyaletine bağlandı.¹²³⁰ Çok daha sonra, I. Heraklios döneminde (MS 610-641) thema denilen eyalet sistemine geçildiğindeyse bu kez Opsikion thema'sında yer alacaktı.¹²³¹ Tahttan indirilen Roma imparatoru Vetranius'un, ömrünün son altı yılını geçirmesi için MS 350'de Prusa'ya gönderildiği, Prusa'nın Antik Çağ tarihine ilişkin son bilgimizdir.¹²³²

Prusa'nın 6. asırdaki hali için Stephanos Byzantinos “küçük bir kent” ifadesini kullanır.¹²³³ I. Iustinianus döneminde (527-565) Prusa ve Kios'ta küçük bir garnizon vardı.¹²³⁴ Apameia da küçük bir piskoposluk merkeziydi, adını Konstantinopolis patriği Ioannes Khrysostomos'un 401'de sürgüne gönderilirken geçtiği kent olarak duyarız.¹²³⁵ Orta Çağda 1 km. kuzeybatıya, günümüz ilçe merkezine taşındı. 7. asırdan sonra Arapların Anadolu'ya düzenli seferler yapmaları kentleri olumsuz etkiledi, surları olmayan ova yerleşimleri tarihten silindi. Görüldüğü gibi Prusa'nın tarihi olaylar içindeki sessizliği Roma ve Erken Bizans Döneminde de sürdü: “gururlanmanın,

¹²²⁹ Akat, “Prusa ad Olympum Sikkeleri”, 56-7; RG I 2, 246; Ersöz, “Kios Kenti”, 23; Aybek ve Dreyer, *Archaologische Survey*, 15; Güzelsoy, “Miletupolis Kenti”, 46. Bosch, Apameia'da Got istilasından 2 yıl sonra sikke basılmış olmasını kentin Got istilasının hasarını telafi etmiş oluşu olarak yorumlar (Bosch, “Apameia Sikkeleri II”, 10). Ancak bu yoruma temkinli yaklaşılmalıdır zira sikke basımının ardı gelmemiştir. Batın Öztürk'ün Apameia'da Bizans Dönemine değin sikke basımının sürdüğünü söylemesi de temelsizdir (Öztürk, “Roma Kolonizasyon Sikkeleri”, 15). Eyalet kentlerinde sikke basımının sonlanmasının başka bir sebebi de imparatorun yasaklaması olabilir (Akat, a. g. y.).

¹²³⁰ Bekker-Nielsen, *Urban Life*, 159; Efendiler, “Bizans Döneminde Bursa”, 42-3. Aynı bölümlemede Rhyndakos ırmağının batısı Asia diocesis'liğindeki Hellespont eyaletine bağlıydı (Efendiler, a. g. y.; Türk, “Balıkesir”, 24).

¹²³¹ Efendiler, “Bizans Döneminde Bursa”, 45.

¹²³² *Chron. Pasch.* p. 540. Paphlagonialı hatip Themistios'un (yakl. MS 317-388) bir söylevine göre Vetranius Kios'un kuzeyindeki Arganthoneion dağına yakın bir yerde yaşamıştır (TIB 13, 950).

¹²³³ Steph. Byz. P # 260 “Prusa”

¹²³⁴ Theophanes garnizondaki askerlerin aylıklarını alamadıkları için isyan ettiklerini, bu yüzden imparator I. Iustinianus tarafından Thrakia'ya nakledildiklerini yazar (Theop. *chron.* AM 6054, ad 561/2).

¹²³⁵ Bondoux, “Les Villes”, 381.

gösteriş yapmanın cazibesine kapılmayan, kargaşaya sürüklenmeyen silik bir eyalet kenti” olarak varlığını sürdürdü.¹²³⁶

Geç İmparatorluk Döneminde imparatorlar bir yandan barbar akınları, iç karışıklıklar ve enflasyonla uğraşırken bir yandan da sayıları artan Hristiyan topluluklarla uğraştılar. Bu yeni inanç kentsel hayatta önemli değişimlere yol açmıştır. Bir sonraki bölümde hem kent yaşamına yakından bakacağız hem de kültürleri ve Hristiyan toplulukları inceleyeceğiz.

¹²³⁶ Syme, *Anatolica*, 354. Strabon belki de bu özellikleri yüzünden Prusa için “iyi yönetilen” kent der (Str. XII.4.3).

5- PRUSA’NIN SOSYO EKONOMİK DURUMU

Konumuz olan bölgede, Hellenlerin gelişiyle MÖ 7. asrın sonlarından itibaren polis yerleşimlerinin kurulduğunu görüyoruz.¹²³⁷ Polis kelimesini ‘kent devleti’ olarak çevirmek onun sahip olduğu iki önemli özelliğe vurgu yapar: yeryüzünde belli bir alanı kaplayan yerleşim (kent) oluşu ve çeşitli kurumlarıyla bir idari birlik (devlet) oluşu.¹²³⁸ Bir polisin arazisi konutlar ve resmi yapıların bulunduğu alandan başka çevresindeki tarım arazisini, kontrol edebildiği arazileri de kapsar ki buna khora denir.¹²³⁹ Polis ayrıca bir kişinin etnik aidiyetini, kültürel kimliğini de gösterir.¹²⁴⁰

5.1 Kentin Görünümü

Prusa klasik anlamda polis değildi, ilk sakinleri Hellenler değildi.¹²⁴¹ Kuruluşundan sonra küçük bir yerleşim olduğunu, I. Prousius döneminde polis halini alacak şekilde büyütüldüğünü belirtmiştik. Elimizdeki bilgilerle kentin resmini çizmeye çalışırsak ilk önce heybetli surlarıyla başlamalıyız. Surların ilk ne zaman yapıldığını bilemiyoruz.¹²⁴² Ancak MÖ 1. asırdaki Mithridates Savaşları sırasında oldukça sağlam durumda olduklarını biliyoruz.¹²⁴³ MS 258’deki Got akınlarından önce surlar sütun parçaları, kırık yazıtlar ve büyük mermer bloklar ile berkitildi.¹²⁴⁴ 3500 m. uzunluğundaki surların

¹²³⁷ Polisin doğuşuna ilişkin tartışma için bkz. Avram, “Propontic Coast”, 16. Hellenistik Dönem’den sonra bağımsız kent devleti niteliksel değişimler geçirdi: artık yerel bir beye ya da krala bağımlıydılar, genelde surları yoktu, vatandaşları sadece hür erkeklerden oluşmuyordu.

¹²³⁸ Az da olsa, polis ve kent devleti kelimelerini eş anlamlı kullanmanın sakıncaları olduğunu Avram, Yunanistan’daki Mykalessos yerleşimi üzerinden açıklar: Thukydides’in üç yerde polis olarak andığı bu yerleşimi modern tarihçiler küçüklüğü yüzünden “gerçek anlamda polis değil” diye tanımlarlar (Avram, “Propontic Coast”, 23). Bu örnekle antik yazarların bir yeri polis olarak ifade etmelerindeki en önemli kıstasın özerklik olduğunu anlıyoruz.

¹²³⁹ Polisin çevresindeki küçük yerleşimler için aasty, polisma, polichne, polichnion gibi kelimeler kullanılırdı (Avram, “Propontic Coast”, 47).

¹²⁴⁰ Önceleri her boy bir poliste yaşardı ancak Arkaik Dönemden sonra kent nüfusu heterojen hale geldi.

¹²⁴¹ Sakinleri Hellen olmamasına karşın Hellen yazarlar tarafından polis olarak nitelenmiş yerleşimler vardır, örneğin Sidon.

¹²⁴² Recep Okçu surların Hellenistik-Roma Dönemi duvar örgüsü olduğunu düşünür (Okçu, “Prusa ad Olympum Mozaikleri”, 31). Bursa İl Kültür Müdürlüğü’ne yaptığımız yazılı başvuruda surların restorasyonu sırasında bulunmuş küçük buluntuların dökümünü istemiştik. Cevap olarak bir tane bile küçük buluntu çıkmadığı söylendi !!! (İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü’nün E-63300701-150-1728632 sayılı ve 20.09.2021 tarihli yazısı). Oysa yeni yayımlanan bir kitapta sadece 2016 yılında ve sadece Zindankapı bölgesindeki kurtarma kazılarında “Hellenistik Dönemden Geç Osmanlı Dönemine kadar tarihlendirilen birçok farklı gruba ait, önemli miktarda, çok çeşitli ve nitelikli pişmiş toprak buluntu ele geçmiştir” denmektedir (İnanan, *Zindankapı*, v). Ayrıntılı mimari çalışma yapılmadığı için surların ilk Hellenistik Dönemde yapıldığı tahminden öteye geçemiyor.

¹²⁴³ Oros. VI.2.

¹²⁴⁴ Corsten, *Inschriften von Prusa II*, 50. Pupienus Maximus dönemine (MS 238) ait bir madalyon ve sikkenin üzerinde yer alan kontrmark kaleye benzetilip Olympos dağı ve Prusa kalesiyle

çevrelediği Hisar içi, yaklaşık 39 hektar büyüklüğündedir.¹²⁴⁵ Tabula Peutingeriana’da Prusa için bir şekil konmamış oluşu küçük bir yerleşim olarak kabul edildiğini gösterir.¹²⁴⁶ Ancak MS 2. asra gelindiğinde kent kaplıcalar bölgesine değin genişlemişti.¹²⁴⁷ Bu büyüklüğe göre Prusa nüfusunu 3700-4000 olarak tahmin edebiliriz.¹²⁴⁸ Surlarda, Osmanlı Döneminde olduğu gibi, birden çok kapı olduğunu

ilişkilendirilmiştir (Mionnet, *Description de Medailles*, 233, No 1377; RG I 4, 596, No 155). Corsten’in bu kontrmarkı Prusa surlarına yapılan güçlendirmeyle ilişkilendirmesi bize göre aşırı yorumdur. Zira sikkeler üzerindeki bu işaretlerin, tarihi olayları betimlemekten çok sikkelerin değerinin güncellenmesi, yasal hale getirilmesi gibi pratik işlevleri vardı. Üstelik bu küçük işaretle hem dağın hem kalenin tasvir edilebilmiş olması makul görünmemektedir. Prusa sikkelerindeki kontrmarkları inceleyen Yücel Akat kale ve dağ şekline benzeyenini bulamamıştır. Maximus dönemine ait iki sikkede imparator başı ve Grekçedeki Δ harfi şeklinde kontrmarklar tespit etmiştir ki bunları kaleye benzetmek güçtür (Akat, “Prusa ad Olympum Sikkeleri”, 79 vd.; 102). Prusias ad Hypium sikkelerindeki bir kontrmark (⌘) dağ simgesini çağırırsa da tapınak olarak yorumlanmıştır (Price, “Countermarks”, 38, 41-42). Ayrıca kontrmarkların genellikle sikkelerin ait olduğu kentten başka bir yerde basıldığı görüşü hakimdir. Yücel Akat Prusa sikkelerindeki kontrmarkların Nikomedia’da basıldığını düşünür (Akat, “Prusa ad Olympum Sikkeleri”, 91-2). Bu durumda Nikomedia’da basılan kontrmarkın Prusa’da yapılan sur onarımını temsil etmesi düşük bir olasılık haline gelir.

¹²⁴⁵ Yılmaz, “Bursa Sur Kapıları”, 88. Kent alanı Google haritalar uygulaması ile ölçülmüştür.

¹²⁴⁶ Rahim E. Efendiler’in öne sürdüğü gibi Prusa’nın Pergamon ya da Philadelphia ile eşit büyüklükte olması makul değildir (Efendiler, “Bizans Döneminde Bursa”, 42). Antik kentlere büyüklüğüne göre 1-5 arası değerler veren *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Prusa’yı 3 ile; Nikaia, Nikomedia’yı ise 4 ile göstermiştir (Pitt, “Cities on the”, 47-8).

¹²⁴⁷ Dion Khrysostomos kenti güzelleştirmek için kaplıcalar bölgesine sütunlu yol ve atölyeler yaptırdığını yazar (Dion Chrys. XLVI.9). Kandes Gökdere yatağında bulunmuş Grekçe yazıta dayanarak kentin buraya kadar büyümüş olması gerektiğini söyler (Kandes, *Kuruluşundan*, 29). Kentin Hisar dışında, doğuya doğru genişlediğine dair elimizde hiç kanıt olmasa bile, öyle olduğunu varsayarsak kentin uzun aksı 3.8 km (=20 stadion)’ye çıkar ki Dion’un karşılaştırma olarak söylediği Antiokheia’nın 36 stadion’luk büyüklüğüne yine yaklaşamaz (Dion Chrys. XLVII.16). Fikir vermesi için Nikaia surlarının Prusa surlarından 1400 m. daha uzun (4900 m.) olduğunu söyleyelim.

¹²⁴⁸ Antik yerleşimlerin nüfus tahmini çetrefil bir konudur. Karl Julius Beloch tarihi kaynaklarda geçen asker sayılarını, Eberhard Ruschenbusch ise Attika-Delos Deniz Birliği’ne ödenen vergi miktarını nüfusu tahmin etme yöntemi olarak önermişler. (Beloch, *Die Bevölkerung*; Ruschenbusch, “İlk Atina Birliğinde”). Coğrafyanın aynı kaldığı ilkesinden hareketle Yunanistan’ın 19. asırdaki kent nüfuslarını antik kent nüfuslarını tahmin etmede kullananlar oldu. (Pressat, *Dictionary of Demography*, 24). Alternatif olarak nekropolise defnedilen bireylerin sayısı, eğlence yapılarındaki seyirci koltuk sayısı yöntemleri önerildi (Hanson ve Ortman, “Estimating the Populations”, 302-303). Ancak önerilen bu yöntemlerin zayıf yanları vardır. Örneğin asker sayısı yöntemi fiziki durumu iyi olup da orduya katılmayanları, defin sayısı yöntemi nekropolisteki kremasyon gömüleri hesaba katmaz. Attika-Delos Birliği’nde büyüklük ile vergi tutarı arasında bir ilişki olsa da her kent büyüklüğü ile orantılı vergi ödemiyordu. Eğlence yapılarındaki seyirci koltukları yakın yerleşimlerden gelecekler de düşünülerek yapıldı. Bu yöntemlerin zayıflıklarını aşan, Hellen kentlerinin MÖ 4. asırdaki nüfuslarını tahmin etmeye yarayan birkaç değişkenli bir yöntem Mogens Herman Hansen tarafından önerilmiştir ki Prusa nüfusunu tahminde bu yöntemi kullandık (Hansen, *The Shotgun Method*). Bu yöntem sur içi alanın kaçta kaçının iskana ayrıldığı, bir evin ortalama büyüklüğü ve ortalama hane halkı değişkenlerine dayanır (Hansen, a. g. e., 35). Prusa’yı dahil edebileceğimiz küçük-orta büyüklükteki kent grubunda ortalama olarak kent alanının yarısı iskana ayrılmıştır (Hansen, a. g. e., 46). Prusa’nın orta büyüklükte bir kent olduğuna Storey de katılır (Storey, “History and Administration”, 38). Bu durumda 39 hektar ölçtüğümüz sur içi alanın 19,5 hektarında konut bulunduğunu varsayabiliriz. Hektar başına düşen konut sayısı ortalama 30-33’tür (Hansen, a. g. e., 51). Prusa için konut sayısı $19,5 \times 32 = 624$ bulunur. Ortalama hane halkı 6 olarak alındığında (Hansen, a. g. e., 60) Prusa için 3744 sayısına ulaşırız. Hansen’e göre Prusa’nın dahil olduğu küçük-orta büyüklükteki kentlerin toplam nüfusunun 1/3ü sur içinde yaşar (Hansen, a. g. e., 64). Buna göre Prusa’nın Hisar dışında yaşayan nüfusu 7488 bulunur. Roma Döneminde sur içi nüfusunun biraz

varsayabiliriz. Prusa yazıtlarından kalabalık bir bölümün Saltanat Kapı çevresinde bulunmuş oluşu, bu kapının Antik Çağda da önemli bir konumu olabileceğini, üzerine ya da yan taraflarına asılmış onurlandırma yazıtları olabileceğini düşündürür.

İmparator Commodus dönemine ait bir Prusa sikkesinde nehir tanrısının ΠΕΙΕΡΟΙ ΠΙΟΒΛΑΕΩΝ – PEIEROS PROUSAEON lejantıyla birlikte tasvir edilmesi kafa karıştırıcı görünebilir.¹²⁴⁹ Daha önce Kaisareia Germanika kenti ve Strabon'un bahsettiği üçüncü gölün yeri hakkında fikir yürütürken vurguladığımız gibi, zaman içinde arazideki değişimleri, tarihi coğrafyayı göz önünde tutan bir bakış, tarih araştırmaları için elzemdir. Bu isimde bir nehir Prusa çevresinde bilinmediği için bunun Odryses'in küçük kollarından biri olabileceği düşünülmüştür.¹²⁵⁰ Ancak uzun süre Bursa'da yaşamış 15. asır tarihçisi Neşri'nin, Osmanlı fethine değin Gökdere'nin Hisar'ın önünden ovaya aktığını yazması¹²⁵¹, 1931-32'de Tayyare Kültür Merkezi inşa edilirken mimar Arif Hikmet Koyuncuoğlu'nun Setbaşı Deresi kalıntılarına rastlandığını belirtmesi¹²⁵² buradan bir dere aktığını gösteriyor. Bu sayede Peieros

artarak 5000'e yaklaştığı tahmin edilebilir. Bu yöntemin MÖ 4. asrı temel alması eleştirilebilir. Ancak surlarla çevrili alanın izin verdiği nüfusun çağlar boyunca çok değişmediği söylenebilir. 1432'de Bursa'ya gelen Broquiere sur içinde bin kadar ev olduğunu söyler (Broquiere, *Denizasırlı Seyahat*, 31). Hisar bölgesinin 1487 yılındaki nüfusu 2066, 1521 nüfusu 4475, 1573 nüfusu 5981 kişi olarak bildirilmiştir (Maydaer, "Klasik Dönemde", 27). Yani kuruluşu izleyen 18 asır boyunca Prusa'nın nüfusu 2000-4000 arasında değişmiştir. Modern çalışmalarda hektar başına 250 kişi olarak verilen nüfus yoğunluğuna dayanarak Hisar bölgesinin nüfusu 9750 olarak hesaplanabilir (Çahantimur vd., "Urban Sustainability", 1941). Günümüzde Hisar içinde tarım için ayrılmış neredeyse hiç arazi kalmamış olduğu düşünüldüğünde hesapladığımız nüfus makuldür. Aynı yöntemle Kios'un yaklaşık 143 hektar olarak ölçtüğümüz alanına göre nüfusu 13 700; Apameia'nın, koloni olmadan önceki 109 hektar büyüklüğüne göre nüfusu 10 400 olmalıdır. Mitchell, Kaisareia Germanika'nın nüfusunu 3000 ya da altında olarak tahmin eder (Mitchell, *Anatolia Land*, cilt 1, 244).

¹²⁴⁹ RG I 4, 582, No 46.

¹²⁵⁰ Akat, "Prusa ad Olympum Sikkeleri", 132; TIB 13, 900; Imhoof-Blumer, "Fluss und Meergötter", 266.

¹²⁵¹ Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihannüma*, 187. İki sondaj kazısı bu görüşü destekler. Reyhan semtinde yapılmış ilk kazının raporunda "...sürüklenmiş durumda Roma-Bizans seramiklerine, dere taşlarına rastlanması, bu alanın Hanlar Bölgesinden Fomara'ya kadar uzanan bir dere yatağı olabileceğini düşündürmüştür" denir (BMüze, 07.07.2006 tarihli rapor). İkinci kazı Altıparmak başlangıcındaki Şehabettinpaşa Cami önünde yapılmış ve buranın da dere yatağı olabileceği değerlendirilmiştir (BMüze, 24.06.2009 tarihli rapor).

¹²⁵² Dalkılıç, *Havada Bursa*, 91. Raif Kaplanoğlu Şehreküstü'de bir apartmanın yapımı sırasında köprü temellerine rastlandığını belirtir (Kaplanoğlu, *Bursa Tarihi Kronolojisi*, 227). Gökdere'nin erken dönemdeki seyri bağlamında bu köprüyle ilgili daha fazla araştırma, şartlar elverdiğince yapılmalıdır.

nehirinin, yatağı değiştirilmeden önceki Gökdere olduğunu söylenebilir.¹²⁵³ Bahar aylarında Gökdere'nin yatağından taşıdığını, suların yayıldığı geniş alanda bol miktarda yabani ot, fidan vb. çıktığını, yazın sıkça sıtma görüldüğünü düşünebiliriz.¹²⁵⁴

Kentin planı hakkında yorum yapan araştırmacılar Roma kentlerinin iskeleti olan ve birbirine dik iki caddenin (decumanus maximus - cardo maximus) kesiştiği plan tipinin Prusa'da da mevcut olduğunu söylemişlerdir.¹²⁵⁵ (Resim 27) Ancak Prusa Romalılar tarafından kurulmadığı gibi, Roma egemenliğine girdikten sonra yeniden inşa hareketine sahne olmamış, hiçbir dönemde Roma kentleşmesini yansıtmamıştır. Prusa Hellenistik Dönemde kullanımı artan ızgara plan tipine göre kurulmuş, bunun doğal sonucu olarak birbirini dik kesen iki büyük cadde oluşmuş olsa böyle bir yorum yapılabilir. Ancak Hisar içi planı ızgara planının uygulanmış olduğunu düşündürmeyecek denli düzensizdir. Bu yüzden Roma kent planını Prusa'da aramayı uygun bulmuyoruz.

Prusa'da varlığından emin olduğumuz bir bina kent meclisi binasıdır, Dion Khrysostomos bazı söylevlerini bu binada vermiştir.¹²⁵⁶ Genç Plinius'un vali olarak Prusa'ya geldiğinde kaldığı konukevi (hospitium), meclis binasına yakın konumda, daha çok kamu binalarının bulunduğu bir konumda olmalıdır.¹²⁵⁷ Tam yerini belirleyemesek de kentte bir hamam olduğunu da kesinlikle biliyoruz.¹²⁵⁸ Ayrıca kaplıcalar bölgesinde

¹²⁵³ Peieros, Cilimboz deresi olamaz. Zira Gökdere güneydoğu-kuzeybatı istikametinde akarken surların önünden geçmekteydi; biraz aşağıda Cilimboz ile birleştiğini düşünebiliriz. Ovaya bakan Prusa'lı Gökdere'yi temaşa ederdi.

¹²⁵⁴ Bu da Prusa çevresinde bulunmuş stellerde dalları, otları kesmede kullanılan, falx arboraria denen aletin sıkça geçmesini açıklar (Uzunoğlu, "Ölü Ziyafeti Sahneli", 402, No 1; 405, No 3; 406, No 4; 407, No 5; 408, No 6).

¹²⁵⁵ Engin Yenal Ortapazar Caddesi / 2. Kavaklı Caddesi'ni, Mustafa Şahin ise kenti daha iyi ortalayan Ortapazar Caddesi / Oruç Bey Caddesi ikilisini önermiştir (Şahin, "Hisar Kazıları", 51).

¹²⁵⁶ Dion Chrys. XLIX, L.

¹²⁵⁷ Plin. Ep. X.81. İşlevinden yola çıkarak konukevinin Bizans Döneminde tekfur konutuna, Osmanlı Döneminde Bey Sarayı'na dönüştüğü tahmin edilir (Şahin, "Hisar Kazıları", 50).

¹²⁵⁸ Plin. Ep. X.23. Yeni yapılacak hamam için Genç Plinius'un yıkık bir evin yerini önermesi, hamamın Hisar içinde olduğunu düşündürür (Plin. Ep. X.70). Böyle bir hamam kendiliğinden çıkan sıcak suyla çalışıyor olabilir zira jeolojik bir çalışma bunun mümkün olduğunu ortaya koymuştur (İlkışık vd., "Yeraltı Radarı", 12-3). Plinius hamamın yapımı için "özel şahıslardan para toplamaya başladım" derken Dion Khrysostomos da valinin yüreklendirmesiyle bir konuşma yaptığını ve kenti daha düzenli hale getirmek için sorumluluk aldığını söyler ki, bu ikisinin eşzamanlı olduğunu yani Plinius'un hamam yapımı için para istediği soylular arasında Dion'un da olduğunu düşünebiliriz (Plin. Ep. X.23; Dion Chrys. XL.5).

de bir hamam ya da Asklepios ile ilgili bir kült alanı olabilir. Biraz daha ileride, Çekirge’de ele geçmiş kalıntılar da bir başka hamama işaret ediyor olabilir.¹²⁵⁹

Prusa’da tapınaklar da vardı. Bunlardan biri kentin baş tanrısı Zeus’a ait olandı. Bu tapınağın bir yangın geçirdiğini biliyoruz.¹²⁶⁰ Traianus Dönemine ait bir sikkede kubbe çatılı, tapınak izlenimi veren bir yapı görüyoruz ki görünümü akla hemen Osman Gazi Türbesi kubbesini getiriyor.¹²⁶¹ (Resim 28) Prusa sikkelerindeki diğer tapınak tasvirleri hep altı sütunludur. (Resim 29) Dion Khrysostomos döneminde yangın geçiren tapınağın ancak 50-60 yıl sonra, gururla sergilenecek şekilde yeniden yapıldığını düşünebiliriz. Genç Plinius’un bir mektubunda imparator adına bir tapınak yapılmasından bahsedilir. Prusa neokoros unvanına sahip bir kent olmadığı için bunu tapınak boyutunda bir bina değil de küçük bir anıt, mabed gibi düşünmeliyiz.¹²⁶²

Her kentte olduğu gibi Prusa’da da en az bir nekropol (mezarlık) olmalıydı. Genelde sur dışında olan nekropol için olası iki bölge var: Hisar bölgesinin batısı ve doğusu. Batıda, Muradiye’deki Hamzabey Cami yanında 2.-3. asra ait bir kaya mezarı, ona yakın konumdaki Cem Sokak’ta ostotek, vali konağı ile Kültürpark arasında Geç İmparatorluk Dönemine tarihlenen birkaç lahit bulunmuştur.¹²⁶³ Kentin doğusunda, bugünkü Geyve

¹²⁵⁹ Bedri Yalman 1981’de Askeri Hastane yakınlarında çıkan mimari parçaları hamam yapısıyla ilişkilendirir (Yalman, *Bursa’nın Kültür*, 23). Torchia ise MS 3. asır başında basılmış bir Prusa sikkesindeki portikonun (revak) hamam olabileceğini düşünür (Torchia, “Trajan and”, 111).

¹²⁶⁰ Dion Chrys. XLVII.18.

¹²⁶¹ RPC III, No 1049.

¹²⁶² Neokoros (νεοκόρος – tapınak bekçisi anlamındadır) Roma Döneminde bazı kentlere imparator kültü adına tapınak yapma hakkı verilmesidir; ayrıca bkz. dn. 1313. Plinius zaten buranın bir ev olduğunu belirtir. İmparator Claudius için bir tapınak yapılmasına niyetlenilmiş ancak yapıp yapılmadığı söylenmemiştir (Plin. *Ep.* X.70, 71). Kandes, Claudius tapınağının yapılmış olduğunu, altı sütunlu (hexastil) olduğunu kaynak belirtmeden yazar (Kandes, *Kuruluşundan*, 31-2). 2.-3. asırlarda soylu aileler ölen yakınlarının heykellerinin bulunduğu mabedler yaparak onları ölümsüzleştirme eğilimindeydiler ve bunu makul göstermek için mabedi imparator kültü ile ilişkilendiriyorlardı (Price, *Rituals and Power*, 50).

¹²⁶³ Yalman, *Bursa’nın Kültür*, 23. Hamzabey mezarının işçiliği zengin bir kişiye ait olduğunu gösterir: kaya zemine oyulmuş, mezar hediyeleri bırakılmış, 134 x 56 cm. ölçüsündeki bir blok taş girişi zorlaştırmak için kapıya dayanmıştır (Yalman, *Bursa’nın Kültür*, 36). Ostotek yakılan ölüden geriye kalan kemik ve külün bulunduğu kaptır. Kültürpark yakınında bulunan Roma lahti 1985’e kadar Beşikçiler Çeşmesi’nin teknesi olarak kullanılıyordu (<http://bgc.org.tr/ansiklopedi/besikciler-cesmesi-dr-rasit-durusoy-cesmesi.html> -erişim tar. 01.12.2022). Roma lahitleri hakkında bilgi için bkz. Koch, *Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri*. Bizans Dönemine tarihlenen bir nekropol Işıklar Askeri Lisesi yakınında bulunmuştur (Yalman, *Bursa’nın Kültür*, 28).

Han'ın yanında başka bir mezar odası vardır. İşçiliği özensiz olsa da soylu biri için yapıldığı bellidir ve MÖ 120-80 arasına tarihlenir.¹²⁶⁴ Yeşil Medrese'nin kuzeybatı köşesinde başka bir ostotekin devşirme olarak kullanılmış olması, Işıklar Askeri Lisesi yakınında bir Bizans nekropolünün bulunmuş olması ikinci bir nekropolün kentin doğusunda olabileceğini düşündürmektedir.¹²⁶⁵

Varlığını bildiğimiz diğer bir yapı gymnasiondur. Bilgimiz, 1.-2. asra tarihlenen ve gymnasiark görevini yürütmüş kişilerden bahseden yazıtlardan geliyor.¹²⁶⁶ Gymnasiarktan bahseden üç yazıttan birinin Muradiye'de, birinin Osman Gazi türbesi yakınında bulunmuş olması gymnasionun yeri konusunda fikir vermiyor. Ancak güreş eden iki kişi ve onları izleyen bir hakem tasvirinin yer aldığı bir kabartmanın Yerkapı'nın batısında sur duvarında devşirme olarak kullanılmış olması, gymnasionun bu bölgede, kentin doğusunda olabileceğini düşündürüyor. (Resim 30) Başka kentlerde gençler ve yaşlılar için birden fazla gymnasion olabilirken Prusa'da yalnızca bir tane olmasından Dion yakınmaktadır.¹²⁶⁷

Prusa'da bir kütüphane olduğunu da biliyoruz. Dion Khrysostomos'un yaptırdığı bir binanın bir bölümü kütüphane olarak ayrılmış, binanın yapım giderleri Dion ile Flavius

¹²⁶⁴ Mert vd., "Oda Mezar", 246; Yalman, *Bursa'nın Kültür*, 30. Mustafa Şahin bu mezar odasından yola çıkarak Ulucami civarında başka bir nekropol olduğunu tahmin eder (Şahin, "Hisar Kazıları", 49). Onun bu tahmini Emin Canpolat'ın anılarıyla desteklenir. E. Canpolat, 1958 Bursa yangını sonrasındaki yenileme çalışmalarında görev almış bir mimardır ve 1958-1965 arasında yapılan çalışmaları anlatırken Çarşı Bölgesinin antik dönemden kalma olup olmadığına ilişkin şüpheye kapıldıklarını zira 5-10 tane Bithynia mezarları bulduklarını söyler (Canpolat, "Kentleşme Süreci", 24). Geyve Han mezar odasından beş adet urne kabı çıkmış, iskelet kalıntısına rastlanmamıştı (Mert vd., "Oda Mezar", 225-6). Bu durumda Canpolat Geyve Han mezarı dışında 5-10 mezar bulunduğunu kastediyor olmalı. Bu da bu bölgenin bir nekropol olma olasılığını güçlendirir. Üstelik Kapalıçarşı çevresinde ele geçmiş Antik Çağ yazıtları vardır (Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 49, No 27; 155, No 123; 215, No 189).

¹²⁶⁵ Mustafa Şahin Hisar içinde Satı Caddesi'nde Şeyh Paşa Dibekli Camii'nin kuzey ve batısındaki iki sondaj ile Hisar'ın en batısında, Değre Sokak'ta yapılmış bir sondajda mezarlara rastlanmasına dayanarak Hisar'ın bu kuzeybatı bölümünde bir nekropol olabileceğini ileri sürer (Şahin, "Hisar Kazıları", 49). Ancak bulunan üç mezarın da pişmiş toprak mezar olduğu, bu mezar tipini daha çok fakir tabakanın kullandığı düşünülürse, bunlar evlerin bahçelerine yapılan definler olmalıdır. Üstelik tümü de Bizans Dönemi mezarlarıdır (Özkan ve Ünal, *Hisarkeoloji*, 159, 173, 199).

¹²⁶⁶ Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 15, No 3; 45-6, No 24; 55-6, No 34. Gymnasiark'ın sorumluluklarından Bölüm 5.2'de bahsedeceğiz.

¹²⁶⁷ Dion Chrys. XLVII.17; Corsten, *Inschriften von Prusa II*, 60.

Archippus arasındaki davanın konusu olmuştu.¹²⁶⁸ Yerini bilmediğimiz kütüphanenin çok büyük olmadığını tahmin ediyoruz.

Prusa’da bir tiyatro da vardı.¹²⁶⁹ Tiyatro ve stadionlarda düzenlenen agonların Prusa’da da düzenlendiğini, bunları betimleyen tasvirlerin Prusa sikkelerinde yer almasından anlıyoruz.¹²⁷⁰ Dion Khrysostomos’un bir söylevini Prusa tiyatrosunda verdiğini biliyoruz.¹²⁷¹ Ayrıca Prusa’da gladyatör gösterilerinin yapılmış olduğunu gösteren yazıtlar ve steller de var.¹²⁷² Hellen tiyatrolarının sırtını bir tepeye dayayacak şekilde inşa edildiğini düşündüğümüzde tiyatronun büyük olasılıkla güneydeki Olympos sırtlarına dayanıyor olduğunu tahmin edebiliriz ancak tam yeri ve kapasitesi konusunda başka bir şey söylenemez.¹²⁷³ Yani sur dışında olmasına karşın tiyatro kente bitişik konumda olmalı. Günümüze hiç izinin kalmamış oluşu, Geç Bizans döneminde güneydeki ikinci sıra sur yapılırken taşlarının kullanılmış olmasıyla açıklanabilir.¹²⁷⁴

Hisar içinde üç ayrı yerde mozaik tabanlı yapılar açığa çıkarılmıştır. Bunlardan Molla Gürani Mahallesi’nde olan ve MS 2.-3. asra tarihlenen mozayığın bir sinagogun tabanı

¹²⁶⁸ Plin. *Ep.* X.80.

¹²⁶⁹ Tiyatrolar Hellen kentlerinin önemli bir unsurudur. Yeni bir tiyatro yapma ya da olanı büyütme bir kent için itibar kaynağıydı. Çünkü tiyatrodaki halk meclisi toplantıları, mahkeme toplantıları, gösteriler, agonlar, dini festivaller gibi pek çok etkinlik yapılabiliyordu. Prusa’da tiyatro yapıldığına ya da onarıldığına dair bir bilgimiz yok. Ancak kentte bir tiyatro olmasaydı Dion Khrysostomos bundan yakınırırdı.

¹²⁷⁰ RG I 4, 600, No 182, 182; 601, No 185, 186. Agon politik ya da dini amaçlarla düzenlenen eğlenceler, festivallerdir. Sikkelerde gösterilen üç ayaklı kazan ve üç kepçe gymnasionda yapılacak yarışlardan önce zeytinyağı ile ovulma işlemi; çan, yağ dağıtım işlemi, strigilis yarış sonrasında zeytinyağının vücuttan kazınması işlemi, urne ve çelenk ödül dağıtımını simgelerdi (Erol-Özdizbay, “Agonlar”, 24, 114-5).

¹²⁷¹ Dion Chrys. XL.6. Prusa’da tiyatro olduğunu gösteren dolaylı bir kanıt da Dion Khrysostomos’un kenti güzelleştirme projesinde bir tiyatro yapımı olmamasıdır.

¹²⁷² Corsten, *Inscriptionen von Prusa I*, 67-8, No 45; 91-2, No 60; 198-9, No 171; 203-4, No 175; Merkelbach ve Stauber, *Steinepigramme*, 145; No 4. Suda sözlüğünün komedyacı yazarı Philiston’u Prusa’lı göstermesi, eğer bu bilgi kesinleşirse, Prusa’da tiyatro olduğunun başka bir kanıtı sayılabilir (Suda, § phi.364 Φιλιστίων: Philistion).

¹²⁷³ E. M. Pitt Prusa’da MÖ 1. asırda bir tiyatro yapıldığını söyler (Pitt, “Cities on the”, 24). Ancak faydalandığı kaynağa bakılınca Prusias ad Hypium ile Prusa’yı karıştırmış olduğu görülür (Sear, *Roman Theatres*, 359).

¹²⁷⁴ Kılıç, “Bizans Döneminde Bursa”, 141.

olabileceği düşünülmektedir.¹²⁷⁵ Nitekim yakın zamanda başlanan çalışmalar buranın temelinde “atık suya ait üzeri sal taşları ile kapatılmış kanallar, çok sayıda değişik su künkleri, yapı temelleri” açığa çıkarmıştır.¹²⁷⁶ Arazi çalışmasında buraya çok yakın olan Zindankapı bölgesinde fark ettiğimiz yayınlanmamış iki adet İbranice yazıtın, Antik Çağda Prusa’daki Yahudileri işaret edip etmediğini Bölüm 5.5.2’de tartışacağız.

Saydıklarımızdan başka Prusa’da kaplıcalar bölgesinde sütunlu bir yol, atölyeler, belirsiz bir konumda iki ayrı Traianus heykeli, bir Hadrianus heykeli olduğunu biliyoruz.¹²⁷⁷ Zeus tapınağı çevresinde de çeşitli heykeller vardı.¹²⁷⁸ Bir dizi heykelin açığa çıkarıldığı Ortapazar Caddesi kentin ana caddesi olmalı.¹²⁷⁹ Buna karşın Dion kentin bu haliyle yetinmiyor, daha da güzelleştirmek için planlar yapıyordu.¹²⁸⁰

Kentte bulunması muhtemel yapılardan bahsedecek olursak, bir seramik atölyesinin olduğu, Hisar içindeki yerleşimin batı sınırında konumlandığı tahmin edilir.¹²⁸¹ Hisar’ı batıdan çeviren Cilimboz deresi etrafında da değirmenlerin olduğu ileri sürülmüştür.¹²⁸² Dion bir söylevinde stoa yaptırdığını söyler, onun yaşadığı döneme tarihlenen bir

¹²⁷⁵ Şahin, “Hisar Kazıları”, 50; Okçu, “Prusa ad Olympum Mozaikleri”, 48, 50. Molla Gürani Mahallesi’ndeki Zodiak kuşaklı mozaik taban, Fetih Kapı’nın 50 m. kuzeyindedir, burada bir Arkeopark açılması için çalışmalar sürmektedir. Hazal Çıtakoğlu bu mozayığı MS 3.-4. asra tarihlemektedir (Çıtakoğlu, “Güney Bithynia”, 25). Tabanında zodiak kuşağı bulunan iki sinagog şu çalışmada gösterilmiştir: Şahin, “The Zodiac”. Diğer iki mozaikten biri Yerkapı’nın biraz batısında, diğeri ise Osman Gazi türbesi zeminindedir. İkisinin de kilise tabanlarını süslediği düşünülür.

¹²⁷⁶ Şahin, “Hisar Kazıları”, 59.

¹²⁷⁷ Dion Chrys. XLVI.9; Plin. *Ep.* X.81. Traianus heykellerinden birini Dion yaptırmıştı. Diğerini kimin yaptırdığını yazıtından anlıyoruz: “Demos ve boule yazmanı Titus Flavius Phidiskos’un oğlu, gymnasiarkh Titus Flavius Silon kendi kesesinden İmparator Caesar tanrı Nerva’nın oğlu, Nerva Traianus Augustus Germanicus Dacicus’un (heykelini) diktirdi” (Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 15, No 3). Hadrianus heykelini ise Prusa’daki gerousia yaptırmıştı (Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 17-19, No 5).

¹²⁷⁸ Dion Chrys. XLVII.18.

¹²⁷⁹ Şahin, “Hisar Kazıları”, 59.

¹²⁸⁰ Dion Prusa’yı, yakın kentlerin oluşturduğu birliğin merkezi yapmak, surları yenilemek, Apameia sahilinde liman ve tersane yaptırmak da istiyordu (Dion Chrys. XLV.12-3).

¹²⁸¹ Mustafa Şahin seramik kap kakac üretmede gerekli kalıpların ele geçmesine dayanarak bu tahminde bulunur, atölyenin çevreyi rahatsız edici şartlar yaratmasını da iskân bölgesinin en dışında olmasına temel olarak sunar (Şahin, “Hisar Kazıları”, 49).

¹²⁸² Kandes’in kendi yaşadığı dönemde (19. asrın sonları) de değirmenler bulunmasından yola çıkarak yaptığı bu tahmin makuldür (Kandes, *Kuruluşundan*, 28). Cilimboz deresi üzerindeki değirmenlerin ağırlıklı olarak tekstil sektöründe (ipek) kullanıldığını biliyoruz.

yazıtta da bir stoanın yapıldığı yazar.¹²⁸³ Buna dayanarak kentte bir stoa olduğunu, stoada imparatorların resimlerinin asılı olduğunu söyleyebiliriz.

Surlardan başka Prusa'nın yapılarından hiçbirinin yerini bilmiyoruz. Antik yapıların işlevleri aynı kalarak ya da dönüştürülerek sonraki çağlarda kullanımının yaygın olduğunu düşünürsek Hisar içindeki Şehadet Camii, Üftade Camii, Lala Şahin Paşa Medresesi'nin yerinde Antik Çağ yapıları yer alıyor olabilir. Bizans Döneminde Hisar'da kiliseler olduğunu da biliyoruz.¹²⁸⁴ Kilise olmadan önce de belki meclis binası, gymnasium gibi kamu binalarıydılar. Agoranın Saltanat Kapı yakınlarında olduğu da tahminden öteye geçmez. Kaplıcalar bölgesindeki sütunlu yolun sütunları Hisar içindeki Alaaddin Paşa Camii'nde, II. Murat'ın türbesinde, Kükürtlü'deki Hatice Sultan türbesinde kullanılmış olabilir. Devlet Hastanesi karşısındaki alan Geç Antik Çağda kullanılmış gibi görünüyor ancak sadece seramik buluntulara göre kullanım amacını tahmin edemiyoruz, alandaki mimari buluntular ise Erken Bizans Döneminden geriye gitmez.¹²⁸⁵ Böylece Tophane meydanıyla Devlet Hastanesi arasındaki alana konumlandırılan Bithynia Sarayı adında bir yapının olmadığı, o bölgede ancak Roma Dönemi meclis binası, konuk evi gibi resmî kurumların bulunabileceği de ortaya çıkmış oluyor.¹²⁸⁶

Mütevazı Prusa'ya tarihi boyunca bir kral ya da imparatorun geldiğine dair bir kanıt elimizde yok. Dahası önemli tarihçi ya da coğrafyacılar da gelmemiştir. Genç Plinius'un kısa memuriyetini saymazsak kentin yapıları ve birazdan bahsedeceğimiz sosyal hayatı hakkındaki en önemli kaynağımız Dion Khrysostomos'tur. Vasileios Kandes de, hem

¹²⁸³ Dion Chrys. XLVI.9; Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 21-2, No 8.

¹²⁸⁴ Kılıç, "Bizans Döneminde Bursa", 140; Çağaptay, "a city within the city", 61.

¹²⁸⁵ Özeren vd., "Bursa-Bizans", 151. Hisar'da ilk kazıyı 1935'te yapan Arif Müfid Mansel bu alanda Prusa'nın akropolünü bulacağını düşünüyordu ancak 5-6. asırlara tarihlenen odalar, geçitler bulundu (Karakuş, "Antikçağ Kaynakları", 83).

¹²⁸⁶ Kırık ve kökeni şüpheli bir yazıttan yola çıkarak Hisar içinde ya da yakınında Limne adında bir semt olduğunu ileri sürmek bize göre aşırı yorumdur (TIB 13, 949).

Bursalı oluşu hem de Grekçe bilmesi sebebiyle önemli bir kaynaktır ancak verdiği doğru bilgiler yanında hatalı ve şüpheli şeyler de söyler.¹²⁸⁷

5.2 Kentin Kurumları

Konumuz kent ya da eyalet yönetimi olmadığı için odaklandığımız Prusa kenti ve yakınlarındaki kentlerde gördüğümüz resmi kurum ve görevlileri ele alacağız. Bunları Tablo 2 ve 3'te referanslarıyla birlikte topluca sunduk. Hemen belirtelim ki tabloda sunduklarımız varlığı kesin olarak belgelenen görevlilerdir. Belli başlı makamların tüm kentlerde olduğunu varsayabiliriz. Örneğin bir kentte boule olup da prytaneis ya da censor olmaması, gymnasium olup da gymnasiark olmaması düşünülemez.

Hellen tipi polislerdeki yönetim şeklinin genel bir tasviriyle başlayalım. İdarenin asıl çatısını bir halk meclisi (ekklesia), bir kent meclisi (boule) ve en yetkili yönetici olarak arkhon oluştururdu.¹²⁸⁸ On sekiz yaşından büyük, özgür erkek vatandaşların oluşturduğu ekklesia, dini festivaller, spor yarışmaları, komutan seçimi gibi konularda karar alırdı. Hellenistik Dönemden beri Prusa'da ekklesia ve boule, Kios'ta ekklesia, boule ve arkhon olduğunu biliyoruz.¹²⁸⁹ Roma Döneminde Bithynia kentlerinde görev süresi bir

¹²⁸⁷ Kandes'te gördüğümüz hatalar ve şüpheli noktalar şöyledir: 1- Dion Khrysostomos'a (XLVII.17) dayanarak Macrinus adında bir hayırseverin kral Prusias'ın mezarını pazar yerinden başka bir yere taşıttığını söylüyor ama bunun Nikomedia'da gerçekleştiği önceki cümlelerden anlaşılıyor (Kandes, *Kuruluşundan*, 19; Bora, "Bithynia Bölgesi Tümülüsleri", 62, dn. 342). 2- Manlius Vulso'nun MÖ 189'daki seferde Mysia Olympos'una geldiğini söylerken Texier'in hatasını sürdürmüş oluyor (Kandes, *Kuruluşundan*, 20. Texier'den kaynaklanan hatalar için bkz. dipnot 313) 3- Prusa "neredeyse tam bir özerklik ve siyasi özgürlüğe sahipti" derken yanlış (Kandes, *Kuruluşundan*, 25). 4- Genç Plinius'un bir mektubuna dayanarak Prusa'ya Domitianus'un heykelinin dikildiğini yazar ancak o mektupta böyle bir şey söylenmez (Plin. *Ep.* X.68; Kandes, *Kuruluşundan*, 26). 5- Dion Khrysostomos'un Zeus tapınağını ve heykellerini başka bir yere taşıttığını söyler ancak Dion sadece heykellerin taşıttığını belirtir (Dion Chrys. XLVII.18; Kandes, *Kuruluşundan*, 28). 6- Prusa'nın Traianus'tan vergi muafiyeti aldığını yazması hatalıdır (Kandes, *Kuruluşundan*, 28). 7- MS 2. asırda Prusa'nın Nikaia, Nikomedia ve Antiokheia'dan alan olarak büyük olduğunu yazması hatalıdır (Kandes, *Kuruluşundan*, 28). Kandes'in yanlışlarının hala tekrarlandığını görüyoruz (örneğin, Uslanmaz, "Bursa'nın Bilinen", 37). Kandes'in yazdıklarından şüphelerle yaklaşılması gerekenler: kent meclisinin 100 üyesinin olduğunu yazması (sayfa 33); Olympos dağında Zeus için inşa edilmiş bir tapınak, onun da yakınında Ganymedes'in mezarının olduğunu yazması (sayfa 37); vali Plinius'un hamam yaptırdığı yerde önceden görkemli bir saray (megaro) olduğunu yazması (sayfa 41).

¹²⁸⁸ Bekker-Nielsen, *Urban Life*, 66. Halk meclislerinin İmparatorluk Döneminde sembolik bir şekle indirgenmediği; Tarsos, Nikaia, Nikomedia, Prusa gibi kentlerde etkin oldukları hakkında bkz. Vujcic, "Greek Popular".

¹²⁸⁹ Diğer Bithynia kentlerinde olduğu gibi boule üyeleri bir yıllığına görevlendiriliyor olmalıydı (Bekker-Nielsen, *Urban Life*, 66).

yıl olan dört arkhon ile bir baş arkhon (protos arkhon) seçiliyordu.¹²⁹⁰ Prusa ve Kios'ta baş arkhon olduğunu yazıtlardan izleyebiliyoruz.¹²⁹¹ Bu arkhonlar farklı yetki alanlarını bölüşürlerdi. Örneğin Apollonia'da kentin imar işleri için gelir sağlamakla yükümlü arkhon khrematon olduğunu biliyoruz. Latin idari sistemine göre kurulan Apameia kolonisinde ise en yetkili görevli olarak iki duovir görüyoruz.¹²⁹² Bunlar hukuki işleri yürütürdü. Yardımcıları olan aediles kentin her türlü günlük işlerinden, yol ve binaların bakımlarından, quaestor ise mali işlerinden sorumluydu.¹²⁹³

Klasik ve Hellenistik dönemlerde nüfusu oluşturan boyların (phyle; çoğ. phylai) boule üyelikleri için kontenjanı olurdu. Boule'yi üyeler arasından kura ile seçilmiş küçük bir grup yönetirdi, buna prytaneis denirdi.¹²⁹⁴ Bir örneğini Kios'ta görüyoruz. Prytaneis içinden bir kişi her gün epistates sıfatıyla en yetkili prytaneis olurdu. Ancak zamanla bu görevli Hellenistik kralın bir kente yüksek yetkilerle atadığı yönetici halini aldı.¹²⁹⁵ Prusa ve Kios'da gördüğümüz epistates'leri bu bağlamda düşünebiliriz ancak Kaisareia Germanika kentinde gördüğümüz epistates bu bağlama uymaz zira İmparatorluk Döneminde bu makam ortadan kalkmış gibidir.¹²⁹⁶ Bithynia-Pontus eyaletinin baş şehri Nikomedia'da bir eyalet meclisi (koinon) bulunur, kentler buraya temsilci gönderirdi. Eyalet başkentinde imparator kültü başrahibine Bithyniark denirdi.¹²⁹⁷ Makamı burada olmasına karşın eyalet valisi başkentte az bulunur, eyaletin tüm kentlerini kapsayan periyodik gezilerde davalara bakardı.¹²⁹⁸ Bithynia-Pontus'ta valiler ve diğer memurlar sıkça gayrimeşru işler yapmış, suçlanmışlardır. Adlarını, neyle suçlandıklarını ve

¹²⁹⁰ Doğancı, "Nüvizmatik ve", 69. Baş arkhon yıla kendi adını verir, kent meclisine başkanlık eder, kenti yabancılara karşı temsil ederdi. Görev süresi dolan arkhon ya boule'nin ömür boyu üyesi olur ya da küçük memurluklara geçerdi (Arnott ve Rhodes, "Archontes", 150).

¹²⁹¹ Bu kentlerde kaç adet arkhon olduğunu bilmiyoruz. İlgili referanslar Tablo 2 ve 3'te verilmiştir.

¹²⁹² Abbott, *Municipal Administration*, 59; Plessi vd., *Roman Law*, 126. Apameia sikkelerinde DD (Decurionum Decreto) lejandını sık görmemiz (RG I 2, 250, No 32, 33, 34, 35, 36; 251, No 37; 253, No 42, 43, 44, 45, 46) koloni kurulurken Hellen polis kurulumlarının Latin idari sistemine uyarlandığını gösterir. Hellen boule'si decuriones adını almıştır. Bu ifade 'kent meclisi kararıyla' anlamındadır.

¹²⁹³ Hanson, *An Urban Geography*, 22.

¹²⁹⁴ Prytaneis, boule toplantılarını organize eder, başka kentlerden gelen heyetleri prytaneion denilen binada ağırlardı (Macdowell ve Hornblower, "Prytaneis", 1269; Karakuş "Prusias ad Hypium", 91).

¹²⁹⁵ Heinrichs vd., "epistates", 547; Corsten, *Inscripfen von Kios*, 54; Corsten *Inscripfen von Prusa I*, 9.

¹²⁹⁶ Abbott ve Johnson, *Municipal Administration*, 28.

¹²⁹⁷ Temsil ettiğı bölgeye göre başrahibin resmi adı Pontark ya da Paphlagoniark da olabilirdi (Pitt, "Cities on the", 91-2).

¹²⁹⁸ Galp, "Dion Khrysostomos'un", 142-3.

haklarında verilen kararı Tablo 1’de topluca sunuyoruz.¹²⁹⁹ Dion Khrysostomos bir konuşmasında kötü bir Bithynia valisinin halka işkence ettiğini, çok sayıda kişiyi sürgüne göndertip bazılarını öldürttüğünü söyler ki bu vali Iulius Bassus ya da Varenus Rufus olmalıdır.¹³⁰⁰

	Görevi	Görev tarihi	Suç	Karar	Referans
Granius Marcellus	Vali	14/5	Vatan hainliği Rüşvet	Beraat Bilinmiyor	Tac. Ann I.74
Cadius Rufus	Vali	47/8	Rüşvet	Suçlu	Tac. Ann. XII.22
Junius Cilo	Procurator	52	Rüşvet	Beraat	Dio Cass. LX.33
Tarquitius Priscus	Vali	59/60	Rüşvet	Suçlu	Tac. Ann. XIV.46
Iulius Bassus	Vali	101/2	Rüşvet	Beraat	Plin. Ep. IV.9; VI.29
Varenus Rufus	vali	105/6	Rüşvet	Bilinmiyor	Plin. Ep. V.20; VII.6

Tablo 1: Bithynia-Pontus eyaletinde yargılanan memurlar

Arkhon’dan sonra en yetkili görevli censor idi. Zira Roma Döneminde boule üyeleri censor ya da imparator tarafından belirleniyordu.¹³⁰¹ Boule üyesi olmak için belli bir zenginliğe sahip olmak gerekiyordu bu yüzden bu görev seçkin tabakanın elindeydi. Censor ayrıca mevcut boule üyelerinin üyeliklerini sonlandırabilir, vatandaşlığa geçenlerin listesini tutar, bazı kamu işlerini yürütürdü.¹³⁰² Prusa ve Kaisareia Germanika’da Roma Döneminde censor olduğunu biliyoruz. Kent konseyinde censor’a bağlı olarak çalışan ve bir tür yazman olan grammateus Prusa, Kios ve Miletupolis kentlerinde vardı. Antik Çağda pek çok polis kendi tanrıları ya da kahramanları adına ödüllü yarışmalar (agon) düzenlerdi. Bunları organize eden, duyurusunu yapan,

¹²⁹⁹ Brunt, *Roman Imperial Themes*, 90-94; Doğanç, “Roma Principatus”, 171-174, 184-188, 194-196, 222-226, 226-7. Memurların yargılanıp yargılanmayacağına Nikomedia’daki eyalet meclisi karar verir, eğer yargılanacaksa duruşmalar Roma’da senatoda yapılırdı. Yargılanan vali sayısının yüksek oluşu yerel seçkinlerin güçlü olduğunu gösterir. (Pitt, “Cities on the”, 92). En çok valisi yargılanan eyalet Bithynia idi, onu yargılanan beş vali ile Asia eyaleti takip eder (Langer, “Power and Propaganda”, 153).

¹³⁰⁰ Dion Chrys. XLIII.11. Varenus Rufus’un avukatlığını Genç Plinius yapmıştır (Plin. Ep. VII.6).

¹³⁰¹ Storey, “History and Administration”, 56; Bekker-Nielsen, *Urban Life*, 80; Doğanç, “Nüvizmatik ve”, 76.

¹³⁰² Doğanç, “Antik Kaynaklara Göre”, 173. Pompeius Yasası suç işleme ya da sakat kalma gibi durumlarda censor’a boule üyelerinin üyeliklerini sonlandırma hakkı tanırdı (Plin. Ep. X.114).

masrafını karşılayan kişiye agonothes denirdi.¹³⁰³ Prusa ve Hadrianoi’de agonothes unvanı taşıyan kişiler olduğu belgelenmiştir. Buna benzer başka bir makam gymnasiark idi. Gymnasionda yapılan yarışmaları, antremanları düzenler, gençlerin sürdürdükleri yağın masrafını, hamamın bakımını üstlenirdi.¹³⁰⁴ Bu görevlinin Prusa, Kios ve Miletupolis’teki mevcudiyetini biliyoruz. Görevi gymnasiark’a çok benzeyen iki görevli Kios yazıtlarında karşımıza çıkıyor: kosmetes 18-20 yaş arası gençlerin (ephebe) eğitiminden sorumlu kişiydi; upogumnasiarkhos gençlerin antremanlarından sorumlu olabilir; ephebark ise gençlerin festivaller sırasındaki gösterilerini düzenliyor olabilir.¹³⁰⁵ Düşük kıdemli memurluklardan biri agoranomos idi. Pazar yerinde alışverişi, fiyatları denetler, tahıl fiyatları arttığında kendi cebinden tahıl alarak halka dağıtır, böylece fiyat istikrarını sağlardı.¹³⁰⁶ Prusa ve Kios’da bu görevlinin olduğu bilinmektedir. Altmış yaşın üzerindeki seçkin kişilerden oluşan gerousia, yaşlılar meclisi olarak kavramsallaştırılabilir. Siyasi etkisi az, onursal etkisi yüksekti; kimler için onurlandırma yazıtları dikileceğine, hangi hayır işlerinin yapılacağına karar veriyordu.¹³⁰⁷ Prusa ve Kios’taki gerousia belgelenmiştir.¹³⁰⁸ Logistes MÖ 4-1. asırlarda Asia Minor’daki Hellen kentlerinin hesaplarını denetleyen görevliydi. Roma Döneminde bu makamın adı değişti, *curator rei publicae* oldu: imparator tarafından atanırdı; bazen bir kişi birkaç kent için bu görevi üstlenirdi.¹³⁰⁹ Ekdikos/ Proegoron

¹³⁰³ Agonlar koşu yarışı gibi sportif yarışmalar olabileceği gibi hitabet yarışması gibi kültürel alana ilişkin de olabilir, bir tanrı ya da kahraman adına düzenlenebilirdi. Kent içinde olabileceği gibi kentler arası yarışmalar da olabilirdi. Kazananlara “para, zafer tacı, kalkan veya zeytinyağı dolu amphora” verilirdi. Agonothes yarışların tümünü ya da bir kısmını finanse edebilir, ölene dek bu onursal unvanı kullanırdı. İyi konuşmacı olması, kente gelen konukları iyi karşılaması beklenirdi (Bekker-Nielsen, *Urban Life*, 74). Roma Döneminde festival ve yarışmaların sayısı artınca bu memuriyetin itibarı da arttı (Erol-Özdizbay, “Agonlar”, 13, 56; Pitt, “Cities on the”, 88). Kios yazıtlarından birinde geçen beiphuniarkhes’in imparator adına Kios’ta düzenlenen agon’ların masrafını karşılayan kişi olduğu düşünülür (Corsten, *Inscripfen von Kios*, 54).

¹³⁰⁴ Corsten, *Inscripfen von Prusa II*, 60; Pitt, “Cities on the”, 89.

¹³⁰⁵ Corsten, *Inscripfen von Kios*, 55, 92.

¹³⁰⁶ Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 31; Bekker-Nielsen, *Urban Life*, 75. Bu memurun agoradaki binaların tamir ve bakımını üstlenmek, ağırlık ölçülerini kontrol etmek, dükkanların kent bütçesine ödedikleri kirayı toplamak gibi görevleri de vardı (Kaygısız, “Onurlandırma Alanları”, 13).

¹³⁰⁷ Bekker-Nielsen, *Urban Life*, 79. Gerousia’ya köylerde de rastlarız ancak Schuler’e göre yalnızca zengin ve bu yüzden nispeten özerk köylerde bu kurum vardı (Schuler, *Landliche Siedlungen*, 230).

¹³⁰⁸ Prusa’da bulunmuş bir yazıtta geçen “Adrianon Gerousie” ifadesi, gerousia’nın Hadrianus döneminde yeniden organize edilmiş ve imparatorluk kültürle ilgili olabileceğini düşündürüyor. Bu yazıtta gerousia’nın tamias denilen kendi saymanı olduğunu görüyoruz (Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 18-9, No 5). Kios yazıtlarında geçen gerousiastes’in ise gerousia’nın önderi olduğunu düşünebiliriz (Corsten, *Inscripfen von Kios*, 166, No 113).

¹³⁰⁹ Sargın, “Curatores rei”, 14-5.

Roma idaresine karşı kentin ya da eyaletin haklarını savunan avukattı.¹³¹⁰ Kios'dan bildiğimiz iki, Apameia'dan bildiğimiz bir ekdikos dışında ona benzer bir görevli olan nomixos Paladari (Gündoğdu)'de bulunmuş bir yazıtta karşımıza çıkar; Roma idari düzenindeki avukata (iuris prudens) denk düşer.¹³¹¹ Eyaletlerde hem ortak bir imparator kültü hem de her kente has imparator kültü vardı; imparator kültü tapınağı eyaletin başkentindeydi ancak Prusa ve Kios gibi eyalet kentlerinde bu kültün rahipleri vardı.¹³¹² Başrahipten (arkhiereus) sonra bu kültün kıdem olarak ikinci görevlisi sebastophantes törenlerde imparatora ait sembolleri ve portresini taşır, bunları halka gösterirdi.¹³¹³ Bu saydıklarımızdan başka birkaç resmi görevli daha Prusa ve çevresi kentlerde mevcuttu.¹³¹⁴

¹³¹⁰ Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 37; Corsten, *Inschriften von Kios*, 78; Sokolowski, "Inventing Roman", 211. Dion Khrysostomos'un ve dedesinin döneminde Prusahılar özgür kent statüsü almak için girişimde bulunmuşlardı. MS 100'de Dion başkanlığındaki heyet Traianus ile görüşmeye gitmişti (Dion Chrys. XL.13; XLVI.3-4; Galp, "Dion Khrysostomos'un", 141). Prusa heyetinde bu görevlinin bulunduğunu düşünebiliriz. Ekdikos bir kentte her zaman bulunan bir memur değil, ihtiyaç ortaya çıktığı durumlarda görevlendirilen bir memurdu (Karakuş, "Prusias ad Hypium", 91). Bazen köyler kendi haklarını savunmak için ekdikos görevlendirirdi (Abbott ve Johnson, *Municipal Administration*, 25). Çiğdem Dürüşken ve Erendiz Özbayoğlu bu kelimeyi 'dava vekili' olarak Türkçeleştirmişler (Dürüşken ve Özbayoğlu, *Genç Plinius'un* 91, dn. 159).

¹³¹¹ Corsten, *Inschriften von Kios*, 78, No 3; 81, No 7; Corsten, *Inschriften von Apameia*, 40, No 31; 71, No 49; Mason, *Greek Terms*, 69.

¹³¹² Boyana, "Bithynia Tanrıları", 62; Akat, "Prusa ad Olympum Sikkeleri", 111.

¹³¹³ Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 33, No 16; Corsten, *Inschriften von Kios*, No 4; Doğancı, "Nüemizmatik ve", 124. İmparator kültü çoğu kentte olsa da imparator kültü tapınağı yapma hakkı (neokoros) pek az kente tanınmıştır. Kentler bu hakkı kazanmak için yarışır, kazanınca da gururla teşhir ederlerdi. Zira bu tapınağın yapıldığı kent, eyaletin diğer kentleriyle ve imparatorluk başkentiyle etkileşime girer, bunların temsilcilerini ağırlar ve böylece itibar kazanırdı. Diğer eyaletlerde Arkhiereus denilen imparator kültü başrahibine Bithynia'da hierophant denirdi (Langer, "Power and Propaganda", 97). Corsten ise iereus tou Sebastou şeklinde yazıma dikkat çeker (Corsten. a. g. y.).

¹³¹⁴ Dekaprotos kentten vergi toplanması ve bunun imparatorluk hazinesine aktarılmasıyla yükümlüydü (Brandis, "Dekhaprottoi", 2419). Neoi yirmili yaşlardaki gençlerin kentin güvenliği ve korunması için oluşturduğu birliktir (Kennell, "Who were the Neoi?", 218). Theorodokoi, Pan-Hellenik oyun düzenleyecek olan bir kentin başka kentlere gönderdiği elçileri (theoroi) karşılayıp ağırlayan görevliydi. Panegyriarkhes agonothetes'e çok benzer bir görevlidir yani ödüllü yarışmaların düzenlenmesinde görev alır (Erol-Özdizbay, "Agonlar", 258). Phylark kentteki boyların (phyle) önderidir ve bir yıllığına seçilir (Corsten, *Inschriften von Kios*, 54). Prusa'ya yakın bir köyde onurlandırılmış olan paraphylax polis şefi gibi bir görevdi. (Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 41, No 23). Bir Kios yazıtındaki phruros'un bekçi gibi bir görev olduğu düşünülür (Corsten, *Inschriften von Kios*, 75, No 1).

	Prusa	Kios	Apollonia a R.
Ekklesia	Corsten, <i>Insch. von Prusa I</i> , No 1, 3	Corsten, <i>Insch. von Kios</i> , No 16	
Arkhon	Corsten, <i>Insch. von Prusa I</i> , No 16, 21, 22	Corsten, <i>Insch. von Kios</i> , No 2, 11, 16	CIG 2981; Abmeier, "Zur.."1990, 14
Censor	Corsten, <i>Insch. von Prusa I</i> , No 21		
Boule	Corsten <i>Insch. von Prusa I</i> , No 1, 16; Dion Chrys XLVIII.9	Corsten, <i>Insch. von Kios</i> , No 16	
Epistates	Corsten, <i>Insch. von Prusa I</i> , No 1	Corsten, <i>Insch. von Kios</i> , No 4	
Gerousia	Corsten, <i>Insch. von Prusa I</i> , No 5, 20; Schwertheim, <i>Insch von Hadr.</i> , No 95	Corsten, <i>Insch. von Kios</i> , No 40, 44. 45, 50, 53	Wiegand, "Insch.", 294, No 4
Strategos		Corsten, <i>Insch. von Kios</i> , No 16.	
Grammateus	Corsten, <i>Insch. von Prusa I</i> , No 3, 37	Corsten, <i>Insch. von Kios</i> , No 3, 7, 16	
Logistes (=curator rei publicani)	IK 13.627; IK 17/1.3056; Adak ve Stauner, "Eine" 144.	IK 27.17	
Agonothetes	Corsten, <i>Insch. von Prusa I</i> , No 13, 21, 22		
Agoranomos	Corsten, <i>Insch. von Prusa I</i> , No 16, 21	Corsten, <i>Insch. von Kios</i> , No 16	
Gymnasiark	Corsten, <i>Insch. von Prusa I</i> , No 3, 24, 34	Corsten, <i>Insch. von Kios</i> , No 5, 16	Wiegand, "Insch.", 294, No 4
Prytaneis		Corsten, <i>Insch. von Kios</i> , No 2	
Dekaprotos		Corsten, <i>Insch. von Kios</i> , No 29	
Neoi			Wiegand, "Insch.", 294, No 4
Ekdikos/ Proegoron	Corsten, <i>Insch. von Prusa I</i> , No 20	Corsten, <i>Insch. von Kios</i> , No 3,7	
Theorodokoi		Corsten, <i>Insch. von Kios</i> , s. 179, T 4	
Kosmetes		Corsten, <i>Insch. von Kios</i> , No 16	
Panegyriarkhes	Corsten, <i>Insch. von Prusa I</i> , No 22		
Phylark		Corsten, <i>Insch. von Kios</i> , No 37, 77	
Arkhiereus	Corsten, <i>Insch. von Prusa I</i> , No 24; Akyürek-Şahin ve Uzunoğlu, "Weitere.." No 15	Corsten, <i>Insch. von Kios</i> , No 12	
Sebastophantes	Corsten, <i>Insch. von Prusa I</i> , No 16	Corsten, <i>Insch. von Kios</i> , No 4	

Tablo 2: Prusa, Kios, Apollonia'daki memurluklar

	Apameia	Kaisareia Germanika	Miletupolis	Hadrianoi
Arkhon				Schwertheim, <i>Insch von Hadr.</i> , No 42, 44
Duovir	RPC 1, 343, No 2007, 2008, 2009			
Censor		Schwertheim, <i>Insch von Hadr.</i> , No 46		
Boule	Corsten, <i>Insch. Von Apameia</i> , No 3; Dion Chrys. XLI.1			
Gerousia				Schwertheim, <i>Insch von Hadr.</i> , No 40, 44, 45, 50, 53
Agonothetes				Schwertheim, <i>Insch von Hadr.</i> , No 50
Grammateus			Schwertheim, <i>Insch von Hadr.</i> , No 9	
Dekaprotos		Schwertheim, <i>Insch von Hadr.</i> , No 46		
Gymnasiark	Pitt, "Cities", 30		Liebenam, <i>Stadtver.</i> , 546.	
Logistes		Schwertheim, <i>Insch von Hadr.</i> , No 46		
Epistates		Schwertheim, <i>Insch von Hadr.</i> , No 46		
Strategos				Schwertheim, <i>Insch von Hadr.</i> , No 135
Arkhierus	Corsten, <i>Insch. Von Apameia</i> , No 51			
Panegyriarkhes				Schwertheim, <i>Insch von Hadr.</i> , No 50 ¹³¹⁵
Ekdikos	Corsten, <i>Insch. Von Apameia</i> , No 31			

Tablo 3: Apameia, Kaisareia Germanika, Miletupolis, Hadrianoi'deki memurluklar

Prusa'daki kurumları, resmi görevlileri günlük hayatta gözlemlemek istersek önemli bir kaynağa sahibiz: Dion Khrysostomos.¹³¹⁶ Bırakın bir kral ya da imparatorun Prusa'ya gelmesini, herhangi bir Antik Çağ yazarının bile Prusa'ya geldiğini bilmiyoruz. Bu yüzden Dion'un tanıklığı çok önemlidir. Soylu bir aileye mensup olan Dion'un dedesi ve babası da Prusa için önemli kişilerdi; resmi görevlerde bulunmuşlar, kent halkının

¹³¹⁵ Battistoni ve Rothenhöfer bu yazıtta sayılan görevlerin Prusa'ya ait olması gerektiğini ileri sürmüşse de konu tartışmalıdır (Battistoni ve Rothenhöfer, "Inscripfen aus", 104, 131-2).

¹³¹⁶ Khrysostomos (χρυσόστομος – altın ağızlı) lakabını üstün hitabet yeteneği nedeniyle almıştır.

diktirdiği heykellerle onurlandırılmışlardı.¹³¹⁷ Hem dedesi hem de Dion Prusa'nın özgür kent olması için girişimde bulundular ancak kıl payı bu ayrıcalığı kaçırdılar.¹³¹⁸ Buna karşın Dion yönetimindeki heyet imparator Traianus'u ziyarete gittiğinde kent meclisi üye sayısının 100 arttırılması, Prusa'nın yargı bölgesi (conventus) olması ayrıcalıklarını kopardılar.¹³¹⁹ Elde edilen bu ayrıcalık uyarınca fazladan 100 meclis üyesi seçimi için üç gün süren bir seçim yapıldı.¹³²⁰ Dion arkhon seçildi, ancak bu göreve son seçildiğinde görevi üstlenmedi.¹³²¹ Kentin imar faaliyetleri için bağışta bulundu, inşaatları bizzat yürüttü hatta Prusa'yı bölge kentlerinin oluşturacağı birliğin merkezi yapma hayali kurdu.¹³²² Tüm çabalarına karşın Dion'un kent içinde pek çok sevmeyeni vardı.¹³²³ Flavius Archippus ve onunla birlikte hareket eden Claudius Eumolpus bunların başında geliyordu.¹³²⁴ İmparatorla görüşmeye giden heyetin özerklik hakkı alamaması yüzünden onu suçladılar.¹³²⁵ Kentte yürüttüğü imar çalışmalarında her şeyi yok etmekle, kent sakinlerini kovmakla, eski güzel günlerin hatıralarına saygılı davranmamakla suçladılar.¹³²⁶ Kent meclisine yeni 100 üye kazanıldığında kendi

¹³¹⁷ Dion Chrys. XLIV.3-5; XLVI.3.

¹³¹⁸ Neron döneminde Yunanistan'da Peloponnesos Yarımadası kuzey sahilindeki Akhaia bölgesi kentlerine özerklik tanınmıştı (Plin *HN* IV.6). Dion'un dedesi aynı ayrıcalık için imparatora ricasını iletmışti, dostlukları bir süre daha devam etseydi bu hakkın verileceğini umuyorlardı (Dion Chrys. XLIV.5). Ancak bu ayrıcalık 1. asırda sınırlı sayıda kente tanınmıştır. Dion'un girişiminde ise imparator Nerva'nın hastalanması görüşmelerine engel olmuştu (Dion Chrys. XLV.2).

¹³¹⁹ Dion Chrys. XL.10, 33; XLIV.11. Eyalet valisi yetki alanındaki kentlere yaptığı düzenli gezilerde davaları karara bağlamak için conventus iuridicus hakkı tanınmış kentlerde mahkeme kurardı. Dion başkanlığındaki heyetin MS 100 yılında Roma'ya gittiği düşünülür (Galp, "Dion Khrysostomos'un", 141). Prusa kent meclisindeki üye sayısını bilmiyoruz. Bithynia'nın diğer kentlerine bakarak sayının 500-600 olabileceği ileri sürülmüşse de bu sayıyı aşırı buluyoruz (<http://constantinople.eww.gr/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaId=9557> -erişim tarihi: 20.02.2020). Çünkü Asia Minor kentlerinde boule üye sayısı nadiren beş yüzü geçirdi (Harl, "Political Attitudes", 75). Ephesos'da boule üye sayısı 450 iken Prusa için 300-400 daha makul bir tahmin olacaktır (Harl, "Political Attitudes", 182, dn. 231). Genç Plinius'a göre Bithynia'da kent meclisi üyesi olanlar ilk girişte 1000- 2000 denarius verirdiler (Plin. *Ep.* X.112). Böylece üye sayısının 100 artması kent kasasına 100- 200 bin denarius katkı anlamına gelmektedir.

¹³²⁰ İmparatorluk Döneminde kent meclisi üyelerinin imparator ya da censor tarafından atandığını belirtmiştik. Buradaki durum fazladan yüz üyenin ilk kez olarak görevlendirilmesidir. Dion oy vermenin üç gün sürdüğünü söylüyor. Bu seçimi ön seçimi gibi düşünmek, son kertede üyelerin belirlenmesini censor'un yaptığını düşünmek durumundayız.

¹³²¹ Dion Chrys. IXL.15.

¹³²² Dion Chrys. XL.5; XLV.12-13; XLVI.9.

¹³²³ Aslında Prusa o dönemde komşularından farklı bir siyasi atmosfere sahip değildi. Burada olduğu gibi Nikomedia'daki Bithynia eyalet meclisinde de karşıt görüşlü iki grup vardı (Plin. *Ep.* X.34; Dion Chrys. L.3). Nikaia ve Nikomedia'da demosu oluşturan alt tabaka ile bouleyi oluşturan üst tabaka arasında anlaşmazlıklar olduğunu bu kentlerin bastıkları Homonia sikkeleri gösterir (Korkmaz, "Homonia", 4).

¹³²⁴ Plin. *Ep.* X.81.

¹³²⁵ Dion Chrys. XL.13-14.

¹³²⁶ Dion Chrys. XL.8. Dion'un imar faaliyetlerine yöneltlen suçlamalardan ikisi, Genç Plinius'un baktığı davada karşımıza çıkar: kent yararına başlattığı ve masraflarını konsey üyelerinden talep ettiği bir imar projesinin mali hesaplarını halkın kontrolüne açmamak; aynı proje kapsamında iyileştirme yapılan bir

yandaşlarını meclise doldurmaya çalışmakla suçladılar.¹³²⁷ Daha da ileri gidip Dion'u taşlamak ya da evini yakmakla tehdit ettiler. Dion belagatli konuşmasıyla kendini savundu. İmar çalışmaları sırasında sadece çirkin ve sefil görüntü arz eden binaların yıkıldığını¹³²⁸, meclis üyesi seçimi sırasında adayları etkilemiş olmamak için üç gün kentten uzaklaştığını söyledi¹³²⁹; “istediğiniz zaman evimi yakabilirsiniz” diyerek bir yandan blöf yaptı, bir yandan da kentte kargaşa çıkarsa valinin denetlemeye geleceğini söyleyerek tehdit etti.¹³³⁰ Tüm bunlardan kent içinde hem siyasi hem de kişisel çekişmelerin yaşandığı sonucu çıkarılabilir.

Yine Dion'dan Prusa'nın Apameia ile ilişkilerine dair bilgiler alıyoruz. Bu iki kent arasında gününbirlik seyahatler olduğunu, pek çok kişinin evlilik yoluyla akraba olduğunu, pek çok Prusalının Apameia meclisinde üye olduğunu, ortak festivallere, şöenlere sahip olunduğunu söyleyip “ufak ayrımlar sayılmazsa tek toplum, tek kentsiniz” diye ekler.¹³³¹ Prusa'nın liman olarak Apameia'yı kullandığı da onun söylevlerinden anlaşılıyor.¹³³² Örneğin Rodoslu üretici Themison'un yaptığı amforaların Hisar'a ulaşması, Apameia limanı aracılığıyla gerçekleşmiş olmalı.¹³³³ Tüm bu yakın ilişkilere rağmen iki kent arasında dönemsel bir anlaşmazlık yaşandığını da anlıyoruz. Anlaşmazlık sebebinin ekonomik çıkarlar ya da arazi meselesi olduğu öne sürülmüş¹³³⁴,

bina Dion'un oğlu ve karısının mezarlarını içerdiği halde oraya bir de imparatorun büstünün koyulmasıyla imparatora karşı suç işlemek (Plin. *Ep.* X.81). İkinci suç ağır bir suç gibi görünse de pratikte bir şey ifade etmiyordu çünkü Traianus tahta çıktığından beri bu suçtan kimse mahkûm olmamıştı (Bekker-Nielsen, *Urban Life*, 134). Ayrıca bahsedilen mezarlar ile imparatorun büstü yapının farklı yerlerinde idi. Plinius taraflardan suçlama ve savunmaya ilişkin dilekçelerini ister. Bu işten bir an önce kurtulmak isteyen Dion savunmasını verir. Ancak iddia tarafı işi ağırdan almaktadır, Plinius'a herhangi bir belge sunmaz. Plinius üst düzey Romalılarla yakın ilişkisi olan Dion hakkındaki son kararı Traianus'a bırakır. İmparator Dion hakkında bir cezaya hükmetmez ancak onun mali hesapları kamu denetimine açmasını ister (Plin. *Ep.* X.82).

¹³²⁷ Dion Chrys. XLV.7.

¹³²⁸ Dion Chrys. XLVII.11. Dion'a göre halkın manevi değer atfettiği yer, yıkılmak üzere olan küçük bir demirci dükkânıydı (Dion Chrys. XL.11-12).

¹³²⁹ Dion Chrys. XLV.10.

¹³³⁰ Dion Chrys. XLVI.13-14.

¹³³¹ Dion Chrys. XL.27; XLI.10.

¹³³² Dion Chrys. XL.30.

¹³³³ Akyürek-Şahin, “Bursa Müzesi'nden”, 319-20, No 6. Hisar bölgesinde deniz aşırı bölgelerden gelmiş başka buluntulara da rastlanmıştır, Latince yazıtlı bir kâse bunlardan biridir (Akyürek-Şahin, “Bursa Müzesi'nden”, 317, No 15).

¹³³⁴ Magie, *Roman Rule*, Cilt 1, 599; Doğancı, “Nümizmatik ve”, 70-1. Bosch'un tahmini, gümrük vergisi konusunda anlaşmazlık olduğudur (Bosch, “Apameia Sikkeleri II”, 15, dn. 23). Kaisareia Germanika'nın kent statüsünün MS 20'den sonra belirginleştiğini ve bu iki kent arasında bir yerde kaldığını hatırlarsak,

buna dayanak olarak da Dion'un konuşmalarından bir bölüm¹³³⁵ gösterilmişse de, yukarıda bahsettiğimiz siyasi çekişmeler bağlamında değerlendirme yapılırsa daha doğru bir sebep öne sürülebilir: "kent gururu". Metropolis, neokoros unvanları etrafında Nikaia ile Nikomedia arasındaki rekabet iyi bilinir; rekabetin çekişmeye dönüşmemesi için Dion, Nikomedia halkına bir konuşma yapmıştır.¹³³⁶ Benzer bir çekişme Smyrna ve Sardeis kentleri arasında yaşanmıştı.¹³³⁷ Prusa ile Apameia arasındaki çekişme, bunların benzeri olmalıdır.¹³³⁸ Prusa'nın meclis üye sayısını arttırması, komşusunda kıskançlık yaratmış olabilir. Conventus (yargı bölgesi) olması ise sindirmesi daha zor bir gelişmeydi çünkü davalarını görebilmek için Apameia halkı Prusa'ya gitmek zorunda kalacaktı.¹³³⁹ Her iki kentin de vatandaşı olduğu için Dion'dan çekişmeyi sonlandırma yönünde girişim yapması istenir, o da 41. Söylevini Apameia halkına verir. Hızlı bir sonuç alıp almadığını bilmiyoruz ama çabaları boşa gitmemiş olabilir. MS 2. asırda Apameia'da Asklepios için bir stoa yapıldığını, buraya bir kanal ile su getirildiğini biliyoruz.¹³⁴⁰ Bu girişim Dion'un çabalarıyla iki kent birbirini daha çok tanıyınca, Prusa'nın meşhur şifalı sularına ve Asklepios kültüne Apameia'da da sahip olma girişimi olarak okunabilir. İki kent arasındaki çekişmenin bittiğine, iki kentin homonia

çekişmenin sebebi olarak sınır anlaşmazlığı ihtimali yabana atılmamalı. Pitt, Apameia ve Prusa tiyatrolarından bahsederken Apameia ile Prusa'nın synoikismos oluşturduğunu söyler (Pitt, "Cities on the", 24). Bu, eğer doğru olsaydı, iki kent arasındaki anlaşmazlık için önemli bir sebep olurdu. Ancak bu iki kenti kapsayan synoikismos (küçük yerleşimlerin birleştirilerek büyük tek yerleşim haline getirilmesi) vuku bulmamıştır. Pitt'in, Dion Khrysostomos'un Prusa'yı küçük yerleşimlerle birleştirerek federasyon merkezi yapma hayalini yanlış anladığını düşünüyoruz.

¹³³⁵ Dion Chrys. XL.30.

¹³³⁶ Dion Chrys. XXXVIII. Nikomedia -Nikaia ve Prusa-Apameia çekişmelerini bitirmek için Dion'un iki farklı konuşmadaki teması ortaktır: uyum (concordia).

¹³³⁷ Bu iki kent neokoros unvanı alabilmek için MS 26'da Roma'ya elçi heyeti göndermişti (Tac. *Ann.* IV.55-56). Pergamon ve Ephesos da rekabete dahildi (Galp, "Dion Khrysostomos'un", 143). Hadrianus Panhellenion Birliğini kurduğunda da Asia Minor kentleri yeni bir rekabete girdiler (Weiss, "Lebendiger Mythos", 189).

¹³³⁸ Galp, "Dion Khrysostomos'un", 144. Torchia'nın yorumuna göre Nikaia ve Nikomedia ile rekabet edemeyeceğinin farkında olan Prusa, rakip olarak kendisine Apameia'yı seçmiştir (Torchia, "Trajan and", 113).

¹³³⁹ Doğancı, "Nüvizmatik ve", 129. Bunun temelinde Hellen halkının en belirgin özelliği olan özerklik düşkünlüğü görülebilir. Davalarınızı kendi kentinizde görüşmüyorsanız, imparator kültü için kendi kentinizde tapınağınız yoksa ve temsilcilerinizi, armağanlarınızı başka kentlere gönderiyorsanız, bu onur kırıcı bir durumdur. Apameia'nın koloni olarak sahip olduğu ayrıcalıklar, kentler arası anlaşmazlığın başka bir sebebi olabilir. Harris bu iki kentten Prusa'nın daha müreffeh olduğu tahmininde bulunur ki bu da bir kıskançlık sebebidir (Harris, "Bithynia: Roman Sovereignty" 891).

¹³⁴⁰ Corsten, *Inchriften von Apameia*, 24-26, No 5, 6.

antlaşması yapıp bunu sikkelerine bastığına dair kanıtımız yok.¹³⁴¹ Ancak sürdüğüne dair kanıtımız da yok.

5.3 İktisadi Hayat

Bithynia Döneminden başlayarak iktisadi durumun genel görünümünü sunduktan sonra Prusa ve yakınındaki kentlere odaklanalım. Komşuları olan Seleukos ve Pergamon krallıklarına göre Bithynia Krallığı zengin bir krallık sayılmazdı. Yunanistan anakarası ile Pontos Euxeinos arasında ara durak olması, Hellen kentleriyle iyi ilişkiler yürütme siyaseti¹³⁴² sebebiyle ticaret yoluyla zenginleşme potansiyeline sahipti. Ancak Bithynia yönetimini elinde tutan Thrak kökenli seçkin sınıf daha çok kırsal alandaki çiftliklerde yaşamayı tercih etmiş, zenginleşme yöntemi olarak fetih ve savaş ganimetini benimsemiş, bu da kentlerin gelişmesini yavaşlatmıştır.¹³⁴³ Kısa ömürlü Zipoetium'u saymazsak Bithyn kralların yeni kurduğu kent olarak sadece Bithynion vardır.

II. Prousius tahta çıktığında devleti en geniş sınırlarına ulaşmış, bir asır sürecektir çöküş dönemine girmişti. Oğlu II. Nikomedes ile giriştiği taht mücadelesi katline yol açtı.¹³⁴⁴ Torunu IV. Nikomedes tahttayken ekonomik durum o denli bozulmuştu ki birçok Bithynia vatandaşı Romalı tefecilerden aldıkları borçları ödeyemedikleri için köle durumuna düşüyordu.¹³⁴⁵ Mithridates Savaşları durumu daha da kötüleştirdi: savaş sırasında uğranan kayıplardan başka Dardanos Antlaşması hükümleriyle Pontos ordusuna direniş göstermeyen kentlere ağır tazminatlar ödetilmesi bölge kentlerini iyice fakirleştirdi; bu şartlarda korsanlık faaliyetleri arttı, kentlerin yağmalanması başladı ki

¹³⁴¹ İkincil tanrıçalardan olan Homonia “ailenin, vatandaşların sonra da şehrin birliğini ifade eder”, kentler arası yapılan antlaşmaları gösteren sikkelerde OMONIA lejantıyla karşımıza çıkar (Korkmaz, “Homonia”, 4).

¹³⁴² Bkz. Dipnot 1132.

¹³⁴³ Corsten, “Thracian Personal Names”, 130-1.

¹³⁴⁴ App. Hist. XII.7.

¹³⁴⁵ Bir kent toplam vergisini ödeyemediği zaman Romalı tefecilerden yüksek faizle borç almaya zorlanıyordu. Borcunu ödeyemeyince ya borcuna karşılık ya da mecbur kalıp satmasıyla elindeki arazi Romalılara geçmiş oluyordu. Arazi tükenince ellerindeki sanat eserlerini ya da kölelerini satıyorlardı (Mitchell, *Anatolia Land*, Cilt 1, 30). Şikayetler artınca Roma senatosu müttefik devletlerin vatandaşlarının köle yapılmasını önleyen bir karar almak zorunda kaldı (Diod. XXXVI.3). İmparatorluk Döneminde Bithynia kırsalındaki çiftlik sahiplerinin Thrak adlarından daha çok Latin adları taşımasını bu vergi sisteminin sonucu olarak yorumlanabilir (Corsten, “The Role”, 89).

ancak Pompeius'un Doğu seferi ile asayiş yeniden sağlanabildi.¹³⁴⁶ Bu açıdan baktığımızda IV. Nikomedes'in ülkesini miras olarak Romalılara bırakmasında, daha fazla yurttaşının köle olmasını engelleme niyeti de görülebilir.¹³⁴⁷

Bithynia'nın Roma eyaleti olması ekonomik durumu düzeltmedi. Vergi toplama işini üstlenen *publicani* halkı sömürmek için öyle iştahlıydı ki, faiz oranlarını sınırlayan Lucullus hakkında dedikodu yayarak görevden alınmasını sağladılar.¹³⁴⁸ MÖ 49'den sonra ekonomik durum yeniden zora girdi.¹³⁴⁹ Augustus'un MÖ 20'lerde yaptığı ve eyaletleri sömürölmekten kurtaran düzenlemeler sayesinde şartlar biraz düzeltti.¹³⁵⁰

İmparatorluk Döneminde, 1. ve 2. asırlarda görece refah döneminden bahsedilebilir. Hadrianus döneminde Prusa ve yakın kentlerdeki imar faaliyetlerinden Bölüm 4.3'te bahsetmiştik. 2. asrın son yirmi yılında, artan Parth tehdidine rağmen refah döneminin hala sürdüğü varsayılabilir. Ancak bazı kentlerin ekonomik durumlarının bozuk olduğuna dair bulgular var: aynı kişinin Nikomedia, Nikaia ve Prusa kentlerinde *curator rei publicae* olarak görev yaptığını biliyoruz.¹³⁵¹ Yani bu kentlerin kendi başlarına halledemedikleri ekonomik sorunları olduğu anlaşıyor. Kısa zaman sonra Prusa'da

¹³⁴⁶ Storey, "History and Administration", 46.

¹³⁴⁷ Tarihi olayları tek sebeple açıklama hatasına düşmemek gerekir. Nikomedes'in kararında üvey kardeşi Sokrates'in tahtta hak iddia etmesinin, Pontus kralı VI. Mithridates düşmanca tavırlarının da payı aranmalıdır. Aynı şekilde Bithynia'nın kötü ekonomisinin tek sebebi de Romalılar değildir, II. Prousius ve II. Nikomedes'in müsrifliklerini de dikkate almak gerekir (Storey, "History and Administration", 19-20).

¹³⁴⁸ Cumhuriyet Döneminde vergi toplama işi, en yüksek teklifi veren kişiye ihale edilir, işi üstlenen kişinin görevlendirdiği adamlarına *publicani* denirdi. Bunlar liman işlerini düzenlemek, imar faaliyetlerini yürütmek gibi işler de yapardı. *Publicani* genellikle aristokratların iki sınıfından (*equites* ve *patrici*) seçilirdi (Badian, "publicani", 1275). Asia Minor'un birçok yerinde ve Bithynia'da vergiler tahıl, yün, hayvan derisi, işlenmemiş et ve tuz olarak ödeniyordu (Mitchell, *Anatolia Land*, 249-50). Nikaia'nın vergisinin 1 tithe (%10) olduğunu Dion Khrysostomos'tan öğreniyoruz (Dion Chrys. XXXVIII.26). Lucullus MÖ 74'te konsül seçildikten sonra VI. Mithridates'e karşı başarılı şekilde mücadele etmiş, Asia Minor'da halkı korumak için faiz oranını %10-12 ile sınırlamış, bir kişinin yıllık gelirin ¼ ünden fazlasının borç ödemesi olarak alınamayacağı hükmünü getirmişti (Storey, "History and Administration", 51). Pompeius Yasasından önceki dönemde *publicani*'nin Bithynia'daki kamu arazilerini yağmaladığını Cicero da doğrular (Cic. *Leg. agr.* II. 50). Lucullus'un Strabon'un dedelerine bazı sözler verdiğinden, görevden alındığı için bu sözleri tutamadığından Bölüm 3.1'de bahsetmiştik.

¹³⁴⁹ Fernoux, *Notables*, 168. MÖ 49-45 arasındaki Caesar-Pompeius İç Savaşı, İkinci Triumvir döneminde Octavianus ile Marcus Antonius arasındaki rekabet ve Actium Savaşı ekonomik durumun bozulmasına dolaylı katkı yapmıştır.

¹³⁵⁰ Eyaletlerin kamu borçlarının silindiğini Dion Khrysostomos'tan öğreniyoruz (Dio Chrys. XXXI.66). Augustus'un halefi Tiberius, yeğeni Germanicus'u evlat edinmişti. Tacitus, Germanicus'un doğu gezisi sırasında Bithynia'ya geldiğini anlatırken "iç huzursuzluklar ve valilerin baskısı nedeniyle bunalan eyaletlerin yükünü biraz hafifletti" şeklinde bir cümle kurar (Tac. *Ann.* II.54). Bu bize, Doğu eyaletlerini rahatlatma politikasının Augustus'tan sonra da yürürlükte olduğunu gösterir.

¹³⁵¹ IK 13.627.

görevli başka bir curator rei publicae görüyoruz.¹³⁵² 3. asır ise ekonomik kriziyle, veba salgınıyla ve Got yağmalarıyla Bithynia kentleri için daha zor bir dönemdi. Artan enflasyon mezar yazıtlarında öngörülen cezaların yükselmesinden takip edilebilir. Örneğin Hisar'da bulunmuş bir yazıtta mezarı ikinci kez kullanacak kişiye 500.000 denare¹³⁵³, Kios'ta bulunmuş ve MS 212 sonrasına tarihlenmiş bir yazıtta 100.000 denare ceza öngörülmüştür.¹³⁵⁴ Bozulan ekonominin Prusa'ya yansması, 253-255 arasında kent sikkelerinin ölçüleri 8 kat küçülürken değerinin 8 kat artmış olmasında görülebilir.¹³⁵⁵

5.3.1 İş Kolları

Prusa'da varlığını rahatça gözleyebildiğimiz ilk meslek kolu dokumacılıktır. Hem Hisar bölgesindeki sondajlarda ağırşakların ele geçmesi¹³⁵⁶ hem de çuval dokuyanlardan bahseden yazıtlar bizi bu sonuca götürüyor.¹³⁵⁷ Buradan çıkan başka bir sonuç da Hisar'ın doğu ve güneyinde, Gökdere'nin geçtiği, batıda Cilimboz deresinin geçtiği çayırılık bölgelerde küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yapıldığıdır. Dion da bir söylevinde büyükbaş hayvan yetiştiriciliği yaptığını söyler.¹³⁵⁸ Olympos dağı eteklerinde yer alması doğal olarak Prusa'da odunculuk yapıldığını da gösterir ki farklı bıçak türlerini mezar steli tasvirlerinde görüyoruz.¹³⁵⁹ Olympos keresteleri gemi yapımı için de çok elverişliydi.¹³⁶⁰ Demircilik, mezar stelleriyle kanıtlayabildiğimiz başka bir meslek koludur.¹³⁶¹ Prusa'da faaliyet gösteren bir banker olduğunu biliyoruz ki bunu Cumhuriyet ve Erken İmparatorluk Dönemlerinde borcunu ödemekte güçlük çekenlere

¹³⁵² Sargın, "Curatores rei", 200, testimonia no 53.

¹³⁵³ Corsten, *Inscriptionen von Prusa I*, 220, No 200. Benzer içerikli bir Kios yazıtı da yine yüksek bir tutar (5 litrai gümüş) ödenmesini öngörür (Corsten, *Inscriptionen von Kios*, 116-7, No 39). Litrai I. Constantinus döneminde tedavüle giren bir para birimidir.

¹³⁵⁴ Sağır vd., "Three New Sarcophagi", 39-41, No 3. Oysa yine Kios'ta bulunmuş, 30-40 yıl öncesine ait başka bir lahit yazıtında aynı ceza için 5000 denari ceza belirtilmişti (Sağır vd., "Three New Sarcophagi", 35).

¹³⁵⁵ Akat, "Prusa ad Olympum Sikkeleri", 64.

¹³⁵⁶ Şahin, "Hisar Kazıları", 60.

¹³⁵⁷ Corsten, *Inscriptionen von Prusa I*, 136, No 104.

¹³⁵⁸ Dion Chrys. XLVI.8.

¹³⁵⁹ Corsten, *Inscriptionen von Prusa II*, 63-4. Gürsu/Narlidere'de bulunan yazıt bir oduncudan bahseder (Corsten, *Inscriptionen von Prusa I*, 176, No 149).

¹³⁶⁰ Theophr. *Hist. pl.* IV.5.5

¹³⁶¹ Uzunoglu, "Ölü Ziyafeti Sahneli", 404, No 2.

faizle borç veren biri olarak anlamalıyız.¹³⁶² Dion Khrysostomos gibi yerli zenginlerin de faizle borç verdiklerini biliyoruz.¹³⁶³ Bunlar dışında her kentte olan yerli ve yabancı tüccar ve hekimlere dair de bulgularımız var.¹³⁶⁴

Dikkat çekici başka bir iş kolu mermer ustalığıdır. İmparatorluk Döneminde artan imar faaliyetleri ve lahit üretimi, bu sektöre talebi arttırmış, Dokimeion ve Prokonnesos gibi yerli mermer ocaklarına yakın oluşu Prusa çevresinde mermer atölyeleri kurulmasına yol açmıştır.¹³⁶⁵ Bir dizi lahitin ayrıntılı incelemesi bu atölyelerden birinin Kestel’de olması gerektiğini söyler.¹³⁶⁶ Kara yoluyla nakliye pahalı olduğu için Kestel atölyesi mermerleri yakınlarda, Aksu köyündeki ocaktan getirtmiş olabilir.¹³⁶⁷ Apameia, Triglia,

¹³⁶² Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 48, No 26. Magie, MÖ 1. asırda İtalya’daki sermayedarların temsilcileri olarak Asia, Karia ve Bithynia eyaletlerinde faaliyet göstermiş bankerlerin adlarını sayar (Magie, *Roman Rule*, Cilt 1, 254).

¹³⁶³ Dion Chrys. XLVI.8.

¹³⁶⁴ Suriye ile ticaret yapan Prusa’lı bir tüccarı (Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 130, No 98); Prusa’da yaşayan Romalı tüccarları (Schwertheim, *Inscripfen von Hadrianoi*, 68-9, No 95); Kios’ta yaşayan gemi sahibi bir tüccarı (Corsten, *Inscripfen von Kios*, 135, No 71); purpura ticaretiyle zengin olmuş bir Miletupolis vatandaşı (Schwertheim, *Inscripfen von Kyzikos II*, 36-7, No 35); Prusa’lı hekim Marcus’u (Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 51, No 29); Kioslu kadın doktor Empiria’yı (Corsten, *Inscripfen von Kios*, 123-4, No 52) yazıtlardan tanıyoruz. Prusa ve Apameia’da ayrıca gladyatörlerle ilgili izler de vardır (Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 91, No 60; 188, No 161; 198-9, No 171; 204, No 175; Corsten, *Inscripfen von Apameia*, 87, testimonia no 5).

¹³⁶⁵ Asia Minor’deki birkaç önemli lahit üretim merkezinden biri olan Prokonnesos’ta üretilmiş lahitlere Prusa yakınlarda da rastlanmıştır (Battistoni, “Epigraphical Finds”, 156, No 2; Akyürek-Şahin, “Bursa Müzesi’nden”, 249-50, No 5; Corsten, *Inscripfen von Apameia*, 37, No 27; Tomay, “Apollonia ad Rhyndacum Nekropolü”, 24). Prokonnesos mermerinden yapılmış, yayınlanmamış bir lahit Kumyaka’da Ece Ünal’ın bahçesinde; kendisiyle yaptığımız görüşmede müze yetkililerinin bu tespiti yaptıklarını söyledi (Ece Ünal ile evinde görüşme, 22.12.2021). Kandes de Prusa’daki yapılarda Prokonnesos mermerleri kullanıldığını genel bir ifadeyle belirtir (Kandes, *Kuruluşundan*, 173). Modern Afyon kentinin 25 km. kuzeydoğusundaki Dokimeion’da ise daha kaliteli mermerler daha titiz işçilikle işlenir, İtalya’daki zenginlere satılırdı (Albustanlıoğlu, “Dokimeion”, 99). Strabon Dokimeion mermerlerinin Ephesos limanından İtalya ve Kuzey Afrika’ya gönderildiğini yazar (Str. XII.8.14). Sektörün gelişmesiyle birlikte işçi birlikleri (collegia) kuruldu; Bithynia mermer işçileri birliği 3. asrın ikinci yarısına kadar faaldi (Albustanlıoğlu, a. g. e., 100).

¹³⁶⁶ Corsten, “Neue Grabstelen”, 91. Kestel atölyesinden çıkma lahit sayısı 2015’te 19 idi (Uzunoğlu, “Ölü Ziyafeti Sahneli”, 398). Lahitlerin buluntu yeri olan Kestel’in adının kale anlamındaki Latince castellum kelimesi ile benzerliği, Antik Çağda burada, günümüzde de varlığını koruyan, bir kale olabileceğini düşündürüyor.

¹³⁶⁷ Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 61, No 39. Aksu’daki mermer ocağının, Magie’nin söylediği gibi, eyalet procurator’una bağlı bir görevlinin sorumluluğunda olduğunu düşünebiliriz (Magie, *Roman Rule*, Cilt 1, 568). Dion Khrysostomos bir konuşmasında Prusa’da yürüttüğü inşaatların yarım kalmaması için hesaplama yaptığını, dağlık bölgeye bir gezi yaptığını söyler (Dion Chrys. XL.7). Bu gezinin malzeme temini aksamasın diye mermer ocağına yapıldığını düşünüyoruz ve gittiği yer Aksu’daki ocak olabilir. Bugün bile Kestel çevresinde birkaç mermer ocağı hala faaldir. Kestel’e bağlı Yeni Mahalle’de ele geçen üçü yazıtlı on beş mimari parça, bu atölye ile bağlantılı olabilir (BMüze; 15.10.2015). B. Russel’in bildirdiği Vezirhan/Bilecik ve Söğüt/Bilecik’teki ocaklar da Kestel atölyesine hammadde sağlamış olabilir (Russell, *The Economics*, 74-5).

Kios lahitleri ise, yine deniz yolu taşımacılığının kolaylığından, Byzantion'daki atölyelerin üslubundadır.¹³⁶⁸ Kandes Prusa'da bakırcılık, değirmencilik, purpura boyamacılığı iş kollarının olduğunu yazsa da bunları kanıtlamıyoruz.¹³⁶⁹

İmparatorluk Dönemi başında Apollonia ve Miletupolis'in ticaret hacminde artış görüyoruz. Ephesos'taki bir yazıtta Apollonia'nın deniz ticareti yapan kentler arasında anılması bunu gösterir.¹³⁷⁰ Her iki kentin Rhyndakos'u bir ticari rota olarak etkin şekilde kullanabildiklerini söyleyebiliriz. Apollonia arazisinde kalan Tahtalı'da lahit üretim atölyesi¹³⁷¹, Miletupolis'te Hellenistik Dönemden MS 2. asra kadar faaliyette bulunmuş 9 ayrı heykeltıraşlık atölyesi saptanmıştır.¹³⁷²

5.3.2 Kırsal Bölgeler ve Tarım

MÖ 4. asır başından beri Bithynia'da çok sayıda köy yerleşimi olduğunu biliyoruz.¹³⁷³ Bithynia Krallığı döneminde de yeni kent kurmak yerine daha çok eski yerleşimlerin büyütülmesi tercih edilmişti. Yazıtlar da Bithynialı seçkin sınıfın kentlerden daha çok kırsal bölgelerde yaşadıklarını gösteriyor.¹³⁷⁴

¹³⁶⁸ Corsten, *Inschriften von Apameia*, 95. Apameia'nın 5 km. güneybatısında antik bir mermer ocağı tespit edilmiştir (BKVKBK, 16.12.2017 tarih, 7469 numaralı karar). Bu ocak lahit yapımında değilse de imar faaliyetlerinde kullanılmış olabilir.

¹³⁶⁹ Kandes, *Kuruluşundan*, 31. Prusa'da bakırcılık yapıldığını yazmasının kendi yaşadığı dönemden yaptığı yansıma olduğunu düşünüyoruz. Yakınından dere geçen bir kentte değirmencilik yapılıyor olması tabii ki makuldür. Ancak purpura boyamacılığı için kentin deniz ya da göl kıyısında olması beklenir. (Purpura boyamacılığı için bkz dn. 622).

¹³⁷⁰ Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 130. Sikkelerde çok görülen kerevitin Apollonia'nın ihraç ürünlerinden olduğunu varsayabiliriz (BMC Mysia, 8, No 1, 4, 8, 9; 9, No 13, 14; 10, No 17). Apollonia'nın ticari hacmindeki artışın başka bir göstergesi Miletos kentinde proksenos görevlendirmiş olmasıdır (Marek, *Die Proxenie*, 107).

¹³⁷¹ Aybek ve Dreyer, *Archäologische Survey*, 64. Buraya hammadde Kuruçeşme köyünde tespit edilmiş taş ocağından geliyor olabilir (Şahin, *Kültür Envanteri III*, 267).

¹³⁷² Şahin, "Miletupolis Kökenli", 129. Bu atölyeler Nikaia ve Kyzikos'daki benzerlerinin etkisinde kalarak figürlü mezar stelleri ve adak levhaları üretmiştir. Kentte gümüş işleme zanaatçıları olduğuna yönelik bulgular da vardır (Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 120). Miletupolis arazisinde bulunmuş amfora ise Apollonia'daki yerel bir atölye malı olarak görünmektedir (Akyürek-Şahin, "Bursa Müzesi'nden", 310-1).

¹³⁷³ Xen. *Anab.* VI.4.6. Yazıtlardan Bithynia'da 83 köy yerleşimi saptanmıştır (Sokolowski, "Inventing Roman", 86).

¹³⁷⁴ Corsten, "Thracian Personal Names", 130. Strabon'un "Mysia ve Phrygia sınırlarını belirlemek zordur, oraları eline geçiren barbarlar göçebedirler" demesi de kırsal alana yerleşme alışkanlığını gösterir (Str. XII.4.4).

Polis tipi yerleşimlerin kamu kurumları binaları vardı ancak günlük hayatını idame ettirebilmek için kırsal alana bağımlıydılar. Polisin yakın çevresindeki küçük yerleşimler kome olarak adlandırılırdı.¹³⁷⁵ Ne kadar yakın da olsalar kome halkının poliste hiçbir sosyal, siyasi hakkı yoktu. Ayrıca bağlı oldukları polise fert başına vergi öderlerdi. Köyün kendi kurumları olduğuna dair bilgimiz çok kısıtlı: bir yazıtta köy muhtarına karşılık olabilecek bir görevli (komarkhos) anılır, bir yazıttan da köyde *agoranomos* olduğu sonucu çıkar.¹³⁷⁶ Kent içinde bazı sorumlulukları olsa da daha çok kentleri bağlayan yollar ve kırsal bölgelerin güvenliğinden sorumlu *paraphylaks* (bekçi) ve *eirenarkh* (barışın önderi) denilen memurlar vardı ki bu görevleri kentin seçkin vatandaşları yürütürdü.¹³⁷⁷ Bu görevlilerin bazen onurlandırıldığını bazen haydut çeteleri tarafından öldürüldüğünü yazıtlardan izleyebiliyoruz.¹³⁷⁸ Kent dışında geniş arazisi, çiftliği olan zenginler bazen kırım yorucu hayatından bıkar, mülkünü güvendiği birine (genelde kölesi) bırakarak kente taşınırdı. Mülkü yöneten kişiye *oikonomos* (çiftlik kahyası) denirdi ki Prusa'dan dört, Apameia ve Kios'dan birer örnek biliyoruz.¹³⁷⁹

¹³⁷⁵ Pitt, "Cities on the", 9. Köyler için bazen demos kelimesi de kullanılır ancak aradaki ayrım muğlaktır (Sokolowski, "Inventing Roman", 87). Kent dışındaki köy (kome) yerleşimlerin adlarını ilk kez Hellenistik Dönemden sonra duymaya başlarız (Hansen ve Heine, *An Inventory*, 10). Genç Plinius Hristiyanlığın Bithynia'da kentlerden başka köylere ve kırsal alanlara da yayıldığını yazarken köyler için vici, kırsal alanlar için agri terimini kullanır (Plin. Ep. X.96). Kome-polis ayrımı için bkz. Hansen, "Kome". Asia Minor'de kırsal yerleşimler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Schuler, *Landliche Siedlungen*.

¹³⁷⁶ Ahmetler/Bilecik'te olduğu düşünülen Pronnoeia köyünde komarkhos vardı (Sokolowski, "Inventing Roman", 98-9). Dableis'de (Çayköy/Göynük/Bolu) ise agoranomos olduğu yazıtlardan anlaşılmaktadır (Sokolowski, "Inventing Roman", 105).

¹³⁷⁷ Sokolowski, "Inventing Roman", 102. Paraphylaks'ın agoranomos'a yardım etmek, gümrük işlemlerinin yürütmesini kontrol etmek gibi görevleri de vardı. Adları sıkça rüşvet suçlarına karışmıştır (Öztürk, "Likya- Pamfilya Bölgesinde", 146-7). Öztürk, "Attaloslar zamanında kırsal alanın korunmasına yönelik olarak kurulmuş olan paraphylaks'ların ilerleyen zamanla birlikte kent içindeki birtakım memuriyetlerin görevlerini üstlenmiş olduklarını" düşünür (Öztürk, *Nikaia*, 43-4).

¹³⁷⁸ Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 42-3, No 23. Hadrianoi'de çeteler tarafından öldürüldüğü anlaşılan kişinin görevi eparkh olarak belirtilmiştir; paraphylaks benzeri bir görevli olduğunu varsayabiliriz (Schwertheim, *Inschriften von Hadrianoi*, 62-3, No 84; Sokolowski, "Inventing Roman", 105). Balçıkhisar/Osmaneli/Bilecik'te adına onurlandırma steli dikilen bir paraphylaksa rastlarız (Öztürk, *Nikaia*, 41, No 8).

¹³⁷⁹ Corsten, *Inschriften von Prusa II*, 64; Pitt, "Cities on the", 62. Oikonomos'un Latincesi servus villicius'tur (Corsten, *Inschriften von Apameia*, 33). Prusa'daki oikonomoslar: Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 100, No 68: bu örnekte bir kadın bu görevi yürütüyordu; Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 193, No 165; Uzunoğlu ve Taşdelen, "Some New", 39, No 3; Uzunoğlu, "Ölü Ziyafeti Sahneli", 402, No 1; Apameia'daki oikonomos: Corsten, *Inschriften von Apameia*, 33, No 21. Kios'daki oikonomoslar: Corsten, *Inschriften von Kios*, 145, No 91. Bithynia'nın tümündeki çiftlik kâhyalarının listesi için bkz. Sokolowski, "Inventing Roman", 80.

Prusa çevresinden yalnızca iki köy adı biliyoruz: günümüzün Demirtaş ilçesi yakınlarında yer alan Eikote¹³⁸⁰ ve adı Touma- ile başlayan bir köy.¹³⁸¹ Az yukarıda mezar stellerine göre Kestel’de bir mermer atölyesi olması gerektiğini söylemiştik. Bu mezar stelleri Kestel, Narlıdere, Gürsu, Yıldırım’da ele geçtiğine göre buralarda köy boyutunda yerleşimler olduğunu varsayabiliriz. Corsten’in Dion Khrysostomos’un bu küçük yerleşimleri synoikismos yoluyla Prusa ile birleştirmek istemiş olabileceği tahmini çok yerindedir.¹³⁸² Zira iki yazıtın ele geçtiği Küçükbalıklı Mahallesi Prusa’dan sadece 4 km, bir yazıtın ele geçtiği Yeniceabat Mahallesi ise 8 km kuzeydedir.¹³⁸³ Prusa’nın batısında köy adı değilse de bir ya da birkaç köyde yaşayan bir kavim biliyoruz: Brassenoi.¹³⁸⁴ İnegöl yakınlarında Tataulenon ve Sarkotyle adında iki köy olduğunu, Libot isminde bir köy olmasının da muhtemel olduğunu Bölüm 2.4’te söylemiştik. Hadrianoi yakınlarında köy ya da çiftlik adı olabilecek birkaç yer ismine yazıtlarda rastlıyoruz: Plane, Torea, Ariste.¹³⁸⁵ Kios’dan bir köy biliyoruz: Charmidea.¹³⁸⁶ Kios’da ayrıca dört köyün bir araya gelerek kurduğu bir birlik vardı:

¹³⁸⁰ Corsten, *Inschriften von Prusa II*, 62. Bu köy adını MS 165-175 aralığına tarihlenen bir yazıttan öğreniyoruz (Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 42-3, No 23)

¹³⁸¹ Bu köy adı MS 3. asra ait bir yazıtta geçer (Sokolowski, “Inventing Roman”, 91).

¹³⁸² Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 43, No 23.

¹³⁸³ Küçükbalıklı’da ele geçen yazıtlar: Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 143-4, No 111, 113; Yeniceabat yazıtı: Akyürek-Şahin ve Uzunoğlu, “Weitere Neue Inschriften”, 264, No 47.

¹³⁸⁴ Beşevler yakınlarındaki Mıhraplı köprüsünde bulunan yazıt, Brassenoi kavminin köprüyü yaptıran şükranlarını sunmasını içeriyor (Akyürek-Şahin ve Uzunoğlu, “Weitere Neue Inschriften”, 235, No 15). Bu kavmin köprü geçildikten sonra daha batıdaki bölgelerde yaşadığını düşünebiliriz. Bursa Müzesinde bulunan, buluntu yeri belirsiz bir yazıtta strategos ifadesi geçmektedir (Akyürek-Şahin ve Uzunoğlu, “Weitere Neue Inschriften”, 224, No 1). Apollonia Ad Rhyndakos’a ait olduğu düşünülen ve strategos kelimesini içeren başka bir yazıtla (bkz. dn 1119) aynı döneme (Hellenistik Dönem) tarihlenir. Bu iki ortak özellik eğer yazıtların aynı bölgeden olduğunu gösteriyorsa bu durumda yazıtta geçen Kiolloupetra ve Oropia adlı iki katoikia da bu bölgede, Prusa’nın batısında, Apollonia ya da Miletopolis yakınında olmalıdır. Yerleşim adları bu katoikiaların dağlık, kayalık bir alanda, stratejik bir konumda olabilecekleri ipucunu verdiğine göre Uluabat Gölü’nün güneybatısında, Rhyndakos vadisinde stratejik öneme sahip bir geçitte konumlanmış olabilirler (Akyürek-Şahin ve Uzunoğlu, “Weitere Neue Inschriften”, 225). Yazıtı yayımlayan araştırmacılar “birlikte taşınmak, yükselmek” anlamındaki kelimenin köylerin taşınması olabileceğini düşünürler (Akyürek-Şahin ve Uzunoğlu, a. g. y.). Belki de Strabon, “krallar Miletopolis’i tahrip ettiklerinde Gargara’ya buradan göçmenler getirdiler” derken (Str. XIII.1.58) bu köylerin halkının göçmen olarak gönderilişini kastediyordu.

¹³⁸⁵ Schwertheim, *Inschriften von Hadrianoi*, 9, No 6; 22, No 24, 30, No 31. Silsenos kelimesinin yer ismi mi boy ismi mi olduğu belirsizdir (Schwertheim, *Inschriften von Hadrianoi*, 29, No 30).

¹³⁸⁶ Kios’un 10 km. kuzeydoğusundaki Çeltikçi köyünde bulunmuş iki yazıt Charmidea köyünden söz eder (Corsten, *Inschriften von Kios*, 108-9, No 26, 27). Charmidea’nın Claudiopolis yazıtlarında adı geçen Charmedis adlı kişiye ait özel mülk olabileceği ileri sürülmüştür (Corsten, *Inschriften von Kios*, 10). Ancak imparatorun azat ettiği bir kölenin burada mülk yöneticisi olmasından dolayı Rostovtzeff ve Mitchell buranın imparatorluk arazisi olduğunu düşünürler (Corsten, *Inschriften von Kios*, 10; 108, No 26; Mitchell, *Anatolia Land*, 161). Antoninus Pius’un tahttaki ilk yılında onu onurlandıran bir stelin Charmidealılar tarafından dikilmiş oluşu da dikkat çekicidir. Flam-Zuckermann İmparatorluk Döneminin başından itibaren imparatorun bazı kişilerin mallarına keyfi şekilde el koyabildiğini ama bunun Marcus Aurelius ve Antoninus Pius dönemlerinde çok az görüldüğünü, yasal varisi yoksa imparatorların şahsi

‘τῆτρακομίας- tetrakomias.¹³⁸⁷ Bu tarz birlikler köylerin synoikismos tarzında daimî olarak birleştirilmesi değil, belli bir amaç için belli dönemlerde birlik oluşturması, iş birliği yapmasıydı. Örneğin İhsaniye/Kocaeli’de beş köy ana tanrıça için düzenli olarak yapılan festivalin yükümlülüklerini paylaşmak için, birlik kurmuşlardı.¹³⁸⁸

Prusa ve Bithynia için en temel tarım ürünü, bir buğday türü olan zeopyron idi.¹³⁸⁹ Dion Khrysostomos kendi arazisinde tahıl veriminin düşük olduğunu söyler ve tahıl stokçuluğu yaptığı iddialarını reddeder.¹³⁹⁰ Nikaia ve Nikomedia gibi kentlerde depolarda yeterli tahıl bulunmasından sorumlu görevliler varken bu görevliyi Prusa’da en azından MS 70’lerde görmüyoruz.¹³⁹¹ Bu da, Dion’un bahsettiği olaydaki gibi tahıl kıtlığı çekilmesinin sebebi olabilir. Prusa’da bağcılık yapıldığını Dion’dan¹³⁹², Olympos dağı eteklerinde elma, nar, fındık ve kestane yetiştğini ise Theophrastos’tan okuyoruz.¹³⁹³ Bazı kentler önemli tarımsal ürünlerini, su ürünlerini sikkelerinde göstermişken Prusa sikkelerinde benzer tasvirler görmeyişimizi kentin fazladan üretim yapmadığı, dış satım yapmadığı şeklinde yorumlayabiliriz.

mirasları kabul ettiğini belirtir ve bölgedeki tüm yer isimleri Grekçe iken Charmidea adlı bu köyün böyle bir süreçle imparatorun arazilerine katılmış olabileceğini söyler (Flam-Zuckermann, “Un Exemple”, 119). Sokolowski ise bu imparatorluk mülkünün satılmamış oluşunu, yakın bir arkadaşı tarafından imparatora vasiyetle bırakıldığı şeklinde yorumlar (Sokolowski, “Inventing Roman”, 66). Bu yakın arkadaş, MS 120’de birlikte konsül oldukları, Bölüm 5.4.1’de bahsedeceğimiz, Apameia’nın ünlü vatandaşlarından Claudius Reginus olabilir. Weisssova’nın Pratomysia’yı Kios’a bağlı başka bir köy olarak göstermesi hatalıdır, atıf yaptığı yazıtın yorumu Byzantion’a bağlı olduğunu, Strobilos/Pylai yakınlarında olduğunu açıkça belirtir (Weisssova, “Regional Economy”, 147; Corsten, “Neue Denkmäler”, 86).

¹³⁸⁷ Corsten, *Inscripfen von Kios*, 81-2, No 7.

¹³⁸⁸ Sokolowski, “Inventing Roman”, 87-8. Ahmetler/Pazaryeri/Bilecik’te benzer başka bir birlik, yine kült yükümlülüklerini paylaşmak için iki köy arasında kurulmuştu (Sokolowski, a. g. e., 88; Öztürk vd., “Zeus Bronton”, 174). Köy birlikleri hakkında başka örnekler için bkz. Öztürk *Nikaia*, 42, dn. 59.

¹³⁸⁹ Ünlü hekim Galenos zeopyron’un melez bir tür olduğunu yazar (Galenos, *De Alimentorum Facultatibus*, I.13).

¹³⁹⁰ Dion Chrys. XLVI.8.

¹³⁹¹ Bekker-Nielsen, *Urban Life*, 75.

¹³⁹² Dion Chrys. XLVI.8. Prusa’da bulunmuş bir mezar stelinde asmaya benzeyen bir bitkiyi budayan bir kişi tasvir edilmiştir Corsten, *Inscripfen von Prusa II*, 63).

¹³⁹³ Theophr. *Hist. pl.* IV.5.4.

Apameia halkı, kentlerinin dar sahil şeridinde yer alması yüzünden tahıl ihtiyacını dışarıdan karşılıyor olmalıydı.¹³⁹⁴ Bulgumuz olmasa da Antik Çağda Apameia ve Kios'ta zeytincilik yapıldığı tahmininde rahatça bulunabiliriz. Sikke betimleri ise aynı bölgede ton balığı ve yunus avlandığını gösteriyor.¹³⁹⁵ Hadrianoi sikkelerinde gördüğümüz cornucopia tasviri, Miletupolis sikkelerinde sık gördüğümüz buğday başakları, bu kentlerin arazisinin tarımsal verim açısından zengin olduğunu düşündürür.¹³⁹⁶

5.4 Sosyal Hayat

Hellen kültürünün geniş coğrafyalara yayıldığı, Hellenistik krallıkların bu kültürü yayma yarışına girdikleri dönemden sonra Asia Minor'de Roma egemenliği başladı.¹³⁹⁷ Romalılar yeni kentler, koloniler, eyaletler kurarak, yeni yasalar¹³⁹⁸ çıkararak kendi düzenlerini ihlas etmeye çalıştılar. Savaşlardan bezmiş bölge halkı yeni efendilerini heyecanla karşıladılar. Örneğin aralarında Prusa'nın da bulunduğu bir dizi kent Pompeius Magnus'u Dionysios'un yeniden doğmuş hali (Neos Dionysios) olarak onurlandıran sikkeler bastı.¹³⁹⁹ Bithynia kentleri birleşerek valileri Cadius Rufus için Roma'da bir anıt diktirdiler.¹⁴⁰⁰ Ancak aradan bir asır geçtikten, Roma düzeni yerleştikten sonra Hellenlerin Romalılar karşısında kimliklerini, kentlerinin konumunu yeniden tanımlama çabasına girdiğini görüyoruz. Atina, Pergamon, Smyrna, Ephesos gibi köklü Hellen kentlerinde yaşayan, seçkin sınıfa mensup eğitimli Hellenler

¹³⁹⁴ Asırlar sonra, 1942'de Mudanya'nın hala kendine yetecek tahılı üretemediğini CHP parti teftiş raporlarında görüyoruz (Uluskan, *CHP Parti*, 347). Louis Robert'in Propontis'in kuzey kıyısındaki Herakleia Perinthos kentinde bulunmuş, "Apameia dostları"ndan bahseden bir yazıtı (SEG 26, No 826), Apameia'nın Prusa ile girdiği çekişme döneminde tahıl ihtiyacını karşılamak için kurduğu ilişki olarak yorumlaması tutarlı değildir (Robert, *Des Carpathes*, 68). Çünkü Prusa ile gerginlik 2. asrın başında yaşanmışken yazıt 3. asırda yazılmıştır. Bu gerginlik bir asırdan fazla sürmüş olamaz.

¹³⁹⁵ Bosch, "Apameia Sikkeleri II, 16.

¹³⁹⁶ BMC Mysia, 72, No 1; 73, No 9; Güzelsoy, "Miletopolis Kenti", 42. Cornucopia Hellen mitolojisinde keçi-tanrı Amalthea'nın boynuzlarından biridir; içi meyvelerle dolu olarak resmedilir, bolluk ve bereketi simgeler (Dixon-Kennedy, *Greco-Romen Mythology*, 92-3).

¹³⁹⁷ Bithynia krallarının Hellen kültürünü yayma faaliyetleri için bkz. dn. 1132.

¹³⁹⁸ Konumuzla ilgili olan Lex Pompeia için bkz. dn. 1144.

¹³⁹⁹ Benzer sikkeleri Nikaia, Nikomedia kentleri de bastı (Kopij, "The Context", 121). Hellenistik Dönemde pek çok kral uyrukları tarafından Neos Dionysios olarak onurlandırılmıştır, bunların içinde birkaç tane Pergamon kralı da vardır. Sonradan Marcus Antonius, Caligula, Traianus, Hadrianus ve Caracalla da bu unvanı almıştır (Langer, "Power and Propaganda", 98, 100).

¹⁴⁰⁰ Yazıtta valinin adı "...us Rufus" olarak geçtiği için MS 47/8'de görev yapan Cadius Rufus olduğu tahmin edilir (Magie, *Roman Rule*, Cilt 2, 1400, dn. 6; Doğancı, "Roma Principatus", 187). Corsten ise yazıtı MÖ 1. asra tarihler ancak MÖ 1. asırda Rufus adında vali yoktur (Corsten, *Inschriften von Kios*, 181-2, testimonia no 9).

söylevlerinde ve kitaplarında sıklıkla tarihi konulardan, kentlerin geçmişinden bahsediyor, eski Hellen yazarlarına öykünüyorlardı.¹⁴⁰¹ Benzer bir sorgulama Romalılar için de geçerliydi: bilimlerin, sanatların ilk parlak örneklerini ortaya koymuş olan Hellenlerden bu kazanımları alıp geliştirdiklerini, tüm yaşanabilir dünyaya yaydıklarını, insanlığa barış ve refah getirdiklerini düşünüyorlardı.¹⁴⁰² Hellen kültürünün kayırılması Romalı yöneticilerin işine geliyordu çünkü yeni ele geçirilen Doğu eyaletlerinin yönetimi yerel seçkinlere bırakılmıştı. İmparator Hadrianus Hellen kültürüne düşkünlüğünü her fırsatta gösteriyor, imparator Marcus Aurelius felsefe eserini Grekçe yazıyordu. Böyle bir karşılıklı etkileşim ortamında Hellen kentleri özerklik, yargı bölgesi olma, vergi bağışıklığı gibi ayrıcalıklar elde etmek için; Hadrianus'un kurduğu Panhellenion Birliği'ne¹⁴⁰³ üye olabilmek için; depremde yıkılan binalarını tamir ettirebilmek için köklü bir geçmişe sahip olduklarını gösterme zorunluluğu hissediyorlardı.¹⁴⁰⁴ Örneğin Miletupolis halkı kurucuları kabul ettikleri Miletos'un tasvirini sikkelere basmaya Hadrianus döneminde (belki de ziyaretinden önce) karar verdiler;¹⁴⁰⁵ Prusias ad Mare kenti MS 1. asır ortasından sonra sikkelerine kentin eski adını (Kios) basmaya başladı.¹⁴⁰⁶ Hadrianus döneminde kurulduğu için köklü geçmiş olmayan Hadrianoi halkı başka bir yöntemle başvurdu: yazıtlarda kentlerinden “en parlak” (kent) (λαμπρότατη=lamprotate) ifadesiyle bahsettiler.¹⁴⁰⁷ Apameia'nın durumu biraz farklıydı. MÖ 1. asırda koloni statüsü aldıktan sonra İtalya'dan ve başka bölgelerden buraya yerleşenler sayesinde Latin karakteri kazandı ancak Latinlerin

¹⁴⁰¹ Tarihi konulardan sıkça söz eden, eski Hellen yazarlara öykünen bu kişiler İkinci Sofistik” olarak bilinirler, bkz dn. 887.

¹⁴⁰² Yaşlı Plinius'un bu türden sorgulamalarını Bölüm 3.1'de görmüştük.

¹⁴⁰³ Hellen kültürüne düşkün olan Hadrianus, Hellenler arasında ortak bilinç oluşturmak için bu birliği kurdu. Birlik üyesi kentler bazı imtiyazlara sahip olduklarından birçok kent birliğe üye olmaya çabaladı. Panhellen Birliği'ne Asia Minor ve adalardan toplam 13 kent katılmıştır.

¹⁴⁰⁴ Şanlı geçmişe atıf yapan konuşmalar bina açılışı, elçi karşılanması, festivaller, cenaze törenleri gibi günlük olaylarda da yapılırdı. “Yarışma kazanan bir sporcunun, kendi kökeni veya kentin kuruluşu hakkında efsanevi bir hikâye anlatması bir zorunluluktur” (Okumuş, “İonia Bölgesi”, 24).

¹⁴⁰⁵ Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 129.

¹⁴⁰⁶ RG I 2, 310. Sikke üzerine efsanevi kurucunun tasvirini basma modasına Apameia çok geç, Gallienus döneminde (MS 253-268) katıldı (Woytek, “Coinage of Apamea”, 126).

¹⁴⁰⁷ Schwertheim, *Inschriften von Hadrianoi*, 39, No 45. Kios halkı da kentlerinden aynı ifadeyle (en parlak) diye söz etmişlerdir (Corsten, *Inschriften von Kios*, 87, No 12). Başka bir kentin Kios'dan ‘en parlak’ ifadesiyle bahsetmesi herhalde daha itibarlıydı (IK 27.17). Bir Prusa yazıtında geçen λαμπρότατου δήμου (lamprotatou demou) ifadesi de yine kentin kendisiyle övündüğü bir anlam olsa gerek (Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 32, No 16). Dion Khrysostomos gibi parlak bir hatibe sahip olmasına karşın Prusa'nın Dion'un söylevlerinde fazla övülmemesi dikkat çekicidir.

nüfustaki oranı %25'i geçmedi.¹⁴⁰⁸ Yine de bölgenin en Latin kentiydi, başka kentlerde Grekçe yazılan yazıtların bazıları burada Latince yazılıyordu.¹⁴⁰⁹ Apameia'nın Latin kökenli halkı ikizleri emziren kurt, Troia'dan ayrılan Aineias gibi Roma imgelerini sikkelere bastırarak anavatan ile bağlarının sıkı olduğunu göstermek istediler.¹⁴¹⁰ Bazı madalyonlara basılan çift süren rahip tasviriyle Roma kentinin kuruluşundan beri sürdürülen bir geleneği (sulcus primigenius) benimseyip uyguladıklarını gösterdiler.¹⁴¹¹ Bunun sonucu olarak Asia Minor'un kuzeyinden çıkan ilk Roma senatörü Apameia vatandaşıydı.¹⁴¹² Tabi ki etkileşim çift yönlüydü: Latin kökenliler yeni Hellen komşularına alışmaya çalışırken kendilerine Grekçe lakaplar alabiliyor, bölgenin yerlileri Hellenler de Latinlere öykünüyordu.¹⁴¹³

Prusa'da baskın olan hep Hellen kültürüydü.¹⁴¹⁴ Yazıtlardan 344 adedi dikkate alan bir çalışma sadece 11 tanesinin Latince yazıldığını ortaya koymuştur.¹⁴¹⁵ Ancak kentte

¹⁴⁰⁸ Blanco-Perez, "Apamea and", 139. Apameia'da yaşamış Latin-İtalik kökenli ailelerden yedisinin adı tespit edilebilmiştir: Catilii, Naevii, Mollicii, Rascanii, Volusii, Saluvii, Lollii (Fernoux, *Notables*, 177-8).

¹⁴⁰⁹ Örneğin Apameia'lı bir seçkini onurlandıran yazıt (Corsten, *Inschriften von Apameia*, 20, No 2), Hadrianus'a adanan hamam yapısına konulan yazıt (Corsten, *Inschriften von Apameia*, 22, No 4), iki mezar yazıtı (Corsten, *Inschriften von Apameia*, 30, No 15; 35, No 23), Burgaz'da bulunmuş ve gymnasionu kutsayan bir yazıt (Corsten, *Inschriften von Apameia*, 73, No 51) Latince yazılmıştır. Buna karşın Apameia'da bulunmuş Latince yazıtlar Parion ve Aleksander Troas gibi yakınlardaki diğer kolonilerden daha azdır (Katsari ve Mitchell, "The Roman Colonies", 226).

¹⁴¹⁰ RG I 2, 253, No 43, 46; 254, No 53; 258, No 76, 80; 259, No 87, 89; 260, No 92, 94. Roma imgelerini Apameia madalyonlarında da sıkça görürüz (Mionnet, *Description de Medailles*, 7-8, No 36; 8, No 38; 11, No 56, 57; 12, No 63, 64; 13, No 67). Madalyonun tanımı için bkz. dn. 168.

¹⁴¹¹ Mionnet, *Description de Medailles*, 6, No 28; 7, No 35. Sulcus primigenius bir koloni kurulacağı zaman Romulus'un Roma'yı kurarken yaptığı simgesel çift sürme eyleminin tekrarlanmasıdır. Buna göre sağ tarafta bir boğa, solda inek olacak şekilde hayvanlar sabana koşulur ve belirlenen alan saat yönünün tersine sürülür (Dion. *Hal. ant.* I.88). Bu sahne bazı başka Roma kolonilerinin sikkelerinde de görülür. Onur S. Karakuş'un bu ritüeli görmezden gelerek sikkelerdeki çift sürme tasvirini kolonistlerin tarımla uğraştıkları şeklindeki yorumu sığ bir yorum olmuştur (Karakuş, "Colonia Iulia", 209).

¹⁴¹² Marek, "Hellenisation and Romanisation", 43. Bu ilk senatör Vespasianus döneminde (MS 69-79) senatoya kabul edilen Catilius Longus'tur (Halfmann, *Die Senatoren*, 115; Eiler, *Roman Patrons*, 162).

¹⁴¹³ Etrüsk kökenli Quintus Laenas'ın kendisine Lysimakhos lakabını aldığını bir yazıttan öğreniyoruz (Corsten, *Inschriften von Apameia*, 59, No 40). Grekçe isimler taşıyan kişilerden başka bir yazıtın Latince yazılmış olması da tersine bir öykünmeyi düşündürüyor (Corsten, *Inschriften von Apameia*, 35, No 23). Prusa'da bulunmuş altı yazıtın incelendiği bir çalışmada on sekiz isimden beş tanesinin Latin ismi olması da Romalılaşma özentisi olarak değerlendirilebilir (Uzunoğlu, "Ölü Ziyafeti Sahneli", 401). Romalı hayat tarzına öykünme belirtilerini başka kentlerde de görüyoruz. Romalıları has bir giysi olan togadan bahseden bir Hadrianoi yazıtının Grekçe yazılmış oluşu böyle bir örnek sayılabilir (Schwertheim, *Inschriften von Hadrianoi*, 3, No 1).

¹⁴¹⁴ Onur S. Karakuş'un İmparatorluk Döneminde Prusa'nın Romalı kolonistlerin yoğun iskanına uğradığını ve bunun entelektüel açıdan kentin gelişimine yol açtığını söylemesi iki hata içerir (Karakuş, "Dion Khrysostomos'un", 460). Prusa'da yaşayan Latin ve İtalik kökenli beş ailenin adlarını verir ki beş aile "Romalı kolonistlerin yoğun iskanı" demek için çok düşük bir sayıdır. Bu beş ailenin kentin

Bithynia Krallığı döneminden kalma Thrak kökenli halkın da bulunduğunu biliyoruz.¹⁴¹⁶ Hellenistik ve Roma dönemlerinde, Bithynia'nın diğer yerlerinde olduğu gibi en yaygın dil Attika/Ion lehçesi yani koine idi.¹⁴¹⁷ Halkın mensup olduğu boylardan (phyle) birinin adını biliyoruz: Antoneina.¹⁴¹⁸ Boy isimleri burada olduğu gibi bir imparatorun adından (Antonius Pius'tan) alınmış olabileceği gibi Kios'ta olduğu gibi kurucu kahramandan alınmış da olabiliyordu: Herakleotis.¹⁴¹⁹

Sosyal hayatın en canlı yaşandığı yer agonlardı. Bir tanrı ya da kahramanın onuruna ya da sportif yarışmalar yapmak amacıyla düzenlenen agonlar her kesimin mutlu olduğu etkinliklerdi: yarışmacılar kazandıkları ödülle gururlanırlar, yoksullar başka zaman bulamadıkları kadar et ve diğer gıdalarla beslenir, kentin seçkin sınıfı ise uzak diyarlardan katılımcı çeken agonlarıyla kentlerinin itibarını arttırdıklarını düşünerek mutlu olurlardı. İmparator kültü için düzenlenen agonlar da Roma propagandasını yapıp halkın sadakatini pekiştirdiği için imparatoru mutlu ederdi.¹⁴²⁰ Kırsal kesimde gymnasium olduğuna, agon düzenlendiğine dair bulgu yok. Bunların yokluğunda köy halkı küçük şenliklerde eğlenirdi ki bunların en belirginini şarap şenliği (oinoposion) idi.¹⁴²¹

entelektüel seviyesini yükseltmiş olması ancak aile bireylerinin her birinin eğitilmiş ve farklı alanlarda üretken olmalarıyla mümkün olabilir.

¹⁴¹⁵ Weissova, "Regional Economy", 104.

¹⁴¹⁶ Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 49, No 27; 83, No 54; 110, No 80; 177, No 150; 179, No 152. Thrak kökenlilere Apollonia ad Rhyndakos'da da rastlıyoruz (Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos I*, 125, No 296). Miletupolis yazıtlarında ise Kelt kökenli bir birey görülüyor (Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos I*, 107, No 257). Ancak Hellenistik ve Roma dönemlerinde Thrak kökenliler artık çoğunlukla kırsal bölgelerde yaşıyordu (Corsten, "Thracian Personal Names", 125).

¹⁴¹⁷ Dor lehçesi sanatsal etki istenen mezar taşlarında ya da Megara kolonileriyle ilişkili yerlerde (örneğin Triglia) karşımıza çıkabilir (Catling ve Kanavou, "The Gravestone", 107).

¹⁴¹⁸ Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 37-8, No 21. Deniz Güçlü Prusa'da Hadriane adında bir phyle olduğunu yazar (Güçlü, "Yazıtlar Kataloğu", 24). Dipnotundaki numara hatasını görmezden gelip Corsten'in yayınladığı 5 numaralı Prusa yazıtını kastettiğini varsaymak yerinde olur. Bu yazıtta ve Corsten'in çevirisinde phyle kelimesi geçmemesine karşın kendi çevirisinde "Hadriane (phylesi) Gerousiası" ifadesini kullanır (Güçlü, "Yazıtlar Kataloğu", 47, No 27). Bunun phyle adı değil gerousia adı olduğunu düşünüyoruz.

¹⁴¹⁹ Corsten, *Inschriften von Kios*, 115 No 37; 138, No 77. Başka bir Bithynia kenti olan Prusias ad Hypium'daki yirmi boydan sekizinin adları imparator ailesinden türetilmiş isimlerdi (Langer, "Power and Propaganda", 157). Yakın tarihli bir çalışmayla Kios'tan ikinci phyle adını da öğrendik: Protinia (Akyürek-Şahin ve Uzunoğlu, "New Inscriptions", 254, No 10).

¹⁴²⁰ Langer, "Power and Propaganda", 15.

¹⁴²¹ Bithynia'daki oinoposion örnekleri için bkz. Sokolowski, "Inventing Roman", 203 vd.

Prusa’da üç tip agon düzenlendiğini biliyoruz. Agon betimleri içeren bir mezar stelinde gymnasiark’tan bahsedilmesi gymnasion agonları düzenlendiğini gösteriyor.¹⁴²² MS 3. asır ortasına ait sikkelerde gördüğümüz ‘Olympia’, ‘Pythia’ lejantları, Yunanistan’da Olympia kentinde düzenlenen Olympia ve Delphoi kutsal alanında düzenlenen Pythia agonlarının benzerlerinin Prusa’da düzenlendiğini gösteriyor.¹⁴²³ Dört yılda bir düzenlendiği tahmin edilen bu agon maalesef çok uzun ömürlü olmadı zira 258’deki Got akınlarından sonra Prusa’da agon düzenlendiğine dair kanıt yoktur.¹⁴²⁴ Prusa’da düzenlendiğini bildiğimiz son agon türü kentin baş tanrısı Zeus Olympios onuruna düzenlenen agondur ki bu kültün başrahibi tarafından idare edilirdi.¹⁴²⁵ Kios’ta ise topluca dağlara çıkılarak kayıp Hylas’ın ormanlarda aranmasının temsil edildiği dini nitelikte bir şenlik yapıldığını biliyoruz.¹⁴²⁶

Sosyal hayatın başka bir yansımasını halkın kurduğu dernek ve birliklerde görüyoruz. Bunlar aynı mesleği icra edenlerin bir araya gelmesiyle kurulan gruplar olabileceği gibi

¹⁴²² Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 56, No 34. Bu mezar stelinde üç ayaklı yağ kazanı, bir sporcu, çan ve çelenk betimleri var. Gymnasion agonları koşu, uzun atlama, mızrak atma gibi bedensel yarışmaların yapıldığı agon türüdür (Erol-Özdizbay, “Agonlar”, 28). Gymnasion’daki yarışlarla kendini geliştirip daha sonra başka kentlerdeki müsabakalarda ödül alan Prusalılar olmuştur. Örneğin Poplianus, Tralles kentinde ödül almıştır (Poljakov, *Inschriften von Tralleis*, 133, No 137).

¹⁴²³ RG I 4, 600, No 183; 601, No 185, 186; Akat, “Prusa ad Olympum Sikkeleri”, 110-1. Sikkelerdeki “ieroi agones” ifadesi bu agonun imparatorun lütfuyla düzenlendiğini gösterir (RG I 4, 600, No 182). Bithynia’daki bu tür agonların bazılarında “Pythia agonuna denk, eşdeğer” anlamında Isopythian ifadesi kullanılırdı (Langer, “Power and Propaganda”, 109). Prusa sikkesinde bu ifadeyi görmediğimiz için buradaki agonların daha mütevazı düzeyde olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁴²⁴ Langer’e göre MS 250 gibi geç bir tarihte Prusa’da agon başlatılmasındaki amaç, halkın yeni imparatora sadakatini güçlendirmektir (Langer, “Power and Propaganda”, 110-1). Zira 3. asırda Roma imparatoru olmak, hanedan içi mücadeleler ve suikast girişimlerinden sağ çıkmakla mümkün olabiliyordu. Valerianus üç ay tahtta kalabilmiş Aemilianus’un öldürülmesiyle imparator olmuştu. Aliye Erol-Özdizbay ise Parth tehdidi yüzünden bölgenin artmış önemini hala sürdürdüğünü düşünür, ayrıca yeni agon başlatmanın artan bozuk para ihtiyacına çözüm olduğunu belirtir (Erol-Özdizbay, “Agonlar”, 118). Prusa’da agon başlatılmasında bu kentin vatandaşı olan Bithynia-Pontus valisi L. Egnatius Victor Lollianus’un katkısı olabilir çünkü valilik döneminin MS 230-240 civarında olduğu tahmin edilir (Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 28). Yücel Akat, Nikaia ve Prusias ad Hypium sikkelerinde görülen bir kontrmarkın festivallerle ilgili olabileceği görüşünü aktardıktan sonra aynı kontrmarkın Septimius Severus dönemi Prusa sikkesinde de görülmesini, Prusa’da MS 211’den önce düzenlenmiş festivallerle ilişkilendirir ki bu çok zayıf bağlantı başka bulgularla desteklenmeyi beklemektedir (Akat, “Prusa ad Olympum Sikkeleri”, 82).

¹⁴²⁵ Erol-Özdizbay, “Agonlar”, 120. “Prusalılar Zeus Olympios’u onurlandırır” lejandı taşıyan sikke, Zeus’un kentin baş tanrısı olduğuna bir göstergedir (RG I 4, 577, No 7).

¹⁴²⁶ Str. XII.4.3. Bazı seyyah ve araştırmacılar bu şenliklerin adının Oribasia olduğunu yazar. Örneğin 1793’te gelen Regis Delbeuf (Kaplanoğlu ve Oğuzoğlu, *Asri Gemlik*, 224) ve John Antony Cramer (Cramer, *Historical Description*, Cilt 1, 176). Bithynia Krallığı döneminde Soteria adında bir şenlik düzenlendiğini Polybios’tan biliyoruz (Pol. IV.49). Bu şenlik muhtemelen krallığın başkenti Nikomedia’da kutlanıyordu.

ortak harcamaların bölüşülmesini amaçlayan mahalle birlikleri de olabilir. Örneğin Prusa'da keten dokumacılarının meslek birliği kurduklarını biliyoruz.¹⁴²⁷ Ayrıca akraba grupları¹⁴²⁸, mahalle gruplar (geitosyne)¹⁴²⁹, arkadaş grupları (hetairoi)¹⁴³⁰ da belgelenmiştir. Bundan başka bir kült içinde ibadetleri yerine getirme, tanrı/tanrıça için yapılacak işleri bölüşme amacıyla oluşturulmuş kült birlikleri de görürüz. Örneğin Prusa'da Serapis ve İsis müritlerinden oluşan bir grubu yazıtlardan tanıyoruz.¹⁴³¹ Prusa'da ayrıca üyeleri arasında Aviani ailesinden bireylerin bulunduğu stoacı felsefe okulu olduğu düşünülür.¹⁴³² Kios'ta Meter ve İsis kültüyle ilgili iki dernek¹⁴³³, Kios'un kuzeyinde Pylai'de Zeus Brontos kültüyle ilgili bir dernek¹⁴³⁴, Triglia'da Zeus, Kybele, Apollon kültleriyle ilgili bir dernek¹⁴³⁵ vardı.

Kaplıcalar gelen giden insanın çok olduğu, canlı sosyal ortamlardır. Şifalı özelliği olan bu su kaynaklarında Nymphē ya da Asklepios kültüyle ilişkili unsurlara sıkça rastlanır.¹⁴³⁶ Prusa'nın 3 km. batısındaki Basilika Therma'daki nymphē kültü sikkelerden teşhis edilebilmiştir.¹⁴³⁷ Apameia ve Hadrianoi'deki Asklepios tapınakları ise daha çok kalabalık çekiyor olmalıydı.¹⁴³⁸ Çünkü pek çok kişi buraya hem tedavi

¹⁴²⁷ Prusa'da keten dokumacıları olduğunu belirtmiştik (Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 136, No 104). Onların meslek birliği kurduklarını da yine bir yazıttan öğreniyoruz (Harland, *Greco-Roman Associations*, 52).

¹⁴²⁸ Akrabaların bir araya gelerek onurlandırma steli için gereken masrafı bölüştikleri anlaşılıyor (Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 57-8, No 36).

¹⁴²⁹ Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 75, No 50; Giannakopoulos, "Groups and Associations", 365, dn. 6.

¹⁴³⁰ Giannakopoulos, "Groups and Associations", 365, dn. 6. Onurlandırma yazıtı ve mezar steli masraflarının onurlandırılan kişinin arkadaşları tarafından paylaşıldığı anlaşılıyor (Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 45, No 24; 188, No 161). 24 numaralı yazıtta 'yakın arkadaşlar' anlamında 'syntetheis philoi' ifadesi geçer. Ayrıca koinon ifadesi bu grubun geçici değil kalıcı bir niteliği olduğunu gösterir.

¹⁴³¹ Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 71, No 48. Bithynia-Pontus eyaletinde ele geçmiş yazıtlardan elli kadarı bu türden dernek, birlik hakkında bilgi verir (Giannakopoulos, "Groups and Associations", 365).

¹⁴³² Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 34-36, No 17, 18. Sencer Şahin bu okulun Hadrianoi'de olduğunu iddia eder (Schwertheim, *Inscripfen von Hadrianoi*, 43).

¹⁴³³ Yazıtlarda dernek anlamında thiasos kelimesi geçer (Corsten, *Inscripfen von Kios*, 98, No 20; 101, No 22).

¹⁴³⁴ Harland, *Greco-Roman Associations*, 52.

¹⁴³⁵ Corsten, *Inscripfen von Apameia*, 51-54, No 33, 34, 35.

¹⁴³⁶ Nymphē kelime anlamıyla evlilik çağındaki genç kız ya da gelin demektir. Su kaynaklarında, dağlarda ya da ormanlarda yaşayan ikincil tanrıçalardır (Dağlı, "Nympheler", 5). Asklepios ise Apollon'un oğludur, hekimlik tanrısıdır. Asklepiion denilen tapınaklarında hem kült töreni yapılır hem de hastalar tedavi edilirdi (Can, *Antik Çağ Sözlüğü*, 143). Mezar yazıtlarında belirtilen ölüm yaşlarına göre Prusa'da ortalama ömür 36 idi (Uzunoğlu, "Ölü Ziyafeti Sahneli", 401, dn. 23)

¹⁴³⁷ RG I 4, 584, No 62; Akat, "Prusa ad Olympum Sikkeleri", 135.

¹⁴³⁸ Hadrianoi ve Prusa'da Asklepiades gibi Asklepios'tan türetilmiş ad taşıyan çok sayıda kişi olması da bu kültün önemini gösterir (Schwertheim, *Inscripfen von Hadrianoi*, 16, No 15b). Prusa'da bu adı

olmaya hem de adakta bulunmaya gelirdi. Kehanet merkezleri de ziyaretçisi bol başka bir kurumdu. Hadrianoi'nin doğusundaki kehanet merkezinin uzak bölgelerden bile ziyaretçi çektiğini Bölüm 2.4.7'de belirtmiştik.

5.4.1 Tanınmış Kişiler

Prusa'nın en tanınmış vatandaşı olan Dion Khrysostomos'tan Bölüm 5.2'de kısaca bahsetmiştik. En az onun kadar saygın ancak günümüze ulaşan eseri olmadığı için daha az tanınan bir Prusa'lı Flavius Archippus'tur. Felsefe öğretmenliği yaptığını, kalpazanlık suçundan mahkûm olduğunu, buna karşın imparator Domitianus'un ona onur payeleri, Traianus'un ise yüz bin sestertiusluk bir çiftlik bağışladığını biliyoruz.¹⁴³⁹ Bölüm 5.2'de bahsettiğimiz Prusa içindeki çekişmeleri düşününce Archippus'un kentin ileri gelenlerinden biri olduğu söylenebilir. Roma imparatoru ile tanışıklığı olan başka bir Prusa vatandaşı da Publius Aelius Neoptolemos'tur.¹⁴⁴⁰ Prusa vatandaşı olup olmadığına kesin karar veremediğimiz başka bir önemli devlet adamı da L. Egnatius Victor Lollianus'dur. Diğer önemli görevlerinin yanı sıra yaklaşık olarak 227-230 arasında Bithynia-Pontus eyalet valiliği yapmıştır.¹⁴⁴¹

Bu siyasi kişilikler dışında birkaç tanınmış kişi vardır ki Prusa'lı ya da yakınlardaki başka bir kentten olabilirler. Sofist ve hatip Himerios (yakl. 310-390) Prusa'lı ya da Prisuas ad Hypium'luydu.¹⁴⁴² Komediya yazarı Philistion (ü. MÖ 10) Prusa'lı, Nikaia'lı, Magnesia'lı ya da Sardeis'li olabilir.¹⁴⁴³ Veterinerlik yapmış olan Apsyrtus (ü. MS 330)

taşıyanlardan birinin magistrat /yüksek memur (Plin. Ep. X.81), birinin bankacı (Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 48, No 26) olduğunu biliyoruz.

¹⁴³⁹ Plin. Ep. X.58, 59.

¹⁴⁴⁰ Bu kişi için dikilen onurlandırma yazıtında agonothetes ve agoranomos görevlerini yürüttüğü, babasının da önemli görevlerde bulunduğu belirtilir (Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 38, No 21). Saydıklarımızdan daha az kariyerli Prusa vatandaşları da vardır. Örneğin yaklaşık MS 130'da Bithynia-Pontus valisi olan Titus Iulius Frugi'nin akrabası, yüksek memur Lucius Iulius Frugi (Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 71, No 48).

¹⁴⁴¹ Magie, *Roman Rule*, Cilt 1, 700; Doğancı, "Roma Principatus", 292. Prusa'da bulunmuş bir yazıtta "oikisten tes patridos- baba yurdunun kurucusu" şeklinde onurlandırılması bu kentin vatandaşı olduğu şeklinde yorumlanır (Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 27, No 12).

¹⁴⁴² Can, *Antik Çağ Sözlüğü*, 407. Prusias ad Hypium'lu olması daha büyük olasılıktır (Penella, *Man and the Word*, 1).

¹⁴⁴³ Suda sözlüğü Prusa'lı ya da Sardeis'li olduğunu yazar (§ phi.364). Anthologia Palatina'ya göre Nikaialıdır (Anth. Pal. VII.155). Ammianus Marcellinus'un satırlarından nereli olduğu çıkmıyor (Amm. Marc. XXX.4.21).

ise Prusa'lı ya da Nikomedia'lıydı.¹⁴⁴⁴ MS 13 yılına denk gelen 198. Olimpiyat Oyununda koşu yarışında zafer kazanan Diophantes'in Prusa'lı olduğunu net olarak biliyoruz.¹⁴⁴⁵

Catilius Longus (ü. MS 70) tanınmış Apameia vatandaşlarından ilkidir. Parlak bir kariyerden sonra Asia Minor'ün kuzeyindeki kentlerden çıkan ilk senatör oldu.¹⁴⁴⁶ Daha ünlü bir devlet adamı, aynı sülaleye mensup Lucius Catilius Severus Iulius Claudius Reginus'tur. Traianus ve Hadrianus dönemlerinin önde gelenlerinden biriydi. MS 110 ve 120'de konsüllük, Kappadokia, Africa ve Suriye eyaletlerinde valilik yaptı, Roma kentinde *praefectus urbi* oldu.¹⁴⁴⁷ Claudius döneminde (MS 41-54) Bithynia valiliği yapan L. Mindius Pollio Apameia'lı olmalı zira aynı isimdeki bir akrabası adına dikilmiş mezar taşı Apameia'da bulundu; Ephesosluların onurlandığı, Nikaia, Nikomedia ve Prusa'da *curator* olmuş M. Aurielius Mindius Mattidianus Pollio da onlarla akraba olmalı.¹⁴⁴⁸ Başka bir Apameia'lı Aurelius Flavonius Rufus ise orduda parlak bir kariyer yaptı.¹⁴⁴⁹

Küçük bir parantez açarak Apameia'nın İmparatorluk Dönemindeki özel konumunu vurgulayalım. Bithynia'nın eyalet haline gelmesinden sonra valilerin ya da seçkin tabakadan kimselerin kentlerin hamileri (patronus) olmalarıyla karşılaşırız. Hami

¹⁴⁴⁴ Wellmann, "Apsyrtoş", 286; *SUDA*, § 4739 "Ἀψυρτοῦς".

¹⁴⁴⁵ Eus. 79.

¹⁴⁴⁶ Eiler, *Roman Patrons*, 162. Mitchell, Catilius Longus'un MS 69'daki taht mücadelesindeki yardımı yüzünden Vespasianus tarafından senatör yapıldığını düşünürken (Mitchell, *Anatolia Land*, 160) Fernoux, MS 66'da Yahudilere karşı mücadelesinde imparatora yardım ettiği için bu göreve getirildiğini düşünür (Fernoux, *Notables*, 446-7).

¹⁴⁴⁷ Smith, *Greek and Roman Biography*, Cilt 3, 804; Yurdakul, "Kappadokia Eyalet Valileri", 182 v.de. Praefectus urbi, konsül seçilmiş kişi Roma dışına çıktığında yerine vekil bıraktığı görevlidir (Karatağ, *Klasik Arkeoloji Sözlüğü*, 332). Reginus'un muhtemelen babası olan Cn. Catilius Atticus 21 numaralı Apameia yazıtında karşımıza çıkar (Corsten, *Inscripfen von Apameia*, 33, No 21; Mitchell, *Anatolia Land*, 160; Yurdakul, "Kappadokia Eyalet Valileri", 182). 105 numaralı Kios yazıtında adı geçen kişinin, Reginus'un İznik Gölü kıyısındaki arazilerine emlak yöneticisi yaptığı azatlı kölesi olduğu düşünülür (Corsten, *Inscripfen von Kios*, 158, No 105; Mitchell, *Anatolia Land*, 160).

¹⁴⁴⁸ Corsten, *Inscripfen von Apameia*, 31, No 17; Corsten, *Inscripfen von Prusa II*, 77, testimonia no 2; Fernoux, *Notables*, 418-9.

¹⁴⁴⁹ Mezarı da Apameia'da olan Rufus'un geldiği en yüksek makam tribunus militum urbanicianus-şehird görev yapan kohortun (tabur) komutanlığı'dır (Corsten, *Inscripfen von Apameia*, 27, No 8; Fernoux, *Notables*, 444).

komşu kentlere karşı o kentin çıkarlarını gözetir, vatandaşlarının imparatora ya da yüksek görevlilere kolay ulaşabilmesini sağlar, çeşitli hayır işleri yapardı.¹⁴⁵⁰ MS 41-79 arasında Bithynia kentlerinin 8 patronus'u olmuş. Bunların dördü Nikaia kentinin, üçü Nikomedia kentinin hamisiydi, sonuncusu da Apameia kentinin hamisi Catilius Longus idi.¹⁴⁵¹ Nikaia ve Nikomedia gibi eyaletin en büyük ve görkemli iki kentinin *patronusa* sahip olması, bunların aynı zamana eyalet valileri olması anlaşılır bir durum. Apameia'nın *patronusu* olması bu kentin ayrıcalıklı durumunu gösterir. Catilius Longus ve akrabası Claudius Reginus'un çok önemli görevlere gelmeleri dışında, Reginus'un MS 138-161 arasında imparator olmuş Antoninus Pius ve 161-180 arasında imparator olmuş Marcus Aurelius ile akraba olması dikkat çekicidir.¹⁴⁵² Eğer işler umduğu gibi gitseydi, Reginus güvenini kazandığı Hadrianus tarafından evlat edinilebilir, Apameia kökenli Roma imparatoru olabilirdi!¹⁴⁵³

Filozof Lasthenes Apameia vatandaşıydı. Arkadaşı olan Dion Khrysostomos'un Roma imparatorundan rica etmesiyle ordu görevinden muafiyet ve yerleşeceği bir çiftlik kazandı.¹⁴⁵⁴ Başka bir filozof, Kleokhares¹⁴⁵⁵ ve tarihçi Asklepiades de Apameia vatandaşıydı. Asklepiades (ü. MÖ 60) Rodoslu ünlü şair ve gramer bilgini Apollonios'un öğrencisiydi, bazı eserlerinden fragmanlar günümüze ulaşmıştır.¹⁴⁵⁶ MÖ 1. asırda yaşamış şair Parthenios'un Apameia'lı mı Nikaia'lı mı olduğu kesinlik kazanmamıştır. Bu şairin otuz altı kısa aşk hikayesini içeren bir eseri (*Erotica Pathemata*) günümüze ulaşmıştır.

¹⁴⁵⁰ Eiler, *Roman Patrons*, 84.

¹⁴⁵¹ Eiler, *Roman Patrons*, 163.

¹⁴⁵² Yurdakul, "Kappadokia Eyalet Valileri", 187. Hadrianus imparatorken Reginus ve Antoninus Pius 120 yılının konsülüydüler.

¹⁴⁵³ Yurdakul, "Kappadokia Eyalet Valileri", 186. Reginus, Hadrianus'un iki ya da daha fazla kez konsül olmasına izin verdiği beş kişiden biridir. Ona ait izler Apameia ve Kios yazıtlarında karşımıza çıkar: Reginus'un muhtemelen babası olan Cn. Catilius Atticus'u 21 numaralı Apameia yazıtında görürüz (Corsten, *Inschriften von Apameia*, 33, No 21; Mitchell, *Anatolia Land*, 160; Yurdakul, "Kappadokia Eyalet Valileri", 182). 105 numaralı Kios yazıtında adı geçen kişinin de, Reginus'un İznik Gölü kıyısındaki arazilerine emlak yöneticisi yaptığı azatlı kölesi olduğu düşünülür (Corsten, *Inschriften von Kios*, 158, No 105; Mitchell, *Anatolia Land*, 160).

¹⁴⁵⁴ Philostr. *VA*. V.38.

¹⁴⁵⁵ Diog. Laert. IV.41

¹⁴⁵⁶ Smith, *Greek and Roman Biography*, Cilt 1, 381.

Prusa'nın ünlü bir hatibi, Apameia'nın ünlü devlet adamları vardı. Ancak bunların hepsinden daha fazla tanınmış biri Kios'lu hekim Asklepiades (MÖ 124-40) idi. Çalışmalarıyla Hellen tıbbının Roma'da yerleşmesini sağlamış, Roma'da ün kazanmış Asia Minor kökenli ilk hekim olmuştur.¹⁴⁵⁷ Yaşlı Plinius çeşitli alanlarda ün kazanmış kişileri sayarken tıp alanında önce Hippokrates ve Kleombrotos'un başarılarını sayar ve ekler: “ama bu alanda en ünlü kişi Kios'lu Asklepiades'tir”.¹⁴⁵⁸ Kios'lu başka bir ünlü hekim Philinos (ü. MÖ 240)'tur.¹⁴⁵⁹

5.5 Dini Hayat

Bu bölümde hem bu kültürleri hem de İmparatorluk Döneminden sonra belirginleşen Yahudi ve Hristiyan toplulukları inceleyeceğiz. Kent sikkelerindeki tasvirler, tapınak kalıntıları ve adak yazıtları kültürlerle ilgili kanıtları oluşturur.¹⁴⁶⁰ Prusa ve çevresi Thrak kültürleriyle Asia Minor kültürlerinin temas noktasında yer aldığı için asırlar boyunca farklı kültürleri barındırdı. Bu yüzden Hellen kültürlerine ek olarak Thrak kültürleriyle de karşılaşırız.

5.5.1 Kültürler

Roma Dönemi öncesinde Prusa ve çevresinde farklı etnik kökenli halkların yaşadığını Bölüm 2.1'de belirtmiştik. Arkaik Dönemde Propontis sahiline yerleşen Hellenler, MÖ 2. bin sonunda bölgeye yerleşmelerine karşın somut olarak karşımıza çıkmaları MÖ 5. asrı bulan Thraklar ve MÖ 7. asırdan sonra Daskyleion (Ergili) Gordion arasındaki bölgeye yerleşmiş Phrygler bunların belli başlılarıydı. Dolayısıyla Prusa ve çevresinde bu halkların kültürlerine ait izler görüyoruz. Hellenistik Dönemde Bithynia'da kullanılan takvim bu kült bolluğunu güzel yansıtır, ay adları şöyledir: Hera, Hermes, Meter,

¹⁴⁵⁷ Can, *Antik Çağ Sözlüğü*, 142-3. Yaşlı Plinius'un onun Roma'ya hatip olarak geldiğini söylemesi temelsizdir (Plin. *HN* XXVI.7).

¹⁴⁵⁸ Plin. *HN* VII.37. Plinius ve Strabon Asklepiades için Prusa'lı dese de Kios'lu olduğunu biliyoruz (Str. XII.4.9; Vallance, “Asclepiades”, 187). Athenaios'a göre Myrleialıdır (Ath. *Deip.* II.35). Kendisinden iki asır sonra doğmuş, Hadrianus döneminde önemli görevlere gelmiş Caius Calpurnius Asclepiades ile akraba olduğu öne sürülmüştür (Cocchi, *Life of Asclepiades*, 2). Kökeni hakkındaki karışıklık buradan kaynaklanmaktadır. Derya Şahin, Strabon'un “Prusa'lı Asklepiades” ifadesiyle bir kişinin değil, Asklepios tapınaklarında çalışan hekimlerin kastedildiğini ileri sürer (Şahin, “Asklepios Kültü”, 161).

¹⁴⁵⁹ Plin. *HN* XX.91; Can, *Antik Çağ Sözlüğü*, 731.

¹⁴⁶⁰ Kent sikkelerinde yer alacak, kentin propagandasını yapacak tasvirler genelde kentin yüksek görevlileri tarafından kararlaştırılırdı. Bazen, sikke basım maliyeti kentten bir seçkin tarafından karşılandığında seçilen tasvir onun kişisel tercihi de olabilirdi (Boyana, “Bithynia Tanrıları”, 73).

Dionysios, Herakles, Zeus, Bendis, Zeus Stratios, Priapos, Ares, Aphrodite, Demeter.¹⁴⁶¹ Bendis ve Ares Thrak; Meter, Stratios, Priapos Asia Minor kökenli tanrı/tanrıça/kahramanlardır.

Roma kültürüne ait bir öge barındırmayan bu takvim İmparatorluk Döneminde ana hatlarıyla korundu. Ancak bu dönemde yeni kültler de ortaya çıktı: imparator kültü, şahıs kültleri, Doğu kültleri, Tanrıça Roma kültü.¹⁴⁶² Bir evin imparator Claudius adına tapınak yapılmasından bahseden mektup, Hisar’da bulunmuş yazıtlı bir heykel Prusa’da imparator kültüne iyi bir kanıttır.¹⁴⁶³ Birer Prusa, Kios ve Apameia sikkesinde de Roma’nın kişileştirilmiş şeklini görürüz.¹⁴⁶⁴

Bithynia kentlerinin tümünde en önemli tanrıların başında Zeus gelir. Claudius’tan Gallienus’a kadar (MS 41-260) bölge kentlerinin tümünde sikkelere basılması bunu gösterir.¹⁴⁶⁵ Prusa’nın baş tanrısıdır, sikkelerde Zeus Olympios lejantıyla gösterilmiştir.¹⁴⁶⁶ Hisar’da bulunmuş bir yazıtta Zeus Olympios rahibi olan bir kişiden

¹⁴⁶¹ Boyana, “Bithynia Tanrıları”, 44-5. Bu takvimdeki adların resmi kabul görmüş devlet tanrıları olduğunu, bunlardan başka pek çok tanrı, tanrıça olduğunu belirtmeliyiz.

¹⁴⁶² İmparator kültü tahttaki Roma imparatorunun tanrı olarak tapım görmesiydi. Bu kültün hem eyalet başkentlerinde hem de eyalet kentlerinde rahiplerinin olduğundan bahsetmiştik. Şahıs kültünün en belirgin örneği olan Antinous, Bithynion vatandaşı bir gençti. İmparator Hadrianus’un isteğiyle tanrı mertebesine çıkarılmış ancak kültü uzun ömürlü olmamıştır. Serapis ve İsis gibi Doğulu kültler de MS 1.-2. asırlarda imparatorların teşvikiyle Roma dünyasına girdi. Tanrıça Roma, Roma kentinin kişileştirilmiş haliydi. 21 Nisan’da Roma kentinin doğum günü kutlamasında imparator tanrıça Roma altarına sunu yapardı.

¹⁴⁶³ Plin. *Ep.* X.70. Hadrianus’a ait bir heykelin kaidesindeki yazıt bu imparatora tapınıldığını gösteriyor (Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 18, No 5). Simon Price kırsalda imparatorluk kültüne dair hiç iz olmamasını, kırsalda bulunmuş yazıtlarda rahiplerden hiç bahsedilmemesini yerel tanrılar ile Grek pantheonu arasındaki ayrıklığa bağlar (Price, *Rituals and Power*, 96-7)

¹⁴⁶⁴ RG I 4, 576, No 1; RG I 2, 320, No 51; RG I 2, 249, No 29. Tanrıça Roma’ya bir Prusa madalyonunda da rastlarız (Mionnet, *Description de Medailles*, 223, No 1314)

¹⁴⁶⁵ Akat, “Prusa ad Olympum Sikkeleri”, 112; Boyana, “Bithynia Tanrıları”, 54. Bithynia kırsalında da en çok tapım gören tanrının Zeus olduğunu, 223 adak yazıtından 144’ünün ona adanmış olmasından anlıyoruz (Sokolowski, “Inventing Roman”, 123).

¹⁴⁶⁶ RG I 4, 577, No 7; Akat, “Prusa ad Olympum Sikkeleri”, 113; Erol-Özdizbay, “Agonlar”, 120; Leschhorn ve Franke, *Greek Coin Inscriptions*, Cilt 1, 251. Yazıtlarda Zeus Basilikos epitetiyle de karşımıza çıkar (Öztürk vd., “Zeus Bronton”, 173).

bahsedilmesi, kültün varlığını destekleyen bir bulgudur.¹⁴⁶⁷ Prusa sikkelerindeki altı sütunlu tapınak da büyük ihtimalle bu tanrıya adanmıştı.¹⁴⁶⁸

Tarihöncesi dönemden beri Asia Minor’de ana tanrıça inancının çok belirgin olduğunu biliyoruz. Bu inanç MÖ 1. binde Phrygia-Lydia bölgesinde Kybele kültüne dönüştü. Aynı kült Roma Döneminde Magna Meter adıyla yine çok önemseniyordu.¹⁴⁶⁹ Neredeyse her kentinde Kybele’ye ait izler çıkmasından Bithynia’da Kybele kültünün yaygın olduğunu anlıyoruz.¹⁴⁷⁰ Prusa’da da Kybele kültünün somut izleri var: Commodus, Macrinus ve Elagabalus döneminde basılan sikkeler¹⁴⁷¹, Gürsu ve İnegöl’de bulunmuş Kybele heykelcikleri,¹⁴⁷² yazıtlar.¹⁴⁷³ (Resim 31)

Bithynia’nın genelinde çok yaygın başka bir kült Demeter kültüdür. Bithynia Krallığı döneminden Roma Dönemi sonuna değin hemen hemen tüm kentlerde rastlanır. Prusa’da ona sadece sikkelerde rastlarız.¹⁴⁷⁴

Ana tanrıça kültüyle benzer özellikler taşıyan iki tanrıça daha vardır: Aphrodite ve Artemis. Aphrodite’e Roma Döneminden önce rastlamayız. Denizden çıktıktan sonra saçlarını kurularken betimlenmiş halini (Anadyomene) Prusa sikkelerinde görürüz.¹⁴⁷⁵

¹⁴⁶⁷ Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 40, No 22. Zeus Olympios onuruna agon düzenlendiğini de biliyoruz (Erol-Özdizbay, “Agonlar”, 114).

¹⁴⁶⁸ Schultze, *Altchristliche Städte*, 335. Bir Prusa sikkesinde Olympos dağı zirvesinde gösterilmiş figürün Zeus olduğu tahmin edilir (RG I 4, 582, No 45; Akat, “Prusa ad Olympum Sikkeleri”, 114).

¹⁴⁶⁹ II. Pön Savaşı’nın zor zamanlarında Sibylla kâhininin sözleri doğrultusunda Romalılar Pessinus’a gelip tanrıçanın kült heykelini başkentlerine götürmüşler, yeni kültün yarattığı coşkunun da etkisiyle savaşı kazanmışlardı (Liv. XXIX.11; Amm. Marc. XXII.9.5; Karahan, “Kybele Kültü”, 23).

¹⁴⁷⁰ Bithynia’daki Kybele buluntu yerleri ve başka ayrıntılar için bkz. Karahan, “Kybele Kültü”.

¹⁴⁷¹ RG I 4, 592, No 126; Akat, “Prusa ad Olympum Sikkeleri”, 128-9.

¹⁴⁷² Karahan, “Kybele Kültü”, 48. Kybele yontularından örnekler Bursa Arkeoloji müzesinde görülebilir.

¹⁴⁷³ Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae*, 83; Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 74, No 50.

¹⁴⁷⁴ RG I 4, 579, No 23; Akat, “Prusa ad Olympum Sikkeleri”, 124-5.

¹⁴⁷⁵ Akat, “Prusa ad Olympum Sikkeleri”, 119-120; Boyana, “Bithynia Tanrıları”, 60; RG I 4, 576, No 3; 587, No 88; 590, No 115. Ayrıca tanrıçanın Hisar’da bir yontusu ele geçmiştir (Mendel, *Catalogue des Sculptures*, 26, No 29). Aphrodite’in Anadyomene betimlemesi için bkz. Hakman, “Aphrodite Anadyomene”.

Ona bazen Eros eşlik eder.¹⁴⁷⁶ Artemis kültüne ait daha çok bulgumuz var. Bithynia Krallığı döneminde yaygın olan bu kült Thrak tanrıçası Bendis ile özdeş sayılmış, Roma Döneminde Diana olarak sürmüştür.¹⁴⁷⁷ Artemis sikkelerde en çok “ışık getiren” anlamındaki phosphorus epitetiyle, meşale taşıırken karşımıza çıkar.¹⁴⁷⁸ Ephesos Artemisi tipini de görürüz.¹⁴⁷⁹ Bir kez, Paladari’de (Gündoğdu) bir yazıtta Artemis Leukophyrene (beyaz kaşlı) olarak, bir kez de avcı Artemis olarak sikkelerde görürüz.¹⁴⁸⁰

Athena’yı da krallık döneminden beri Bithynia sikkelerinde, Traianus döneminden sonra da Prusa sikkelerinde görürüz.¹⁴⁸¹ Athena tasvirli Prusa sikkesi çoktur ancak Prusa sikkelerinde savaşçı tasviri genelde azdır. Ares benzeri bir tasviri sadece bir sikkede görürüz.¹⁴⁸² Athena’nın Prusa yazıtlarında da neredeyse hiç geçmediğini düşünürsek, Athena’nın Zeus ile Prusa’nın baş ilahları olduğu iddiasının, daha fazla bulguyla desteklenmesi gerektiği ortaya çıkar.¹⁴⁸³

Denizden içeride bir konumda olan Prusa’nın sikkelerinde, Kios ve Apameia’ya oranla daha fazla Poseidon tasviri görmemiz ilginçtir.¹⁴⁸⁴ C. Bosch’tan başka hiç kimse konuya yorum getirmediği için onun görüşü geçerli sayılmıştır: Poseidon Prusa’da şifalı sularla ilintilidir ve başka yerlerde olduğu gibi, depremlerden sorumludur.¹⁴⁸⁵ Hülya Boyana bir adım ileri gider ve Asklepios ile Poseidon’un özdeşleştiğini söyler.¹⁴⁸⁶ Marcus Aurelius ve Commodus dönemlerinde yaşanan iki depremden sonra Prusa sikkelerinde

¹⁴⁷⁶ Eros’un eşlik ettiği Aphrodite yontusu Hisar’da bulunmuştur (Mendel, *Catalogue des Sculptures*, 26-7, No 29).

¹⁴⁷⁷ Boyana, “Bithynia Tanrıları”, 54.

¹⁴⁷⁸ RG I 4, 579, No 24; 590, No 109; 597, No 156. Phosphoros sabah yıldızıdır (Albayrak, “Artemis Kültü”, 46).

¹⁴⁷⁹ RG I 4, 576, No 2; 583, No 59; 587, No 87; 595, No 149. Ephesos Artemisi “konik bir vücuda sahiptir, çok göğüslüdür ve başında polos (silindirik yüksek taç) vardır” (Akat, “Prusa ad Olympum Sikkeleri”, 114).

¹⁴⁸⁰ Corsten, *Inscripfien von Apameia*, 69, No 46; Akat, “Prusa ad Olympum Sikkeleri”, 116.

¹⁴⁸¹ Akat, “Prusa ad Olympum Sikkeleri”, 116.

¹⁴⁸² RG I 4, 591, No 117.

¹⁴⁸³ Erol-Özdizbay, “Agonlar”, 120.

¹⁴⁸⁴ Recueil general des monnaies grecques d’Asie Mineure kataloğunda Prusa’nın Poseidon betimli dokuz, Apameia ve Kios’un birer sikkesi vardır.

¹⁴⁸⁵ Akat, “Prusa ad Olympum Sikkeleri”, 117.

¹⁴⁸⁶ Boyana, “Bithynia Tanrıları”, 77-8.

Poseidon’u görmemiz bu açıklamayla uyumludur.¹⁴⁸⁷ Ancak eğer Poseidon Prusa’daki şifalı sularla ilintiliyse, şifalı sularla ilintili başka bir tanrı olan Asklepios nasıl aynı anda Prusa’da varlığını sürdürmüştür? Poseidon tasvirinin sikkelere basılması için neden Commodus dönemine değin beklenmiştir? Ayrıca Poseidon’un bir ayağı gemi pruvasında olan tasvirlerini¹⁴⁸⁸ nasıl açıklayacağız? Son iki soruyu yanıtlamak için dönemin siyasi gelişmeleri yardımcı olabilir. Bölüm 4.3’te Roma Dönemi olaylarından bahsederken 2. asrın son çeyreğinden sonra artan Part tehdidi sebebiyle Bithynia kentlerinin öneminin arttığını, sahil kentleri sikkelerinde liman ve kadirga tasvirlerinin görülmeye başladığını belirtmiştik. Prusa sikkelerindeki Poseidon tasviri Propontis’te artan deniz trafiği ve askeri hareketliliği yansıtıyor olabilir. Birkaç örnekte gördüğümüz ayağının altındaki büyük kütle¹⁴⁸⁹, Propontis’in güneyinde yeni yapılmış limanları düşündürür ki bu olasılığı Bölüm 2.4.4’te Kaisareia Germanika limanını tartışırken irdelemiştik.

Asia Minor’de çok sevilen iki tanrı, Dionysios ve Apollon da Prusa’da karşımıza çıkar. Hem Prusa’nın Papirius Carbo dönemine ait en eski sikkesinde hem de Bithynia Krallık dönemi sikkelerinde onu görmemiz, Hellenistik Dönemde Dionysios kültünün yaygınlığını gösterir.¹⁴⁹⁰ Sikkelerde sakallı olgun halini de, çocuk halini de görürüz.¹⁴⁹¹ Apollon neredeyse tüm Bithynia kentlerinde sikkelerde görülür. Prusa’nın doğusunda bulunmuş bir mezar stelinde Libotenos epitetiyle geçmesi bölgesel kültlerle kaynaştığını gösterir.¹⁴⁹² Bu mezar stelinde kithara çalarken (kitharoidos) gördüğümüz tanrıyı Prusa sikkelerinde küçük bir sütuna yaslanmış şekilde (sauroktonos tipi) görürüz.¹⁴⁹³

¹⁴⁸⁷ RPC IV.1, No 6259; Güney, “Poseidon as”, 303.

¹⁴⁸⁸ RG I 4, 587, No 85; 588, No 95; 592, No 122; 598, No 165; 599, No 172, 174; 600, No 178.

¹⁴⁸⁹ RG I 4, 594, No 136; Akat, “Prusa ad Olympum Sikkeleri”, 117-8.

¹⁴⁹⁰ Akat, “Prusa ad Olympum Sikkeleri”, 123; Boyana, “Bithynia Tanrıları”, 52; RG I 4, 576, No 1.

¹⁴⁹¹ RG I 4, 585, No 73; 586, No 74; 597, No 162.

¹⁴⁹² Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 62, No 40; Gürdal, “Apollon Kültü”, 98. Aynı bölgede bulunmuş üç başka yazıt da Apollon ile ilgilidir, bunlardan birinde (No 41) Apollon Soter-kurtarıcı ifadesi geçer (Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 63-66, No 41, 42, 43). Anadolu’da Apollon kültü için ayrıca bkz. Bilici, “Apollon Betimleri”.

¹⁴⁹³ Akat, “Prusa ad Olympum Sikkeleri”, 122-3. Bursa Müzesinde korunan ancak buluntu yeri bilinmeyen bir yazıtta, bir anlam çıkaramadığımız “Apollon Leonteios” ifadesi geçer (Corsten, *Inscripfen von Prusa II*, 107, No 1017).

Şifalı kaplıcalara sahip Prusa'da şifa tanrısı Asklepios'u sikkelerde sık görürüz; ona bazen kızı sayılan Hygiea ve oğlu sayılan Telesphoros eşlik eder, yılan ve asa tasviri tamamlardı.¹⁴⁹⁴ Prusa ve Nikomedia sikkelerinde Asklepios'u ilk kez 2. asrın ortalarında, vebanın sebep olduğu ölümler arttığında görürüz.¹⁴⁹⁵

Bithynia takviminde yer almalarına rağmen Hera ve Hermes kültleri Prusa ve yakınındaki kentlerde önemsizdir. Bu iki ilah Bithynia yazıtlarında da çok az geçer. İkincil tanrılardan olan Nike, Commodus dönemi sikkelerinde, muhtemelen kazanılan askeri başarıların simgesi olarak görülür.¹⁴⁹⁶ Önemli bir tanrıça olmamasına karşın birkaç Prusa sikkesinde yer alan Tykhe'ye değinmeliyiz. Baş örtülü, surlu taç giyen, elinde dümen ya da bereket sembolü tutan dişi figürün kentin kaderini elinde tutan Tykhe olduğu, sikke basan kent otoritesini temsil ettiği düşünülür.¹⁴⁹⁷

Prusa'da Mısır ve Suriye kökenli kültleri de görüyoruz. İskenderiye merkezli Ptolemaios Krallığı'nın MÖ 3. asırda Asia Minor'ün güney ve batısında bazı bölgeleri elinde tuttuğu dönemde İsis ve Serapis kültleri buralarda yayılmaya başladı.¹⁴⁹⁸ Hellenler onu Demeter ile özdeş sayıp benimsediler.¹⁴⁹⁹ Roma imparatorları da bu kültlerin yayılmasına katkıda bulundular: Caligula Roma'da İsis için bir tapınak yaptırdı, Hadrianus kendi tasviriyle birlikte Serapis'i sikkelere bastırdı.¹⁵⁰⁰

¹⁴⁹⁴ RG I 4, 580, No 30, 32; 581, No 33, 34, 35; 584, No 63; 586, No 76; 598, No 97; 596, No 150; Akat, "Prusa ad Olympum Sikkeleri", 118.

¹⁴⁹⁵ Akat, "Prusa ad Olympum Sikkeleri", 118; Boyana, "Bithynia Tanrıları", 176, 178.

¹⁴⁹⁶ RG I 4, 581, No 41, 42; Akat, "Prusa ad Olympum Sikkeleri", 129. Athena kült heykelinin bir elinde kanatlı zafer tanrısı (Nike) tutması sık görülür. Papirius Carbo dönemi Prusa sikkesindeki tasvirin Athena Nikephoros zannedilmemesi için PΩMH (Roma) lejandı özellikle yazılmıştır (Akat, "Prusa ad Olympum Sikkeleri", 27).

¹⁴⁹⁷ Akat, "Prusa ad Olympum Sikkeleri", 104, 129-30; Boyana, "Bithynia Tanrıları", 81. Antik yazarlardan Polybios, Tykhe'nin krallardan daha güçlü olduğunu düşünür (Pol. XV.20).

¹⁴⁹⁸ Magie, "Egyptian Deities", 163. Mısır kültleri Hellenistik Dönemde Kyzikos'a kadar ulaşmıştı (Magie, "Egyptian Deities", 176).

¹⁴⁹⁹ Hdt. II.156; Diod. I.13.5. Deniz ile ilişkisini Aphrodite'den aldı, İsis Pelagia olarak tanımlandı; Artemis'ten doğuma yardım etme özelliğini aldı, İsis lochia ve İsis lactans (emziren İsis) olarak tanımlandı (Bogh, "Cult of Isis", 229).

¹⁵⁰⁰ Boyana, "Bithynia Tanrıları", 69.

Gemilerin ve deniz seferlerinin koruyucusu olma özelliği ile İsis kültünün Kyzikos, Kios, Nikomedia gibi liman kentlerinde yayılmasını anlamak kolaydır.¹⁵⁰¹ Ama iç kesimde yer alan Prusa'da Mısır kültlerine rastlamamız ilginçtir. Kios sikkelerinde Serapis'e genellikle Hades ve Kerberos'un eşlik etmesi, bu tanrıçanın Kios'ta yer altı tanrıçası olarak algılandığını düşündürür.¹⁵⁰² Bir Prusa yazıtı İsis- Serapis müritlerinin bu tanrıçaların büstlerini yapıp Hermes'e adadıklarını belirtir.¹⁵⁰³ Kastedilen, Hermes'in Mısır tanrısı Anubis ile özdeşleştirilmiş hali olan Hermanubis olmalıdır.¹⁵⁰⁴ Bu da bize Mısır kültlerinin Prusa'ya Kios'dan gelmiş olabileceğini düşündürür. Bu kültleri Kaisareia Germanika'da¹⁵⁰⁵ da görürüz. Suriye kökenli güneş tanrısı Helios'u da Prusa,¹⁵⁰⁶ Apameia,¹⁵⁰⁷ ve Kios¹⁵⁰⁸ sikkelerinde görürüz.

Prusa'ya yakın kentlerdeki kültlerden de bahsedelim. Apameia'da Kybele kültü belirgindir. Mezar yazıtları ve Triglia'daki kült derneği bunu ortaya koyar.¹⁵⁰⁹ Bir başka belirgin kült, Kolophon kolonisi olmasının da etkisiyle Apollon kültüdür. Sikkelerde en çok gördüğümüz Diana'yı kentin baş tanrıçası sayabiliriz.¹⁵¹⁰ Hellen kentiye sikkelerde görmediğimiz Artemis'i, koloni yapıldıktan sonra Diana olarak çokça, meşale taşıyan haliyle (Lucifera) görürüz. Orta İtalya'da, Roma'nın 25 km. güneydoğusundaki Aricia kentinde ünlü bir Diana tapınağı olduğunu, Augustus'un annesi Atia'nın Aricia'lı olduğunu hatırladığımızda, Apameia'ya gönderilen ve Diana'yı severek sikkelerine basan göçmenlerin Aricia'dan gelmiş olabileceği tahmini

¹⁵⁰¹ Nikomedia'daki İsis kültünün İskenderiye ile bağlantılı olduğu, oradaki kültün şubesi olduğu düşünülür (Boyana, "Bithynia Tanrıları", 184). Bu kentteki İsis tapınağının yangın geçirdiğini Genç Plinius yazar (Plin. Ep. X.33). Deniz seferlerinin koruyucusu İsis, şişirilmiş bir yelkenle betimlenirdi (Magie, "Egyptian Deities", 174).

¹⁵⁰² RG I 2, 322, No 64; 324, No 77; 325, No 85; 329, No 118, 119; 330, No 126, 127; 331, No 132.

¹⁵⁰³ Schultze, *Altchristliche Städte*, 334-5. 2. asra ait bu yazıtta geçen dekatistai kelimesi müritlerin her ayın onuncu gününde ibadet ettikleri şeklinde yorumlanır (Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 71, No 48; Magie, "Egyptian Deities", 176; Mendel, "Inscriptions de Bithynie", 368; <http://philipharlan.d.com/greco-roman-associations/honors-by-initiates-of-sarapis-and-isis-for-a-benefactor-with-a-relief/> - erişim tarihi 20.01.2020). Prusa sikkelerinde Serapis'i patera (geniş tas) ya da asa tutarken görürüz (RG I 4, 579, No 20; 588, No 93; 595, No 146, 147).

¹⁵⁰⁴ Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 71; Giannakopoulos, "Groups and Associations", 377, dn. 72.

¹⁵⁰⁵ RG I 2, 284, No 20.

¹⁵⁰⁶ RG I 4, 585, No 70; 587, No 86.

¹⁵⁰⁷ RG I 2, 249, No 27.

¹⁵⁰⁸ RG I 2, 331, No 131.

¹⁵⁰⁹ Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae*, 80-1, No 250, 251, 252; Karahan, "Kybele Kültü", 30. Bu kült derneği Zeus ve Apollon ile de ilişkiliydi (Corsten, *Inscripfen von Apameia*, 23).

¹⁵¹⁰ Bosch, "Apameia Sikkeleri III", 56.

yürütülebilir. Asklepios tapınağına işaret eden yazıt sayesinde Apameia’da bu kültü de saptayabiliyoruz.¹⁵¹¹ İsis kültü de hem sikkelerde¹⁵¹² hem de yazıtlarda¹⁵¹³ karşımıza çıkar.

Kios sikkelerinde Herakles’i sık görürüz, bazı örneklerde ‘ktistes’ lejandı vardır.¹⁵¹⁴ Kuruluş söylencesindeki rolü sebebiyle kahraman kültüne dönüştürüldüğü söylenebilir.¹⁵¹⁵ MÖ 4. asır sonlarındaki sikkelerde gördüğümüz Mithra tasviri, Daskyleion (Ergili)’deki Pers satraplığı ile bağlantılı bir seçkin grubun Kios’ta yönetimde olmasıyla açıklanabilir.¹⁵¹⁶ Kios yazıtları kültür hakkında sikkelerden daha fazla bilgi sunar. Örneğin MÖ 1. asırda Mısır kültürünün (Osiris, Anubis, Serapis) kentte yayıldığını, yazıtta belirtilen bir kapının bu tanrılara adanmış belirsiz bir yapıya ait olduğunu; İsis müritlerinin bir dernek kurduklarını, her yıl tanrıça onuruna bayram kutladıklarını bu yolla öğreniriz.¹⁵¹⁷ Benzer bir dernek (Meter thiasos) ana tanrıça kültü için söz konusudur.¹⁵¹⁸ İki farklı yazıt Kios’da Athena ve Asklepios tapınakları olduğunu belirtir.¹⁵¹⁹ Miletos kolonisi oldukları için, Didyma’daki Apollon tapınağına

¹⁵¹¹ Corsten, *Inschriften von Apameia*, 25-6, No, 5, 6.

¹⁵¹² RG I 2, 263, No 113.

¹⁵¹³ Doğan, “Sezgin Köksal”, 269, No 1.

¹⁵¹⁴ BMC Bithynia, 133, No 33; RG I 2, 316, No 30; 317, No 31, 32.

¹⁵¹⁵ Boyana, “Bithynia Tanrıları”, 305. Bir yazıtta kurucu Herakles için bir heykel dikildiği belirtilir (Corsten *Inschriften von Kios*, 106, No 24). Başka bir yazıt Herakles rahibi olan bir kişinin adını verir (Corsten, *Inschriften von Kios*, 90, No 16). Ayrıca Kios’daki boylardan (phyle) birinin adı Herakles’ten türetilmiştir: Herakleotitis (Corsten, *Inschriften von Kios*, 115, No 37; 138, No 77). Strabon’un “dağlara yayılma festivali” dediği Hylas’ı arama bayramı da Herakles kültürüyle ilişkili olsa gerek (Str. XII.4.3).

¹⁵¹⁶ RG I 2, 313, No 6, 7; 314, No 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14. Remzi Ersöz, Mithra tasvirli sikkeleri MÖ 337-302 aralığına yerleştirir (Ersöz, “Kios Kenti”, 19). Kios’taki Mithra kültürünün sadece seçkin sınıf ve askerlerle sınırlı olması gerektiği düşüncesine katılıyoruz (Corsten, *Inschriften von Kios*, 57). Zira Mithra tasvirli sikkelerin bazılarının arka yüzünde Herakles’in lobutunun bulunması, sikke basan otoritenin kentteki diğer grupları da dikkate aldığını gösterir (Ersöz, a. g. y.).

¹⁵¹⁷ Corsten, *Inschriften von Kios*, 98-105, No 21, 22, 23; Magie, “Egyptian Deities”, 176; Langer, “Power and Propaganda”, 119-120. İsis tasvirli Kios sikkeleri de şunlardır: RG I 2, 322, No 64; 324, No 77; 325, No 85; 329, No 118, 119; 330, No 126, 127; 331, No 132, 133. Bursa müzesinde bulunan, buluntu yeri bilinmeyen, İsis müritlerinden bahseden bir yazıtın Kios’a ait olabileceği öne sürülmüştür (Catling ve Kanavou, “The Gravestone”, 108). Bu iddia doğrulanırsa Kios’ta İsis kültürünü gösteren bir kanıt daha elde edilmiş olur.

¹⁵¹⁸ Corsten, *Inschriften von Kios*, 98, No 20.

¹⁵¹⁹ Corsten, *Inschriften von Kios*, 75, No 1; 95, No 18. Yazıtlardan ilki MÖ 4. asra, diğeri MÖ 242’ye tarihlenir.

MÖ 276’da bir phiale (libasyon kabı) sundukları için, çok sayıda Apollon tasvirli sikke bastıkları için Kiosluların baş tanrısının Apollon olduğu söylenebilir.¹⁵²⁰

Kent isimlerinin kökeni ve Miletos ile yakın bağları sebebiyle Apollonia ad Rhyndakos ve Miletupolis’te Apollon’un baş tanrı olduğu söylenebilir. Ancak Miletupolis sikkelerinde Athena ve Hermes tasvirlerinin sık görüldüğünü de belirtelim. Apollonia’da Kybele ya da Demeter’e ait olduğu düşünülen bir kült alanı saptanmıştır.¹⁵²¹ Kaisareia Germanika’da ise Zeus tasvirli sikkelerin çokluğu dikkat çeker.¹⁵²² Hadrianoi’de de Zeus kültü önde gelir. Kent yakınlarında Zeus Pandemos tapınağı vardı.¹⁵²³ Kuzeydoğuda, Keles-Prusa arasında Zeus Olympios; güneybatıda, Dursunbey’e doğru Zeus Abrettene tapınağı olmalı.¹⁵²⁴ Zeus Kersoullos tapınağı ise muhtemelen Keles’e bağlı Akçapınar-Belenören köyleri arasındaydı.¹⁵²⁵ Phrygia bölgesiyle kültürel bağı kuvvetli olan İnegöl bölgesinde yerel tanrılardan Hosios ve Dikaïos’a tapınıldığı bir yazıt sayesinde belgelenmiştir.¹⁵²⁶

5.5.2 Yahudi ve Hristiyan Topluluklar

Yahudi topluluklar Eski Dünya’da pek çok kentte görülür. Uzun tarihleri boyunca yaşadıkları pek çok olay Yahudilerin yurtlarından uzak düşmelerine, Ön-Asya’nın

¹⁵²⁰ Avram, “Propontic Coast”, 982, 983. Apollon tasvirli sikkeler genellikle MÖ 4. asra aittir (RG I 2, 31, No 1, 2; 312, No 3, 4; 313, No 5; 314, No 15, 16).

¹⁵²¹ Kutsal alan Zambak Tepe’nin doğu yamacındadır. Burada kaya içine oyulmuş nişler saptanmıştır (Şahin, *Kültür Envanteri II*, 189).

¹⁵²² RG I 2, 281, No 3, 4; 282, No 10, 11; 284, No 19, 20; 286, No 35.

¹⁵²³ Schwertheim, *Inschriften von Hadrianoi*, 156.

¹⁵²⁴ Schwertheim, *Inschriften von Hadrianoi*, 155. Bir yazıtta göre Bithynia kralı Zielas ya da ardılı, Abrettene bölgesinde bir tapınak kurmuş ya da festival başlatmış olabilir (Schwertheim, *Inschriften von Hadrianoi*, 152; 90-92, No 132).

¹⁵²⁵ Schwertheim, *Inschriften von Hadrianoi*, 156. Kersoullos bir Thrak tanrısıydı ve adı tarla, arazi anlamına gelirdi (Akyürek-Şahin ve Uzunoğlu, “New Inscriptions”, 242). Kersoullos’un yer adı olduğunu önu süren görüş, bu isimde bir yerleşimin izine rastlanmadığı için taraftar bulmamıştır (Riel, “Cults of Phrygia Epiktetos”, 137). Elmar Schwertheim, Zeus Olympios ile Zeus Kersoullos kültlerini özdeş sayar (Akyürek-Şahin ve Uzunoğlu, a.g.y.). Nikomedia, Phrygia’daki Ankyria gibi uzak yerlerden adak adamaya gelenlerin olması, tapınağın önemini gösterir ki Sokolowski bu önemi “bölgelerüstü” ifadesiyle vurgular (Sokolowski, “Inventing Roman”, 252). Aynı araştırmacı tapınağın Hadrianoi kentinden en az iki asır daha eski olduğunu söyler (Sokolowski, a. g. y.). Ancak Roma Döneminden daha eski olduğunu gösterebilecek yegâne bulgu, H. Stümpel ve E. Erkul’un jeoradar çalışmasında yüzeyin 50-150 cm altında duvarlar olabileceğinin anlaşılmıştır (Arı, “Mysia Olympos’undaki Kültler”, 74-5).

¹⁵²⁶ Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 73-4, No 49. Adı “kutsal ve adil” anlamına gelen bu tanrının iki epitet ile temsil edildiği düşünülür. Thomas Corsten ise İnegöl’de bulunmuş mezar stelinde iki ayrı büst olmasına dayanarak iki ayrı tanrı olabileceğini ileri sürer (Corsten, a. g. y.).

çeşitli kentlerine dağılmalarına yol açmıştır.¹⁵²⁷ Onlara Suriye’de çeşitli kentlerde, Mısır’ın güneydoğusundaki Elephantine’de, İskenderiye, Roma ve Afrika’nın kuzey sahilindeki Kyrenaika’da rastladığımız gibi Asia Minor’de de rastlıyoruz.¹⁵²⁸

Anadolu’daki en eski Yahudi topluluğu, MÖ 205’te Seleukos kralı III. Antiokhos’un iki bin Yahudiyi Sardeis ve çevresine göndermesiyle oluştu.¹⁵²⁹ MÖ 1. asır sonlarına gelindiğinde Pergamon, Ephesos, Halikarnassos, Laodikeia, Knidos ve Tralleis’te de Yahudi toplulukları yaşıyordu.¹⁵³⁰

Burada Theos Hypsistos kültürüne bir parantez açmamız gerekiyor. “En yüce tanrı” olarak çevirebileceğimiz bu kültürün niteliği çok tartışmalıdır. Zira hem Yahudilerle ilişkilidir hem de pagan özellikler taşır. Müridlerine theosebess (tanrıdan korkanlar) denen bu kültürün MÖ 3-MS 6. asır arasında Ön Asya’da etkin olduğunu biliyoruz.¹⁵³¹ Yahudi ya da Hristiyan topluluklar ile theosebess’ler arasında net bir ayrım yapılamadığı için Asia

¹⁵²⁷ MÖ 8. asrın sonlarında Asur İmparatorluğu’nun istilası, MÖ 586’de Yeni-Babil imparatoru II. Nabukadnezar’ın birinci tapınağı yıkması, MS 70’te ikinci tapınağın Roma İmparatorluğu tarafından yıkılması, İkinci Yahudi İsyanı (MS 133-135) Yahudilerin yurtlarından sürülmelerinin önemli aşamalarını oluşturur. İskender’in Asya seferinden sonra Yahudilerin yaşadığı bölgeyi ellerinde tutan Seleukos ve Ptolemaios hanedanları bölge halkıyla uyum sağlayamadılar. Seleukos kralları Hellen kültürünü ülkelerinde yaymak amacındaydı. Antiokhos IV Epiphanes’in (hd MÖ 175-164) Yahudi inancını yasaklamaya çalışması Makkabi İsyanı’na (MÖ 166-160) yol açmış, bu da Yahudi göçünün başka bir sebebi olmuştur (Can, *Antik Çağ Sözlüğü*, 576-7, 1006-7).

¹⁵²⁸ Yahudi düşünür Philo’ya (MÖ 15- MS 50) bakacak olursak kendi döneminde Yahudi topluluklar çok geniş bir coğrafyaya yayılmışlardı: Mısır, Fenike, Suriye, Babylon, Pamphylia, Kilikia, Pontos; Avrupa’da Thessalia, Boeotia, Makedonia, Aetolia, Attika, Argos, Korinthos, Euboia, Kıbrıs ve Girit (Philo, *De Legatione ad Gaium*, 281-2).

¹⁵²⁹ Bu bilgiyi III. Antiokhos’un Lydia valisi Zeuksis’e yazdığı bir mektupta buluyoruz (Jos. *Ant. Iud.* XII.3.4). Aynı kral Phrygia’daki Apameia Kibotos kentine de Yahudileri yerleştirmiştir (Trebilco, *Jewish Communities*, 86). Bazı araştırmacılar Eski Ahit’te geçen Serafat ifadesi ile kastedilenin Sardeis kenti olduğunu, Yahudilerin Asia Minor’e ilk kez MÖ 5. asırda geldiği ileri sürse de bu iddia tartışmalıdır. Eski Ahit’teki ifade şöyledir: “Kenan’dan sürülmüş olan İsraili savaşçılar Sarefat’a kadar uzanan toprakları, Sefarat’taki Yerusallimli sürgünler de Negev’deki kentleri mülk edinecekler” (Ovadya, 1.20).

¹⁵³⁰ Can, *Antik Çağ Sözlüğü*, 1007. Cicero’nun bir konuşmasından Apameia Kibotos’taki Yahudi topluluğun MÖ 62’de varlığını sürdürdüğünü anlıyoruz (Cic. *Flac.*, 68). Roma İmparatorluk Dönemine gelindiğinde Asia Minor’de elliden fazla kentte Yahudiler yaşıyordu (Trebilco, *Jewish Communities*, 6-7).

¹⁵³¹ Bu kültürün üyelerinden Eski ve Yeni Ahit’te bahsedilir. İbadet için sinagogları kullandıkları bilinir (Yeni Ahit, *Elçilerin İşleri*, 13.16; 13.26). “Yahudiler arasında bulunup Yahudi veya Gentile olmayan, ya da Hristiyanların arasında bulunup tam anlamıyla ne Hristiyan ne Yahudi ne de Pagan olan Theosebess’leri kavram karmaşasından dolayı net bir şekilde herhangi bir kategoriye koymak ve belirli şablonlara sığdırmak mümkün olmamıştır”. (Kurt, “Theosebess’ler”, 1, 3).

Minor’de bulunmuş yazıtların 300 tanesinde geçen hypsistos ifadesinin bu toplulukların varlığına ne derecede kanıt sayılabileceğini söylemek zordur.¹⁵³²

Yahudi toplulukların Bithynia’daki izlerini MS 1. asrın ortasından itibaren görebiliyoruz.¹⁵³³ Yahudi düşünür Philo (MÖ 15-MS 50)’nun MS 40’ta imparator Caligula’ya heyet gönderilmesi hakkındaki eserinde Bithynia’daki Yahudi cemaatinden bahsedilir.¹⁵³⁴ Üstelik sadece büyük kentlerde değil, küçük yerleşimlerde de Yahudilere rastlanır.¹⁵³⁵ 2. asrın ortasından sonra Nikaia ve Nikomedia’daki Yahudi varlığının belirginleştiğini, bu iki kentte sinagog bulunduğunu yazıtlardan takip edebiliyoruz.¹⁵³⁶ Bu dönemde Yahudilerin yaşadıkları kentlerin sosyal hayatına tam uyum sağladıklarını, içlerinden bazılarının en üst memuriyet olan arkhonluğa yükselmesinden anlıyoruz.¹⁵³⁷ Tüm İmparatorluk Dönemi yazıtlarına bakıldığında Yahudi ismi taşıyan bireylerden Prusa’da 37, Kios’ta 30 ve Apameia’da 9 birey saptanmıştır.¹⁵³⁸ İki asır sonra tek tanrılı inanca yönelik baskı ortadan kalktığında, Yahudi inancının simgelerinden olan menorah (yedi kollu şamdan) tasvirlerinin artık taşların üzerine görülebilecek şekilde kazındığını görüyoruz.¹⁵³⁹

¹⁵³² Kurt, “Theosebeler”, 32.

¹⁵³³ Üzerinde mutabakat olmasa da, MÖ 450’ye tarihlenen Arami dilinde yazılmış bir yazıttan yola çıkılarak Daskyleion’da bir Yahudi ailenin yaşamış olduğu ileri sürülmüştür (Horst, *Ancient Judaism*, 144). Triglia’da bulunmuş ve bir kült topluluğundan bahseden bir yazıtta synagog (συναγωγή) kelimesi geçmektedir (Corsten, *Inschriften von Apameia*, 54, No 35). Bu kelime Yahudi ibadethanesini gösterebileceği gibi sadece ‘toplanma’ anlamına da gelebilir. Yazıtta geçen 178 tarihinin MÖ 104’e denk geldiği düşünülür (Corsten, a.g.y.; <http://philipharland.com/greco-roman-associations/honors-by-a-society-for-a-priestess-with-a-relief/>. - erişim tarihi 12.3.2021).

¹⁵³⁴ Philo, *De Legatione ad Gaium*, 281.

¹⁵³⁵ Byzantion yakınlarında bulunmuş bir mezar yazıtı buna örnektir (Reinach, “Inscription juive”, 167).

¹⁵³⁶ Ameling, *Inscriptiones Judicae*, 322, No 153; 326, No 154; 327, No 155; 329, No 156; 331, No 157, 158. Nikaia’daki Yahudi toplulukları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Zeyrek, “Romanyot Yahudilerin İzleri” ve Öztürk, *Nikaia*, 99.

¹⁵³⁷ Fernoux, *Notables*, 202-3.

¹⁵³⁸ Fernoux, *Notables*, 201. Prusa’daki Yahudi birey sayısının Kios ve Apameia’dan fazla oluşu, Prusa’nın Yahudilerin en yoğun bulunduğu Phrygia ve Lydia’ya yakınlığı ile açıklanabilir.

¹⁵³⁹ Taş bloklara kazınmış menorah örneklerine Nikaia ve Nikomedia’da rastlanmıştır (Wilson, “Cities of God”, 6, 7; Güngördü, “Koimesis Kilisesi”, 35). Nikaia’da Koimesis Kilisesi yakınındaki Böcek Ayazma’da bir taş üzerinde Eski Ahit, Mezmur 136: 25’te geçen bir cümle de yazılmıştır (Zeyrek, “Romanyot Yahudilerin İzleri”, 339).

Prusa'da Yahudi cemaatlere ait izler belirgin değildir. Sadece yukarıda bahsedilen theosebes'lere ait bir yazıt sayesinde Yahudilerin varlığının olası olduğu söylenebilir.¹⁵⁴⁰ (Resim 32) Bu yüzden Osmanlı fethinden önce kentte Yahudi cemaat olduğuna dair elimizde kanıt yoktu.¹⁵⁴¹ Ancak içerdiği İbranice cümle fark edilmeden yayımlanmış bir yazıtta dikkat çekmemiz sayesinde Osmanlı fethinden önce Hisar'da Yahudilerin yaşadığına dair önemli bir kanıt elde edildi. Zira yazıtta Osmanlı fethi öncesine dair bir tarih vardı.¹⁵⁴² (Resim 33a, 33b). Yahudi cemaatin varlığına dolaylı bir kanıt Hisar'da, Molla Gürani Mahallesi'ndeki mozaikli yapıdır. Tabanı mozaik kaplı benzer örneklerle karşılaştırarak buranın Geç Antik Çağda bir sinagog olabileceği ileri sürülmüştür.¹⁵⁴³ Bu yapının İbranice yazıtın bulunduğu yere sadece 380 m. mesafede oluşu, binanın sinagog olma ihtimalini güçlendirir. Zeus Hypsistos kültünü işaret eden yazıtların Prusa'nın batısında, Apollonia ad Rhyndakos, Triglia ve Karacabey'de de ele geçtiğini¹⁵⁴⁴, başka kanıtlarla desteklenirse buralarda da Yahudi cemaatlerin varlığının ortaya çıkabileceğini söyleyerek bu bahsi kapatalım.

¹⁵⁴⁰ Bu yazıt Muradiye'de bulunmuştur (Corsten, *Inscripfen von Prusa I*, 146, No 115). İki yanında ateş yanan bir sunağa bir tas ile sıvı dökülmesi tasvir edilmiştir ki bu sahne Theos Hypsistos kültüyle ilişkili başka tasvirlerde görülmez. Walter Ameling buradan yola çıkarak bu sahnenin tek tanrılı dinlere aykırı olduğunu, mezar stelinin bir pagana ait olduğunu söyler (Ameling, "Ein Verehrer", 107). Ameling'in saptaması yerinde olsa da bu kültürün müridlerine pagan diyebilmek için daha fazla sayıda pagan tasvirlerin ortaya çıkmasını beklemek gerekir. Prusa'da Yahudi cemaat olduğunu düşündürebilecek bir bulgu Devlet Hastanesi karşısındaki Haşim İşçan Parkı'nda ele geçmiş, 3.-4. asra tarihlenen yüzük taşıdır (Akyürek-Şahin, "Bursa Müzesinden", 356-7). Horoz başlı, insan gövdeli, yılan bacaklı tasvir (abraks) yanında ABPAΘAHAT ve IAQA kelimeleri okunur. ABPAΘAHAT Yahudi inancında tanrının gizli isimlerinden biridir ve tılsımlarda kullanılmıştır; IAQA ise İbrani tanrısı Yahveh'in Grekçe yazılışıdır (Altınoluk, "Iao Abrasaks", 242, 245; Köroğlu, "Tılsımlar", 405).

¹⁵⁴¹ Prusa'da MÖ 79'da Yahudi cemaati olduğu iddia edilmişse de, iddia sahibi kanıt sunamadığı için inanılabilirlikten uzaktır (Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, 11).

¹⁵⁴² Yazıtı içeren taş Zindankapı'da, surların batıya bakan kesimindeydi ve devşirme malzeme olarak duvara konulmuştu. Üzerindeki tek kelimelik Grekçe yazıt daha önce yayımlanmıştı (Akyürek-Şahin ve Uzunoğlu, "New Inscriptions", 275, No 36). Yayın tarihinden dokuz yıl önce aynı taşın fotoğrafını çektiğimiz için İbranice yazıt ve ters menorah şekli daha net görünüyordu. Görüşlerimizi yayıncıyla paylaştık. İsrail'den bir uzmana okutulan yazıtta iki satır halinde תתקב"ה'בשנת ד בירה א"יר yazdığını, bunun "1165 yılında / Iyar ayında" anlamına geldiği belirtildi (Doç. Dr. Hüseyin Uzunoğlu ile 2.11.2020'de yapılan e-posta yazışması). Yazıtta geçen tarihi Kudüs Hebrew Üniversitesi'nden Dr. Hagai Misgav "1235 yılı, Nisan/ Mayıs ayı" olarak miladi tarihe çevirdi (Dr. Zarara Friedman ile 20.06.2021'de yapılan e-posta yazışması). Menora figürünün nispeten özensiz çizimine karşın bu yazının düzgün bir şekilde kazınmış olması, bunun bir ustaya sipariş edildiğini gösteriyor. Yıl ve ay belirten bir ifade içermesi ise özel bir olaya örneğin bir binanın açılışına işaret edebileceğini, bunun için bir binanın görünür bir yerine konmuş olabileceğini düşündürüyor. Yahudilerin yeni binaların görünür yerlerine tarih attıkları bilinen bir olgudur.

¹⁵⁴³ Şahin, "Hisar Kazıları", 58. Ayrıca bkz dn. 1275.

¹⁵⁴⁴ Schwertheim, *Inscripfen von Kyzikos II*, 8, No 5.

Hristiyanlığın bölgemizdeki gelişimini daha iyi takip edebiliyoruz. Aziz Paulos Tanrı sözünü yaymak için Yahudilerin yoğun yaşadığı yerleri seçti ve seyahatlerini Phrygia, Lydia, Pisidia gibi Bithynia'ya yakın bölgelerde yaptı. Bu seyahatlerden birinde Bithynia'ya gelmek niyetindeydi ancak yolunu değiştirip Mysia üzerinden Troas'a geçmek zorunda kaldı.¹⁵⁴⁵ Geleneksel anlatılar Hz. İsa'nın görevlendirdiği Prokhoros'un Tanrının sözünü yaymak için Bithynia'ya geldiğini, Nikomedia'nın ilk piskoposu olduğunu belirtseler de bu yönde hiçbir kanıt olmadığı için bu söylenenlere şüpheyile yaklaşmak gerekir.¹⁵⁴⁶ Yeni Ahit'teki başka bir bölüme göre MS 1. asrın ortalarında Hristiyan toplulukların yayıldıkları yerler arasında Bithynia da vardır ancak bu cümleyi Hristiyanlığın Bithynia'da MS 2. asrın başlarında yayıldığı şeklinde yorumlamak daha doğru olur.¹⁵⁴⁷ Hem Yahudilerin hem de Hristiyanların kalabalık halde bulunduğu Phrygia bölgesine yakınlığı, bu inançların Bithynia'ya 2. asır başından itibaren yayılmasına sebep olmuştur. Genç Plinius'un tanıklığı da 2. asrın başında Bithynia-Pontus eyaletinde Hristiyanların olduğunu teyit ediyor.¹⁵⁴⁸ Bir başka önemli kanıt Caesarea Philippi'li din alimi Eusebios'un (MS 269-339) satırlarında buluyoruz. Ona göre Korinthos piskoposu Dionysios 2. asrın ortalarında çeşitli kentlerdeki kiliselere mektuplar göndermişti ve bu kentler arasında Nikomedia da vardı.¹⁵⁴⁹

Prusa'da Hristiyan cemaatlere dair silik izler var. Yukarıda Muradiye'de bulunmuş bir yazıtın, içerdiği theosebese ifadesi yüzünden Yahudi birine ait olabileceğini söylemiştik. Aynı mezar yazıtı bir Hristiyan'a ait de olabilir. Bu durumda tek tanrılı inanç mensuplarının 2. asrın sonlarından sonra Prusa'da da görüldüğünü söyleyebiliriz. İlk

¹⁵⁴⁵ Aziz Paulos'un yolunu değiştirme sebebi "İsa'nın ruhu onlara izin vermedi" cümlesiyle belirtilir (*Yeni Ahit, Elçilerin İşleri*, 16.6-8).

¹⁵⁴⁶ *Yeni Ahit, Elçilerin İşleri*, 6.5-6. Bu iddiayı Nikaia- Nikomedia arasındaki rekabetin değişik bir sahfası olarak değerlendirmek yerinde olacaktır (Duygu, *Nikomedia*, 17).

¹⁵⁴⁷ 1 Petrus, 1. Bu bölümün MS 1. asrın sonu- 2. asrın başında meçhul bir yazar tarafından yazıldığı anlaşılmıştır (Storey, "History and Administration", 59; Duygu, *Nikomedia*, 26, dn. 26).

¹⁵⁴⁸ "Hristiyanların sorgulanmasında hiç bulunmadım. Bu yüzden niçin ve ne ölçüde sorgulandıklarını ya da cezalandırıldıklarını bilmiyorum" (Plin. *Ep.* X.96). Plinius'un bu mektubu Amastris ve Amisos'dan bahseden mektupların arasındadır, bu yüzden bu bölgedeki Hristiyan gruplardan bahsediyor olabilir. Acta Andreae adlı bir kaynağa göre havari Andrew Bithynia kilisesinin kurucusudur. Bu kuruluşun 150-200 arasında olduğu düşünülse de kaynağın güvenilirliği azdır (Johnson, "Christianity to the Mid-Fourth Century", 69). Nikomedia'da en geç 303'te bir kilise olduğunu imparator Diocletianus'un 303'te başlattığı Hristiyanlara yönelik Büyük Kırım'da bu yapının tahrip edilmiş olmasından biliyoruz (Lactant. *De mort. pers.* 12).

¹⁵⁴⁹ Euseb. *Hist. eccl.* IV.23.

Prusa piskoposlarının Aleksandros ve dönemin eyalet valisi Iulios tarafından kaplıcalar bölgesinde öldürtülen Patrikios olduğu söylenir.¹⁵⁵⁰ 325 Nikaia Konsili ve takip eden konsillerde Prusa temsil edilmiştir; Prusa ve yakın kentlerin piskoposlarını topluca bir Tablo 3’te sunduk. Sayılanlara ek olarak MS 360’larda imparator II. Iulianos’un emriyle öldürülen Timotheos’u Prusa piskoposu olarak görüyoruz.¹⁵⁵¹ Prusa’da Işıklar Askeri Lisesi yakınında bulunmuş bir heykel 4. asırda Prusa’da Hristiyan topluluklar olduğunu gösterir.¹⁵⁵² (Resim 34) Mollaaarp ve Hamamlıkızık semtlerinde bulunmuş bir yazıt, lahit parçaları ve başka dekoratif parçalar ise 5. asırdan sonra kentin bu uzak köşelerinin de iskân edildiğini gösteriyor.¹⁵⁵³

	1. Konsil Nikaia 325	2. Konsil Konstantino polis 381	3. Konsil Epheso s 431	4. Konsil Khalkedo n 451	5. Konsil Konstantino polis 553	6. Konsil Konstantino polis 680	7. Konsil Nikaia 787
Prusa	Hesychios	Eustathios	Petros		Theoktistos	Polyhronios	Theodor os
Kios	Kyrillos						Leon
Apollonias	Gorgonios		Eugeni os	Paulos			Theophyl akte
Miletupolis				Gemellos			Michel
Kaisareia	Rufos						Konstant in
Neokaisareia		Olympios					
Ariste							Leon
Hadrianoi	Euethios			David			
Apameia		Theophilos	Kallini kos				

Tablo 3- Piskoposlar¹⁵⁵⁴

¹⁵⁵⁰ Olayın I. Konstantinos öncesi dönemde gerçekleştiği düşünülür (TIB 13, 952). Ancak 2. asırda bu isimde bir valinin olmayışı kaynağın güvenilirliğini azaltır. Patrikios’un öldürülmesine bahane teşkil eden, sıcak suların kaynağı hakkındaki tartışmayı 11. asır alimi Kedrenos anlatır, bilgi için bkz. Kandes, *Kuruluşundan*, 140-2.

¹⁵⁵¹ Kandes, *Kuruluşundan*, 67; TIB 13, 952. Kandes Prusa’nın 3. asırda piskoposluk merkezi olduğunu, Nikaia’ya bağlı olduğunu da yazar (Kandes, a. g. y.).

¹⁵⁵² Schultze, *Altchristliche Städte*, 339. İstanbul Arkeoloji Müzesi envanterinde 908T numarasıyla yer alan heykel İsa’yı omzundaki bir kuzu ile çoban kimliğinde gösterir. “İyi çoban İsa” temalı heykeller için bkz. Kasap, “Çoban İkonografisi”, 47 v.de.

¹⁵⁵³ Mendel, *Catalogue des Sculptures*, 102, No 104; 106, No 110; 113, No 120; 182-3, No 434.

¹⁵⁵⁴ Dörner, “Prusa ad Olympum”, 1076; Corsten, *Inschriften von Kios*, 60; TIB 13, 800, 952; Schultze, *Altchristliche Städte*, 329, 330, 332, 341, 343, 393; Kandes, *Kuruluşundan*, 142, 143; Onur, “New Inscriptions from Hadrianoi”, 332; Darrouzes, “Listes episcopales”, 20, 32, 36.

Prusa yakınındaki kentlerde de Hristiyan cemaatlere rastlıyoruz. Kios yakınlarında bulunmuş bir yazıt Hristiyan inancı içindeki ilk çatlaklarından, ilk hiziplerden birini yansıtmaya açısından ilginçtir.¹⁵⁵⁵ Apameia'daki Hristiyanları 5. asırdan sonra haç kabartmalı lahit sayesinde izleyebiliyoruz.¹⁵⁵⁶ Hadrianoi'deki izler daha erken: MS 212'den sonra Hristiyanların varlığını belgeleyebiliyoruz.¹⁵⁵⁷ Kaisareia Germanike kentiyle ilgili teyite muhtaç bir kaynak imparator Decius'un bu kente geldiğini, buradaki Hristiyanların ziyaret sırasında baskı görmekten korktuklarını yazar.¹⁵⁵⁸ Miletupolis'teki Hristiyanları da 4. asır başından sonra takip edebiliyoruz. Lampsakos piskoposu Parthenios Miletupolis kentindendi, babası diyakozdu.¹⁵⁵⁹ Ayrıca Miletupolis ve çevresinden çıkmış Hristiyanlara ait mezar taşları elimizdedir.¹⁵⁶⁰

Elimizdeki bulgulara göre Yahudi ve Hristiyan cemaatleri bu şekilde gösterdikten sonra tümünden gelim yöntemiyle bu inançların bölgemizdeki varlığını sorgulayalım. Her iki inancın da neredeyse tamamen kentlerde örgütlenmesini temel alarak İmparatorluk Döneminde 30 bin üzerinde nüfusu olan 31 kenti temel alan bir çalışma bazı çıkarımlar yapar.¹⁵⁶¹ Buna göre limanı olan, Hellen kültürünün baskın olduğu, Kybele ve İsis

¹⁵⁵⁵ Corsten, *Inschriften von Kios*, 168-9, No 117. Novatianus (200-258) Roma idaresinin yaptığı baskılar sonucu Hristiyanlıktan çıkıp pagan olanların sonradan Hristiyanlığa kabul edilmesine karşı çıkıyordu. 251 yılındaki papalık seçiminde umduğunu bulamadığı için kendini karşı-papa ilan etti. Aforoz edilince kendine bağlı piskoposlar atadı ve kendi adıyla bilinen mezhebi kurmuş oldu (Socr. IV.28; Can, *Antik Çağ Sözlüğü*, 663). Yazıtta geçen "saf olanlar" ifadesi Novatianus taraftarları için kullanılan bir ifadedir (Corsten, a. g. y.).

¹⁵⁵⁶ Doğan, "Sezgin Köksal", 276, No 7. Adını bildiğimiz ilk Apameia piskoposu Theophilos'tur (Schultze, *Altchristliche Städte*, 330).

¹⁵⁵⁷ Onur, "New Inscriptions from Hadrianoi", 336-7, No 4. Hadrianoi'nin bildiğimiz ilk piskoposu Andreas'tır (Schwertheim, *Inschriften von Hadrianoi*, 81, No 122).

¹⁵⁵⁸ Corsten, "Caesarea Germanice", 21. Azizlerin hayat hikâyeleri somut verilerle desteklenmedikçe şüpheli kaynak kabul edilir. Bu bilgi Aziz Quadratus'un hayat öyküsünde geçer.

¹⁵⁵⁹ Parthenios'un hayat hikâyesinde Miletupolis'in piskoposu olarak Philetos'un adı geçer, 4. asrın başında bu görevi yürütmüş olmalı (Schultze, *Altchristliche Städte*, 374, 393).

¹⁵⁶⁰ Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 75, No 135. Karacabey'den çıkan iki Hristiyan yazıtı da Roma-Bizans dönemlerinde gelişen, Tophisar yakınlarındaki yerleşimdeki Hristiyan cemaate ait olabilir (Schwertheim, *Inschriften von Kyzikos II*, 76, No 136, 137).

¹⁵⁶¹ Söz konusu çalışma Stark, *The Real Story*'dır. Asia Minor'ün batı kesiminden Pergamon, Sardeis, Ephesos, Smyrna ve Byzantion bu çalışmaya dahil edilmiştir.

kültleri olan kentlerde bu iki inancın daha erken yayıldığı öne sürülür.¹⁵⁶² Başka çalışmalar ileri sürülen bu tezleri desteklemektedir.¹⁵⁶³

Bu tezlerin Nikaia ve Nikomedia için doğru olduğu bir çırpıda söylenebilir: bunlar limanı olan, Hellenistik kültürle yoğrulmuş, Kybele-İsis kültleri olan kentlerdir; Hristiyanlık buralarda erken (2. asır) yayılmıştır.¹⁵⁶⁴ Kios ve Apameia için de aynı yargıya varılabilir. Kios'ta İsis kültüyle ilgili bir cemaat olduğundan Bölüm 5.5.1'de bahsetmiştik.¹⁵⁶⁵ Apameia'da ve 10 km. batısındaki Triglia'da Kybele kültü de belgelenmiştir.¹⁵⁶⁶ Prusa'da İsis kültüne ait bulgular¹⁵⁶⁷ olsa da liman kenti değildir ve iyi Hellenize olmuş bir kent değildir. Toparlamak gerekirse Stark'ın tezleri, bulguların yetersiz olduğu durumlarda hangi kentlerde Yahudi ve Hristiyanlara rastlanabileceğini göstermesi açısından önemlidir.

¹⁵⁶² Stark, *The Real Story*, 76, 79, 95. Bu üç hipotezi konumuza uygunluğu açısından seçtik. Bahsedilen çalışmada Kudüs'e yakınlık, nüfusun büyüklüğü gibi başka etkenler de incelenmiştir. Zaten bu iki inancın Lydia, Phrygia gibi bölgelerde erken bir tarihte oldukça yayılmış oluşu tek bir etkene bağlanamaz.

¹⁵⁶³ Örneğin Andrew D. Nance, Yahudi din adamlarının Hellen kültürünü çok iyi özümlediklerini söyler (Nance, "Rhetoric of Dio", 20, 83). Mark W. Wilson, Stark'ın tezlerini Pontus, Galatia, Kappadokia ve Bithynia için test eder ve Hristiyanlığın erken yayılışını ölçen doğru kıstaslar olarak saptar (Wilson, "Cities of God", 8). Stark'ın tezleri hakkında yorumlar için bkz. Wortham, "Stark revisited".

¹⁵⁶⁴ Nikomedia'da Kybele ve İsis tapınağı vardı (Plin. *Ep.* X.33, 49); hem Nikomedia hem de Nikaia'da İsis tasvirli sikkeler basılmıştır (Magie, "Egyptian Deities", 176). Her iki kentte çok sayıda Kybele figürünü açığa çıkarılmıştır, geniş bilgi için bkz. Karahan, "Kybele Kültü", 37-44. Nikomedia'da Hristiyanlığa ilişkin ilk olası iz 170 yılına aittir (Euseb. *Hist. eccl.* IV.23). 303'te Hristiyanlara yönelik kıyım başlatıldığında kent nüfusunun yarısı Hristiyan ve kiliseleri bu karmaşa döneminde tahrip edildi (Lactant. *De mort. pers.* 12; Berardino, *Encyclopedia*, Cilt 2, 912-3). 325'te ilk ekumenik konsile ev sahipliği yapan Nikaia'da Hristiyanlık 2. asırdan sonra yaygınlık kazanmış olmalı.

¹⁵⁶⁵ Corsten, *Inschriften von Kios*, 101, No 22. İsis kültüyle bağlantılı olan Serapis tasvirlerine de Kios sikkelerinde sıkça rastlıyoruz (RG I 2, 322, No 64; 324, No 77; 325, No 85; 329, No 118, 119; 330, No 126, 127; 331, No 132, 133). Kios'ta Kybele kültüne ilişkin sadece bir yazıt biliniyor (Karahan, "Kybele Kültü", 133, Kat. No 10).

¹⁵⁶⁶ Corsten, *Inschriften von Apameia*, 53, No 35; Karahan, "Kybele Kültü", 30.

¹⁵⁶⁷ Corsten, *Inschriften von Prusa I*, 71, No 48.

SONUÇ

Deniz, göl ve akarsu açısından zengin bir bölgede yer almasına karşın bunlardan uzak konumlandığı için tarih sahnesinde komşularına göre daha önemsiz bir rol oynamış bir kenti inceledik. Bu kente gittiğini bildiğimiz hiçbir tarihçi, coğrafyacı, komutan, kral ya da imparator yok. Sadece iki tarihi kişiliğin, Genç Plinius ve Dion Khrysostomos'un bu kentte bulunduğunu biliyoruz.

Kent hakkındaki araştırmamız daha ilk adımda yani kentin kuruluşu konusunda zor bir bilmece sundu önümüze: kuruluş konusunda bilgi veren iki antik yazar kuruluşu birbirinden tamamen farklı şekillerde anlatıyordu. MS 1. asırda yazılmasından beri *Naturalis Historia*'nın Prusa'nın kuruluşu hakkında doğru kaynak kabul edilmesinden kuşku duyarak yola çıktık, Yaşlı Plinius ve Strabon'un güvenilirliklerini sınadık. Bu iki yazarı hayat öyküleri, eğitimleri, tarih yazımına bakışları, sonraki yazarlardaki etkileri yönlerinden karşılaştırdığımızda Strabon'u güvenilir bir kaynak, buna karşın Plinius'u temkinli yaklaşılması gereken, tarih ve coğrafya konularında değil de doğa bilimlerinde sonraki yazarların yolunu açmış bir yazar olarak tespit ettik. Plinius'un Prusa hakkında sadece üç kelimeyle verdiği bilgilerin temelsiz, başka kaynaklarca desteklenmeyen, yanlışlıkla yazılmış intibahı veren bilgiler olduğunu gördük. Öncelikli amacının kapsamlı bir ansiklopedi oluşturmak olduğunu bildiğimiz Plinius'un, binlerce kaynaktan topladığı bilgileri yazarken bir hata yapmış olduğunu düşünüyoruz. Hannibal'in tarihi bir kişilik olarak önemi bile onun dikkatini yeterince çekmemiş, sadece Hannibal'in başına gelen ilginç olayları aktarmakla yetinmiştir. 2000 yıl boyunca Hannibal ve Prusa'yı hiçbir tarihçinin aynı cümlede kullanmamış oluşu, Plinius'un ebedi tecritidir. Farklı şekilde söylersek, Plinius'un asırlardır tekrarlandığı için sesi gürleşen cümlesi, Strabon'da geçen bir cümlenin, bir Kios yazıtında geçen bilginin duyulmasını engellemiştir.

Hannibal'in Prusa ile bir ilgisinin olmaması gerektiğini bu şekilde ortaya koymak, kent tarihine bakışımızda ufukumuzu genişletir. Zira MÖ 2. asır başında kurulmuş olma zorunluluğundan kurtulunca, daha erken, belki de Strabon'un dediği gibi MÖ 6. asırda

kurulmuş olma ihtimali ortaya çıkmaktadır. Çalışmamızın kalanında bu olasılığı ön-Prusa adıyla hipotezleştirdik ve dayanaklarını bulmaya odaklandık.

Prusa ve çevresinin Neolitik Dönemden beri yerleşilen bir bölge olması, araştırma sahamızı genişletti. Buranın Tunç Çağından sonra Kilikia ile Hellespontos bölgeleri arasındaki kara ticareti rotası üzerinde olmasını, kente 9 ve 11 km. uzaklıkta iki adet Tunç Çağı yerleşimi bulunmasını not ederek MÖ 2. bine ilerledik. Kuzeybatı Anadolu'da yer alıp da Hitit İmparatorluğu'na komşu olan Masa ülkesini Prusa'da ya da yakınlarında konumlandıran yayınlar dikkat çekiciydi. MÖ 1. bine geldiğimizde Gordion'un, Seyitömer höyüğün Ege merkezleriyle ticari ilişkisini Propontis'in güneydoğu köşesi üzerinden yürüttüğünü saptadık. Phrygce yazıtların dağılımı bize Aşağı Sangarios vadisinde bir Phryg beyliğinin olası varlığını düşündürdü. Bu da pekâlâ, Strabon'un söylediği, Kroisos'a karşı savaşmış bir yerel beyin tarihi koşulları olabilirdi. Ktistes kelimesinin yan anlamları ve iki Prusa yazıtı da kentin, varsayıldığı gibi I. Prousius tarafından kurulmuş olma zorunluluğunu ortadan kaldırıyor. Tüm bu olasılıkları Hisar'da bulunmuş, yeterince yorumlanmamış arkeolojik buluntular ışığında yorumladık. Sayısı azımsanmayacak seramik buluntular, şimdiye değin bilinenin aksine, bırakın Hellenistik Dönem öncesine gitmeyi, MÖ 1. bin ve Tunç Çağına dek geri gidiyordu. Tüm bunlar Prusa'yı oluşturan Hisar bölgesinde, Plinius'un hatalı şekilde Hannibal ile bağlantılandığı kuruluştan çok öncesinde bir yerleşim olduğunu ileri sürmemize olanak verdi.

Kuruluş meselesini bu şekilde sonuca bağladıktan sonra Prusa'nın hiç değinilmemiş yönleriyle ilgili bilgilerimizi arttırmaya odaklandık. İlk kez Antik Çağdaki nüfusu hakkında tahmin yaptık. Bir sikkede geçen Peieros nehrinin, Antik Çağda surların önünden akmakta olan Gökdere olduğunu ileri sürdük. Hiçbir çalışmaya konu edilmemiş Prusa'nın Hristiyan ve Yahudi toplulukları hakkında değerlendirmelerde bulunduk. Osmanlı Fethi öncesinde Yahudilerin varlığını kanıtlayan en eski belgeyi ortaya çıkardık. Kentin yapılarını, kurumlarını, sosyal hayatını, yakın çevresini saptayarak gözümüzde daha iyi canlanmasını sağlamaya çalıştık.

Prusa yakınlardaki yerleşimleri incelememiz de önemli sonuçlar verdi. Bunu yaparken hiçbir yerde yayınlanmamış Bursa Arkeoloji Müzesi raporlarına ulaşabilmek işimizi kolaylaştırdı. Örneğin bu raporlarda geçen, Kios'da ortaya çıkarılmış ancak bu konuyla ilgili akademik çevrelerin bile haberdar olmadığı bir kutsal alana dikkat çektik. Kios'un yakınında olduğunu antik kaynakların söylediği Soloeis deresi hakkında, yine Kios yakınlığında olan bir köy birliğinin üyeleri hakkında ilk tahmini yürüttük. Kios'in MÖ 6.-2. asırlar arasında bölgenin en önemli kenti olduğuna, bunda Pers soyluların burayı önemli bir liman olarak görmelerinin payı olduğuna vurgu yaptık. Yakın zamanda hizmete açılmış otoyolun hafriyat çalışmaları sırasında gerçekleştirilen kurtarma kazıları, Kios'un nekropollerindeki bilgilerimizin netleşmesine katkıda bulundu.

Vardığımız başka bir sonuç Apameia'nın koloni olduktan sonraki gelişiminin ana hatlarını ortaya koyuyor. Kentte ele geçmiş yazıtların büyük kısmının Latince oluşunu, koloninin Hellen kentinden birkaç kilometre uzakta oluşuna bağlıyoruz. Böylece modern Mudanya'nın altında kalmış olan Grekçe yazıtlardan az sayıda, 1970'lerden sonra kentleşen Burgaz'ın altında kalan Latince yazıtlardan daha fazla sayıda yazıt günümüze ulaşabilmiştir. Gymnasion ve tiyatrodan bahseden yazıtların Burgaz'da bulunmuş olması, Hellen kentinin biraz dışına kurulmuş başka koloni örneklerinin bulunması burayı koloninin kurulduğu yer olarak göstermemizi sağladı. MÖ 1. asırda Roma kolonisi olduktan sonra hızla önem kazandığına vurgu yaptık, son buluntular ışığında arazisinin 3. asırda Prusa'nın 10 km. kuzeybatısına kadar büyüdüğünü gösterdik. İddiamızı Gallienus dönemi sikke ve madalyonlarında gördüğümüz yeni koloni kuruluşuyla ilgili tasvirlerle destekledik. Tahminleri aşan bu büyümeyi İmparatorluk Döneminde Apameia'dan imparatorların dostu olan önemli şahsiyetler çıkmış olmasına bağladık. Yayınlanmış ancak hakkında yorum yapılamayan bir yazıtı da Apameia'nın arazisinin genişlemesi bağlamında yorumladık. Sözlü kaynaklarımız, en son 19. asır sonu seyyahlarının görüp tarif ettiği Apameia tiyatrosu hakkında ilk elden bilgiler verdiler. Tiyatroyu bu şekilde Burgaz'da konumlamak, koloninin burda kurulmuş olması gerektiğine dayanak oldu. Apameia yakınlığında olması gereken Byrleion'un yeri hakkında tahminde bulunduk, yeri bilinen ancak antik adı bilinmeyen Paladari'yi aynı tahmin içine yerleştirdik. Apameia'nın arazisinin genişlemesiyle

birlikte düşünülürse yeri bilinmeyen başka bir kentin, Kaisareia Germanike'nin konumuna dair ipuçları yakalanabileceğini ileri sürdük.

Hadrianoi ve Miletopolis kentlerinin arazilerini, yol ağlarını, elimizdeki şimdilik tek kaynaktan, yazıtların buluntu yerlerinden yola çıkarak tespit etmeğe çalıştık. Elimizde çok az bilgi olan başka bir bölge, Prusa'nın doğusu hakkında yine yazıtlardan yola çıkarak köy adlarını belirttik, yeri bilinmeyen bir göl hakkında tahminde bulunduk. Prusa'nın güneyinde ve güneybatısındaki iki bölgenin zengin arkeolojik potansiyeline vurgu yapıp buralar için özgün adlar önerdik.

Hellenistik Dönem başında Bithynia-Pontus bölgesinde 1000 kadar yerleşim varken Hellenistik kralların kent yaşamını teşvik etmesi, küçük yerleşimleri birleştirmeleri (synoikismos), Galat akınları, Mithridates Savaşı'nın yıkıcı etkileriyle bu sayı azaldı.¹⁵⁶⁸ Böylece adını bilip yerini bilmediğimiz bir dizi yerleşim ortaya çıktı. İmparatorluk Döneminin savaşız ortamı ise kırsal bölgelerin kullanımını arttırdı. Kentler önceden tahkimatlı, yüksek bölgelerde kurulurken sonradan ova seviyesine indiler. Strabon'dan bildiğimiz sulak alan değişimleri de bazı kentlerle ilişkimizi kesti. Artaiteikhos, Miletoteikhos, Dareion, Kallipolis, Otroia yerleşimleri konumlarının tespit edileceği günü beklemektedir. Yeri bilinmeyen kentlerin bulunmasında Attika-Delos Birliği vergi listelerinin önemli ipuçları sağlayacağı düşünülebilir. Bu birliğe çok vergi veren kentin büyük, az verenin küçük olduğu şeklinde çıkarım yapmanın hatalı sonuçlar vereceğine, vergi tutarlarının belirlenmesinde dönemin siyasi şartları yanında başka faktörlerin de belirleyici olduğuna vurgu yaptık.

Yakınlardaki yerleşimleri dahil ederek, zaman dilimini geniş tutarak araştırma yapmak Prusa'nın hangi kültürlerle bağlantısının daha yoğun olduğunu bize gösterdi. MÖ 2. bine kadar bölgenin Anadolu ile kültürel bağları olduğu söylenebilir. MÖ 1. binde Hellen kolonizasyon hareketleri durumu değiştirdi. Phrygia Epiktetos'da ve Nikaia'da

¹⁵⁶⁸ Pitt, "Cities on the", 38-9.

yaygın olan Zeus Bronton kültüne, İnegöl bölgesini saymazsak, Prusa çevresinde hiç rastlanmaması, güneydoğu ile etkileşiminin az olduğunu gösterdi. Buna karşın Prusa sikke ve yazıtlarında Isis ve Serapis kültlerinin izini sürebilmemiz, bu kültlerin Kios yoluyla kente geldiğini düşündürdü. Myrleia'nın Kolophon kolonisi olması, Kios'un Miletos kolonisi olması, Myrleia ve Kios'taki mezar odalarının benzerlerinin Ephesos bölgesinde olması, bir yazıtta Magnesia ad Meandrum kenti tanrısı Artemis Leukophyrene'nin geçmesi, Prusa ve batısındaki bölgenin Ionia-Lydia kültürünün etkisinde kalmış olabileceğini düşündürür. Bu yargının daha fazla veriyle desteklenmesini beklerken izleyen çalışmaların bu konuya odaklanmalarını önerebiliriz.

Çalışmamızda ulaştığımız başka bir sonuç Prusa hakkındaki bazı yaygın yanlışların düzeltilmesidir. 4 km. batıda yer alan Çekirge semtinin adı pek çok kaynakta Pythia olarak verilir. Bunu destekleyen hiçbir bulgu olmadığı gibi Pythia'nın Yalova/Termal'deki kaplıca bölgesi olduğu üzerinde mutabakat vardır. Çekirge'ye antik kaynaklarda geçtiği şekliyle Basilika Therma demek daha doğru olacaktır. Bu durumda Bizans kraliçesi Theodora'nın maiyetindeki birkaç bin kişiyle Çekirge'ye geldiği, burada hamam, saray vb. yaptırdığı şeklinde tahayyülümüzü okşayan türetmelerden uzak durmak gerekir. Charles Texier kaynaklı başka bir yaygın yanlış, Prusa'nın Bithynia başkenti olduğu ve bundan kaynaklı bir Bithynia sarayına ev sahipliği yaptığıdır. Bunun ne tarihi ne de arkeolojik temeli vardır. Bithynia sarayı için önerilen noktada yürütülmüş kazılarda açığa çıkarılan en eski mimari buluntu MS 5. asra aittir. Dion Khrysostomos'un bir söylevinde kral Prousius'ın mezarının taşınmasından bahsedilir. Kandes'in söylevin önceki bölümünü dikkate almadan bu taşınmanın Prusa'da gerçekleştiğini yazması, yaygın başka bir yanlış doğurmuştur.

Son olarak tarih yazımının günümüzde olduğu gibi Antik Çağda da farklı amaçlar için kullanılabilmesine tekrar dikkat çekmek isteriz. Antik Çağda kentlerin itibarlarını arttırmak, kral ya da imparatorlardan ayrıcalık sağlamak için kendilerine kuruluş hikâyeleri uydurdukları, söylence kahramanlarıyla hayali bağlar oluşturdıkları bilinen bir olgudur. Bu ters açıdan bakılınca, kaynakların güvenilirliklerini sorgulayarak, başka

verilerle doğrularak ilerlemenin tarih araştırmalarında doğru yöntem olduğunu bir kez daha ortaya ıkmiş oluyor.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

- Ael. *VH* (Aelianus. *Varia Historia*). Çeviren Thomas Stanley. London: Printed for Thomas Dring, 1665.
- Amm. Marc. (Ammianus Marcellinus. *Rerum Gestarum Libri*). Editör J.C. Rolfe. London: Loeb Classical Library, 1963-1964.
- Anna Kommena. *Alexiad*. Çeviren Bilge Umar. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1. bs., 1996.
- Anth. Gr. (*Anthologia Graecia*), Vol IX. Editör H. Beckby. Ernst Heimeran Verlag, 1958.
- Anth. Pal. (*Anthologia Palatina- Epigrammatum anthologia palatina cum planuderis et appendice nova*) Editör J. F. Dübner-Cougny. Paris: Firmin-Didot, 1881-1890.
- Apoll. Rhod. (Apollonius Rhodius. *Argonautika*). *The Argonautica*. Çeviren R. C. Seaton. Editör T. E. Page ve W. H. D. Rouse. New York: William Heinemann, 1912.
- Apollod. (Apollodoros. *Bibliotekha*). Çeviren James George Frazer. London: Loeb Classical Library, 1921.
- App. *Hist*. (Appianus. *Historia Romana*). Editör H. White. London: Loeb Classical Library, 1955.
- Arist. *Mir. Ausc*. (Aristoteles, *De Mirabilibus Auscultationibus*). Çeviren W. S. Hett. Loeb Classical Library, 1936.
- Aristides, *Hieroi Logoi*. Çeviren C. A. Behr. Amsterdam: Hakkert, 1968.
- Aristot. *Pol*. (Aristoteles. *Politika*). Çeviren Mete Tunçay. İstanbul: Remzi Kitabevi, 14. bs, 2011.
- Arr. *Anab*. (Arrianus. *Anabasis*). Editör E. I. Robson. London: Loeb Classical Library, 1923-1933.
- Arrianus. *Bithynica* (Die Fragmente der Griechischen Historiker-FGrHist- III). Editör Felix Jacoby. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1923-1958.
- Ath. *Deip*. (Athenaios. *Deipnosophisticarum Epitome*). Çeviren Charles Duke Yonge. London: Henry Bohn, 1854.
- Aug. *Civ*. (Augustinus. *De Civitate Dei*). Çeviren Marcus Dods. Edinburgh: Murray and Gibb, 1871.
- Bell. Alex. (*Bellum Alexandrinum*). Çeviren A. G. Way. London: Loeb Classical Library, 1955.
- Chron. Pasch. (*Chronikon Paschale / Paskalya Kroniği*). Çeviren Micheal Whitby ve Mary Whitby. Liverpool: Liverpool University Press, 2007.
- Cic. *Ad Q. Fr*. (Cicero, *Epistulae ad Quintum fratrem*). Çeviren Evelyn S. Shuckburgh. London: George Bell and Sons, 1899.
- Cic. *Att*. (Cicero. *Epistulae ad Atticum -Atticus'a Mektuplar*). Editör ve Çeviren D. R. Shackleton Bailey. Cambridge: Loeb Classical Library, 1999.

- Cic. *Div.* (Cicero. *De Divinatione -Kehanet Üzerine*). Çeviren William Armistead Falconer. London: Loeb Classical Library, 1923.
- Cic. *Fam.* (Cicero, *Epistulae ad Familiares*). Editör D. R. Shackleton-Bailey. Cambridge University Press, 2004.
- Cic. *Flac.* (Cicero, *Pro L. Valerio Flacco*) Editör T. B. L. Webster. Oxford: Clarendon Press, 1931.
- Cic. *Leg. agr.* (Cicero, *De lege agraria*). Çeviren C. D. Yonge. London: Bell, 1856.
- Claudius Claudianus. *In Eutropium (Eutropius'a Karşı)*. Çeviren M. Platnauer. Loeb Classical Library, 1922.
- Dio Cass. (Dio Cassius. *Rhomaika*). Çeviren E. Cary. I–IX. London: Loeb Classical Library, 1914–1927.
- Diod. (Diodoros Sikeloites. *Bibliothēke Historike*). Çeviren C. H. Oldfather. London: Loeb Classical Library, 1933.
- Diog. Laert. (Diogenes Laertius. *Lives of the Eminent Philosophers*). Çeviren Robert Drew Hicks. London: Loeb Classical Library 1925.
- Dion Chrys. (Dion Khrysostomos. *Orationes*). Çeviren J. W. Cohon ve H. L. Crosby. London: Loeb Classical Library, 1962.
- Dionysios Byzantinos. *Per Bosporum Navigatio (Deniz Yoluyla Boğaz)*. Çeviren Erendiz Özbayoğlu. İstanbul: TB Yayıncılık, 2010.
- Dion. Hal. *ant.* (Dionysios Halikarnassos. *Antiquitates Romanae*). Çeviren Earnest Cary. London: Loeb Classical Library, 1937-1950.
- Dionys. Per. (Dionysios Periegetes. *Periegesis tes Oikoumenes -Yeryüzünün Tasviri*). “Dionysius of Alexandria, Guide to the Inhabited World”, Topos Text, erişim tarihi: 12.01.2019, <https://topostext.org/work/201#800>.
- Eunap. *VS* (Eunapios. *Vitae sophistarum*). Çeviren Wilmer Cave Wright. London: Loeb Classical Library, 1921.
- Eus. (Eusebios Hieronimus. *Chronicle*). Çeviren Robert Bedrosian. New Jersey: 2008.
- Euseb. *Hist. eccl.* (Eusebius Caesariensis, *Historia Ecclesiastica*) Çeviren Kirsopp Lake. Harvard University Press, 1926.
- Eutr. (Eutropius. *Breviarium Historiae Romanae*). Çeviren Çiğdem Menzilioğlu. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007.
- Frontin. *Str.* (Sextus Iulius Frontinus. *Strategematon*). Çeviren Charles E. Bennett. London: Loeb Classical Library, 1925.
- Galenos. *De Alimentorum Facultatibus (On the Properties of Foodstuffs)*. Çeviren Owen Powell. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Galenos. *Claudii Galeni Opera Omnia*. Editör C. G. Kühn. Leipzig: 1821-1833.
- Gell. *NA* (Gellius, *Noctes Atticae*). Editör J. C. Rolfe. London: Loeb Classical Library, 1927.
- Georgios. *Descriptio Orbis Romani*. Editör H. Gelzer. Leipzig: 1890.

- Georgios Akropolites. *Khroniki Singrafi (The History)*. Çeviren Ruth Macrides. Oxford University Press, 2007.
- Georgios Pachymeres. *Syngraphikai Historiai*. La version breve des Relations Historiques de Georges Pachymeres. Editör A. Failler. 3 vols. Paris: 2001-2004.
- Hell. Oxy. (Hellenica Oxyrhynchia)*. Çeviren P. R. McKechnie ve S. J. Kern. Warminster: Aris & Phillips Ltd., 1993.
- Hermippus. *Fragmenta Historicorum Graecorum* (FGH). Editör K. Müller. Paris: Didot, 1841-1870.
- Hdn. (Herodianus. *Tes meta Markon basileias historia*). Editör C. R. Whittaker. London: Loeb Classical Library, 1920.
- Hdt. (Herodotos. *Historiai*). Çeviren M. Ökmen. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2. bs, 2004.
- Hierokles. *Synekdemos (Le Synekdemus d' Hiérocles et l'opuscule géographique de Georges de Chypre)*. Editör Ernest Honigmann. Editions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves. Bruxells: 1939.
- Historia Augusta, Hadrianus*. Çeviren Recai Tekoğlu. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011.
- Hom. *Il.* (Homerus. *Ilias*). Çeviren A. Erhat ve A. Kadir. İstanbul: Can Yayınları, 17. bs., 2004. *The Iliad*. Çeviren A. T. Murray. London: 1999.
- Hom. *Od.* (Homerus. *Odyssieia*). Çeviren A. Erhat ve A. Kadir. İstanbul: Can Yayınları, 14. bs., 2003.
- Hyg. *Fab.* (Hyginus. *Fabulae*). Çeviren ve Editör Mary Grant. University of Kansas Publications in Humanistic Studies No. 34, 1960.
- Isid. *Orig.* (Isidorus. *Origines*). Çeviren ve Editör Stephen A. Barney, W. J. Lewis, J. A. Beach, Oliver Berghof. Cambridge University Press, 2006.
- Iust. (Marcus Iulianus Iustinus. *M. Iuliani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*). Çeviren O. Seel. Teubner, 1935.
- Jos. *Ant. Iud* (Flavius Iosephos. *Iudaike Arkhaiologia*). Çeviren Ralph Marcus. London: Loeb Classical Library, 1957.
- Lactant. *De mort. pers.* (Laktantios, *De Mortibus Persecutorum*) Çeviren J. L. Creed. Oxford University Press, 1984.
- Lib. *Or.* (Libanios, *Orationes*). Editör ve Çeviren A. F. Norman. Loeb Classical Library, 1977.
- Liv. (Titus Livius. *Ab Urbe Condita*). Editör E. T. Page. London: Loeb Classical Library, 1954-1957.
- Lucian, *Macr.* (Lukianos. *Macrobia*). Çeviren A. M. Harmon. London: William Heinemann Ltd., 1913.
- Mal. *chron.* (Malalas. *The Chronicle of John Malalas*). Çeviren E. Jeffreys et al. Melbourne: 1986.

- Mehmed Neşrî. *Kitab-ı Cihannüma*. Hazırlayan F. R. Unat ve M. A. Köymen. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2 cilt, 1949.
- Mela (Pomponius Mela. *De Chorographia*). Çeviren F. E. Romer. University of Michigan Press, 1998.
- Mem. (Memnon. *ΠΕΡΙ ΗΡΑΚΛΕΙΑΣ - Peri Herakleias -Herakleia Pontike Tarihi*). Çeviren Murat Arslan. İstanbul: Odin Yayıncılık, 1. bs., 2007.
- Nep. *Hann.* (Cornelius Nepos. *De Viris Illustratibus-Hannibal*). Çeviren J. F. Rolfe. Massachusetts: Harvard University Press, 1966.
- Niketas Khoniates. *Annals O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*. Çeviren Harry J. Magoulas. Detroit: Wayne State University Press, 1984.
- Not. Episc.* (*Notitia Episcopatum*). Çeviren Gustavi Parthey. Berolini, 1866.
- Oros. (Orosius. *Historiarum Adversus Paganos - The Seven Books of History Against the Pagans*). Çeviren Roy J. Deferrari. Washington: The Catholic University of America Press, 1936.
- Parthenios. *Erotica Pathemata* (Longus. *Daphnis and Chloe- Parthenius. Love Romances*). Çeviren J. M. Edmonds ve S. Gaselee. Harvard University Press, 1916.
- Paus. (Pausanias. *Periegesis tes Hellados*). Çeviren W. H. S. Jones. London: Loeb Classical Library, 1964.
- Philo. *Legatio ad Gaium*. Çeviren E. Mary Smallwood. Brill, 1961.
- Philostr. *VA* (Philostratos. *Vita Apollonii*). Çeviren F. C. Conybeare. London: Loeb Classical Library, 1912.
- Philostr. *VS* (Philostratos. *Bioi Sophiston/ Vitae Sophistarum*). Çeviren Wilmer C. Wright. London: Loeb Classical Library, 1922.
- Pind. *Pyth.* (Pindaros. *Pythian Odes*). Çeviren Arthur S. Way. New York: MacMillan & Co. Limited, 1922.
- Plin. *Ep.* (Plinius minor. *Epistulae*). Çeviren Roger Mynors. Oxford Clarendon Press, 1963.- *Epistulae* (*Genç Plinius'un Anadolu Mektupları*, Kitap 10). Çeviren Çiğdem Dürüşken ve Erendiz Özbayoğlu. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1. bs., 1999.
- Plin. *HN* (Plinius Caecilius Secundus. *Naturalis Historia*). Çeviren H. R. Rackham ve W. H. Jones. London: Loeb Classical Library, 1947.
- Plut. (Plutarkhos. *Bioi Paralleloi*). Editör B. Perin. London: Loeb Classical Library, 1959.
- Plut. *Mul.* (Plutarkhos, *De Mulierum Virtutibus*). İçinde *Moralia*. Çeviren F. C. Babbitt. London: Loeb Classical Library, 1931.
- Pol. (Polybios. *Historiai*). Editör W. R. Paton. London: Loeb Classical Library, 1960.
- Procop. *Aed.* (Prokopios. *De Aedificiis*). Editör W. R. Paton. London: Loeb Classical Library, 1960.
- Prop. (Propertius. *Elegiae*). Çeviren J. S. Phillimore. Oxford University Press, 1906.

- Ps.-Aristot. *Mir.* (Pseudo-Aristoteles. *De Mirabilibus Auscultationibus*) Çeviren W. S. Hett. London: Loeb Classical Library, 1955.
- Ps.-Sky. (Pseudo-Skylaks. *Periplous- Seyrüsefer*). Çeviren Murat Arslan. *Mediterranean Journal of Humanities*, 2/1, 2012: 239-257.
- Ptol. *Geog.* (Claudius Ptolemaios. *Geographika Hyphegegis*). Çeviren C. Müller. Saraswati Press, 2012.
- Quint. *Inst.* (Marcus Fabius Quintilianus. *Institutio Oratoria*). Çeviren H. E. Butler. London: Loeb Classical Library, 1922.
- Ravennatis Anonymi. *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis*. Editör A. Pinder ve G. Parthey. Berolini, 1860.
- Rhet. Her.* (*Rhetorica ad C. Herennium*). Çeviren Harry Caplan. London: Loeb Classical Library, 1964.
- Schol. Theoc. (*Scholia in Theocritum vetera*). Editör C. Wendel. B. G. Teubneri, 1914.
- Sil. *Pun.* (Silius Italicus. *Punica*). Çeviren J. D. Duff. London: Loeb Classical Library, 1961.
- Socr. (Sokrates Scholasticus. *Ekklesiastike Historia*). Editör Robert Hussey ve William Bright. Oxford Clarendon Press, 1878.
- Solin. (Gaius Iulius Solinus. *Collectanea Rerum Memorabilium*) bkz. Apps, Arwan.
- Steph. Byz. (Stephanos Byzantinos. *Ethnicorum*). Vol I-IV. Editör M. Billerbeck. Berlin: Walter de Gruyter, 2006-2016.
- Str. (Strabon. *Geographika*). Çeviren H. L. Jones. London: Loeb Classical Library, 1957. (*Antik Anadolu Coğrafyası*). Çeviren Adnan Pekman. (12-13-14. Kitaplar). İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları, 4. bs, 2004.
- SUDA sözlüğü (Suidae lexicon)*. Teubner's Lexicographi Graeci. Editör A. Adler. 1,5 vols., 1928–1938, erişim tarihi 07.04.2019, <http://www.stoa.org/sol>
- Suet. (Suetonius. *De Vita Caesarum*). Editör J. C. Rolfe. London: Loeb Classical Library, 1956.
- Tac. *Ann.* (Cornelius Tacitus. *Annales*). Editör C. H. Moore ve J. Jackson. London: Loeb Classical Library, 1956.
- Tac. *Germ.* (Cornelius Tacitus. *De origine et situ Germanorum*) Çeviren J. B. Rives. Oxford: 1999- *Germania Halklarının Kökeni ve Yerleşim Yeri*. Çeviren Mine Hatapkapulu. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2006.
- Tac. *Hist.* (Cornelius Tacitus. *Historiae*). Çeviren Clifford H. Moore. London: Loeb Classical Library, 1962.
- Theokritos, *Idylls*. Çeviren A. Lang. London: Macmillan and Co., 1880.
- Theop. *chron.* (*Theophanis Chronographia*). Çeviren Cyril Mango ve Roger Scott. Oxford: Clarendon Press, 1997.
- Theophr. *Hist. pl.* (Theophrastos, *Historia Plantarum*). Çeviren Sir Arthur Hort. London: Loeb Classical Library, 1916.

- Thuk. (Thukydides. *Peloponnesos'lularla Atina'luların Savaşı*). Çeviren Furkan Akderin. İstanbul: Alfa Yayınları, 1. bs, 2010.
- Tzetz. *Chil.* (Tzetzes. *Historiarum Variarum Chiliades*). Editör Theophilus Kiesslingius. Leipzig: Vogel, 1826.
- Ulpianus, "Ulpian on Tyre's Juridical Status". Çeviren S. P. Scott. Livius.org -Articles on Ancient History, erişim tarihi 05.10.2020, <https://www.livius.org/sources/content/cj-digests/tyres-juridical-status/>
- Val. Fl. (Valerius Flaccus. *Argonautica*). Çeviren J. B. Mozley. London: Loeb Classical Library, 1928.
- Xen. *Anab.* (Ksenophon. *Anabasis -Onbinlerin Dönüşü*). Çeviren T. Gökçöl. İstanbul: Sosyal Yayınları, 2.bs., 1998.
- Xen. *Hell.* (Ksenophon. *Hellenika- Hellen Tarihi*). Çeviren Suat Sinanoğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. bs., 1999.
- Xen. *Kyr.* (Xenophon. *Kyrou Paideia- Kyros'un Eğitimi*). Çeviren Furkan Akderin. İstanbul: Alfa Yayınları, 1. bs, 2007.
- Zos. (Zosimus. *Nea Historia*). Çeviren Ronald T. Ridley. Canberra: Australian Association for Byzantine Studies, 1982.

Modern Kaynaklar

- Abacı, Zeynep Dörtok. "Avusturyalı Osmanlı Tarihçisi Joseph von Hammer Purgstall'ın Bursa İzlenimleri (Ağustos 1804)". *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15/2 (2008): 395-407.
- Abbott F. F. ve A. C. Johnson. *Municipal Administration in the Roman Empire*. Princeton University Press, 1926.
- Abmeier Andreas. "Zur Geschichte von Apollonia am Rhyndakos". *Mysische Studien* (1990): 1-16.
- Adak, Mustafa ve Konrad Stauner. "Eine Honoratiorenfamilie aus Nikomedeia". *Gephyra* 10 (2013): 143-151.
- Ahmetbeyoğlu, Ali. "Tarihçi Theophanes Confessor ve Eserinin Türk Tarihi Açısından Ehemmiyeti". *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 19. sayı (2009/2): 285-296.
- Akat, Altan., J. Dedeoğlu, O. Kozaman, B. Yalman "1975 Miletopolis Hafriyat Raporu". *Türk Arkeoloji Dergisi*, sayı 24/1 (1977): 5-39.
- Akat, Yücel. "Prusa Ad Olympum Sikkeleri". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1994.
- Aktaş, Murat. "Erken Lydia Dönemi Tarihi ve Arkeolojisi". Yüksek Lisans Tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, 2019.
- Akyay, Nuran. "Trakya Tümülüsleri, Buluntuları ve Kültür Tarihi Açısından Değerlendirilmesi". Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2010.
- Akyürek-Şahin, Eda Nalan. "Eine Neue Ehrung für den Kaiser Domitian aus Bursa". *İçinde Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı*, (ed.) İ. Delemen, S.

- Çokay-Kepçe, A. Özdzibay, Ö. Turak, 79-81. Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetlerini Araştırma Enstitüsü, 2008.
- Akyürek-Şahin, Eda Nalan. “Bursa Müzesi’nde Klasik Döneme Ait Bir Epigram”. İçinde *In Memoriam Filiz Öktem*, Editör C. Akşit vd., 279-283. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınları, 2014.
- Akyürek-Şahin, Eda Nalan. “Bursa Müzesi’nden Yazılı ve Yazısız Küçük Eserler”, İçinde *Eskiçağ Yazıları* 13 (Akron 17), (ed.) N. E. Akyürek-Şahin, M. E. Yıldız, F. Avcu, 301-380. Ankara: Bilgin Kültür Sanat yayınları, 2019.
- Akyürek-Şahin, Eda Nalan. “Miletupolis Kentinde Bir Atinalı- Miletupolis ve Atina Arasındaki İlişkiye Yeni Bir Belge Olarak Hypermenes’in Klasik Dönem’e Ait Mezar Taşı”, İçinde *Eskiçağ Yazıları* 15 (Akron 19), (ed.) M. E. Yıldız, Y. Doğan, S. Yeni, 161-208. Ankara: Bilgin Kültür Sanat yayınları, 2021.
- Akyürek-Şahin, Eda Nalan ve Hüseyin Uzunoğlu. “New Inscriptions from the Museum of Bursa”. *Gephyra* 17 (2019): 239-285.
- Akyürek-Şahin, Eda Nalan ve Hüseyin Uzunoğlu. “Weitere Neue Inschriften aus dem Museum von Bursa”. *Gephyra* 23 (2022): 223-282.
- Albayrak, Yusuf. “Anadolu’da Artemis Kültü”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2008.
- Albustanlıoğlu, Tulga. “Dokimeion Işığı Altında Roma İmparatorluk Döneminde Mermer Kullanımı; İmparatorluk Yönetimindeki Anadolu Mermer Ocaklarının İşletme Stratejisi ve Organizasyonu”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
- Allen, Thomas W. *The Homeric Catalogue of Ships*. Georg Olms Verlag, 2005.
- Alparslan, Metin. “Artukka: Assuwa Ülkesi ve Lokalizasyonu”. *Anadolu Araştırmaları* 16 (2002): 23-35.
- Altınoluk, Z. Sencan. “Geç Roma İmparatorluk Dönemi’nde Batı Anadolu’daki Senkretik Büyü Uygulamalarına Bir Bakış: Iao, Abrasaks”. İçinde *Eski Çağ Yazıları* 10, (ed.) N. E. Akyürek-Şahin ve F. Onur, 239- 252. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2016.
- Ameling, Walter. “Ein Verehrer des Theòs Ypsistos in Prusa ad Olympon (I. K 39, 115)”. *Epig. Anat.* 31 (1999): 105-108.
- Ameling, Walter. *Inscriptiones Judaicae Orientis. Band II Kleinasien*. Tübingen: 2004.
- Andreva, N. “Phrygian Inventions by Pliny the Elder”. *Shagi/Steps*, Vol 6 No 1 (2020): 57-72.
- Annas, Jullia ve Simon Hornblower. “Proxenos/Proxeny”. İçinde *OCD*, 1268.
- Apps, Arwan. “Gaius Iulius Solinus and his Polyhistor”. Doktora Tezi, Macquarie University, 2011.
- Arı, Asiye Gözde. “Mysia Olympos’undaki Kültler”, Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2019.
- Arnott, W. G. ve P. J. Rhodes. “Archontes”. İçinde *OCD*, 150.

- Arslan, Murat. *Antikçağ Anadolu'sunun Savaşçı Kavmi Galatlar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.
- Arslan, Murat. *İstanbul'un Antikçağ Tarihi- Klasik ve Hellenistik Dönemler*. İstanbul: Odin Yayıncılık, 2010.
- Auzepy, Marie-France. "Survey of the Byzantine Monasteries of the South Coast of the Sea of Marmara 2004". İçinde *AST* 23, Cilt 2, 23-34. Ankara, 2005.
- Avram, Alexandru. "Propontic Coast of Asia Minor". İçinde *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. (ed.) Mogens Herman Hansen, Thomas Heine Nielsen, 974-999. Oxford University Press, 2004.
- Aybek, Serdar ve Ali Kazım Öz. "Uluabat Gölü Çevresi Yüzey Araştırması 2007". İçinde *AST* 26, Cilt 2, 327-342. Ankara, 2008.
- Aybek, Serdar ve Ali Kazım Öz. "Uluabat Gölü Çevresi 2008 Yılı Yüzey Araştırmaları". İçinde *AST* 27, Cilt 2, 313-328. Ankara, 2010.
- Aybek, Serdar ve Boris Dreyer. "Neues vom proconsul Asiae Sempronius Senecio aus Apollonia am Rhyndakos". *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* Bd. 173 (2010): 119-123.
- Aybek, Serdar ve Boris Dreyer (ed.) *Der Archaologische Survey von Apollonia am Rhyndakos beim Uluabat-See und der Umgebung Mysiens in der Nordwest-Türkei 2006-2010*. Berlin: LIT Verlag, 2016.
- Aykurt, Ayşegül. "Batı Anadolu'da Gri Seramiğin Kökeni ve Gelişimi". İçinde *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*, (ed.) A. Erkanal- Öktü, S. Günel, U. Deniz, 9-22. Ankara: Hacettepe Üniversitesi yayınları, 2008.
- Badian, Ernst. "publicani", İçinde *OCD*, 1275-76.
- Bakır, Tomris. "Daskyleion (Tyaiy Drayahya) Hellespontine Phrygia Bölgesi Akhaemenid Satraplığı". *Anadolu/Anatolia* 25 (2003): 1-26.
- Baldwin, Barry. "Pliny the Elder and Mucianus". *Emerita* Vol 63 (1995) No 2: 291-301.
- Barjamovic, Gojko. "Sites, Routes and Historical Geography in Central Anatolia." İçinde *Luwian and Hittite Studies Presented to J. David Hawkins on the Occasion of his 70th Birthday*, ed. I. Singer, 10-25. Tel Aviv: Emery and Claire Yass Publications in Archaeology, 2010.
- Barnett, R. D. "Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age". *CAH* 2/2, 417-442. Cambridge, 2006.
- Bas, Philippe Le. *Correspondance de Ph. Le Bas pendant son voyage archaéologique en Grece et en Asie Minuere*. Paris: 1898.
- Battistoni, Filippo. "Epigraphical Finds in the Nilüfer Region". İçinde *Odryses'ten Nilüfer'e Uluslararası Nilüfer Sempozyumu Bildirileri*, (ed.) M. Şahin, S. Sevim, D. Yavaş, 155-167. Bursa: Nilüfer Belediyesi yayınları, 2016.
- Battistoni, Filippo ve Peter Rothenhöfer. "Inchriften aus dem Raum Keles und Orhaneli (Provinz Bursa, Türkei)". *Epig. Anat.* 46 (2013): 101-165.

- Battistoni, Filippo ve Peter Rothenhöfer. “Keles ve Orhaneli Yörelerinden Yazıtlar”. İçinde *Bursa ve İlçeleri Arkeolojik Kültür Envanteri I*, (ed.) M. Şahin, 205-254. Bursa: Büyükşehir Belediyesi yayınları, 2014.
- Baykal, Kazım. *Bursa ve Anıtları*. Bursa: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları, 3. bs., 1993.
- Baz, Ferit. “Considerations for the Administration of The Province Pontus et Bithynia During the Imperial Period”. *Cedrus I* (2013): 261-284.
- Beckman, Gary. *Hittite Diplomatic Texts*. Society of Biblical Literature, 1999.
- Becks, Ralph. “Settlement Patterns and Socio-Political Landscape of Western Anatolian in the Middle and Late Bronze Age: A Geoarchaeological View”. İçinde *Nostoi: Indigenous Culture, Migration + Integration in the Aegean Islands + Western Anatolia During the Late Bronze+ Early Iron Ages*. (ed.) N. C. Stampolidas, Ç. Maner, K. Kopanias, 115-129. İstanbul: Koç University Press, 2015.
- Bekker-Nielsen, Tonnes. *Urban Life and Local Politics in Roman Bithynia- The Small World of Dion Chrysostomos*. Aarhus University Press, Black Sea Studies Vol 7, 2008.
- Beksaç, Engin, Mustafa Hatipler, Şule Nurengin Beksaç. “Bithynia, Traklar ve DiğerBalkanlı Halklar: Trakoloji Bakış Açısından Genel Bir Kimlik Çalışması”. İçinde *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III Bildirileri*, (ed.) H. Selvi, M. B. Çelik, İ. Şirin, A. Yeşildal, 95-127. Kocaeli Büyükşehir Belediyesi yayınları, 2017.
- Belke, Klaus. “Die Küsten von Hellespont und Bithynien im Spiegel der Portulane und Portulankarten”. İçinde *Vir Doctus Anatolicus Studies in Memory of Sencer Şahin/ Sencer Şahin Anısına Yazılar*. (ed.) B. Takmer, E. N. Akdoğu Arca, N. G. Özdil, 157-189. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2016.
- Beloch, K. J. *Die Bevölkerung der griechisch-Römischen Welt*. Leipzig: Duncker & Humblot, 1886.
- Bennett, Harold. “Cinna and His Times”. Doktora Tezi, Chicago Üniversitesi, 1923.
- Berardino, Angelo di (ed.). *Encyclopedia of Ancient Christianity*. Illinois: InterVarsity Press, 2014.
- Berk, Fatih Mehmet. *Antik Kaynaklara Göre İç Batı Anadolu’nun (Phrygia) Jeopolitiği*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011.
- Bianchetti, Serena, Michele R. Cataudella, Hans-Joachim Gehrke (ed.). *Brill’s Companion to Ancient Geography: The Inhabited World in Greek and Roman Tradition*. Leiden: Brill, 2015.
- Bilici, Handan. “Anadolu’da Apollon Betimleri”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2002.
- Billows, Richard A. *Antigonos the One-Eyed and the Creation of the Hellenistic State*. University of California Press, 1997.
- Birgül, Mehmet Fatih ve Levent Ali Çanaklı (haz.). *Cenubi Marmara Havzası Bursa Vilayeti Coğrafyası*. Bursa: Bursa İl Özel İdaresi Yayınları, 2009.

- Birley, Anthony R. *Hadrian The Restless Emperor*. Routledge, 1997.
- Bittel, Kurt. "Kleinasiatische Studien". *IstMitt* 5 (1942): 155-168.
- Blanco-Perez, Aitor. "Apamea and the Integration of a Roman Colony in Western Asia Minor". İçinde *Processes of Cultural Change and Integration in the Roman World*. (ed.) Saskia T. Roselaar, 136-153. Brill, 2015.
- Bogh, Birgitte. "The Hellenistic-Roman Cult of Isis". İçinde *The Handbook of Religions in Ancient Europe*, (ed.) L. B. Christensen, O. Hammer, D. A. Warburton, 228- 241. Bristol: Acumen, 2013.
- Bondoux, Rene. "Les Villes". İçinde *La Bithynie au Moyen Age*. (ed.) Geyer et J. Lefort, 377-409. P. Lethielleux, 2003.
- Bora, Ali. "Bithynia Bölgesi Tümülsleri". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi 2015.
- Bora, Ali. "Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bithynia Krallığı'nın Sınırları ve Gelişimi". İçinde *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III Bildirileri*, (ed.) H. Selvi, M. B. Çelik, A. Yeşildal, Cilt 1, 129-148. Kocaeli Büyükşehir Belediyesi yayınları, 2017.
- Bosch, Clemens Emin. "Bitinya Tetkikleri". *Belleten* X (1946): 29-53.
- Bosch, Clemens Emin. "Colonia Julia Concordia Apamea Sikkeleri I". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 2 (1950): 237-261.
- Bosch, Clemens Emin. "Colonia Julia Concordia Apamea Sikkeleri II". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 3 (1952): 7-16.
- Bosch, Clemens Emin. "Colonia Julia Concordia Apamea Sikkeleri III". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 8 (1953): 55-68.
- Bosworth, A. "Errors in Arrian". *The Classical Quarterly* Vol 26, No 1 (1976):117-139.
- Bosworth, A. ve P. V. Wheatley. "The Origins of the Pontic House". *The Journal of Hellenic Studies* Vol 118 (1998): 155-164.
- Bowersock, G. W. *Augustus and the Greek World*. Oxford University Press, 1966.
- Boyana, Hülya. "Bithynia Tanrıları ve Kültleri". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1997.
- Boyana, Hülya. "Bithynia Bölgesinin Tarihi ve Kullandıkları Takvim". İçinde *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III Bildirileri*, (ed.) H. Selvi, M. B. Çelik, İ. Şirin, A. Yeşildal, 153-164. Kocaeli Büyükşehir Belediyesi yayınları, 2017.
- Boysal, Yusuf. "Batı Anadolu'da Son Araştırmalar Ahhiyava Sorunu". *Anatolia* 15 (1971): 63-72.
- Brandis, Karl Georg. "Dekhaprotoi". İçinde *RE* 4/2, 2419. Stuttgart, 1901.
- Brenner, Ignaz von. *Ausflug von Konstantinopel nach Brussa in Kleinasien*. Wien und Triest, 1824.
- Brodersen, Kai. "Mapping Pliny's World". *Bulletin of the Institute of Classical Studies* Vol 54 No 1 (2011): 63-88.

- Broquiere, Bertrandon de la. *Bertrandon de la Broquiere'in Denizaşırı Seyahati*. Hazırlayan Ch. Schefer. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.
- Brunt, P. A. *Italian Manpower 225 BC- AD 14*. Oxford University Press, 1971.
- Brunt, P. A. *Roman Imperial Themes*. Oxford Clarendon Press, 1990.
- Bryce, Trevor. *The Trojans & Their Neighbours*. Routledge, 2005.
- Burney, C. A. "Northern Anatolia Before Classical Times". *Anat. Stud.* 6 (1956): 179-203.
- Burstein, Stanley Mayer. *Outpost of Hellenism: The Emergence of Heraclea on the Black Sea*. University of California Press, 1976.
- Bury, John Bagnell. *A History of Greece to the Death of Alexander the Great*. Cambridge Library Collection, 2015.
- Bülbül, Cemil. "MÖ. 2. Binyılda Mysia Bölgesi ve Mysialılar". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* sayı 20 (2009): 1-8.
- Bürchner, L. "Hadrianoi pros Olympon". İçinde *RE* 7/2, 2173. Stuttgart, 1912.
- Calder, W. M. ve E. G. Bean. *A Classical Map of Asia Minor*. London: John Bartholome & Son Ltd., 1958.
- Can, Alper. *Antik Çağ Sözlüğü*. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2015.
- Canpolat, Emin. "Bursa'da Kentleşme Süreci" (panel). *Bursa Defteri* 2 (1999): 10-25.
- Carrington, P. "The Heroic Age of Phrygia in Ancient Literature and Art". *Anat. Stud.* Vol 27 (1977): 117-126.
- Catling, R. W. V. ve Nikoletta Kanavou. "The Gravestone of Meniketes Son of Menestheus: IPrusa 1028 and 1054". *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 162 (2007): 103-117.
- Charneux, Pierre. "Liste Argienne de Théarodoques". *BCH* 90, livraison 1 (1966): 156-239.
- Clark, A. J. *Divine Qualities: Cult and Community in Republican Rome*. Oxford University Press, 2007.
- Cocchi, Antonio. *The Life of Asclepiades- the Celebrated Founder of the Asclepiadic Sect in Phisic*, London: T. Davies, 1762.
- Cohen, Getzel M. *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands and Asia Minor*. University of California Press, 1995.
- Corbier, Mireille. "Coinage, Society and Economy". İçinde *CAH* 12 (2007): 393-439.
- Corsten, Thomas. *Die Inschriften von Kios*. Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien, Band 29. Bonn: 1985.
- Corsten, Thomas. *Die Inschriften von Apameia (Bithynien) und Pylai*. Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien, Band 32. Bonn: 1987.
- Corsten, Thomas. "Daskyleion am Meer- Ein Corpusculum der Inschriften und Nachrichten über die Stadt". *Epig. Anat.* 12 (1988): 53-77.
- Corsten. Thomas. "Zur Gründung von Prusa ad Olympon". *Tyche* 4 (1989): 33-34.

- Corsten, Thomas. "Caesarea Germanice". *Epig. Anat.* 15 (1990): 19-42.
- Corsten, Thomas. "Neue Grabstelen mit Totenmahlreliefs aus der Gegend von Prusa ad Olympum". *Epig. Anat.* 16 (1990): 91-107.
- Corsten, Thomas. "Nachtrag zu Daskyleion am Meer". *Epig. Anat.* 15 (1990): 43-48.
- Corsten, Thomas. "Neue Denkmäler aus Bithynien". *Epig. Anat.* 17 (1991): 79-100.
- Corsten, Thomas. *Die Inschriften von Prusa ad Olympum*. Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien, Band 39-40. Bonn: 1991 (Band I) -1993 (Band II).
- Corsten, Thomas. "Neue Denkmäler aus Bithynien". *Epig. Anat.* 17 (1991): 79-100.
- Corsten, Thomas. "The Role and Status of the Indigenous Population in Bithynia". *İçinde Rome and the Black Sea Region. Domination, Romanisation, Resistance*, (ed.) T. Bekker-Nielsen, 85-93. Aarhus 2006.
- Corsten, Thomas. "Thracian Personal Names and Military Settlements in Hellenistic Bithynia". *İçinde Old and New Worlds in Greek Onomastics*. ed. Elaine Matthews, 121- 133. Oxford: 2007.
- Coşkun, Gökhan. "İç-batı Anadolu'daki Bir Akhaemenid Dönem Yerleşiminin Karakterizasyonu: Seyitömer Höyük". *İçinde Anadolu, Arkeoloji, Zaman ve Mekân*. Dumlupınar Üniversitesi V. Arkeoloji Sempozyumu Bildiri Kitabı. (ed.) G. Coşkun, 167-182. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2017.
- Cramer, A. J. *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, Oxford University Press, 1832.
- Cuinet, Vital. *La Turquie d'Asie, géographie administrative: statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure*. Vol 4. Paris: 1894.
- Cursach, Bartomeu Obrador. "Lexicon of the Phrygian Inscriptions". Doktora Tezi, Universitat de Barcelona, 2018.
- Çağaptay, Suna. "Prousa/Bursa, a city within the city: chorography, conversion and choreography". *Byzantine and Modern Greek Studies* Vol 35 No 1 (2011): 45-69.
- Çahantimur, Arzu Ispalar, R. B. Öztürk, G. K. Özer. "Urban Sustainability and Traditional Neighborhoods, a Case Study: Bursa, Turkey". *International Journal of Development and Sustainability*, Vol 6 Number 12 (2017): 1931-1945.
- Çetinkaya Haluk. "Vaftiz İşleminin Kökeni, Vaftizhanelerin Gelişimi ve Türkiye'den Bilinmeyen Bir Örnek: Mudanya Vaftizhanesi". *İçinde Güneş Karadeniz'den Doğar Sümer Atasoy'a Armağan Yazılar*, (ed.) Şevket Dönmez, 53-64. Hel Yayıncılık, 2013.
- Çıtakoğlu, Hazal. "Güney Bithynia Bölgesi Figürlü ve Geometrik Desenli Taban Mozaikleri". Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2015.
- Çıtakoğlu, Hazal ve Mustafa Şahin. "Bursa'nın Koloni Kentleri". *İçinde Bursa'da Zaman Mekân ve İnsan- Bursa'nın Yunan İşgalinden Kurtuluşunun 100. Yılı*, (ed.) Behçet Kemal Yeşilbursa, 90-116. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2022.
- Çorum, Reyhan. *Anılarda Yaşarken Gemlik*. 5 Cilt. İstanbul: Siyah Beyaz yayınları, 2022.

- Dağlı, İpek. “Nympheler ve Lykia’dan Nymphelere Adanmış Kabartmalar”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.
- Dalaisson, Julie ve Marie-Claire Ferries. “Le monnayage des colonies de Pont-Bithynie sous Auguste”. İçinde *Auguste et l’Asie Mineure*, (ed.) Laurence Cavalier, Marie-Claire Ferriès, Fabrice Delrieux, 385-398. Bordeaux: Ausonius Éditions, 2017.
- Dalkılınc, Deniz. *Havada Bursa- Bursa’nın Demir Kanatları*. Bursa: Nilüfer Belediyesi yayınları, 2020.
- Darrouzes, J. “Listes episcopales du concile de Nicee (787)”. *Revue des Etudes Byzantines* tome 33 (1975): 5-76.
- Davidson, James. “The Gaze in Polybios’ Histories”. *The Journal of Roman Studies* Vol 81 (1991): 10-24.
- Devries, Keith. “Phryg Krallığı-Midas’ın Ülkesi”. *Arkeoatlas* Sayı 5 (2006): 40-52.
- Dinçel, Ömer Faruk. “Adranos Kazası Ayanları: Yazıciöğulları”. *Bursa Günlüğü* Sayı 9 (2020): 80-83.
- Divarcı, Filiz. “M.Ö. 3. Binde Marmara Bölgesi”. Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, 2007.
- Dixon-Kennedy, Mike. *Encyclopedia of Greco-Romen Mythology*. ABC-CLIO, 1998.
- Doğan, Alican. “MÖ V. Yüzyılda Pers-Hellen İlişkileri Bağlamında Hellespontos Bölgesi: Kyzikos Örneği”. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi* Cilt 18 Sayı 39 (2017):1-21.
- Doğan, Yadigar. “Sezgin Köksal Koleksiyonu’ndan Apameia Myrleia’ya (Mudanya) Ait Yeni Yazıtlar”. İçinde *Vir Doctus Anatolicus Studies in Memory of Sencer Şahin/ Sencer Şahin Anısına Yazılar*, (ed.) B. Takmer, E. N. Akdoğu Arca, N. G. Özdi, 269-277. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2016.
- Doğancı, Kamil. “Nümiizmatik ve Epigrafik Kaynakların Işığında Roma İmparatorluk Döneminde Bithynia’nın Sosyo-Ekonomik Durumu (Augustus’tan Diokletianus’a Kadar)”. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2001.
- Doğancı, Kamil. “Roma Principatus Dönemi (M.Ö. 27-M.S. 284) Bithynia Eyalet Valileri (Prosopografik Bir İnceleme)”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.
- Doğancı, Kamil. “Antik Dönemde Bithynia’dan Geçen Ticari ve Askeri Yollar”. İçinde *Prof. Dr. Ömer Çapar’a Armağan*, (haz.) T. Yiğit, M. A. Kaya, A. Sina, 93-104. Ankara: Hel Yayıncılık, 2012.
- Doğancı, Kamil. “Antik Kaynaklara Göre Bithynia’daki Civitas’lar”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24 (2013/1): 167-186.
- Doğancı, Kamil. “Antik Kaynaklar Işığında Eskiçağda Nikomedia (İzmit) ve Civarını Etkileyen Depremler”. İçinde *II. Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (ed.) H. Selvi, M. B. Çelik, A. Yeşildal, Cilt 2, 119-130. İstanbul: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi yayınları, 2016.
- Doğancı, Kamil. “Roma İmparatorluğunun Bithynia Pontus Eyaletinde Uyguladığı Askeri Politikalar”. *The Journal of Academic Social Sciences* 56 (2017): 68-85.

- Doğancı, Kamil ve Ayhan Çaçu. “Antik Dönemde Rhyndakos Vadisi”. İçinde *Antik Dönemde Uludağ’ın Kutsal Vadisi Bursa Keles İlçesi Akçapınar Belenören Haydar Menteşe Köyleri*, (haz.) R. Kaplanoğlu ve A. Elbas, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2009.
- Donbaz, Veysel ve Ergin Horasanlı. “Bursa Arkeoloji Müzesinde Bulunan Kültepe Tabletleri”. *Belleten* 158 (1976): 175-183.
- Doody, Aude. *Pliny’s Encyclopedia: The Reception of Natural History*. New York: Cambridge University Press, 2010.
- Dover, Kenneth James. “Dio Cocceianus”. İçinde *OCD*, 470.
- Dörner, Friedrich Karl. *Inschriften und Denkmaler aus Bithynien*. Istanbul: Forschungen Band 14. Berlin: 1941.
- Dörner, Friedrich Karl. “Prusa ad Olympum”. *RE*, 23/1 (1957), 1071-1086.
- Drinkwater, John. “Maximinus to Diocletian and the Crisis”. *CAH* 12 (2007), 28-66.
- Dueck, Daniela. *Strabo of Amasia- A Greek Man of Letters in Augustan Rome*. London: Routledge, 2000.
- Dugas, Charles. “La campagne d'Agésilas en Asie Mineure (395): Xénophon et l'Anonyme d'Oxyrynchos”. *BCH* 34 (1910), 58-95.
- Dumankaya, Oktay, E. Açar, S. Gündüz, A. Bilir, Ç. Akdağ. “Balıkesir İli Marmara Kıyıları Antik Liman Yerleşim ve Batık Potansiyelinin Tespiti Yüzey Araştırması 2017”. İçinde *AST* 36, Cilt 3, 207-220. Ankara, 2019.
- Duygu, Zafer. *Nikomedeia ve Hristiyanlık*. İstanbul: Düşün Yayıncılık. 2. bs., 2021.
- Dürüşken Ç. ve E. Özbayoğlu (çev.). *Genç Plinius’un Anadolu Mektupları*, Kitap 10. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1. bs., 1999.
- Eastwood, Bruce. *Ordering Heavens- Roman Astronomy and Cosmology in the Carolingian Renaissance*. Brill, 2007.
- Eddy, Samuel K. “The Cold War Between Athens and Persia, ca. 448-412 B.C.”. *Classical Philology* Vol 68 No 4 (1973): 241-258.
- Efe, Turan. “Küllüoba”. *Arkeoatlas* 2 (2003): 114.
- Efe, Turan. “The Theories of the ‘Great Caravan Route’ between Cilicia and Troy: the Early Bronze Age III Period in Inland Western Anatolia”. *Anat. Stud.* 57 (2007): 47-64.
- Efe, Turan ve B. Perello. “Second Millenium Site Distribution and Pottery of Inland Northwestern Anatolia”. *Anatolia Antiqua* XXIII (2016): 35-89.
- Efendiler, Rahim Erdi. “Bizans Döneminde Bursa (Siyasi, Fiziki, Dini ve Sosyo-Ekonomik Yapı)”. Yüksek Lisans Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi 2019.
- Ehrhardt, Norbert. *Milet und Seine Kolonien*. Frankfurt: Peter Lang, 1983.
- Eiler, Claude. *Roman Patrons of Greek Cities*. Oxford University Press, 2002.
- Erdan, Emre. “Demir Çağ ve Sonrası Batı Anadolu’da Frig Kültür Etkileri”. Doktora Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, 2015.

- Erhat, Azra. *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 9. Bs, 2000.
- Erol, Hakan. “Eski Asur Devrinde Anadolu’da Kalay Ticareti”. *18. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, (ed.) S. Nurdan ve M. Özler, Cilt 4, 323-340. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2018.
- Erol-Özdizbay, Aliye. “Roma İmparatorluk Dönemi’nde Pontus-Bithynia Eyaleti’nde Agon’lar ve Agonistik Sikkeler”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.
- Erpehlivan, Hüseyin. “Propontis’in Güneydoğusunda MÖ 1. Binyıl Yerleşmeleri ve Mezar Tipleri (M.Ö. 8.-4. Yüzyıllar)”. Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2018.
- Erpehlivan, Hüseyin. “Propontis’in Güneyindeki Üç Kent İçin Lokalizasyon Önerileri”. *International Journal of Social Inquiry* Cilt 11 Sayı 2 (2018): 115-134.
- Erpehlivan, Hüseyin. “Seraamik Buluntular Işığında Kios Antik Kentinin Ticari İlişkileri”. İçinde *Çağlar Boyunca Üretim ve Ticaret: Prehistorya’dan Bizans Dönemi’ne*, (ed.) O. Dumankaya. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2020.
- Erpehlivan, Hüseyin. “Phrygian Traces in the Bilecik Region and the Vezirhan Stele”. *TUBA-AR* 28 (2021): 155-174.
- Ersöz, Remzi. “Kios Kent Tarihi ve Sikkeleri”. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2019.
- Evangelides, Tryphon. *BPYAAEION – TPIΓAEIA (Brylleion-Trigleia)*. Athens: 1934.
- Falconer, W. *The Geography of Strabo*. in three volumes, preface. London: John Childs and Sons, 1857.
- Fernoux, Henri-Louis. *Notables et Elites des Cités de Bithynie aux Epoques Hellenistique et Romaine (IIIe s. av.-IIIe s. ap. J.-C)*. Lyon: MOM Editions, 2004.
- Fidan, Erkan. “Tarih Öncesi Dönemlerde Anadolu’da Kullanılmış Olan Maden Yatakları”. *Yer Altı Kaynakları Dergisi* Sayı 9 (2016): 49-59.
- Flam-Zuckermann, Lea. “Un Exemple de la Genèse des Domaines Impériaux d’après deux Inscriptions de Bithynie”. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* Bd. 21 H. 1 (1972): 114-119.
- Foucart, Paul-François. “Inscriptions d’Asie Mineure”. *BCH* Vol 9 (1885): 387-403.
- Fowler, Robert L. *Early Greek Mythography*. Vol II. Oxford University Press, 2013.
- French, David. “Prehistoric Sites in Northwest Anatolia: I. The İznik Area”. *Anat. Stud.* Vol 17 (1967): 49-100.
- French, David. *Roman Roads & Milestones of Asia Minor*. British Institute at Ankara Electronic Monograph 5, Vol 3 Fasc 3.5, 2014.
- Fritze, Hans von. *Die Antiken Münzen Mysiens*. Berlin: 1913.
- Ful, Şengül Dilek**. “Yazıtlar Işığında Mysia Bölgesi Kültürleri”. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2008.
- Gabelko, Oleg. “Zur Lokalisierung und Chronologie der Asiatischen Besitzungen von Byzanz”. *Orbis Terrarum* 2 (1996): 121-128.

- Gabelko, Oleg. "The Dynastic History of the Hellenistic Monarchies of Asia Minor According to the Chronography of George Synkellos". İçinde *Mithridates VI and the Pontic Kingdom*, (ed.) J. M. Hojte, 47-61. Aarhus University Press, 2009.
- Gabelko, Oleg. "Two New Conjectures in Strabo's Geography and Certain Historical References". *Anabasis* 4 (2013): 117-132.
- Gabelko, Oleg. "A Tale of Two Cities: Some Particulars of the Conquest of Cius and Myrlea by the Kingdom of Bithynia". İçinde *Deformations and Crises of Ancient Civil Communities*, (ed.) V. Goushin ve P. Rhodes, 87-100. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2015.
- Gabriel, Albert. *Une Capital Turque- Brusse*. Paris: 1958.
- Galanti, Avram. *Türkler ve Yahudiler- Tarihi, Siyasi Tetkik*. İstanbul: Tan Matbaası, 2. bs., 1947.
- Galp, H. "Dion Khrysostomos'un XL ve XLI'inci Nutku Üzerine Notlar". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* Cilt 13 Sayı 1/2 (1955):137-147.
- Gareth, Darbyshire, S. Mitchel, L. Vardar. "The Galatian Settlement in Asia Minor". *Anat. Stud.* Vol 50 (2000): 75-97.
- Gavaz, Özlem Sir. "Hititçe Metinlerde Geçen KUR Hulana/KUR SIG 'Yün Nehri Ülkesi' Üzerine Yeni Bir Değerlendirme". *Belleten* Cilt LXXX, Sayı 288 (2016): 357- 370.
- Genz, Hermann. "The Iron Age in Central Anatolia". İçinde *The Black Sea, Greece, Anatolia and Europe in the First Millenium BC*. Colloquia Antiqua I. (ed.) G.R. Tsetschladze, 331-368. Peeters, 2011.
- Giannakopoulos, Nikos. "Groups and Associations in Bithynia and Pontus: Interaction with Prominent Statesmen and provincial Governors". İçinde *Vir Doctus Anaticus Studies in Memory of Sencer Şahin/ Sencer Şahin Anısına Yazılar*. (ed.) B. Takmer, E. N. Akdoğu Arca, N. G. Özdi, 364-387. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2016.
- Giros, C. "Les Fortifications Medievales". İçinde *La Bithynie au Moyen Age*. (ed.) B. Geyer ve J. Lefort, 209-225. Paris: P. Lethielleux, 2003.
- Gordon, Edmund I. "The Meaning of the Ideogram dKASKAL.KUR = Underground Water-Course= and Its Significance for Bronze Age Historical Geography". *Journal of Cuneiform Studies* Vol 21, Special Volume Honoring Professor Albrecht Goetze (1967): 70-88.
- Grant, Michael. *From Imperium to Auctoritas: a Historical Study of aes Coinage in the Roman Empire 49 BC- AD 14*. Cambridge University Press, 1969.
- Greaves, Alan M. *Miletos- A History*. Routledge, 2002
- Greaves, Alan M. "Milesians in the Black Sea: Trade, Settlement and Religion". İçinde *The Black Sea in Antiquity: Regional and Interregional Economic Exchanges*, (ed.) V. Gabrielsen ve J. Lund, 9-21. Aarhus University Press, 2007.
- Green, Robert Montraville. *Asclepiades His Life and Writings*. Waverly Press, 1955.

- Güçlü, Deniz. “Antik Bithynia Bölgesinin Tarihsel İçerikli Yazıtlar Kataloğu ve Tarihçesi”. Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2007.
- Gülbay, Onur. “Emperor Hadrian’s Reconstruction Projects in Mysia and Bithynia”. İçinde *Vir Doctus Anatolicus Studies in Memory of Sencer Şahin/ Sencer Şahin Anısına Yazılar*, (ed.) B. Takmer, E. N. Akdoğan Arca, N. G. Özdiş, 403-417. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2016.
- Günaydın, Nurşen ve Raif Kaplanoglu (der.) *Seyahatnamelerde Bursa*. Bursa: Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, 2000.
- Gündüz, Serkan. “The Ancient South Marmara Harbors”. Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2015.
- Gündüz, Serkan ve O. Dumankaya. “Liman Kenti Miletoupolis”. İçinde *Uluslararası 3. Mustafakemalpaşa Sempozyumu Bildirileri*, (ed.) S. Sevim, M. Eren, M. Çubukçu, H. Ersöz, cilt 1, 101-116. Mustafakemalpaşa Belediyesi yayınları, 2016.
- Güney, Hale. “Poseidon as a God of Earthquake in Roman Asia Minor”. *Revue Numismatique* 172 (2015): 293-315.
- Güngördü, Sedat. “İznik Koimesis Kilisesi ve Önemi”. Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2019.
- Gürdal, T. “Anadolu’da Apollon Kültü”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.
- Güzelsoy, Ayça. “Yazıtlar ve Sikkeler Işığında Miletropolis Kenti”. Yüksek Lisans Tezi, Onsekiz Mart Üniversitesi 2014.
- Györi, V. “The Lituus and Augustan Provincial Coinage”. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 55 (2015): 45-60.
- Habicht, Christian. “On the Wars Between Pergamon and Bithynia”. İçinde *The Hellenistic Monarchies- Selected Papers*. Çeviren Peregrine Stevenson, 1-21. Michigan University Press, 2006.
- Hakman, Meral. “Niğde Arkeoloji Müzesi’nden İki Heykelcik: Aphrodite Anadyomene ve Çıplaklık”. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* Yıl 24 Sayı 1 (2020): 81-98.
- Halfmann, H. *Die Senatoren aus dem östlichen Teil des Imperium Romanum bis zum Ende des 2.Jh. n. Chr.* Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1978.
- Hamilton, William J. *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia with Some Account of Their Antiquities and Geology*. London: 1842.
- Hammer-Purgstall, Joseph F. “Relation d’une excursion de Constantinople a Brousse, au Mont Olympe, a Nicee et a Nicomedie en Asie Mineure”. *Nouvelles annales des voyages de la geographie et de l’histoire*. Cilt 5 (1820): 241-335.
- Hansen, Mogens Herman. *The Shotgun Method- The Demography of the Ancient Greek City-State Culture*. University of Missouri Press, 2006.
- Hansen, Mogens Herman. “Kome. A Study in How the Greeks Designated and Classified Settlements Which were not Poleis”. İçinde *Studies in the Ancient Greek Poleis*, (ed.) M. H. Hansen ve K. Raaflaub, 44-81. Stuttgart: Steiner, 1995.
- Hansen, Mogens Herman ve T. Heine (ed.). *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford University Press, 2004.

- Hansen, Ove. "KUB XXIII. 13: A Possible Contemporary Bronze Age Source for the Sack of Troy". *The Annual of the British School at Athens* Vol 92 (1997): 165-167.
- Hanson, J. W. *An Urban Geography of the Roman World 100 BC to AD 300*. Archaeopress Publishing Ltd., 2016.
- Hanson, J. W ve S. G. Ortman. "A Systematic Method for Estimating the Populations of Greek and Roman Settlements". *Journal of Roman Archaeology* 30/1 (2017): 301-324.
- Harl, Kenneth Wayne. "Political Attitudes of Rome's Eastern Provinces in the Third Century A. D." Doktora Tezi, Yale University, 1978.
- Harland, Philip A. *Greco-Roman Associations II – North Coast of the Black Sea, Asia Minor*. De Gruyter, 2014.
- Harris, B. F. "Bithynia: Roman Sovereignty and Survival of Hellenism". İçinde *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II.7.2. (ed.) H. Temporini, 857-901. Berlin-New York: 1980.
- Has, Ahmet Cuneydi. "Anadolu'da Galat İstilalarına Bir Örnek: Kyzikos'tan Herakles-Galat Kabartmalı Stel". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25 (2021): 385-395.
- Hasluck, F. W. "Bithynica". *The Annual of the British School at Athens* Vol 13 (1907), 285-308.
- Hasluck, F. W. "Inscriptions From the Cyzicus District, 1906". *Journal of Hellenic Studies* 27 (1907): 61-67
- Hasluck, F. W. *Cyzicus Being Some Account of the History and Antiquities of That City and the District Adjacent to it With the Towns of Apollonia ad Rhyndacum, Miletupolis, Hadrianutherae, Priapus, Zeleia etc.*. Cambridge University Press, 1910.
- Healy, John F. *Pliny the Elder on Science and Technology*. Oxford University Press, 1996.
- Heinrichs, A., M. Jost, P. H. Rhodes. "epistates". İçinde *OCD*, 547.
- Hicks, E. L. "Three Inscriptions from Asia Minor". *The Journal of Hellenic Studies* Vol. 27 (1907): 226-228.
- Hills, G. F. *A Handbook of Greek and Roman Coins*. London: Macmillan and Co. Limited, 1899.
- Hirschfeld, G. "Alyatta". İçinde *RE* 1/2, 1707. Stuttgart, 1894.
- Hobsbawm, E. ve T. Ranger. (der.) *Geleneğin İcadı*. İstanbul: Agora kitaplığı, 2006.
- Holleaux, Maurice. "Inscription Trouvee a Brousse". *BCH* Vol 48 (1924): 1-57.
- Hornblower, Simon. "Asia Minor". *CAH* 6, 209-233.
- Horst, Pieter W. Van der. *Studies in Ancient Judaism and Early Christianity*. Leiden: Brill, 2014.

- Högemann, Peter. "Troia'nın Yıkılışı: Ya Sonrası?". İçinde *Troia: Düş ve Gerçek*, (ed.) J. Latacz, P. Bloom, M. Korfmann, 58-63. İstanbul: Homer Kitabevi, 2001.
- Höghammar, Kerstin. "International Networks of an Island Port in the Hellenistic Period- the Case of Kos". İçinde *Ancient Ports- The Geography of Connections, Proceedings of an International Conference*, (ed.) K. Höghammar, B. Alroth, A. Lindhagen, 95-165. Uppsala: 2016.
- Hunter, Richard L. "Demosthenes(3)". İçinde *OCD*, 459.
- Imhoof-Blumer, F. "Zur Münzkunde Kleinasien". *Revue Suisse de Numismatique* 5 (1895): 305- 326.
- Imhoof-Blumer, F. "Gründungssage von Prusa". *Nomisma* 6 (1911): 8-11.
- Imhoof-Blumer, F. "Fluss und Meergötter auf griechischen und römischen Münzen". *Revue Suisse de Numismatique* tome XXIII (1924): 173- 420.
- İlaslı, Ahmet. "Seyitömer Höyüğü 1993 Yılı Kurtarma Kazısı". İçinde *MKKS* 6 (1996): 1-19.
- İlkışık, O. Metin, Muhammet Yazar, Sait Başaran. "Bursa Hisar Bölgesinde Yeraltı Radarı ile Arkeo-Jeofizik İncelemeler". *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi* 7 (2011): 12-19.
- İnanan, Filiz. *Bursa Zindankapı Kurtarma Kazılarında Ele Geçen Bizans ve Osmanlı Dönemi Seramik Buluntular*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi yayınları, 2022.
- İplikçioglu, Bülent. *Eskibati Tarihi I, Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. baskı, 1997.
- Jablonka, Peter. "Troy". İçinde *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (CA 3000-1000 BC)*, ed. E. H. Cline, 849-861. Oxford University Press, 2012.
- Janin, Raymond. "La Bithynie sous l'empire Byzantin". *Échos d'Orient* tome 20 No 122 (1921): 301-319.
- Johnson, Gary John. "Roman Bithynia and Christianity to the Mid-Fourth Century". Doktora Tezi, University of Michigan, 1984.
- Jones, A. H. M. *The Cities of the Eastern Roman Provinces*. Oxford University Press, 2nd edition, 1971.
- Jones, Christopher. "Zeus Anabatēnos and Zeus Kersoullos". *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* Bd. 180 (2012): 233-236.
- Kaddar, Selin Önder, "Anadolu'da Yerel, Yerelüstü ve Bölgelerüstü Bilicilik". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi. 2020
- Kalogeropoulou-Yalçın, Eirini. *Apolyont'un Sakinleri- Mekân, Bellek ve Tarih*. Bursa: Nilüfer Belediyesi yayınları, 2017.
- Kamış, Perihan Bulur. "Gemlik'in Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyon Alanlarının Dağılışı". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1993.
- Kan, M. Hamdi ve E. Dünder. "Madduwatta ve Zippasla Dağı Ülkesi". *Adalya* VIII (2005): 1-15.

- Kandes, Vasileios I. *Kuruluşundan XIX. Yüzyıl Sonuna Kadar Bursa*. İstanbul: Gaye Kitabevi, 2. bs, 2009.
- Kansu, Şevket Aziz. “Marmara Bölgesi ve Trakya’da Prehistorik İskân Tarihi Bakımından Araştırmalar (1952-1962)”. *Belleten* 27/108 (1963): 657-671.
- Kaplanoglu, Raif. *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*. Avrasya Etnoğrafya Vakfı yayınları. Bursa: 2000.
- Kaplanoglu, Raif. *Bursa Ansiklopedisi I (Yer Adları)*. İstanbul: Avrasya Etnoğrafya Vakfı Yayınları, 2001.
- Kaplanoglu, Raif. *Bursa Tarihi Kronolojisi*. Bursa: Avrasya Etnoğrafya Vakfı Yayınları, 2012.
- Kaplanoglu, Raif ve Yusuf Oğuzoglu (ed.). *Asri Gemlik*. Bursa: Gemlik Belediyesi yayınları, 2011.
- Karaca, Ergün. “Arkaik, Klasik ve Hellenistik Dönem’de Doğu Thrakia”. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2016.
- Karahan, Günay. “Bithynia Bölgesinde Kybele Kültü”. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2018.
- Karakoç, Fulya Düvenci ve Funda Düvenci Tunçdöken. *Mudanya’nın Akdenizli Konukları Giritliler*. Bursa: Gaye Kitabevi, 2008.
- Karakuş, Onur Sadık. “Roma İmparatorluk Döneminde Prusias ad Hypium”. Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, 2017.
- Karakuş, Onur Sadık. “Dion Khrysostomos’un Hayatı ve Prusa ad Olympum Kenti”. İçinde *Prof. Dr. Recep Yıldırım’a Armağan*, (ed.) P. Pınarcık vd., 459- 468. Ankara: Bilgin Kültür Sanat yayınları, 2017.
- Karakuş, Onur Sadık. “Colonia Iulia Apamea ve Prusa Kentlerindeki Romalı Aileler ve Yerel İlişkilerdeki Roller”. *Festschrift in Honor of Maria Pia Pedani/ Journal of Turkish Studies-Türklük Bilgisi Araştırmaları* 53 (2020): 199-212.
- Karakuş, Onur Sadık. “Antikçağ Kaynakları Işığında Prusa kenti Hisar Bölgesine Bir Bakış”. İçinde *Bey Sarayı Sempozyumu Bildirileri*, (ed.) S. T. Y. Yılmaz, 76-87. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi yayınları, 2021.
- Karatağ, Murat. *Klasik Arkeoloji Sözlüğü*. Ankara: Genesis Kitap, 2011.
- Kasap, Sena. “Sümer’den Bizans’a Çoban İkonografisi”. Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2020.
- Kaster, Robert A. “Marcus Terentius Varro”. İçinde *OCD*, 1582.
- Katsari, Constantina ve Stephen Mitchell. “The Roman Colonies of Greece and Asia Minor- Questions of State and Civic Identity”. *Athenaeum* 96/1 (2008): 35-46.
- Kaygısız, Suat. “Batı Anadolu Onurlandırma Alanları ve Portre Heykelleri”. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2021.
- Kazhdan Alexander P. (ed.). *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford University Press, 1991.
- Kees, Hermann. “Iuliopolis” (No 1). İçinde *RE* 10/1, 102. Stuttgart, 1918.

- Kennell, Nigel. "Who were the Neoi?". İçinde *Epigraphical Approaches to the Post-Classical Polis: Fourth Century BC to Second Century AD*, (ed.) P. Martzavou, N. Papazarkadas, 217-232. Oxford University Press, 2013.
- Kepecioğlu, Kâmil. *Bursa Kütüğü*. Hazırlayan H. Algöl, O. Çetin, M. Hızlı, M. Kara, M. A. Yediyıldız. İstanbul: Bursa Büyükşehir Belediyesi yayınları, 2009.
- Kılıç, Şahin. "Roma ve Bizans Döneminde Bursa". İçinde *Bursa'da Zaman Mekân ve İnsan- Bursa'nın Yunan İşgalinden Kurtuluşunun 100. Yılı*, (ed.) Behçet Kemal Yeşilbursa, 130-145. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2022.
- Kılıç, Şahin ve Raif Kaplanoğlu. "Osmanlı Kuruluş Devrinde Doğu Marmara Kıyılarında Türk İskanı". *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığı Sayı 21* (2016): 27-45.
- Kılıç, Şahin ve Onur Ulutaş. *Bir Mübadil Köyü Görükle*. Bursa: Nilüfer Belediyesi yayını, 2016.
- Kiepert, Richard. "Die Lage der Bithynischen Stadt Daskylion und des Daskylitis-Sees". *Klio* Vol 5 No 5 (1905): 241-243.
- Kiepert, H. *Karte von Kleinasien*. Berlin: 1906.
- Kim, Lawrence. *Homer Between History and Fiction in Imperial Greek Literature*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Kirk, G. S. *The Iliad: A Commentary*. Vol I: Books 1-4. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Kıymet, Kurtuluş. "Hititçe Metinlerde Sakarya Irmağı". *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III Bildirileri*, ed. H. Selvi, M. B. Çelik, İ. Şirin, A. Yeşildal, Cilt I, 193-206. Kocaeli Büyükşehir Belediyesi yayınları, 2017
- Kıymet, Kurtuluş. "Hitit Metinlerinde Akad Çağı İle İlgili Kayıtlar". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 38 (2019): 1-66.
- Koch, G. *Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2001.
- Kopij, Kamil. "Was Pompey the Great Regarded as Neos Dionysos? Some Evidence from Coins". İçinde *Proceedings of the 7th International Numismatic Congress in Croatia*, (ed.) J. Dobrinic, 119-126. Rijeka, 2014.
- Kopij, Kamil. "The Context and Dating of the Pompey's Aureus (RRC 402)". *Numismatica e Antichita Classiche* 45 (2016): 109-127.
- Korkmaz, Özdemir. "Homonia (Anlaşma) Sikkeleri". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1987.
- Köker, Hüseyin. "The Greek Coins from 1952-3 Excavations from Cyzicus". *The Numismatic Chronicle* Vol 163 (2003): 385-392.
- Kökten, Kılıç. "Kuzeybatı Anadolu'nun Tarih Öncesi Hakkında Yeni Gözlemler". *DTCF Dergisi* IX (1951): 201-214.
- Köroğlu, Gülgün. "Rezan Has Müzesindeki Örnekleri Işığında Geç Roma-Bizans Döneminde Tılsımlar", *Akdeniz Sanat* 399 (2019): 399-424.

- Körte, A. “Kleinasiatische Studien V (Hierzu Tafel I-IV; XI-XII)”. *Ath. Mitt.* 24 (1899): 397-450.
- Kralli, Ioanna. *The Hellenistic Peloponnese: Interstate Relations – A Narrative and Analytic History from the Fourth Century to 146 BC*. The Classical Press of Wales, 2017.
- Kubitschek, W. “Ninica Claudiopolis”. *Numismatische Zeitschrift* 34 (1902): 1-27.
- Kurt, Tuğrul. “Geç Antikçağ’da Theosebes’ler. Tarih ve İnançlar”. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2016.
- Kuru, Asuman. “Seyitömer Höyük Erken Tunç Çağ III Seramiğinin Batı Anadolu Erken Tunç Çağına Katkıları”. Doktora Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, 2016.
- Laehn, Thomas Raymond. “Pliny’s Defense of Empire”. Doktora Tezi, Louisiana State University, 2010.
- Langer, Patricia Nancy. “Power and Propaganda: Relations Between Rome and Bithynia Under the Empire, 27 BC-260 AD”. Doktora Tezi, University of Virginia, 1981.
- Latacz, Joachim. “Wilusa Centre Of A Hittite Confederate in NorthWest Asia Minor”. Seminar für Klassische Philologie der Universität Basel, Lehrstuhl für Grischische Philologie Nadelberg, 2001 (<http://www.uni-tuebingen.de/troia/eng/wilusaeng.pdf> erişim tar. 09.06. 2020)
- Lawall, Mark. “Greek Transport Amphoras at Gordion”. *Anatolica* XXIII (1997): 21-23.
- Leaf, Walter. “Strabo and Demetrios of Skepsis”. *The Annual of the British School at Athens* Vol 22 (1916/1917-1917/1918): 23-47.
- Leigh, Alexander. “The Kings of Lydia and a Rearrangement of Some Fragments From Nicolaus of Damascus”. Doktora Tezi, Princeton University, 1913.
- Lequenne, Fernand. *Galatlar*. Çeviren Suzan Albek. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- Leschhorn, Wolfgang. *Gründer der Stadt, Studien zu einem politisch-religiösen Phänomen der griechischen Geschichte*. Stuttgart: Steiner. 1984.
- Leschhorn, Wolfgang ve Peter Robert Franke. *Lexion of Greek Coin Inscriptions*. Cilt 1. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2022.
- Liebenam, W. *Stadtverwaltung im Römischen Kaiserreiche*, Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1900.
- Ma, J. “Public Speech and Community in the Euboicus”. İçinde *Dio Chrysostom. Politics, Letters, and Philosophy*, (ed.) S. Swain, 108–124. Oxford University Press, 2000.
- Macdonald, Eve. *Hannibal A Hellenistic Life*. Yale University Press, 2015.
- Macdowell, D. M. ve S. Hornblower. “Prytaneis”. İçinde *OCD*, 2003, 1269.
- Macfarlane, Charles. *Turkey and Its Destiny*. London: Clowes and Sons, 1850.
- Magie, David. *Roman Rule in Asia Minor*. 2 Vols. Princeton University Press, 1950.

- Magie, David. "Egyptian Deities in Asia Minor in Inscriptions and on Coins". *American Journal of Archaeology* Vol 57 No 3 (1953): 163-187.
- Malatya, Göksal Caner. "Miletopolis Tarihi ve Sikkeleri". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015.
- Malay, Hasan. "Batı Anadolu'dan Yeni Yazıtlar". İçinde *AST* 4, 133-137. Ankara, 1986.
- Maner, Çiğdem. "When East Meets West: The Social Identity of Western Anatolia". İçinde *Nostoi: Indigenous Culture, Migration + Integration in the Aegean Islands + Western Anatolia During the Late Bronze+ Early Iron Ages*, (ed.) N. C. Stampolidas, Ç. Maner, K. Kopanias, 835-848. İstanbul: Koç University Press, 2015.
- Mango, Cyril. "The Monastery of St. Abercius at Kurşunlu (Elegmi) in Bithynia". *Dumbarton Oaks Papers* Vol 22 (1968): 169-176.
- Mango, Cyril ve I. Sevcenko. "Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara". *Dumbarton Oaks Papers* 27 (1973): 235-277.
- Mansel, Arif Müfid. *Yalova Kılavuzu*. Ankara: Devlet Basımevi, 1936.
- Mansel, Arif Müfid. "Mudanya Mezar Binası". *Belleten* 37 (1946): 1-12.
- Mansel, Arif Müfid. "Gemlik Tümülüs Mezarı". *Belleten* 150 (1974): 181-189.
- Marek, Christian. *Die Proxenie*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1984.
- Marek, Christian. "Hellenisation and Romanisation in Pontos-Bithynia: An Overview". İçinde *Mithridates VI and the Pontic Kingdom*. (ed.) J. M. Højte, Black Sea Studies (BSS) 9, 35-46. Aarhus University Press, 2009.
- Martin, Douglas. "Michael Grant who wrote histories of the ancient world, is dead at 89". New York Times, October 25, 2004.
<https://www.nytimes.com/2004/10/25/obituaries/michael-grant-who-wrote-histories-of-the-ancient-world-is-dead.html>
- Mason, Hugh J. *Greek Terms for Roman Institutions: a Lexicon and Analysis*. Toronto: Hakkert, 1974.
- Maspero, Gaston. *History of Egypt, Chaldea, Syria, Babylonia and Assyria*. (editör) A. H. Sayce. Volume IX. London: The Grolier Society, 1918.
- Maydaer, Saadet. "Klasik Dönemde Bursa'da Bir Semt: Hisar". Doktora Tezi. Uludağ Üniversitesi, 2008.
- McLean, Bradley Hudson. *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great down to the Reign of Constantine (323 B.C.- A.D. 337)*. University of Michigan Press, 2002.
- McQueen, J. G. "Geography and History in Western Asia Minor in the Second Millennium B. C.". *Anat. Stud.* Vol 18 (1968): 169-185.
- Meister, Klaus. "The Historian from Oxyrhynchus". İçinde *OCD*, 1088-89.
- Mellaart, James. "Some Prehistoric Sites in North-Western Anatolia". *IstMitt* 6 (1955): 53-88.

- Mellaart, James. "Anatolian Trade with Europe and Anatolian Geography and Culture Provinces in the Late Bronze Age". *Anat. Stud.* Vol 18 (1968): 187-202.
- Mellaart, James. "Western Anatolia, Beycesultan and the Hittites". İçinde *Mansel'e Armağan*, (ed.) E. Akurgal, B. Alkim, 493-526. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1974.
- Mellink, Machteld J. "The Native Kingdoms of Anatolia". *CAH* 3/2 (2006), 619-665.
- Mendel, Gustave. "Inscriptions de Bithynie". *BCH* 24 (1900): 361-426.
- Mendel, Gustave. *Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines du Musee de Brousse*. Athenes: Imprimerie P. D. Sakellarios, 1908.
- Mendels, Doron. "Polybius, Philip V and the Socio-Economic Question in Greece". *Ancient Society* Vol 8 (1977): 155-174.
- Menthon, R. P. Bernardin. *L'olympie de Bithynie- Ses Saint, Ses Couvents, Ses Sites*. Paris: Bonne Presse, 1935.
- Meritt, Benjamin Dean, H. T. Wade-Gery, M. F. McGregor. *The Athenian Tribute Lists*. American School of Classical Studies at Athens, Vol I (1939)-II (1949)-III (1950)-IV (1953).
- Merkelbach, Reinhold ve Josef Stauber. *Steinepigramme aus dem Griechischen Osten, Band 2: Die Nordküste Kleinasien (Marmarameer und Pontus)*. Leipzig: K. G. Salur Verlag, 2001.
- Mert, İ. Hakan. "Kirmastı Bölgesinin Arkeolojik Önemi". İçinde *Mustafakemalpaşa (Kirmastı) Sempozyumu Bildirileri*, (ed.) S. Sevim, Cilt 1, 207-224. Mustafakemalpaşa Belediyesi yayınları, 2011.
- Mert, İ. Hakan, R. Şahin, A. Altın. "Prusa ad Olympum'dan (Bursa) Bir Oda Mezar". *International Journal of Social Inquiry* Vol 11 Issue 1 (2018): 203-254.
- Mevsim, Hüseyin (haz.). *Bulgar Gözüyle Bursa*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009.
- Meyer, Eduard. *Geschichte des Königreichs Pontos*. Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann, 1879.
- Meyer, Eduard. "Bithynia". İçinde *RE* 3, 510-524. Stuttgart, 1897.
- Michel, Charles. *Recueil d'inscriptions Grecques*. Suppl 1. Bruxelles: 1900.
- Michels, Christoph. "Expansion und Transformation? Zur Einordnung der Stadtgründungen der Könige Bithyniens". *Asia Minor Studien* 69 (2013): 5-31.
- Millar, Fergus. "Review: The Letters of Pliny A Historical and Social Commentary by A. N. Sherwin-White". *The Journal of Roman Studies* Vol 58 Part 1&2 (1968): 218-224.
- Miller, Konrad. *Itineraria Romana: Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*. Stuttgart: Strecker & Schroder, 1916.
- Mionnet, Theodore Edme. *Description de Medailles Antiques, Grecques at Romaines Avec Leur Degre de Rarete et Leur Estimation*. Tome 5, Supplement: Bithynia. Paris: 1830.

- MisM (Mission Marmara). Marie-France Auzepy, Haluk Çetinkaya, Olivier Delouis, Jean-Pierre Grelois, Annie Pralong, Michel Kaplan, Hayri Yılmaz. Campagne, 2005, 2006, 2007, 2008, HAL Archive Ouvertes.
- Mitchell, Stephen. "Iconium and Ninica: Two Double Communities in Roman Asia Minor". *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 4th Qtr. Bd. 28 H. 4 (1979): 409-438.
- Mitchell, Stephen. *Anatolia Land, Men and Gods in Asia Minor Vol 1: The Celts in Anatolia and the Impact of Roman Rule*. Oxford: Clarendon Press, 1995.
- Momsen, Th. "Prusias", İçinde *RE* 23/1, 1076-1086. Stuttgart, 1957.
- Mordtmann, A. D. *Anatolien- Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien*. Hannover, 1925.
- Motor, Hacer. "Bursa, Balıkesir ve Bandırma Müzelerindeki Kyzikos Sikkeleri". Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2010.
- Muhly, J. D. "Hittites and the Achaeans: Ahhijawa redomitus". *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 2nd Qtr. Bd. 23, H. 2 (1974): 129-145.
- Munro, J. A. R. "Inscriptions from Mysia". *Journal of Hellenic Studies* 17(1897): 268-293.
- Munro, J. A. R. "Dascylium". *The Journal of Hellenic Studies* 32 (1912), 57-67.
- Munro, J. A. R. ve H. M. Anthony. "Explorations in Mysia". *The Geographical Journal* Vol 9, No. 3 (1897): 256-276.
- Murray, Oswyn ve S. Price. *The Greek City- From Homer to Alexander*. Clarendon Press, 1990.
- Muscarella, Oscar White. *Phrygian Fibulae from Gordion*. London: Quaritch, 1967.
- Muscarella, Oscar White. "The Iron Age Background to the Formation of the Phrygian State". *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* No 299/300 (1995): 91-101.
- Muscarella, Oscar White. *Archaeology, Artifacts and Antiquities of the Ancient Near East*. Brill, 2013.
- Mülazım Abdülkadir Bey. *Bursa Tarihi Kılavuzu*. Bursa: Bursa İl Özel İdare yayınları, 2008.
- Münzer, F. "Nikomedes" (No 4). İçinde *RE* 17/1, 494-496. Stuttgart, 1936.
- Naas, Valerie. "Imperialism, Mirabilia and Knowledge: Some Paradoxes in the Naturalis Historia". İçinde *Pliny the Elder: Themes and Contexts*. (ed.) R. K. Gibson, R. Morello, 57-70. Leiden: Brill, 2011.
- Nance, Andrew D. "The Rhetoric of Dio Chrysostom and Hebrews". Yüksek Lisans Tezi, University of Southern Mississippi, 2012.
- Nauert, Charles G. "Humanists, Scientists and Pliny: Changing Approaches to a Classical Author". *The American Historical Review* Vol 84 No 1 (1979): 72-85.
- Nicholas, Bary. "Ius Italicum". İçinde *OCD*, 790.

- Nicholson, Oliver (ed.). *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*. Oxford University Press, 2018.
- Nikolayidis, Haralambos. “Antik Kaynaklar ve Epigrafiik Veriler Işığında Bilecik İli Tarihi Coğrafiyası (M.Ö. 6. Yüzyıldan Roma İmparatorluk Dönemi Sonuna Kadar)”. Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2016.
- Nolle, J. “Beitrage zur kleinasiatischen Münzkunde und Geschichte- 11. Adlleromina: Stadt und Kultgründungen auf Geheiss des Zeus”. *Gephyra* 12 (2015):1-88.
- Novrozlu, Aziz. “Nilüfer-Gökçe Höyük, Tepecik Höyük Prehistorik Yerleşimleri”. *İçinde Odryses’ten Nilüfer’e Uluslararası Nilüfer Sempozyumu Bildirileri*, (ed.) M. Şahin, S. Sevim, D. Yavaş, 541-562. Ankara: Nilüfer Belediyesi yayınları, 2016.
- Okçu, Recep (ed.). *Bursa Arkeoloji Müzesi Sikke Teşhir Kataloğu*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Okçu, Recep. “Prusa ad Olympon Mozaikleri”. *Journal of Mosaic Research* 3 (2009):31-51.
- Oktan, Mehmet. “Lex Pompeia ve Bithynia-Pontus Eyaletinin Yönetimi”. Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2004.
- Okumuş, Murat. “İonia Bölgesi Kurucu (Oikistes/Ktistes) Mitosları”. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2020.
- Onur, Fatih. “New Inscriptions from Hadrianoi Pros Olympon (Mysia)”. *Olba* 19 (2011): 331-348.
- Oreshko, Rostislav. “Hartapu and the Land of Masa”. *Altorientalische Forschungen* 44-1 (2017): 47-67.
- Özeren, Öcal, K. Hançer, F. Ünal. “Bursa-Bizans ve Osmanlı Yapı Kompleksi Kazısı 2000”, *İçinde MKKS* 12, 149-156. Ankara, 2002.
- Özbey, Ali Sinan ve Selçuk Çaprak. “Bursa İli Mudanya İlçesi Ömerbey Mahallesi, 1448 Ada 22 parsel Kurtarma Kazısı”, *İçinde MKKS* 26, 1-14. Ankara, 2017.
- Özdoğan, Mehmet. “1984 Yılı Trakya ve Doğu Marmara Araştırmaları”. *İçinde AST* 3, 409-421. Ankara, 1985.
- Özdoğan, Mehmet. “1987 Yılı Edirne ve Balıkesir İlleri Yüzey Araştırması”. *İçinde AST* 6, 571-590. Ankara, 1989.
- Özkan Emel ve F. Ünal. *Hisarkeoloji*. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2009.
- Özkan, Süleyman. “Hitit İmparatorluğu’nun Yıkılışında Küçük Krallıkların Rolü”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* Cilt 13 Sayı 1 (1998): 71-81.
- Özkan, Süleyman. “Batı Anadolu Tarihi Coğrafiyası Hakkında Bazı Öneriler”. *İçinde Eski Anadolu Araştırmalarına ve Hititlere Adanmış Bir Hayat Ahmet Ünal Armağanı*, (ed.) S. Erkut ve Ö. S. Gavaz, 405-418. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016.
- Özlem-Aytaçlar, Pınar. “An Onomastic Survey of the Indigenous Population of North-Western Asia Minor”. *İçinde Onomatologos – Studies in Greek Personal Names*

- Presented to Elaine Matthews.* (ed.) R. W. V. Catling ve F. Marchand, 506-529. Oxbow Books, 2010.
- Özman, Recep. “Eski Anadolu Tarihinde Galatlar”. Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, 1999.
- Öztürk, Batın. “Anadolu’da Roma Kolonizasyon Sikkeleri ve İkonografisi”. Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2021.
- Öztürk, Bülent. “Küçükasya’nın Batı Karadeniz Kıyısında Bir Antik Kent: Tios (Tieion)”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012.
- Öztürk, Hüseyin Sami. “M.Ö. II- M. S. IV. Yüzyıllarda Likya- Pamfilya Bölgesinde Kırsal Alan Güvenliği”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.
- Öztürk, Hüseyin Sami, A. Aktaş, E. D. Öztürk. “New Inscriptions from Nikaia XII. Sanctuary of Zeus Bronton in Ahmetler Village, Pazaryeri District”. *Gephyra* 20 (2020): 171-192.
- Öztürk, Hüseyin Sami, *Nikaia- Egemenlik Alanı Epigrafik Tarihi Coğrafya Araştırmaları I- Osmaneli/Lefke (Bilecik)*. İstanbul: Homer Kitabevi, 2022.
- Özür, Nazan Karakaş. “Strabo’nun Coğrafyası”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi* Sayı 30 (2015): 79-90.
- Paarman, Bjorn. “Aparchai and Phoroi- A New Commented Edition of the Athenian Tribute Quota Lists and Assesment Decrees”. Doktora Tezi, Fribourg Üniversitesi, 2007.
- Paganoni, Eloisa. *Forging the Crown: A History of the Kingdom of Bithynia From Its Origin to Prusias I*. Roma: L’erma di Bretschneider, 2019.
- Parville, Leon. *Architecture et decoration turques au XV siecle*. Paris: V. A. Morel, 1874.
- Pastor, Luis Ballesteros. “Los Herederos de Artabazo. La Satrapia de Dascilio en la Tradicion de la Dinastia Mitridatida (The Heirs of Artabazus: The Satrapy of Dascylium in the tradition of the Mithridatid Dynasty)”. *Klio* 94/2 (2012): 366-379.
- Pavuk, Peter. “Between the Aegeans and the Hittites: Western Anatolia in the 2nd Millennium BC”. İçinde *Nostoi: Indigenous Culture, Migration + Integration in the Aegean Islands + Western Anatolia During the Late Bronze+ Early Iron Ages*, (ed.) N. C. Stampolidas, Ç. Maner, K. Kopanias, 81-113. İstanbul, Koç University Press, 2015.
- Pekak, M. Sacit. “Zeytinbağı/ Trilye Bizans Dönemi Kiliseleri”. İçinde *AST* 13, Cilt 1, 307-338. Ankara, 1996.
- Pekman, Adnan. (çev.) *Antik Anadolu Coğrafyası*. XII-XIV, önsöz. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2004.
- Penella, R. J. *Man and the Word- The Orations of Himerius*. University of California Press, 2007.
- Pernicka, E. “Metaller Yeni Bir Çağır Açıyor”. İçinde *Düş ve Gerçek: Troia*, (ed.) J. Latacz, P. Bloom, M. Korfmann, 369-383. İstanbul: Homer Yayınevi, 2001.

- Pernicka E., C. Eibner, Ö. Öztunalı, G. A. Wagner. "Early Bronze Age Metallurgy in the North-East Aegean". İçinde *Troia and the Troad: Scientific Approaches*, (ed.) G. A. Wagner, E. Pernicka, H. P. Uermann, 143-172. Berlin: Springer-Verlag, 2002.
- Perrot, Georges, E. Guillaume, J. Delbet. *Exploration Archéologique de la Galatie et de la Bithynie, d'une partie de la Mysie, de la Phrygie, de la Cappadoce et du Pont*. (Band 1). Paris: 1872.
- Philippson, Alfred. *Reisen und Forschungen im Westlichen Kleinasien. 3. Das Östliche Mysien und die Benachbarten Teile von Phrygien und Bithynien: mit 7 Bildertafeln, einer Geologischen Karte und 6 Figuren im Text*. Gotha: Perthes, 1913.
- Pillot, William. "Making Regional Identity: The Koinon of Athena Ilias, a Religious Association of Greek Cities from Troad to the Bosphorus". İçinde *Propontis ve Çevre Kültürleri Sempozyum Bildirileri*, (ed.) V. Keleş vd., 673-680. İstanbul: Ege Yayınları, 2020.
- Pitt, Erin Mikael. "Cities on the Periphery: Urbanization in Bithynia, Pontus and Paphlagonia under Roman Empire". Doktora Tezi, University of California, 2016.
- Plessi, P. J. Du, C. Ando, K. Tuori (ed.). *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*. Oxford University Press, 2016
- Poljakov, Fjodor B. *Die Inschriften von Tralleis und Nysa*. Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien Band 36/1. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH, 1989.
- Pomeroy, Arthur J. "Polybios' Death Notices". *Phoenix* Vol 40 No 4 (1986): 407-423.
- Pothecary, Sarah. "A Road Trip with Strabo- Memory and Composition in the Geography". *Mnemosyne* 69 (2016): 202-225.
- Pressat, Roland. *The Dictionary of Demography*. Editör C. Wilson. Blackwell Publishing, 1985.
- Price, M. Jessop. "Countermarks at Prusias ad Hypium". *The Numismatic Chronicle* Vol 7 (1967): 37-42
- Price, Simon. *Rituals and Power- The Roman Imperial Cult in Asia Minor*. Cambridge University Press, 1984.
- Pryzwansky Molly M. "Cornelius Nepos: Key Issues and Critical Approaches". *The Classical Journal* Vol 105 No 2 (December 2009-January 2010): 97-108.
- Psoma, Selene. "Agathokles Son of Lysimachos in Thrace and Asia Minor: The Numismatic Evidence". İçinde *Ancient History Numismatics and Epigraphy in the Mediterranean World- Studies in Memory of Clemens E. Bosch and Sabahat Atlan and in Honour of Nezahat Baydur*, (ed). O. Tekin ve A. Erol, 309-320. İstanbul: Ege Yayınları, 2009.
- Purcell, Nicholas. "Pliny the Elder". İçinde *OCD*, 1197.
- Purcell, Nicholas. "Isidorus(1)". İçinde *OCD*, 768.
- Radet, Georges. *La Lydie et le Monde Grec au Temps des Mermnades (687-546)*. Paris: 1893.

- Ramsay, W. M. *The Cities and Bishoprics of Phrygia*. Oxford University Press, 1897.
- Ramsay, W. M. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1. bs., 1960.
- Rathel, Maximilian. *Midas und die Könige von Phrygien, Untersuchungen zur Geschichte Phrygiens und seiner Herrscher vom 12. bis zum 6. Jahrhundert v. Chr.* Utzverlag GmbH, 2019.
- Reinach, T. "Essai sur la numismatique des rois du Pont (Dynastie des Mithridate)". *Revue Numismatique*, 3e série, t. 6 (1888): 232-262.
- Reinach, T. *Eupator, roi de Pont*. Paris: Firmin Didot, 1890.
- Reinach, T. "Inscription juive des environs de Constantinople". *Revue des etudes Juives* tome 26 No 52 (1893): 167-171.
- Richards, G. C. "The Anatolian Who Failed of Roman Recognition". *Greece & Rome* Vol 10 No 29 (1941): 79-90.
- Richardson, Nicholas J. "Nemean Games". İçinde *OCD*, 1033.
- Ricl, Marijana. "Cults of Phrygia Epiktetos in the Roman Imperial Period" *Epig. Anat.* 50 (2017): 133-148.
- Robert, Louis. *Etudes Anatoliennes, Recherches sur les Inscriptions Grecques de l'Asie Mineure*, Vol 1. Paris: E. De Boccard, 1937, Paris.
- Robert, Louis. *Des Carpathes a la Propontides*. Bucarest: Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, 1968.
- Robert, J ve L. Robert. "Bulletin Epigraphique". *Revue des Études Grecques* tome 89 fascicule 426-427 (Juillet-décembre 1976): 415-595.
- Romeo, Ilaria. *Ingenus Leo – L'immagine di Agrippa*. Rome: L'erna di Bretschneider, 1998.
- Roosevelt, Christopher H. "Tumulus Survey and Museum Research in Lydia, Western Turkey: Determining Lydian- and Persian- Period Settlement Patterns". *Journal of Field Archaeology* 31/1 (2006): 61-76.
- Roosevelt, Christopher H. ve C. Luke. "The Story of a Forgotten Kingdom? Survey Archaeology and the Historical Geography of Central Western Anatolia in the Second Millenium BC". *European Journal of Archaeology* 20/1 (2017): 120-147.
- Ruge, W. "Daskyleion" (No 5). İçinde *RE* 4/2, 2220. Stuttgart, 1901.
- Ruge, W. "Kios" (No 1). İçinde *RE* 11/1, 486-488. Stuttgart, 1921.
- Ruge, W. "Miletopolis". İçinde *RE* 15/2, 1583-1585. Stuttgart, 1932.
- Ruge, W. "Modra". İçinde *RE* 15/2, 2333. Stuttgart, 1932.
- Ruge, W. "Neocaesarea" (No 1). İçinde *RE* 16/2, 2409. Stuttgart, 1935.
- Ruge, W. "Trigleia". İçinde *RE* 30/2, 134-135. Stuttgart, 1939.
- Ruschenbusch, E. "İlk Atina Birliğinde Tributum/ Harç Miktarı ve Vatandaş Sayısı". Çeviren A. G. Akalın. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 22 (2003): 149-173.
- Russell, B. *The Economics of Roman Stone Trade*. Oxford University Press, 2013

- Rusten, Jeffrey Stuart, Graham Paul Burton, Antony J. S. Spawforth. "Cornelius Nepos". İçinde *OCD*, 396.
- Rüpke, Jörg (ed.). *A Companion to Roman Religion*. Blackwell Publishing, 2007.
- Sage, Michael M. "De Viris Illustribus: Authorship and Date". *Hermes* 108 Bd., H.1 (1980): 83-100.
- Sağır, Enver, H. Uzunoğlu, K. Hançer. "Three New Sarcophagi from Kios (Gemlik)". *Gephyra* 8 (2011): 31-44.
- Sargın, Yasemin. "Roma İmparatorluk Dönemi Küçük Asya'sında Curatores Rei Publicae". Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2017.
- Sarı, Deniz. "İlk Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağı'nda Batı Anadolu'nun Kültürel ve Siyasal Gelişimi (Evolution Culturelle et Politique de l'Anatolie de l'Ouest au Bronze Ancien et au Bronze Moyen)". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi/Strasbourg Üniversitesi, 2011.
- Sarı, Deniz. "The Cultural Development of Western Anatolia in the Third and Second Millennia BC and its Relationship with Migration Theories". İçinde *Luwian Identities- Culture, Language and Religion Between Anatolia and the Aegean*, (ed.) A. Mouton, I. Rutherford, I. Yakubovich, 305-328. Brill, 2013.
- Sarıkaya, Sevgi. "Pers İdare Sistemi Perspektifinde Bir Satraplık Merkezi Daskyleion". Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2015.
- Sarılar, Merve. "Küçük Asya'da I. Antiokhos (Soter) Döneminde Seleukos Kolonileri". İçinde *Eskiçağ Yazıları 6* (Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Dillerini ve Kültürlerini Araştırma Merkezi Dizisi 8), (ed.) A. V. Çelgin, N. E. Akyürek-Şahin, 159-190. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2014
- Savaş, Savaş Özkan. "Eski Bir Sorunun Peşinde: Anadolu (Hitit-Luvi) Hiyeroglifli Yazıtlar Işığında Masa Memleketinin Yeri". İçinde *Belkis Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan VITA*, (ed.) M. Alparslan, H. Peker, M. Doğan Alparslan, 657-681. İstanbul: Ege Yayınları, 2007.
- Schuler, Christop. *Landliche Siedlungen und Gemeinden im hellenistischen und römischen Kleinasien*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1998.
- Schultze, Viktor. *Altchristliche Städte und Landschaften, II. Kleinasien*. Erste Hälfte. Gütersloh, 1922.
- Schwertheim, E. "Denkmaler zur Meterverehrung in Bithynien und Mysien". İçinde *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens II*, (ed.) S. Şahin, E. Schwerteim, J. Wagner, 791-837. Brill, 1978.
- Schwertheim, E. *Die Inschriften von Kyzikos und Umgebung*. Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien Band 26. Bonn: 1980 (Band I)- Bonn: 1983 (Band II).
- Schwertheim, E. "Hadrianoi in Mysien". İçinde *AST 2*, 85-87. Ankara, 1984.
- Schwertheim, E. *Die Inschriften von Hadrianoi und Hadrianeia*. Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien Band 33. Bonn: 1987.
- Seager, Robin. "The Corinthian War". *CAH* 6 (2006), 97-119.
- Sear, Frank. *Roman Theatres – An Architectural Study*. Oxford University Press, 2006.

- Sevim, Sezai (ed.). *Uluslararası III. Mustafakemalpaşa Sempozyumu Bildirileri*. Bursa: Mustafakemalpaşa Belediyesi yayınları, 2016.
- Sevin, Veli. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.
- Sherwin-White, A. N. *The Letters of Pliny – A Historical and Social Commentary*. Oxford Clarendon Press, 1966.
- Shipley, Graham, J. Vanderspoel, D. Mattingly, L. Foxhall. *Cambridge Dictionary of Classical Civilisation*. Cambridge University Press, 2008.
- Sivas, Taciser Tüfekçi. “Eskişehir Afyonkarahisar Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1997.
- Smith, William (ed.). *Dictionary of Greek and Roman Geography*. London: 1856.
- Smith, William (ed.). *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*. Boston: Little, Brown and Company, 1867.
- Sokolowski, Deborah. “Inventing Roman Bithynia: Rural Cultures and Identities in the 1st-3rd Centuries CE”. Doktora Tezi, Columbia University, 2022.
- Sommer, K. I. L. “Cius or Prusias?”. *The Numismatic Chronicle* 156 (1996): 149-155.
- Sowa, W. “A Note to Phrygian Words in Greek”. *Studia Etymologica Cracoviensia* Vol 12 (2007): 153-170.
- Sölch, J. “Über die Lage von Kaisareia in Bithynien”. *Klio* 11 (1911): 325-334.
- Sölch, J. “Bithynische Städte in Altertum”. *Klio* 19 (1925): 140-188.
- Stark, Rodney. *City of God- The Real Story of How Christianity Became an Urban Movement and Conquered Rome*. Harper One, 2006.
- Storey, S. J. “Bithynia: History and Administration to the Time of Pliny the Younger”. Doktora Tezi, University of Alberta, 1998.
- Süel, Aygül. “Ortaköy Tabletleri Işığında Batı Anadolu İle İlgili Bazı Konular Üzerine”. İçinde *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie*, (ed.) G. Wilhelm, 670-678. Harrassowitz Verlag, 2001.
- Syme, Ronald. “Pliny the Curator”. *Harvard Studies in Classical Philology* Vol 73 (1969): 201-236.
- Syme, Ronald. *Anatolica: Studies in Strabo*. Editör A. Birley. Clarendon Press, 1995.
- Şahin, Derya. “The Zodiac in Ancient Mosaics- Representation of Concept of Time”. *Journal of Mosaic Research* 3 (2009): 95-111.
- Şahin, Derya. “Olympos'ta Asklepios Kültü”. İçinde *Bursa ve İlçeleri Arkeolojik Kültür Envanteri IV- Olympos Araştırmaları II* (ed.) M. Şahin, 160-169. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi yayınları, 2018.
- Şahin Derya ve H. Çıtakoğlu. “New Discovered Mosaic from Myrleia”. *Journal of Mosaic Research* 9 (2016): 85-94.
- Şahin, Derya ve G. Gülsefa. “Bursa Tophane Seramikleri”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* cilt 18 sayı 32 (2017): 77-101.

- Şahin, Mustafa. “Miletupolis Kökenli Figürlü Mezar Stelleri ve Adak Levhaları”. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1994.
- Şahin, Mustafa. “Via Harmanlar ve Roma Çağında Karayolu Ulaşımı”. *Bursa Defteri* Sayı 33-34 (2009): 79-90.
- Şahin, Mustafa. “Bursa İli Yüzey Araştırması 2011- Mudanya Harmancık”. İçinde *AST* 30, Cilt 1, 101-114. Ankara, 2012.
- Şahin, Mustafa (ed.) *Bursa ve İlçeleri Arkeolojik Kültür Envanteri I Olympos Araştırmaları I (Keles-Orhaneli- Harmancık- Büyükorhan)*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2014.
- Şahin, Mustafa. *Bursa ve İlçeleri Arkeolojik Kültür Envanteri II -Nilüfer İlçesi I. Kitap*. Bursa: Nilüfer Belediyesi Yayınları, 2016.
- Şahin, Mustafa. “Mustafakemalpaşa’da Ortaçağ İzleri: Kestelek Kalesi ve Çömlekçi Kaya Kilisesi”. İçinde 3. *Uluslararası Mustafakemalpaşa Sempozyumu Bildirileri*, (ed.) S. Sevim, M. Eren, M. Çubukçu, H. Ersöz, Cilt 1, 141-156. Mustafakemalpaşa Belediyesi yayınları, 2016.
- Şahin, Mustafa. “Antik Çağda Bursa’da Termal Su Kaynakları ve Antik Bursa’nın Kurulma Nedenleri Üzerine Yeni Düşünceler”. İçinde *Bursa Sağlık Tarihi*, (ed.) C. İrgil, 34-42. Ankara: Bursa Büyükşehir Belediyesi yayınları, 2017.
- Şahin, Mustafa. *Bursa ve İlçeleri Arkeolojik Kültür Envanteri III -Nilüfer İlçesi II. Kitap*. Bursa: Nilüfer Belediyesi Yayınları, 2017.
- Şahin, Mustafa. “İnegöl/Cumatepe Höyük ve Tunç Çağı Ulaşımındaki Yeri”. İçinde *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, (ed.) D. Yavaş ve S. Sevim, Cilt 1, 233-247: İstanbul, 2017.
- Şahin, Mustafa. “Hisar Kazıları ve Bey Sarayı”. İçinde *Osmanlı Devleti’nin Yönetim Merkezi Bursa Bey Sarayı Sempozyumu Bildirileri*. (ed.) S. T. Y. Yılmaz, 40-75. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi yayınları, 2021.
- Şahin, Mustafa ve A. S. Özbey. *Apollonia a. R. Araştırmaları Band I – Nekropol Kazıları 2016-2017*. Bursa: Nilüfer Belediyesi Yayınları, 2017.
- Şahin, Mustafa, İ. H. Mert, D. Şahin. “Keles Yüzey Araştırması 2008”. İçinde *AST* 27, Cilt 3, 163-178. Ankara, 2010.
- Şahin, Mustafa, Y. Polat, T. Zimmermann. “Der Hafen von Kapanca: Ein Neuer Vorschlag zur Lokalisation der Stadt Caesarea Germanica”. *Olba* 19 (2011): 203-232.
- Şahin, Mustafa, S. Sevim, D. Yavaş (ed.). *Odryses’ten Nilüfer’e Uluslararası Nilüfer Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Nilüfer Belediyesi yayınları, 2016.
- Şahin, Reyhan. “Büyükorhan (Bursa) Yüzey Araştırmasında Ele Geçen Keramik Buluntular”. İçinde *Bursa ve İlçeleri Arkeolojik Kültür Envanteri IV-Olympos Araştırmaları II*, (ed.) M. Şahin, 181-183. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Şahin, Sencer. “1982 Yılında Bithynia, Pampylia ve Lykia’da Epigrafik ve Tarihi – Topografik Araştırmalar”. İçinde *AST* 1, 83-86. Ankara, 1983.

- Şahin, Sencer. “1983 Yılında Bithynia ve Lycia- Pamphylia’da Yapılan Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları”. İçinde *AST* 2, 113-117. Ankara, 1985.
- Şahin, Sencer. “Phrygia Epiktetos”. İçinde *AST* 4, 265-268. Ankara, 1986.
- Şahin, Sencer. *İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu /Katalog der Antiken Inschriften des Museums von İznik (Nikaia)* II,3. Testimonia (IK 10, 3). Bonn: 1987.
- Şahoğlu, Vasıf. “The Anatolian Trade Network and the İzmir Region During the Early Bronze Age”. *Oxford Journal of Archaeology*, 24/4 (2005): 339-361.
- Şenol, Barış. “İnegöl Adının Kökeni ve Zaman-Mekân Boyutunda Çevre Arkeolojik Yerleşimler Etki Alanında Antik İnegöl Yerleşimi”. İçinde *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, (ed.) D. Yavaş ve S. Sevim, Cilt 1, 349-386. İstanbul, 2017.
- Şenpamukçu, İsmail Hakkı. *Mustafakemalpaşa*. Ataeli Matbaası, 1986.
- Talbert, R. J. A. (ed.) *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*. New York, 2000.
- Tanrıver, Cumhur ve S. Kütük. “The Kataoika of Daphnous and the Sanctuary of Apollon Daphnousios in the Territory of Apollonia Ad Rhyndacum”. *Epig. Anat.* 21 (1993): 99–102.
- Tansel, Selahattin O. *Milattan Önce 187 Yılında Kurulan Bursa Kenti Üstüne Birkaç Yazı ve Çeviri*. Bursa: Gaye Kitabevi, 2015.
- Taş, İlknur. “Çivi Yazılı Boğazköy Belgelerinde Adı Geçen Masa Ülkesi ve Kenti”. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1997.
- Taş, İlknur. “Hitit Metinlerinde Masa Ülkesi”. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* sayı 125 (2007): 15-34.
- Tekin, Oğuz. *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. bs, 2008.
- Texier, Charles. *Asie Mineure; Description Geographique, Historique et Archeologique des Provinces et des Villes de la Chersonnese d' Asie*. Çeviren Ali Suat. Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002.
- Thonemann, Peter. “Phrygia: An Anarchist History 950 BC- AD 100”. İçinde *Roman Phrygia- Culture and Society*, (ed.) P. Thonemann, 1-40. Cambridge University Press, 2013.
- Tiro, Ali Osman. “İ.Ö. İkinci Bin Yılın İkinci Yarısında Hitit-Batı Anadolu İlişkileri, Bölgenin Etnik ve Siyasi Yapısı Hakkında Kaynaklara ve Yayınlara Genel Bir Bakış” Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, 2011.
- Tomay, Beste. “Apollonia ad Rhyndacum Nekropolü”. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2015.
- Torchia, M. K. “Trajan and Civic Autonomy in Bithynia: A Study of the Governments of Nicaea, Nicomedia and Prusa”. Doktora Tezi, Yale University, 1969.
- Toynbee, J. M. C. *Roman Medallions*. Numismatic Studies No 5, American Numismatic Society, 1944.

- Tozeren, Ceylan. "The Coveted Shore: The Ancient Propontis 675-386 B.C.E.". Doktora Tezi, Columbia University, 2009.
- Trebilco, Paul. *Jewish Communities in Asia Minor*. Cambridge University Press, 1991.
- Turan, Olcay. "Roma Kolonizasyon Politikası Bağlamında Kuzeybatı Anadolu'daki Roma Kolonileri". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2014.
- Turan, Olcay. "Hititlerin Batı Anadolu ile Etkileşimi Bağlamında Hitit-Wilusa İlişkisi". *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Vol 1 (2016): 91-106.
- Turgut, A. Memduh. *İznik ve Bursa Tarihi*. Bursa: Vilayet Matbaası, 1935.
- Türk, Mustafa. "Balıkesir Çevresinde Hadrianoutherai Örneğinde Eskiçağ Kentleri". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.
- Uluskan, Seda Bayındır. *CHP Parti Müfettişliği ve Raporlarla Bursa Teşkilatı (1936-1945)*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2020.
- Ulutaş, Onur (ed.). *Nilüfer'in Hikayesi*. Bursa: Nilüfer Belediyesi Yayınları, 2014.
- Umar, Bilge. *İlkçağda Türkiye Halkı*. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1999.
- Umar, Bilge. *Bithynia – Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2004.
- Uslanmaz, Ozan. "Bursa'nın Bilinen İlk Kütüphanesi". *Şehrengiz* 83 (2017): 34- 40.
- Uzunoğlu, Hüseyin. "Bursa Müzesinden Ölü Ziyafeti Sahneli Yeni Mezar Stelleri". *Olba* 23 (2015): 397-416.
- Uzunoğlu, Hüseyin ve Erkan Taşdelen. "Some New Inscriptions from the Museum of Bursa". *Gephyra* 11 (2014): 37-49
- Ünal, Ahmet. *Hitit Devrinde Anadolu I*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1. bs., 2002.
- Ünlüsoy, Sinan. "İlk Tunç Çağları Boyunca Batı Anadolu'da Toplumsal Değişim". *Cedrus* VI (2018): 105-124.
- Ürkmez, Özden. "Çavuşköy-Kalebayır Nekropolisi Ölü Gömme Gelenekleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme". *İçinde Mysia'dan Üç Nekropolis- Üzümlü Kalebayır Şevketiye*. (ed.) İ. Öztürk ve E. Coşar, 251-270. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2019.
- Vallance, J. T. "Asclepiades" (No 3). *İçinde OCD*, 187.
- Vermaseren, M. J. *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA) I-Asia Minor*. Brill, 1987.
- Vitucci, Giovanni. *Il Regno di Bitinia*. Roma: A. Signorelli, 1953.
- Vujcic, Nemeja. "Greek Popular Assemblies in the Imperial Period and the Discourses of Dio of Prusa". *Epig. Anat.* 42 (2009): 157-169.
- Wallace, Christopher. "The Letter from Antiochus III to Zeuxis (JOS. AJ 12-147-153) and its Historical Context". Yüksek Lisans Tezi, McMaster University, 2005.
- Walsh, John. "The Concept of Dunasteia in Aristotle and the Macedonian Monarchy". *Acta Classica* Vol 57 (2014): 165-183.

- Weiss, P. "Lebendiger Mythos: Gründerheroen und Stadtische Gründungstraditionen im Griechisch-Römischen Osten". *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft* 10 (1984): 179-208.
- Weissova, Barbora. "Regional Economy, Settlement Patterns and the Road System in Bithynia (4th century BC – 6th century BC)- Spatial and Quantitative Analysis". Doktora Tezi, Freie Universität, 2017.
- Weissova, Barbara ve P. Pavuk. "On Persistency of the Main Communication Routes from Prehistory Until Today". *TUBA-AR* 19 (2016): 11-21.
- Wellmann, M. "Apsyrtos" (No 2). İçinde *RE* 3/2, 286. Stuttgart, 1895.
- West, Martin. "The Homeric Question Today". *Proceedings of the American Philosophical Society* Vol. 155 No. 4 (Dec 2011): 383-393.
- Wiegand, Theodor. "Reisen in Mysien". *Ath. Mitt.* 29 (1904): 254-339.
- Wiegand, Theodor. "Inschriften aus der Levante II". *Ath. Mitt.* 36 (1911): 287-301.
- Wilkes, J. "Provinces and Frontiers". İçinde *CAH* 12 (2007): 212-268.
- Wilson, Mark W. "Cities of God in Northern Asia Minor: Using Stark's Social Theories to Reconstruct Peter's Communities". *Verbum et Ecclesia* Vol 32 Issue 1 (2011): 1-9.
- Wittke, Anne-Maria. "Phrygia- Kayaların Efendileri". *Arkeoatlas* 5 (2006): 10-24.
- Wortham, R. A. "Religious Pluralism, Cultural Continuity and the Expansion of Early Christianity: Stark revisited". *The Social Science Journal* Volume 53 Issue 4 (2016): 573-580.
- Woudhuizen, F. C. "Phrygian and Greek". *Talanta* 40-41 (2008-09): 181-217.
- Woudhuizen, F. C. "The Saga of the Argonauts: A Reflex of Thraco-Phrygian Maritime Encroachment on the Southern Pontic Littoral". İçinde *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity*, (ed.) G. R. Tsetskhladze, 263-271. BAR International Series 2432, 2012.
- Woytek, B. E. "The Coinage of Apamea Myrlea under Trajan and the Problem of Double Communities in the Roman East". *The Numismatic Chronicle* Vol. 171 (2011): 121-132.
- Yakar, J. "Hittite Involvement in Western Anatolia". *Anat. Stud.* Vol 26 (1976): 117-128.
- Yaldır, Aylin Koçak. "İ.Ö. Yedinci ve Altıncı Yüzyıllarda Daskyleion'un Ticari İlişkileri". Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2009.
- Yalman, Bedri. "İznik ve Çevresinde Belirlenen Eski Eser Tahribatları ve Öneri Koruma Tedbirleri". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* Cilt 36 Sayı 1-2 (1993): 461-479.
- Yalman, Bedri. *Bursa'nın Kültür ve Tabiat Varlıkları*. 3 cilt. İstanbul: Bursa Çekirge Lions yayını, 2011.
- Yalman, Bedri. *Gemlik Dün Bugün Yarın ve Daima*. Bursa: Barışçı Ajans yayını, 2012.

- Yalman, Bedri. *Mudanya Marmara'nın İncisi*. Bursa: Mudanya Belediyesi yayınları, 2013.
- Yarlıgaş, Oğuz. "Principatus Döneminde Roma Devletinin Anadolu'da oluşturduğu Sınır Boyunca Konuşlandırılan Lejyonlar". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017.
- Yaşaryılmaz, Hasan. "Bursa Eski Kaplıca: Mimar ve Yapının Orijini Meselesi". *Journal of Anatolia and Balkan Studies* 1/2 (2018): 3-43.
- Yavaş, Doğan ve Sezai Sevim (ed.). *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri*. İstanbul: İnegöl Belediyesi yayınları, 2017.
- Yetişen, Y. Kenan, "Bursa'nın Tarihi Yolları". *Bursa Günlüğü* Sayı 3 (2018): 80.
- Yıldırım, Fahri. "14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler". Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2013.
- Yıldızdoğan, Deniz. "Galatia'nın Tarihi Coğrafyası". Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2020.
- Yılmaz, İbrahim. "Bursa Sur Kapıları ve Taht-ı Kale Kapısı Rekonstrüksiyonu". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26 (2014): 87-105.
- Yiğit, Ali, "Mudanya'nın Coğrafi Özellikleri". *İçinde Barışın Yolunu Açan Mütareke-100. Yılında Mudanya Mütarekesi*, (ed.) Behçet Kemal Yeşilbursa, 15-40. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2022.
- Yörükcan, Güneş. "A Study on Celtic/Galatian Impacts on the Settlement Pattern in Anatolia Before the Roman Era". Doktora Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 2009.
- Yurdakul, Şenol. "Roma Principatus Devri'nde (MÖ 27-MS 284) Kappadokia Eyalet Valileri". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2020.
- Zeyrek, İsmail Naci. "İznik'te Hellenistik ve Romanyot Yahudilerin İzleri". *İçinde Unesco Dünya Mirası Olma Yolunda İznik-Nicaea, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, (ed.) Ş. Kılıç ve K. Akalın, 331-366. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi yayınları, 2020.

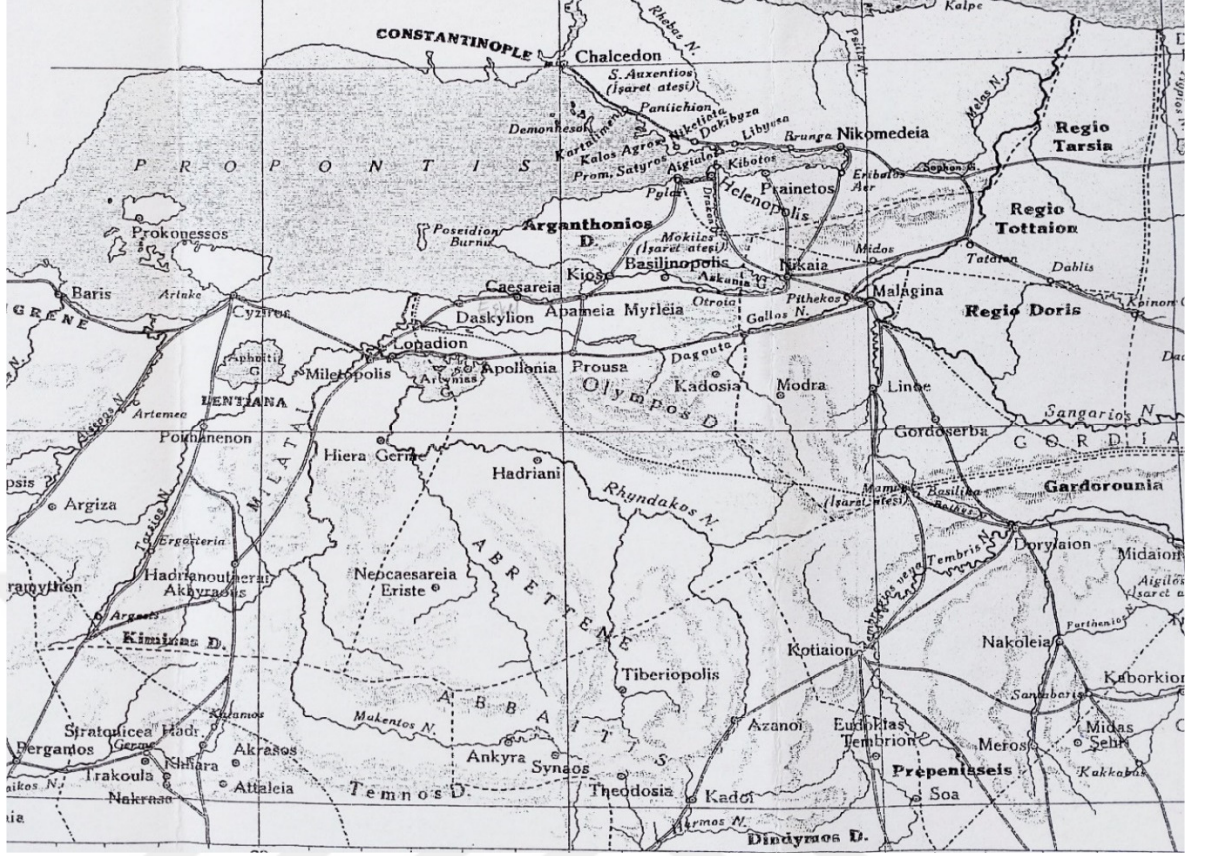
RESİMLER

Resim 1- Tabula Peutingeriana’da Prusa ve çevresi

Resim 2- Hierokles’in Synekdemos adlı eserine göre Prusa ve çevresi

Resim 5- Prusa ve çevresi (Ramsay, *Anadolu'nun*, Ek: Hellepontus ve Bithynia haritası)

Resim 6- Asklepios kültüyle bağlantılı kıvrımlı, yılan şeklinde taşlar. Soldaki Keles Dedeler köyü türbesinde, sağdaki Bursa Arkeoloji Müzesinde sergilenmekte.

Resim 7- Kios ve çevresi

Resim 8- Kios'daki kült alanı: 2021'deki durumu ve Bursa Arkeoloji Müzesindeki canlandırması (Alper Can arşivi)

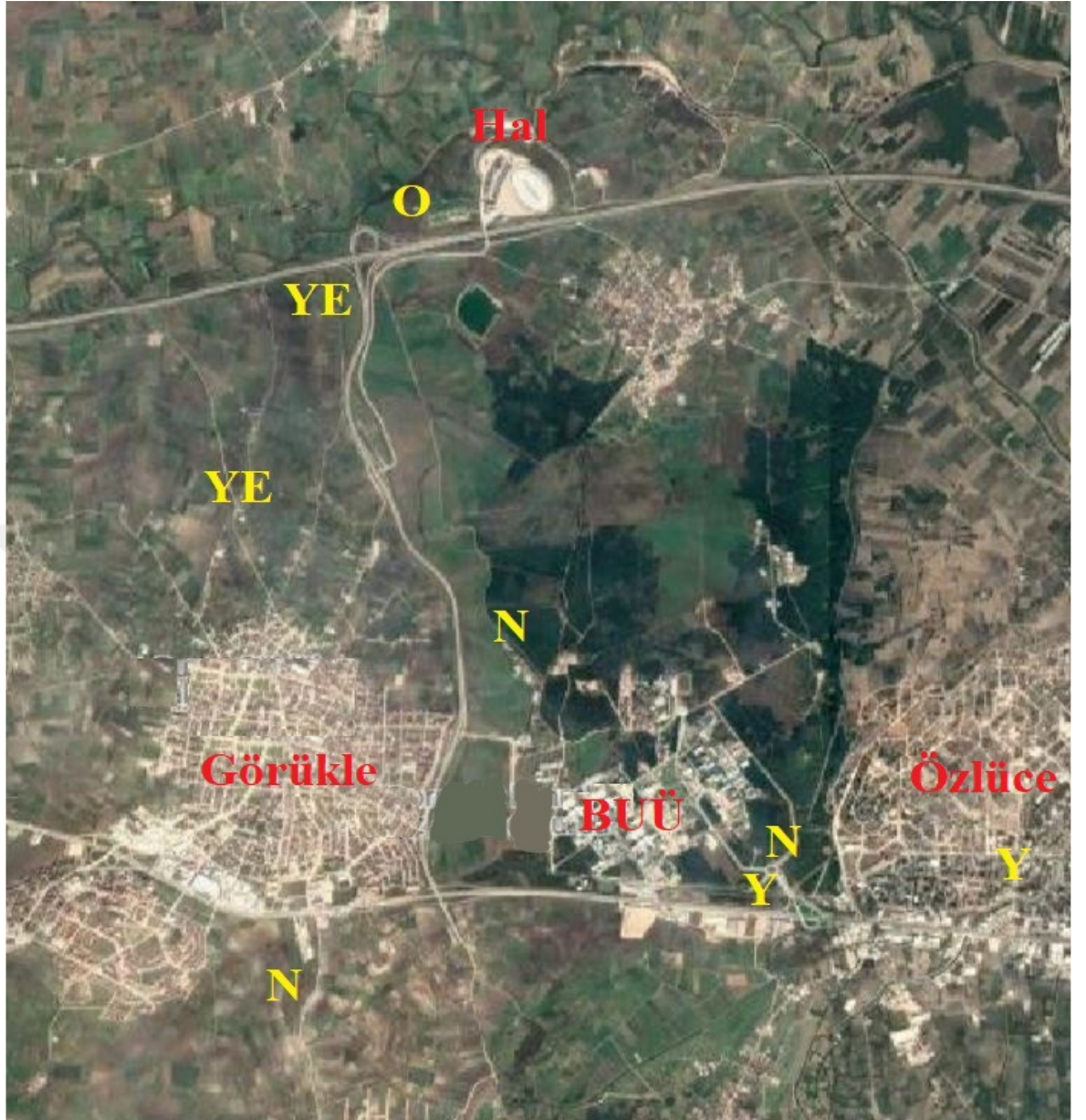
Resim 9- Myrleia/Apameia ve çevresi

Resim 10- Apameia limanı kalıntıları (Yalman, *Mudanya*, 117)

Resim 11- Apameia limanının biraz yukarısındaki mozaikli yapı
(<https://www.bursatv.com.tr/bursa-haber/herkulun-myrleiasindan-mudanyaya-h556671.html> erişim tar. 17.07. 2021)

N= Nekropol

Y= Yazıt

Ye= Yerleşim

O= Oda mezar

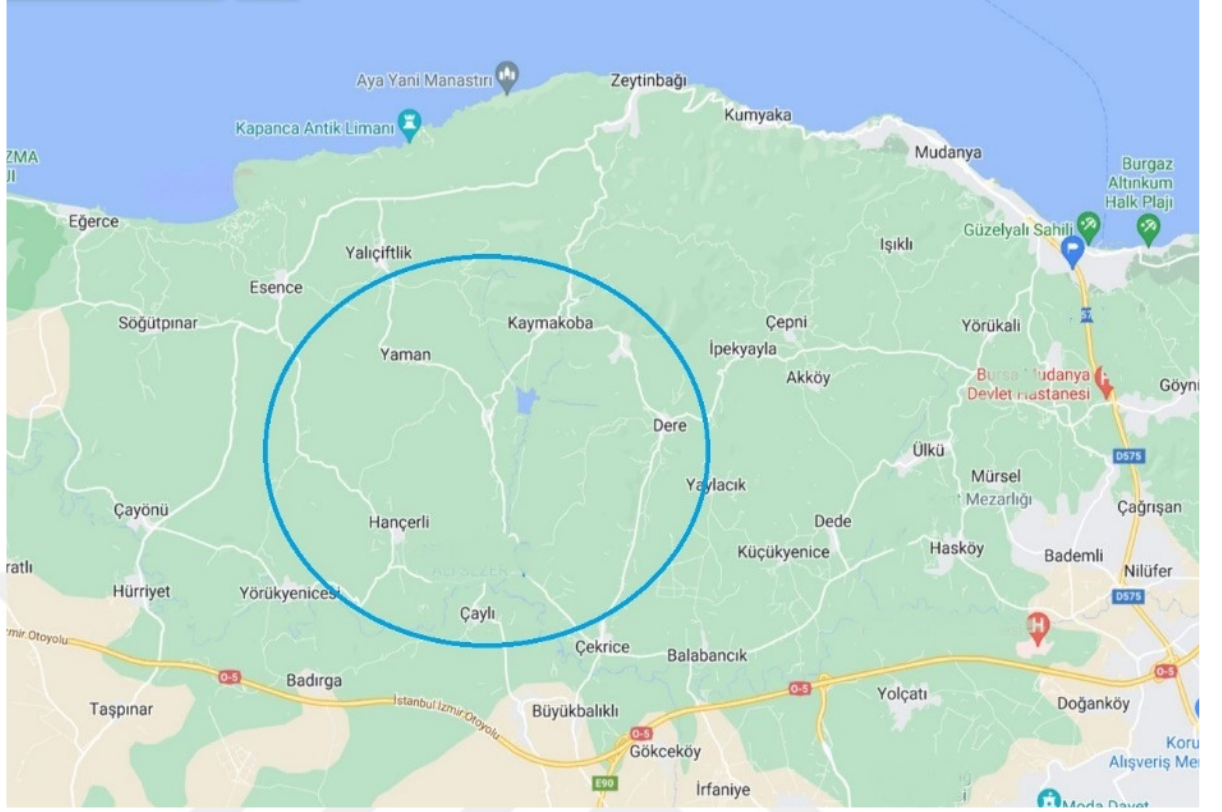
Resim 12- Görükle ve çevresinin arkeolojik potansiyeli

Resim 13- Yaylacık/Mudanya’da bulunmuş Tatianos yazıtı
([https://mudanya.bel.tr/arsiv/mudanya-nin-2-bin-yillik-degeri-kent-kulturune-](https://mudanya.bel.tr/arsiv/mudanya-nin-2-bin-yillik-degeri-kent-kulturune-kazandirilacak)
kazandirilacak erişim tar. 09.12.2020)

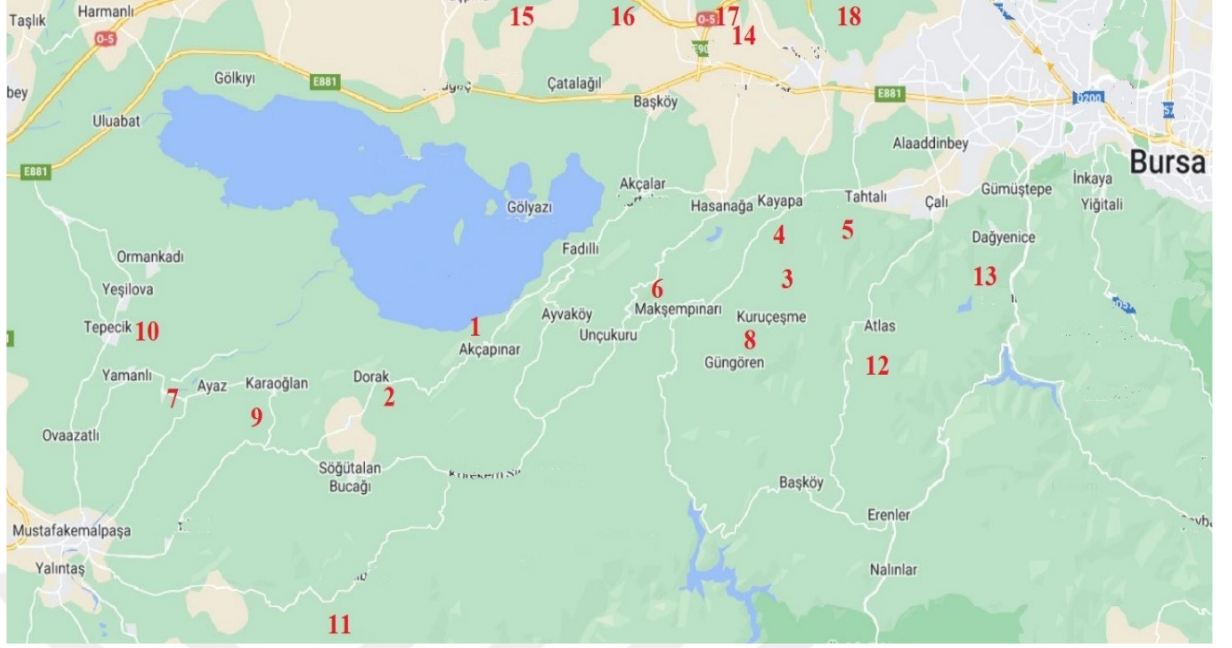
Resim 14- Septimius Severus dönemi Kaisareia Germanika sikkesi (RG I 2, 283, No 12)
ve Kapanca sahili

Resim 15- Kaisareia Germanika'nın olası konumu

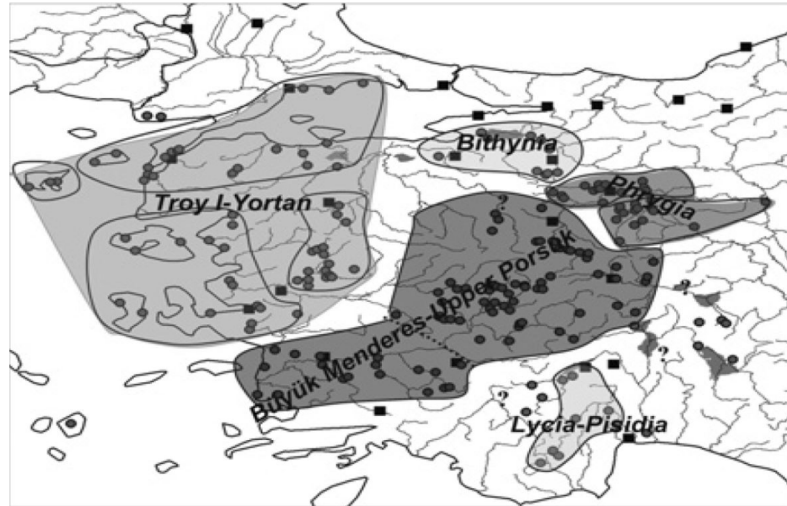

Resim 16: Orhanlı'daki Yazıcıoğlu Konağı'nın kalıntıları

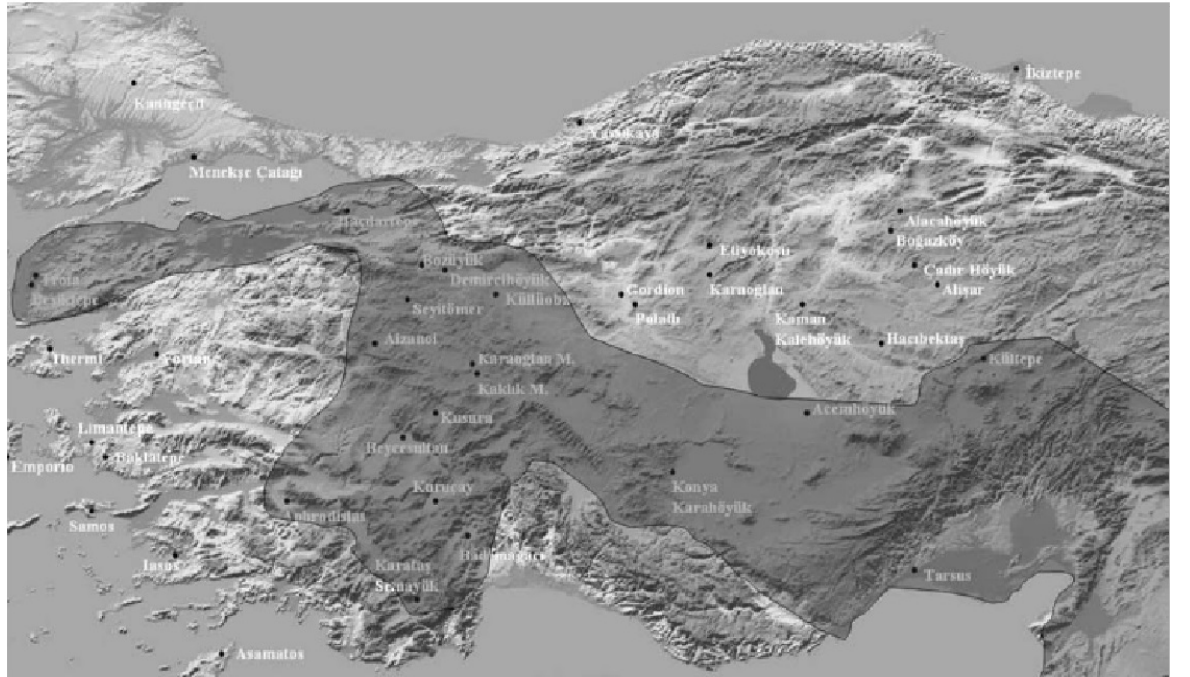
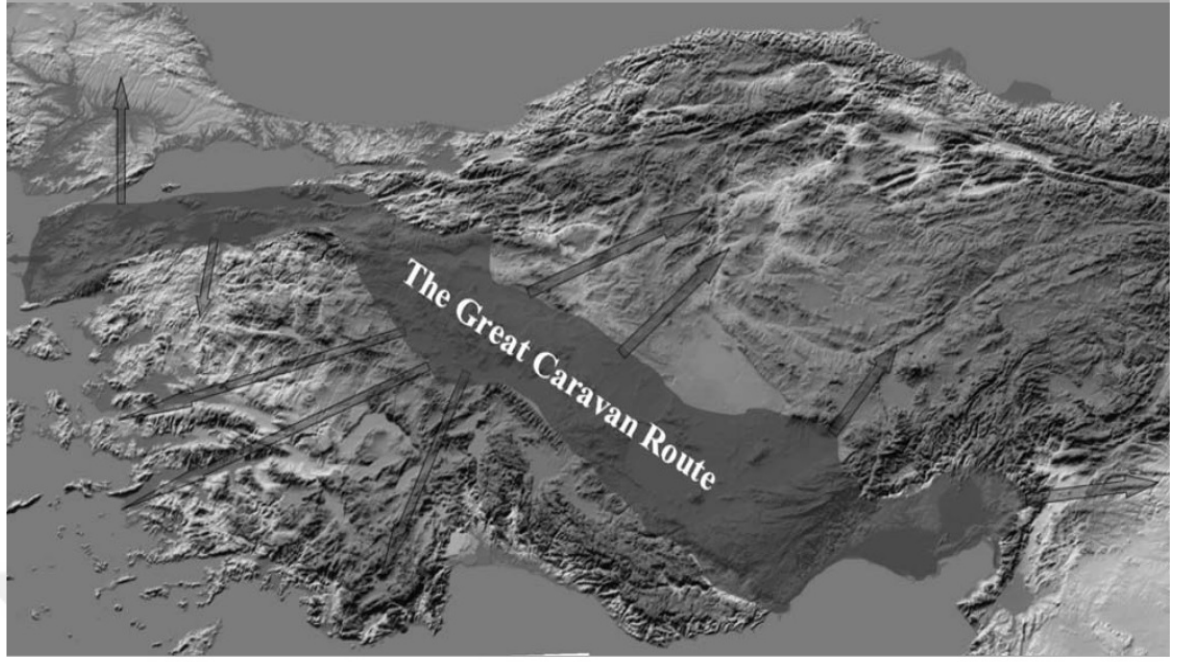

Resim 18- Uluabat Kuşığı ve arkeolojik potansiyeli

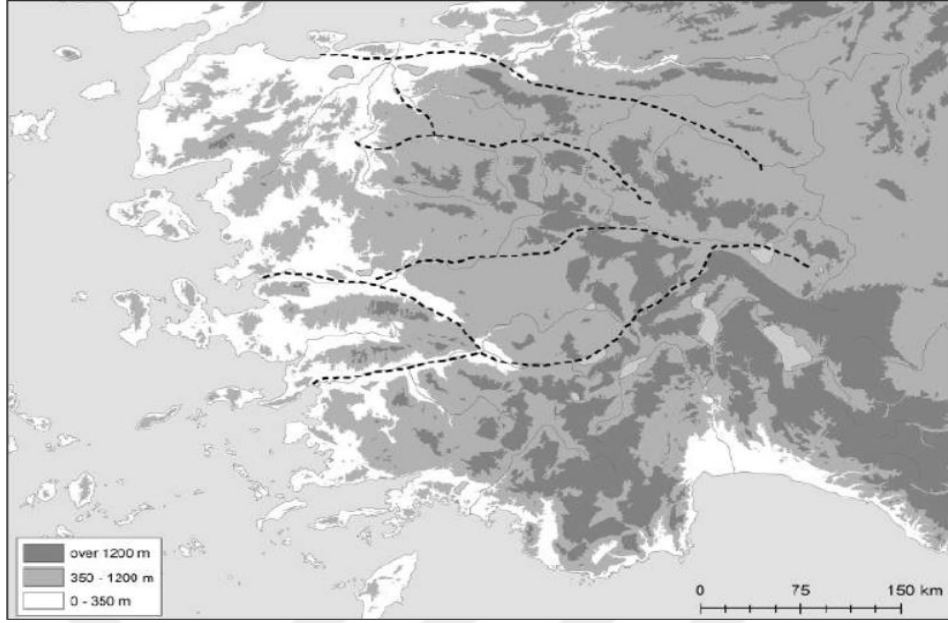
1-Akçapınar Apollon kutsal alanı 2- Dorak- Onaç arasında nekropol 3- Kuruçeşme-Tahtalı arasında nekropol 4- Kayapa yakınında kule 5-Tahtalı yakınında kale tipi yerleşim 6- Maksempınarı yakınında kale 7- İncilipınar Klasik Dönem yerleşimi 8- Güngören-Kuruçeşme arasında Hellenistik Dönem yerleşimi 9- Karaoğlan yakınında sur ve kült alanı? 10- Tepecik yakınında MÖ 5. asır yerleşimi 11- Kestelek yakınında Roma Dönemi yerleşimi 12- Atlas yakınında MÖ 6. asır yerleşimi 13- Dağyenice yakınında MÖ 4. asır yerleşimi 14- İrfaniye yakınında MÖ 4. asır yerleşimi 15- Badırğa yakınında MÖ 4. asır yerleşimi 16- Çaylı yakınında MÖ 3. asır yerleşimi 17- Gökçe yakınında Tunç Çağı höyüğü 18- Yolçatı yakınında Tunç Çağı höyüğü

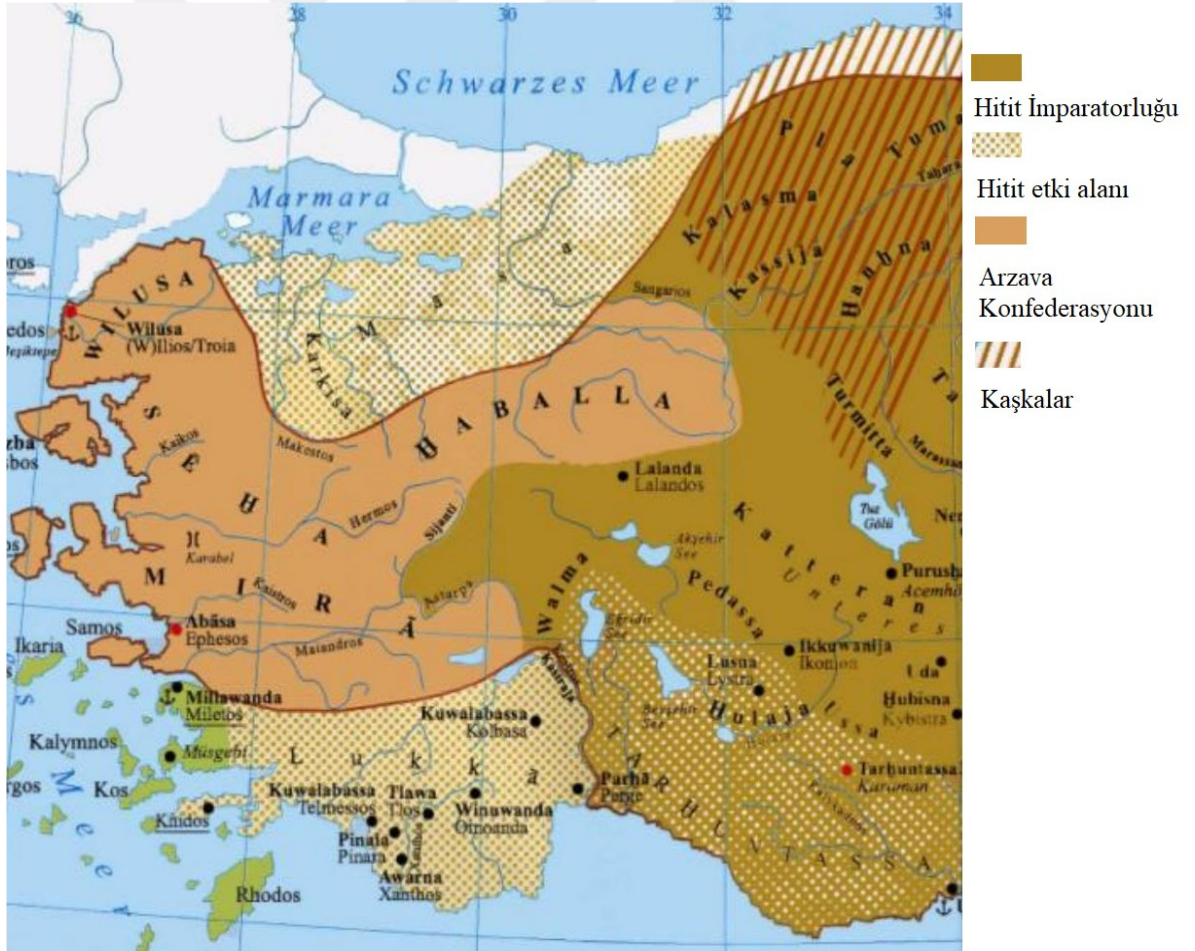
Resim 19- İlk Tunç Çağında Batı Anadolu'da kültür bölgeleri (Sarı, "The Cultural Development", 317)

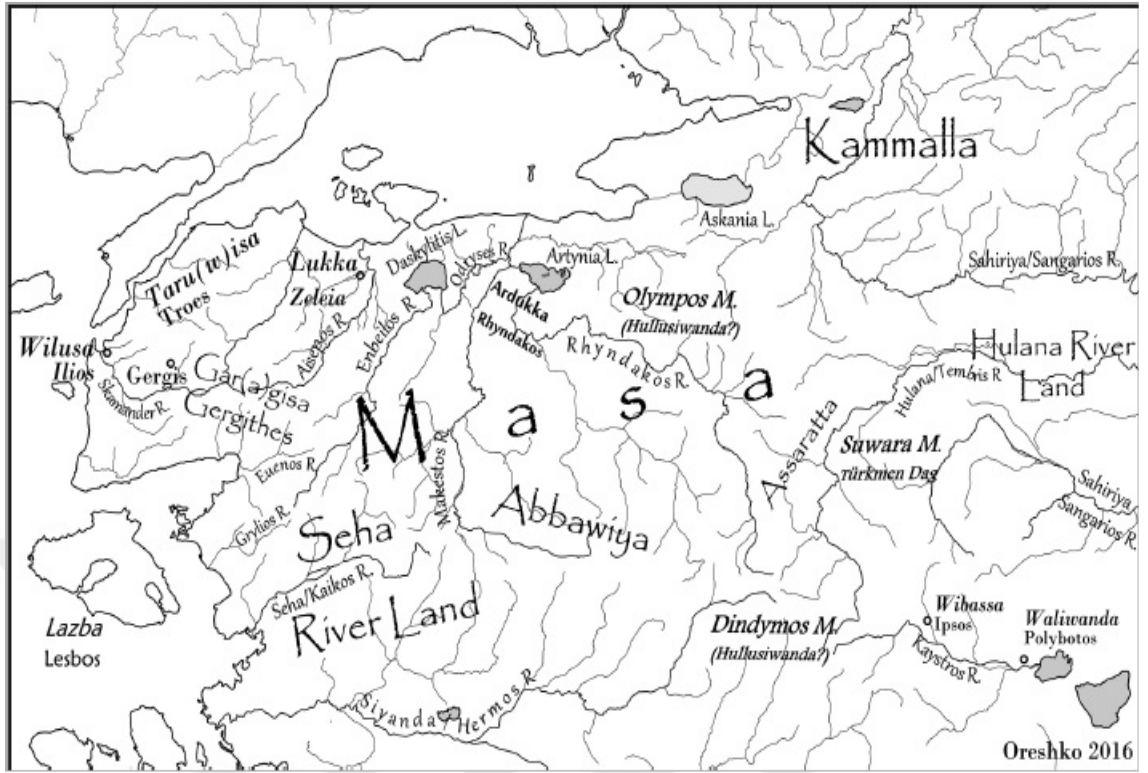
Resim 20- İlk Tunç Çağında Anadolu’da kervan rotaları ve yerleşimler (Efe, “The Theories”, 61).

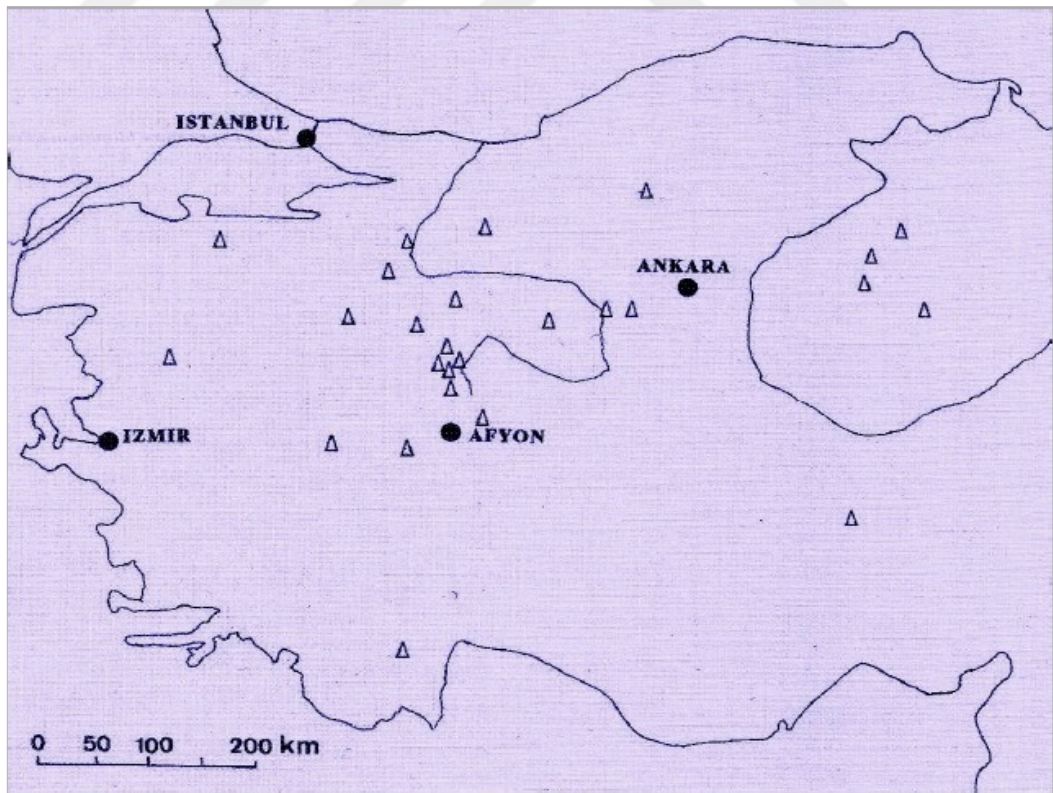
Resim 21- MÖ 2. Binde Batı Anadolu’da kültürler arası etkileşim rotaları (Pavuk, “Between the Aegeans”, 91).

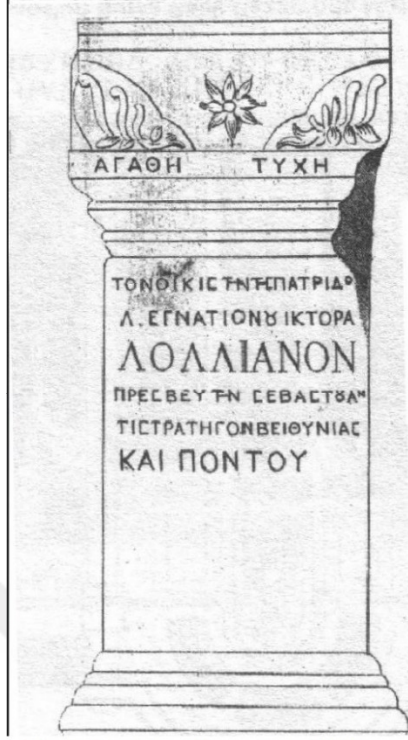
Resim 22- MÖ 13. asırda Batı Anadolu (Sezer Seçer. “Yazılı Belgeler Işığında Lukka, Pedassa ve Walma Ülkelerinin Tarihi ve Tarihi Coğrafyası”. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, 2012, 290, Harita 11)

Resim 23- Hitit kaynaklarına göre Kuzeybatı Anadolu (Oreshko, “Hartapu”, 56).

Resim 24- Phrygce yazıt ve yazılı nesnelerin buluntu yerleri (Yaldır, “Daskyleion’un Ticari”, 136).

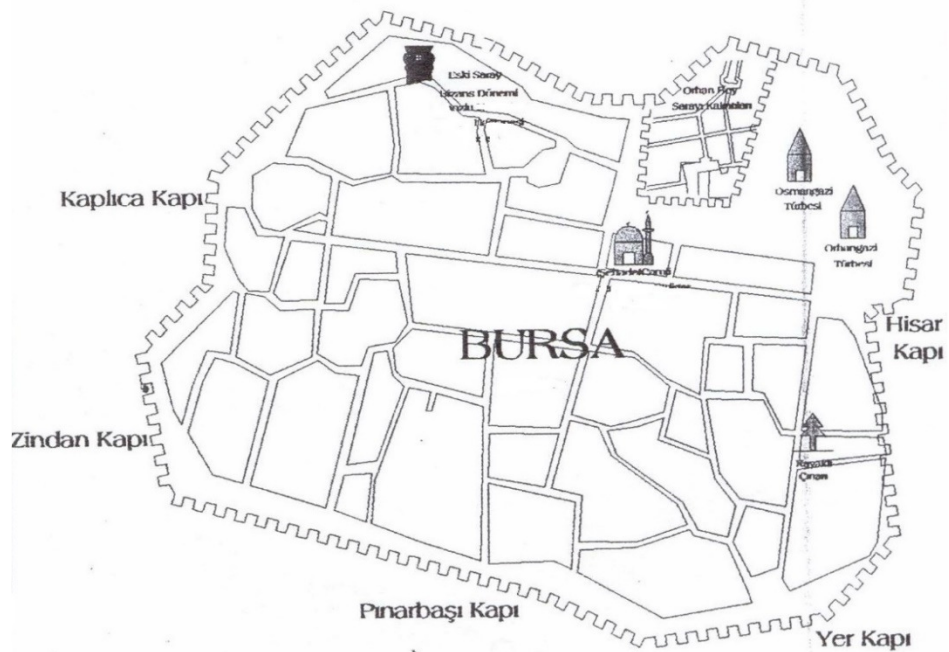

Kandes, Kuruluşundan, 260

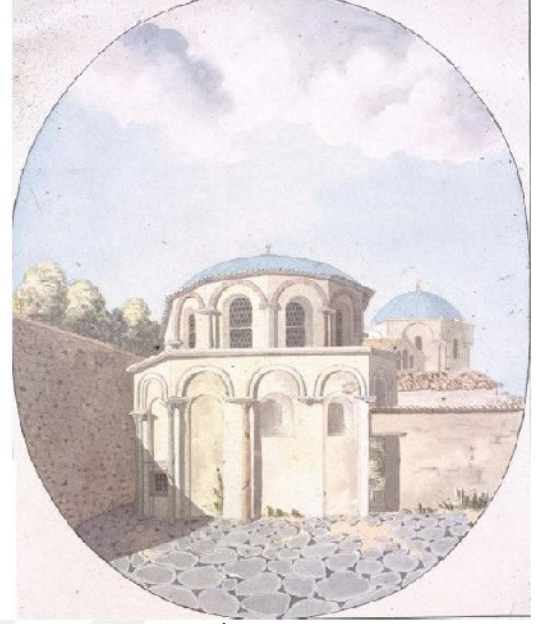

Bursa Arkeoloji Müzesi bahçesi- 2022

Resim 26- Bithynia valisi Lollianus için Hisar'da dikilmiş onurlandırma yazıtı (Alper Can arşivi)

Resim 27- Prusa surları ve kent planı (Yalman, *Bursa'nın Kültür*, 589)

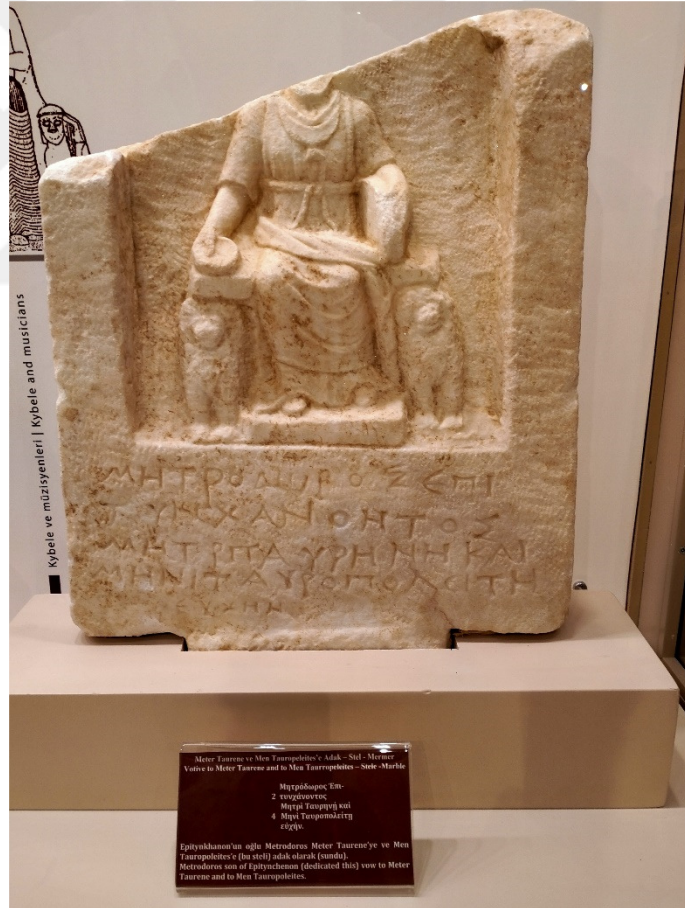
Resim 28- Traianus Dönemi Prusa sikkesi (RPC III 1049) ve sağda: İsveçli diplomat Löwenhielm'in fırçasından 1824'te Osman Gazi Türbesi.

Resim 29- Caracalla dönemi Prusa sikkesinde altı sütunlu tapınak (RG I 4, 590, No 107)

Resim 30- Güreş sahneli devşirme blok ve Yerkapı'nın batısındaki konumu (Alper Can arşivi)

Resim 31- Bursa Arkeoloji Müzesinde teşhirde olan Kybele heykelciği (Akyürek-Şahin ve Uzunoğlu, "New Inscriptions", 240, No 1).

Resim 32- Prusa’lı theosebess Epitherses’in mezar steli (Bursa Arkeoloji Müzesi)

Resim 33a- Zindankapı’daki İbranice yazıt ve menorah şekli. Yazıtın Grekçe içeriği daha önce yayımlanmıştı (Alper Can arşivi).

Resim 33b- Zindankapı'daki İbranice yazıtın yeri

Resim 34- İyi çoban İsa tasviri (İstanbul Arkeoloji Müzesi kataloğundan)

EKLER

EK 2-PRUSA YAZITLARI DÖKÜMÜ
(Corsten, *Inschriften von Prusa I, II*'ye göre)

No	Buluntu Yeri	Dönemi	Şu Anki Durumu
1	Bursa	MÖ 190	Müzedede
2	Bursa	MÖ 80-70	Kayıp
3	Muradiye	MS 102-116	Müzedede
4	Hisarkapı	MS 119-138	Kayıp
5	Hisarkapı	MS 123-131	Müzedede
6	Hisar	MS 190-210	Kayıp
7	Osman Gazi türbesi	MS 2. asır sonrası	Kayıp
8	Hisar	MS 110 sonrası	Kayıp
9	Kara Mustafa Paşa (Kükürtlü)	MS 78	Kayıp
10	Beşevler	MS 199	Müzedede
11	Bursa-Gemlik arasında Tepecik	MS 238-244	Kayıp
12	Kaplıcakapı	MS 230-235	Müzedede
13	Hisarkapı	MS 120-130	Müzedede
14	Hisarkapı	MÖ 1.-MS 1. asır	Müzedede
15	Hisarkapı	MS 1.-2. asır	Kayıp
16	Hisarkapı	MS 130-140	Müzedede
17	Hisarkapı	MS 2. asır	Müzedede
18	Hisarkapı	MS 2. asır	Müzedede
19	Hisarkapı	MS 123-132	Müzedede
20	Bursa	İmp. Dönemi	Kayıp
21	Hisar	MS 160-180	Kayıp
22	Hisarkapı	MS 120	Müzedede
23	Demirtaş	MS 160-170	Müzedede
24	Bursa	MS 1. asır	Berlin
25	Gökçeşinar	MÖ 1.-MS 1. asır	Kozluören/Kestel
26	Bursa	?	Müzedede
27	Kapalıçarşı	MS 1.-2. asır	Müzedede
28	Bursa	MS 1.-2. asır	Müzedede
29	Bursa	MS 1.-2. asır	Müzedede
30	Gürsu	MS 2. asır	Müzedede
31	İstiklal Mah.	MS 2. asır	Müzedede
32	Koubouklia?	MS 2. asır	Müzedede
33	Bursa	?	Kayıp
34	Osman Gazi türbesi	MS 1. asır	Kayıp
35	Bursa	?	Kayıp
36	Bursa	MS 2. asır	Müzedede
37	Uludağ	?	Kayıp
38	Hisar (batı kapısı)	?	Kayıp
39	Aksu köyü	?	Kayıp
40	İnegöl	Geç Hell/ Erken İmp.	Müzedede
41	Bursa	İmp. Dönemi	İst. Arkeoloji Müzesi

No	Buluntu Yeri	Dönemi	Şu Anki Durumu
42	Gülbahçe/İnegöl	MS 2.-3. asır	Müzedede
43	Gülbahçe/İnegöl	MS 2.-3. asır	?
44	Bursa/Apollonia?	?	Kayıp
45	Bursa'nın GBSında Platianos'da?	Roma Dönemi	Kayıp
46	Bursa	Geç Hell/ Erken İmp.	Müzedede
47	Hilmiye/İnegöl	?	?
48	Bursa	MS 2. asır	Müzedede
49	İnegöl	İmp. Dönemi	İnegöl
50	Tahtalı	MS 2. asır	Müzedede
51	Bursa	Geç Hell/ Erken İmp.	Müzedede
52	Yeşil Cami merdiveni	MS 120-210	Müzedede
53	Tahtalı	MS 3.-4. asır	Müzedede
54	Çavuşköy/İnegöl	MS 2.-3. asır	Müzedede
55	Aksu köyü	MS 2.-3. asır	Müzedede
56	Çavuşköy/İnegöl	MS 2. asır	Müzedede
57	Bursa	MS 2. asır	Müzedede
58	Bursa?	MS 6. asır	?
59	Bursa	MS 2.-3. asır	Müzedede
60	Bursa	MS 2. asır	Muradiye'de bahçede
61	- eksik	-	-
62	Hocaköy	Geç Hellenistik	Hocaköy (İnegöl ?)
63	Bursa ?	MS 2.-3. asır	Müzedede
64	Bursa	?	Müzedede
65	Kestel	MS 2. asır	Müzedede
66	Fethiyekızık	MS 2. asır	Müzedede
67	Bursa	?	Kayıp
68	Serme/Gürsu	İmp. Dönemi?	Muradiye'de bahçede
69	Bursa	MS 2.-3. asır	Müzedede
70	Hisarkapı	MS 175	Müzedede
71	Bursa?	MS 175	Muradiye'de bahçede
72	Bursa	MS 175	Muradiye'de bahçede
73	Şevketiye/Kestel	?	?
74	Bursa	MS 2. asır	Müzedede
75	Bursa	MS 2. asır	Müzedede
76	Karakadı/İnegöl	MÖ 1.-MS 1. asır	Müzedede
77	Kelesenköy	MS 130	Müzedede
78	Hasanağa	MS 1. asır	Müzedede
79	Bursa	MS 180	Müzedede
80	Hamzabey/İnegöl	MS 1.-2. asır	İnegöl Kütüphanesi
81	Bursa	MÖ 1. asır	İst. Arkeoloji Müzesi
82	Bursa?	MS 2. asır	Müzedede
83	Ayaini deresi/Yiğit	MS 2. asır	Yigit (İnegöl?)
84	Hasanköy/Gürsu	MS 2. asır	Müzedede
85	Altıparmak	MS 2. asır	Müzedede

No	Buluntu Yeri	Dönemi	Şu Anki Durumu
86	Bursa	MS 1.-2. asır	Muradiye’de bahçede
87	Hisar	MS 180	Müzedede
88	Bursa	İmp. Dönemi	Kayıp
89	Bursa	MS 1. asır	Müzedede
90	Kestel	MS 180	Müzedede
91	Demirtaş	MS 180	Kayıp
92	Hisarkapı	?	Kayıp
93	Kestel	MS 180	Müzedede
94	Bursa	MS 2. asır	Müzedede
95	Bursa	MS 120	Müzedede
96	Bursa	MS 2. asır	Müzedede
97	Bursa	MS 180	Müzedede
98	Bursa	MS 100-110	Müzedede
99	Hisarkapı	?	Kayıp
100	İnegöl	MS 2. asır	Müzedede
101	Bursa	MS 1. asır	Louvre Müzesi
102	Osman Gazi türbesi	?	Kayıp
103	Bursa	MS 2. asır	Müzedede
104	Bursa	?	Kayıp
105	Kestel	MS 2. asır	Müzedede
106	Bursa	MS 160-180	İst. Arkeoloji Müzesi
107	Bursa	MS 2. asır	Müzedede
108	Hisar batı surları	?	Kayıp
109	Çekirge	MS 180-190	Müzedede
110	Yeşil Cami duvarı	MS 1.-2. asır	Kayıp
111	Balıkli kölü	MS 1.-2. asır	Müzedede
112	Setbaşı	Geç Hell. Erken İmp.	Kayıp
113	Balıkli köyü	MS 90-120	Müzedede
114	Ossman Gazi türbesi	?	Kayıp
115	Muradiye	MS 180	Müzedede
116	İnegöl	MS 2. asır	Müzedede
117	Kestel	MS 180	Müzedede
118	Çongara(=Yiğitali)	MS 2. asır	Müzedede
119	Narlıdere	MS 180	Müzedede
120	Kestel	MS 180	Müzedede
121	Bozüyük?	MS 2.-3. asır	Müzedede
122	Bursa	MÖ 1.-MS 1. asır	Müzedede
123	Kapalıçarşı	MÖ 1. asır	Müzedede
124	Bursa	?	?
125	Hasanköy/Gürsu	MS 2.-3. asır	Müzedede
126	Çekirge	MÖ 1.-MS 1. asır	Müzedede
127	Bursa	?	Müzedede
128	Bursa	MÖ 1. asır	Müzedede
129	Bursa	MS 1. asır	Müzedede
130	Akçaköy?	?	Kayıp

No	Buluntu Yeri	Dönemi	Şu Anki Durumu
131	Dikenli Çiftliği	MS 90-120	Müzedede
132	Kestel	MS 180	Müzedede
133	Bursa?	MÖ 1.-MS 1. asır	Müzedede
134	Bursa	?	Kayıp
135	Bursa-Tavşanlı yolu	?	Kayıp
136	- eksik	-	-
137	Bursa	?	Kayıp
138	İhsaniye	MS 3. asır	Müzedede
139	Bursa	MÖ 1. asır	Müzedede
140	Bursa	MÖ 120	Berlin
141	Bursa	MS 2. asır	Müzedede
142	- eksik	-	-
143	Bursa	MS 220	Müzedede
144	Kestel	MS 180	Müzedede
145	Bursa	MS 80-120	Müzedede
146	Bursa?	MS 2. asır	Müzedede
147	Bursa	MS 2. asır	İst. Arkeoloji Müzesi
148	Bursa	MS 2. asır	Müzedede
149	Narlidere/Gürsu	MS 180	Müzedede
150	Bursa	MS 2. asır	Müzedede
151	Bursa	?	Kayıp
152	Deydinler/İnegöl	MS 2. asır	Müzedede
153	- eksik	-	-
154	Bursa	MS 2. asır	Müzedede
155	Bursa	MS 2. asır	Müzedede
156	Bursa	MS 120-140	Müzedede
157	Bursa	MS 1. asır	Müzedede
158	Bursa	?	Kayıp
159	Kestel	MS 2.-3. asır	Müzedede
160	Bursa	MS 180	Müzedede
161	Bursa	MS 2. asır	İst. Arkeoloji Müzesi
162	Bursa	MS 1. asır	Müzedede
163	Geçit Çiftliği	MS 3. asır	Müzedede
164	Bursa-Gemlik arası Tepecik'te	MS 1.-2. asır	Müzedede
165	Erdoğanköy/Yenişehir	MS 1.-2. asır	Müzedede
166	Bursa?	MS 1.-2. asır	Müzedede
167	Bursa	MÖ 3. asır	Müzedede
168	Bursa	MS 2. asır	Müzedede
169	Bursa	MS 120	Müzedede
170	Demirtaş	MÖ 1.-MS 1. asır	Kayıp
171	Bursa	MS 1. asır	Müzedede
172	Demirtaş	MS 2. asır	Kayıp
173	Bursa	MS 214-219	Müzedede
174	Bursa	MS 2. asır	Müzedede

No	Buluntu Yeri	Dönemi	Şu Anki Durumu
175	Osman Gazi türbesi	?	Kayıp
176	Bursa	?	Kayıp
177	Bursa	MS 1. asır	Müzedede
178	İnegöl	MS 1. asır	Kayıp
178 A	Bursa	MS 2.-3. asır	Müzedede
179	Bursa	MS 1.-2. asır	Müzedede
180	Hisar	MS 1. asır	Müzedede
181	Demirtaş'taki kilise	?	Kayıp
182	Çekirge	MS 1. asır	Müzedede
183	Osman Gazi türbesi	?	?
184	Bursa?	MS 1. asır	Müzedede
185	Kozluören	MS 2. asır	Müzedede
186	Hamitler köyü	MS 2.-3. asır	Müzedede
187	Osman Gazi türbesi	?	?
188	Bursa	MS 1.-2. asır	Müzedede
189	Kapalıçarşı	Geç İmp. Dönemi	Müzedede
190	Bursa	Geç İmp. Dönemi	Müzedede
191	Hisarkapı	?	Kayıp
192	Bursa'da hamamda	?	Kayıp
193	Bursa	?	Kayıp
194	Hisarkapı	?	Kayıp
195	Bursa	?	Müzedede
196	Bursa	MS 150	Müzedede
197	Bursa	?	Müzedede
198	Bursa	İmp. Dönemi	Müzedede
199	Bursa-Apameia yolu	?	Kayıp
200	Hisar	?	Kayıp
201	Osman Gazi türbesi	?	Kayıp
202	Hisar	?	Kayıp
203	Osman Gazi türbesi	?	Kayıp
204	Hisarkapı	?	Kayıp
205	Bursa-Apameia yolu	?	Kayıp
206	Sarıpınar	MS 90-120	Sarıpınar (İnegöl?)
207	Demirtaş	?	Kayıp
208	Bursa	?	Müzedede
209	Bursa	Geç İmp. Dönemi	Müzedede
210	Hisarkapı	?	Kayıp

BİZANS DÖNEMİ YAZITLARI

No	Buluntu Yeri	Dönemi	Şu Anki Durumu
211	Hisarkapı	1204-1222	Kayıp
212	Mollaarap	?	Müzedede
213	Tahtalı	?	Kayıp
214	Mollaarap	?	Muradiye'de bahçede
215	Fındıklıruşen/İnegöl	Geç Bizans	Müzedede

No	Buluntu Yeri	Dönemi	Şu Anki Durumu
216	Bursa	?	Kayıp
217	Bursa	?	Müzedede
218	Bursa	?	Müzedede
219	Çekirge yolu	?	Kayıp
220	Bursa	?	Müzedede
221	Setbaşı	?	Kayıp
222	Hisarkapı	?	Kayıp
223	Tahtalı/kilisede	?	Kayıp
224	Kozluören	Bizans Dönemi	Kozluören
225	Hisarkapı	?	Kayıp

EK 3- APAMEIA/MYRLEIA YAZITLARI DÖKÜMÜ
(Corsten, *Inscriptionen von Apameia*'ya göre)

No	Buluntu Yeri	Dönemi	Şu Anki Durumu
1	Apameia	MS 11	
2	Apameia	MS 69-79	İst. Arkeoloji Müzesi
3	Apameia	İmparatorluk Dönemi	
4	Apameia	MS 128/9	Müzedede
5	Apameia	MS 2. Asır	
6	Apameia	?	Müzedede
7	Apameia	?	Müzedede
8	Apameia	MS 3. asır	
9	Apameia	?	
10	Apameia	?	
11	Apameia	?	
12	Apameia	?	
13	Apameia	?	
14	Apameia	?	
15	Apameia	?	
16	Apameia	?	Müzedede
17	Apameia	?	
18	Apameia	?	
19	Apameia	?	
20	Apameia	?	
21	Apameia	MS 2. asır?	
22	Apameia	MS 2. asır?	Müzedede
23	Apameia	?	
24	Apameia (Episkepsis kilisesi)	MS 2. asır	Müzedede
25	Apameia	?	Müzedede olmalı
26	Apameia	?	Müzedede
27	Apameia	?	
27 A	Apameia	?	Sezgin Köksal Koleksiyonu
28	Apameia	?	
29	Apameia	?	
30	Apameia	?	
31	Apameia	?	
32	Apameia	?	
33	Triglia	MÖ 120	Atina Müzesi
34	Triglia	MÖ 120	Kayıp
35	Triglia	MÖ 110	Atina Müzesi
36	Triglia	?	
37	Triglia	MS 2. asır	
38	Triglia	MS 2. asır	
39	Triglia	?	Müzedede
40	Triglia	MS 1. asır	

No	Buluntu Yeri	Dönemi	Şu Anki Durumu
41	Triglia	MS 100	
42	Triglia (çeşme duvarında)	?	Triglia
43	Triglia (kuyunun duvarında)	İmp. Dönemi	Triglia
44	Triglia	?	
45	Triglia (Aziz Stephanos kilisesi)	Bizans	
45 A	Triglia (Medikion Manastırı)	Bizans	
46	Paladari (Gündoğdu)	MS 1.-2. asır?	
47	Paladari (Gündoğdu)	?	
48	Paladari (Gündoğdu)	?	
49	Paladari (Gündoğdu)	İmp. Dönemi	Kayıp
50	Paladari (Gündoğdu)	?	
51	Burgaz	İmp. Dönemi	
52	Burgaz	?	
53	Burgaz	?	
54	Kurşunlu	?	
55	Kurşunlu	?	
56	Kurşunlu	?	
57	Kurşunlu	?	
58	Kurşunlu	?	
59	Kurşunlu	Bizans	
60	Kurşunlu	Bizans	
61	Kurşunlu	Bizans	
62	Chaiersu (Çağrısan?)	MS 3. asır	

EK-4 KIOS YAZITLARI DÖKÜMÜ
(Corsten, *Inscriptionen von Kios*'a göre)

No	Buluntu Yeri	Dönemi	Şu Anki Durumu
1	Kios	MÖ 4. asır	
2	Kios- kilise avlusunda	MÖ 4. asır	
3	Yeniköy	?	Kayıp
4	Kios	?	
5	Kios (Kaymakamlığın yanında, Mehmet Efendi'nin arazisinde)	?	
6	?	?	
7	Keramet	MS 287-8	Kayıp
8	Kios	?	
9	Kios	MS 84-96	
10	Gemlik Lisesi	?	
11	Kios	?	
12	Kios (halka açık hamam)	MS 2. asır	
13	Kios	MS 2. asır	
14	Muratoba	MS 78	
15	Kios	MS 2. asır	
16	Kios	MS 108-9	
17	Kios- avukat Mehmet'in evinde	MÖ 150 sonrası	
18	Kos'da, Asklepieion'da	MÖ 242	
19	Kios- denize yakın bir kuyuda	MÖ 1. asır	
20	Kios	?	Kayıp
21	Kios	MÖ 3.-1. asır	Louvre Müzesi
22	Kios-çarşının arkasındaki sokakta bir çeşmenin üzerinde	MÖ 3.-MS 1. asır	
23	?	MÖ 3. asır	İst. Arkeoloji Müzesi
24	Kios- denize yakın bir evde	?	
25	Kios	MÖ 4. asır	
26	Çeltikçi	MS 161-169 ?	
27	Çeltikçi	MS 138/9	
28	Kios	?	Bursa Müzesi
29	Kios	?	
30	Kios	?	
31	Kios	?	Rijksmuseum-Hollanda
32	Kios- Hegios Ignatios kilisesi duvarında	?	
33	Kios	?	
34	Kios	?	Bursa Müzesi
35	Kios- kilisede	?	
36	Kios	?	
37	Kios	MS 235 sonrası	

No	Buluntu Yeri	Dönemi	Şu Anki Durumu
38	Kios- Aziz Georgios manastırı	?	
39	Kios	MS 3. asır ortası	Bursa Müzesi
40	Kios	?	
41	Kios	?	
42	Kios	?	
43	Kios	?	
44	Kios	?	
45	Kios	MS 2. asır	
46	Kios	?	
47	Kios	?	
48	Kios	?	Bursa Müzesindeydi
49	Kios	?	Kayıp
50	Kios	?	
51	Kios	?	
52	Kios	?	
53	Kios	?	
54	Kios	?	
55	Kios		Bursa Müzesindeydi
56	Kios	?	
57	Kios	?	Kayıp
58	Kios	MÖ 200-150	
59	Kios	MÖ 150-100	Louvre Müzesi
60	Kios	?	
61	Kios	?	
62	Kios	?	
63	Kios	?	
64	Kios	?	
65	Kios	?	
66	Kios	?	
67	Kios	?	
68	Kios	?	
69	Kios	?	
70	Kios	?	
71	Kios	?	
72	Kios	?	
73	Kios	?	
74	-- eksik		
75	Kios	MÖ 1. asır	Bursa Müzesi
76	Kios	?	
77	Kios- Kayhan'da 21 nolu evin duvarında	MS 4. asır	
78	Kios- Aziz Georgios kilisesi	?	
79	Kios	MÖ 3.-2. asır ?	

No	Buluntu Yeri	Dönemi	Şu Anki Durumu
80	Kios	MS 1. asır	
81	Kios	MS 2. asır	
82	Kios	?	
83	Kios	?	
84	Kios	?	
85	Kios'un yarım saat doğusunda, Ulucakdeğirmen'de	?	
86	Kios	?	
87	Kios	?	
88	Kios	MS 2. asır	
89	Kios (Kaymakamlığın yanında, Mehmet Efendi'nin arazisinde)		
90	Çeltikçi		
91	Çeltikçi	İmp. Dönemi	
92	Çeltikçi	MS 2.-3. asır	
93	Orhangazi		
94	Orhangazi		
95	Orhangazi	Erken ya da Orta İmp. Dönemi	Bursa Müzesi
96	Orhangazi	?	
97	Cihanköy	?	
98	Cihanköy	MÖ 280-190	İst. Arkeoloji Müzesi
99	Yeniköy	?	
100	Yeniköy	Geç İmp. Dönemi	Bursa Müzesi
101	Yeniköy	?	
102	Sugören	MÖ 1. asır?	
103	Sugören	?	
104	Keramet	?	
105	Keramet	?	
106	Keramet	?	
107	Mamure/Gölyaka	MS 3.-4. asır	Bursa Müzesi
108	Tuzla		
109	Selçukgazi	Orta İmp. Dönemi	Bursa Müzesi
110	Selçukgazi	?	
111	Seçköy		
112	Nüzhetiye-Gölcük arasında	MS 2. asır	
113	Yeniköy	İmp. Dönemi	
114	Kios- kilise önünde	?	
115	Orhangazi'den çeyrek saat uzakta tarlada	MS 212-217	
116	Kios akropolünde		

HRİSTİYAN YAZITLARI

No	Buluntu Yeri	Dönemi	Şu Anki Durumu
117	Orhangazi	MS 251 sonrası	Bursa Müzesi
118	Yeniköy	?	
119	Küçük Kumla	?	
120	İznik Gölü kuzey kıyısında	Erken Bizans	
121	Nikaia yolundaki kale yakınında, kuyuda	16.-18. asır	
122	Düzdane	?	

EK 5- HADRIANOI YAZITLARI DÖKÜMÜ
(Schwertheim, *Inschriften von Hadrianoi*'ye göre)

No	Buluntu Yeri	Konumu	Dönemi
1	Akçapınar	Keles'in 7 km GB	yakl. MS 130
2	Hadrianoi		MS 2. asır
3	Akçapınar	Keles'in 7 km GB	MS 2. asır
4	Akçapınar	Keles'in 7 km GB	MS 2. asır
5	Akçapınar	Keles'in 7 km GB	MÖ 1.-MS 1. asır
6	Haydar	Keles'in 10 km GB	MS 2. asır
7	Belenören	Keles'in 8 km GB	MS 2.-3 asır
8	Şehriman	Hadrianoi'nin 30 km KB	MS 3. asır
9	Hadrianoi		Erken İmp. Dönemi
10	Haydar	Keles'in 10 km GB	MS 2.-3 asır
11	Belenören	Keles'in 8 km GB	MS 1.-2. asır
12	Baraklı	Keles'in 5 km K	MS 2. asır
13	Akçapınar	Keles'in 7 km GB	MS 2.-3. asır
14	Akalan	Hadrianoi'nin 4 km GD	MS 2.-3. asır
15 A	Hadrianoi		MS 2.-3. asır
15 B	?		MS 2. asır
16	Baraklı	Keles'in 5 km K	MS 2.-3. asır
17	Hadrianoi		MS 2.-3. asır
18	Uzunöz	Keles'in 6 km GB	MS 2.-3. asır
19	Hadrianoi		MS 2. asır
20	Serçeler	Hadrianoi'nin 3 km GB	?
21	Dağdibi	Keles'in 10 km K	?
22	Akçapınar	Keles'in 7 km GB	?
23	Akçapınar	Keles'in 7 km GB	?
24	Akçapınar	Keles'in 7 km GB	MÖ 80-90
25	Fadıl	Hadrianoi'nin 15 km GD	MS 2. asır
26	Baraklı	Keles'in 5 km K	MS 2.-3. asır
27	Keles		MS 1.-2. asır
28	Akçapınar	Keles'in 7 km GB	MS 2.-3. asır
29	Baraklı	Keles'in 5 km K	MÖ 1.-MS 1. asır
30	Belenören	Keles'in 8 km GB	MS 2.-3. asır
31	Akçapınar	Keles'in 7 km GB	MS 2.-3. asır
32	Fadıl	Hadrianoi'nin 15 km GD	?
33	Baraklı	Keles'in 5 km K	?
34	Baraklı	Keles'in 5 km K	?
35	Baraklı	Keles'in 5 km K	?
36	Akçapınar	Keles'in 7 km GB	MÖ 1.-MS 1. asır
37	Akçapınar	Keles'in 7 km GB	MS 2. asır

No	Buluntu Yeri	Konumu	Dönemi
38	Serçeler	Hadrianoi'nin 3 km GB	?
39	--- eksik		
40	Prusa		MS 123-132
41	Hadrianoi		MS 134-5
42	Akçapınar	Keles'in 7 km GB	MS 123-138
43	Hadrianoi		MS 137
44	Hadrianoi		MS 190-210
45	Kusumlar	Hadrianoi'nin 4 km B	MS 238-244
46	Akçapınar	Keles'in 7 km GB	MS 2. asır
47	Hadrianoi		MS 1.-2. asır
48	--- eksik		
49	--- eksik		
50	Prusa		MS 2. asır
51	Prusa		MS 2. asır
52	Prusa		MS 2. asır
53	?		MS 123-132
54	--- eksik		
55	--- eksik		
56	Hadrianoi		MS 210-1
57	Karabağ Çiftliği	Hadrianoi'nin birkaç km KB	?
58	Hadrianoi		MÖ 3.-2. asır
59	Serçeler	Hadrianoi'nin 3 km GB	MS 2.-3. asır
60	Hadrianoi		Erken İmp. Dönemi
61	Nalbant	Keles'in 22 km G	MS 2. asır
62	Hadrianoi		MÖ 2. asır
63	Menteşe	Keles'in 10 km GB	MS 1.-2. asır
64	Hadrianoi		MS 1.-2. asır
65	Şükriye	Hadrianoi'nin 4 km KD	MS 3. asır
66	Kemaliye	Keles'in 8 km G	MS 3. asır
67	Serçeler	Hadrianoi'nin 3 km GB	MS 3. asır
68	Haydar	Keles'in 10 km GB	MS 3. asır
69	Fadıl	Hadrianoi'nin 15 km GD	Geç İmp. Dönemi
70	Hadrianoi		MS 2.-3. asır
71	Baraklı	Keles'in 5 km K	MS 2.-3. asır
72	Fadıl	Hadrianoi'nin 15 km GD	?
73	Sırlı	Hadrianoi'nin 15 km GD	?
74	Keles		?

No	Buluntu Yeri	Konumu	Dönemi
75	Kıranışıklar	Keles'in 6 km G	MS 3. asır
76	Serçeler	Hadrianoi'nin 3 km GB	MÖ 1. asır
77	Serçeler	Hadrianoi'nin 3 km GB	MS 1.-2. asır
78	Hadrianoi		MS 3. asır
79	Hadrianoi		MS 88
80	Hadrianoi		?
81	Hadrianoi		?
82	Fadıl	Hadrianoi'nin 15 km GD	?
83	Haydar	Keles'in 10 km GB	?
84	Hadrianoi?		MS 1.-2. asır
85	Serçeler	Hadrianoi'nin 3 km GB	MÖ 1. asır
86	Hadrianoi		MS 2.-3. asır
87	Hadrianoi		MS 3. asır
88	Hadrianoi		MS 3. asır
89	Hadrianoi		MS 3. asır
90	Belenören	Keles'in 8 km GB	?
91	Serçeler	Hadrianoi'nin 3 km GB	MS 2. asır
92	Yenidanişment	Hadrianoi'nin 14 km B	?
93	Bıyıklanı	Keles'in 3 km B	MS 3. asır
94	Serçeler	Hadrianoi'nin 3 km GB	MS 1.-2. asır
95	Serçeler	Hadrianoi'nin 3 km GB	MS 1.-2. asır
96	Serçeler	Hadrianoi'nin 3 km GB	MS 1.-2. asır
97	Hadrianoi		
98	Serçeler	Hadrianoi'nin 3 km GB	MS 2.-3. asır
99	Kıranışıklar	Keles'in 6 km G	?
100	Fadıl	Hadrianoi'nin 15 km GD	?
101	Uzunöz	Keles'in 6 km. GB	MS 2. asır
102	Keles		?
103	Basak	Keles'in 14 km G	?
104	Fadıl	Hadrianoi'nin 15 km GD	?
105	Haydar	Keles'in 10 km GB	?
106	Hadrianoi		?
107	Çakmak	Hadrianoi'nin 20 km GD	?

No	Buluntu Yeri	Konumu	Dönemi
108	Hadrianoi		?
109	-- eksik		
110	Hadrianoi		?
111	Basak	Keles'in 14 km G	?
112	Hadrianoi		?
113	Fadıl	Hadrianoi'nin 15 km GD	?
114	Hobandanişment	Hadrianoi'nin 27 km GD	?
115	Belenören	Keles'in 8 km GB	?
116	Hadrianoi		?
117	-- eksik		
118	-- eksik		
119	-- eksik		
120	Hadrianoi		?
121	Baraklı	Keles'in 5 km K	?
122	Gümüşpınarı	Hadrianoi'nin 10 km B	?
123	Serçeler	Hadrianoi'nin 3 km GB	?

**EK 5-ROMA-BİZANS DÖNEMİ MİMARİ
ELEMENLERİNDEN GÜNÜMÜZE ULAŞANLAR**

(ikincil kullanım ya da bağımsız halde- tüm fotoğraflar yazar tarafından 2009’da çekilmiştir)

1- Grekçe yazıt (yayımlanmamış). Restorasyondan önce Zindankapı batı surlarındaydı.

2- Mimari öge. Yerkapı surlarındaydı.

3- Sütun başlıkları. Lalaşahin Paşa Çocuk Kütüphanesi

4- Sütun başlıkları. Alaaddin Paşa Camii.

5- Kartal tasvirli blok – Yerkapı'nın batısındaki sur duvarında.

6- Aslan ağız şeklinde musluk başı. Sitti Hatun Mektebi (Kızıyakup Kent Parkı)

7- Sütun başlığı- Hatice Sultan Türbesi (Çekirge)

8 Sütun başlıkları- 1. Murat Camii (Çekirge)

9- Sarkofaj- Horhor Hamamı (Çekirge)

10- Sütun başlıkları- 2. Murat Türbesi (Muradiye)

11- Sütun başlığı- Orhan Camii

12- Sütun başlıkları- Umurbey Camii (İpekçilik)

13- Sütun başlıkları- İslam Eserleri Müzesi- Yeşil

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Alper Can		
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı	İngilizce, Almanca		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme	Kurum Adı	
Lise			
Lisans			
Yüksek Lisans			
Doktora			
Çalıştığı Kurum	Başlama - Ayrılma	Çalışılan Kurumun Adı	
1.			
2.			
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar:	“A Critical View on the Arguments of Strabo and Pliny About the Foundation of Prusa”. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi Cilt 10 Sayı 31 (2022): 296-312		
Diğer:	Kitapları: Eskiçağ Rehberi, Antik Çağ Sözlüğü, Kadim Bursa		
İletişim (e-posta):			
		Tarih: İmza: Adı-Soyadı:	